

AćimićRemikovićPF

By Milena Aćimić Remiković

mr Milena Aćimić Remiković

Rodna ravnopravnost i jurisprudencija:
Korišćenje međunarodnih rodnih standarda
za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj
legislativi i sudskoj praksi

- doktorska disertacija -

Podgorica, 2024. godina

Milena Aćimić Remiković

Gender Equality and Jurisprudence:
Using International Gender Standards to
Promote Women's Rights in Montenegrin
Legislature and Judicial Practice

- Doctoral Dissertation -

Podgorica, 2024.

Predgovor

"Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi"

Ova disertacija je samo jedna malena iskra u borbi za rodnu ravnopravnost i pravdu. U zemlji koja još uvijek nosi ožiljke tradicionalnog i patrijarhalnog nasljeđa, gdje su ženska prava dugo bila tiho pitanje, ova disertacija ima cilj da otvori vrata dijalogu, da unese svjetlost u pravni poredak i da pruži podršku svakoj ženi kojoj su prava uskraćena.

Dugo su žene u Crnoj Gori bile marginalizovane, kao što su dugo zanemarivani važni pravni standardi koji štite njihova prava. Predrasude koje se prenose kroz generacije često se skrivaju iza tišine, iza zidova doma, iza sudskih sala. Ovaj rad predstavlja vapaj da se tišina prekine, da se standardi rodne ravnopravnosti osvijetle, da pravni okvir postane štit i podrška za sve one žene kojima je nepravda nanijeta samo zato jer su žene.

U godinama rada na ovoj disertaciji, naišla sam na brojne primjere istrajnosti, otpornosti i hrabrosti žena koje se silovito bore za prava u našem društvu koje je još uvek u fazi transformacije. Crna Gora, krševita i trnovita, zemlja je koja u sebi nosi snagu promjene, ali i teret prošlosti koji treba prevazići. Moja nada je da će ovaj rad postati dio te promjene, dio pokreta koji će donijeti nadu, pravdu i dugo očekivanu ravnopravnost ali i na široko otvoriti vrata feminističkoj jurisprudenciji u našoj pravnoj nauci. Ova disertacija predstavlja više od akademskog istraživanja, ona je najiskreniji poziv na akciju i inspiraciju za promjene. U vremenu kada se borba za rodnu ravnopravnost suočava sa brojnim izazovima, duboko vjerujem da je od suštinskog značaja da naša akademska zajednica bude prostor za kritičko promišljanje i razvoj novih perspektiva.

Sa velikom radošću ističem da je Univerzitet Crne Gore kao najstarija i najkvalitetnija institucija za visoko obrazovanje u našoj zemlji posebno imao sluha da odgovori na ove izazove i ove godine usvoji elaborat za osnivanje master akademskog programa – Studije roda, u čijem osnivanju je moja malenkost sa velikim entuzijazmom i radošću dala doprinos. Zahvaljujući ženama poput prof. dr Mileve Filipović koja je posvetila životni i radni vijek na ostvarivanju ovog cilja, sa velikom upornošću i hrabrošću da se skrše patrijarhalne strukture koje još uvijek dominiraju u našem društvu, mi imamo priliku da nastavimo dalje. Profesorica Filipović je znala da obrazovanje ima moć da transformiše, da otvori oči, da osnaži i oslobodi. Njena strast i posvećenost nisu prošli nezapaženo. Njeno ime sada je sinonim za začetnicu rodnog

diskursa u Crnoj Gori a njeni su napori ostavili vječni trag na našu akademsku zajednicu i društvo u cjelini. Ovo je njen dar nama, dar koji ćemo sa ponosom nositi, njegovati i nadograđivati. Nakon pola vijeka bitisanja našeg akademskog hrama, stojimo na pragu istorijskog trenutka. Osnivanje Studija roda je ostvarenje sna profesorice Filipović ali i početak novog poglavlja za sve nas. Njeno nasljeđe će živjeti, inspirišući buduće generacije da nastave borbu za ravnopravnost, pravdu i dostojanstvo, baš kao što je inspirisalo i mene. Univerzitet Crne Gore je, još jednom, potvrdio da njegovo bitisanje ostavlja snažan pečat i neminovan značaj koji koji ima za naše društvo, jer je pravda trajni i konstantni cilj kome doživotno valja težiti.

Ulpijan je istakao da je *pravda stalna i vječna težnja da se svakom čovjeku da ono što mu pripada*. Živjeti časno, ne škoditi nikome, dati svakome ono što mu pripada. To je zakon iznad svih zakona. Cilj koji se tiče svih nas, a posebno žena čiji su životi prečesto bili u sjenci i tišini. Ova disertacija, stoga, ne predstavlja samo puki prikaz trenutnog stanja, već i osnovu za dalji dijalog i istraživanje koje će doprinijeti stvaranju pravednijeg društva. Nadam se da će ovaj rad inspirisati buduće generacije pravničica i pravnika da se posvete pitanjima rodne ravnopravnosti i da zajedničkim naporima gradimo društvo u kojem će svi imati jednake mogućnosti. Neka ova disertacija bude svetonik pravde i podsjećanje da je ravnopravnost pravo svih nas, a ne povlastica.

Ovu disertaciju posvećujem svojoj školskoj drugarici Biljani Pavićević, ćerki, sestri, majki, prijateljici, čiji je život nasilno prekinut u jeku mladosti i najljepših godina, pred očima nevinih dječaka i djevojčica koji su se bezbrižno igrali na ulici tog kobnog dana. Od svih krvoločnih uboda, najviše je zabolio onaj za koji je znala da će je zauvijek odvojiti od njene Dušice. Neka nas njena sudbina podsjeća i pokreće na duboku potrebu za promjenom, a ova disertacija bude njen oduzeti glas, njen testament i svetonik u borbi protiv femicida i nepravde koju je doživjela i neka podstakne sve na promjenu i neumomu borbu protiv nasilja, borbu za pravdu i ravnopravnost u našem društvu. Jer to zaslužuje Biljana, to zaslužuju napori profesorice Filipović, to zaslužuje svaka od nas.

Zahvalnica

„Budi zahvalan za svaki oslonac na putu, jer nijedan korak ne bismo napravili sami“

U trenutku kada završavam ovu disertaciju, osjećam se ponizno pred podrškom i snagom koju su mi pružili oni koji su vjerovali u mene. Svaka stranica ovog rada odjek je njihovih podsticaja, povjerenja i ljubavi, za šta ću zauvijek biti duboko zahvalna.

Na prvom mjestu, posebnu zahvalnost dugujem mojoj mentorki prof. dr Lauri Sjöberg sa Oksford Univerziteta - ženi čiji me rad inspiriše, osobi koja je prepoznala u meni veliku ljubav i entuzijazam prema ovom djelu, a nadam se i potencijal, i pružila mi nesebičnu i bezgraničnu podršku na ovom putu. Naše poznanstvo započelo je kroz slučajnu stipendiju, ali je izraslo u odnos u kojem je njeno mentorstvo nadmašilo sve prepreke sa kojim smo se susrele. Ona je stajala uz mene kroz svaki korak ovog puta, strpljivo usmeravajući moje misli i pružajući mi alate da rastem i sazrijevam kao istraživač i kao osoba. Hvala joj što je vjerovala u mene i pružila mi svega i više nego što ću ikada biti u mogućnosti da uzvratim. Biti njena studentkinja je značilo ne samo omogućiti da ostvarim svoje istraživačke ciljeve, već i razviti svoj profesionalni put i ostaviti pečat na moj lični život kroz ovu priliku. Pokazala mi je kako jedna profesorica, eminentna istraživačica i ekspertkinja u svojoj oblasti može da bude skromna, ponizna, dostupna i radosna da nesebično dijeli svoja znanja, postavljajući mi tako nesvjesno visoke standarde i obavezu da ih dostignem. Možda neću moći nikada da uzvratim ovu nesebičnu podršku i znanje koje sam dobila, ali ću se potruditi da ih prenesem dalje, baš kao što to radi ona.

Zahvalna sam na prilici da svoje obrazovanje ojačam doktorskim istraživanjima koje sam za potrebe izrade ove disertacije sprovela na Royal Holloway Univerzitetu u Londonu i njegovom Institutu za rod, posredstvom stipendije British Scholarship Trust-a i supervizijom moje mentorke; na Karl Franzens Univerzitetu u Gracu i Centru za jugoistočne evropske studije, posredstvom Go Styria stipendije i pod supervizijom prof. dr Floriana Bibera i korisnih savjeta prof. dr Eme Lantschner; kao i na St. Hilda Koledžu na Oksford Univerzitetu, posredstvom stipendije Univerziteta Crne Gore za kraće istraživačke boravke a pod supervizijom prof. dr Barbare Havelkove koja je srdačno prihvatila da budem njihov gost i izdvojila značajno vrijeme za davanje konstruktivnih savjeta i predloga koji su omogućili da danas zaokružim ovo čitavo poglavlje. Zahvalnost dugujem i prof. dr Snježani Vasiljević,

kao i prof. dr Dragici Vujadinović koja mi je omogućila pristup brojnoj literaturi iz feminističke jurisprudencije. Njihovo vođenje kroz istraživačke procese, smjernice i ogromno iskustvo i znanje koje posjeduju, bili su svetonici koji su osvjetljavali svaki moj naredni korak. Hvala im što su omogućili da ovaj rad dobije oblik kakav danas ima.

Posebno hvala profesoricama i profesorima sa mog univerziteta i matičnog fakulteta koji su me pratili sve ove godine mog odrastanja. Lista je duga, a neki više nisu sa nama. Sigurna sam da će se pronaći u riječima ove zahvalnosti i poštovanja koje im dugujem. Oni su mi pružili temelj, ohrabrivali me u trenucima kada sam tek započinjala ovaj put i imali ključnu ulogu u mom profesionalnom oblikovanju. Njihova posvećenost i znanje ostavili su neizbirljiv trag u mom profesionalnom i ličnom životu, na čemu sam im zahvalna za života. Posebno veliko hvala prof. dr Rajki Glušici koja je osjetila odgovornost da kao prva žena na čelu Upravnog odbora Univerziteta Crne Gore načini veliku prekretnicu i odradi najveći dio posla oko osnivanja Studija roda, kao i dragim profesoricama dr Lidiji Vujačić, dr Aleksandri Nikčević, dr Sonji Tomović Šundić i kolegicama Kseniji Rakočević koje su mi ukazale povjerenje da zajedničkim naporima učinimo da ovo može da zaživi. Njihov cjeloživotni trud, posvećenost i vizija učinili su sve ovo mogućim, dali mi primjer a ujedno i ozbiljan zadatak da to nasljeđe nastavim.

Zahvaljujem sudovima, Sekretarijatu Sudskog Savjeta, Ministarstvu za ljudska i manjinska prava, Monstat-u i drugim državnim organima koji su otvorili svoja vrata i omogućili mi da kroz podatke i istraživanje dublje sagledam sliku naše stvarnosti. Veliko hvala i Centru za ženska prava, čiji tim nije oklijevao da mi pruži podršku u istraživanjima. Nesebično su dijelili podatke i informacije, svjesni da je svaki doprinos korak ka ostvarivanju zajedničkog cilja – unapređenju prava žena u Crnoj Gori.

Hvala kolegicama i kolegama sa Pravnog fakulteta koji su bili uz mene u svakom trenutku, a posebno onom najtežem. Duboku zahvalnost dugujem mom kolektivu u Ministarstvu vanjskih poslova čija me kolegijalnost, odanost i ljudskost i danas ostavlja bez riječi. Pružili su mi ne samo profesionalni već i životni oslonac onda kada mi je bilo najteže i zajedno sa mnom slavili svaki moj mali uspjeh i učinili da se svakodnevno radujem odlasku na posao znajući da me tamo čekaju, osim važnog posla, i osmijesi i prijateljski zagrljaji.

Zahvalnost dugujem svojim najdražima, svojoj porodici i prijateljima, osloncima mog života, bez kojih ni jedan trenutak ovog puta ne bi bio moguć. Mojim roditeljima, koji su me od djetinjstva učili vrijednosti rada, poštenja i istrajnosti. Hvala na bezuslovnoj i bezgraničnoj ljubavi nalik onoj božanskoj, koja je obasjavala čitav moj životni put. Mojoj tetki i mom stricu, na nesebičnoj podršci i ljubavi tokom života koji su činili da ih ne razdvajam od mojih roditelja, kao i ostaloj užoj i široj rodbini čija mi je ljubav i podrška bila od nemjerljivog značaja. Mojim najdražim prijateljima, koji su me podržavali u trenucima kada je bilo najteže, a bilo ih je dosta. Mojoj sestri. Mojoj kumi. Veliko hvala. Zahvaljujem mom suprugu koji je, sa posebnim strpljenjem i ljubavlju, bio moje utočište i inspiracija. Biti strpljiv sa mnom je ekvivalent jednom doktoratu. Njemu posebno dugujem zahvalnost za sve dane i neprospavane noći kada me je bodrio, vjerovao u mene, i za svaki trenutak podrške kada su mi najviše bili potrebni, potvrđujući da ljubav i odanost prevazilaze sve prepreke.

Moj sin, moje najdraže malo biće, bio je izvor moje radosti, smijeha i snage da nastavim dalje. Bez njega ništa ne bi bilo isto.

Naposletku, najveća zahvalnost pripada mom Bogu, izvoru mog postojanja, vjere, ljubavi i unutrašnje snage. Zahvaljujem i sebi – na svakom trenutku kada sam, uprkos svim nedaćama, uspjela da ostanem dosljedna, uporna i lavovski istrajna. Ova disertacija je plod mnogo više od intelektualnog truda; ona je kruna napornog rada jedne žene koja je završila osnovne studije i magistrirala sa bebom u rukama, balansirala između roditeljstva, studija, posla, usavršavanja i humanitarnog rada; ona je odraz jednog života koji je prolazio kroz teške borbe sa zdravljem, kada su dani jedva prolazili sa velikim brojem onesposobljavajućih simptoma - temperatura, bolova, tremora, vrtoglavica, mučnina, povraćanja, slabosti... i stalnih napora da se nastavim boriti za život; ona je odraz jednog velikog razočarenja u pogledu gubitka posla na Pravnom fakultetu – uprkos godinama posvećenosti i posebnoj ljubavi prema nastavi koju gajim od malena i zbog koje sam pokušala da dosegнем istraživačke visine. Nezaposlena, sa malim djetetom i velikim zdravstvenim izazovom osjetila sam koliko je borba za pravdu i podršku među ženama još uvijek prijeko potreban cilj, jer žena ženi nije i ne smije biti vuk.

Nadam se da ćemo zajedno otvoriti vrata novih, boljih vremena u kojima će ljudi biti podrška i vjetar u leđa jedni drugima, jer je važno "živjeti časno, ne škoditi nikome, dati svakome ono što mu pripada".

Sažetak

Naziv disertacije *"Rodna ravnopravnost i jurisprudencija: Korišćenje međunarodnih rodnih standarda za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi"* upućuje na slojevitu analizu rodne ravnopravnosti, posmatranu kroz prizmu dva referentna pravna okvira - međunarodnog i nacionalnog pravnog okvira. Polazeći od premisa feminističke jurisprudencije, ova disertacija oslanja se na ideju da pravo nije samo puki zbir normi, već instrument stvaranja društvenih vrijednosti i pravde, stoga ključni mehanizam za uživanje prava žena i postizanje rodne ravnopravnosti. U toj perspektivi, ova disertacija ispituje delikatnu koleraciju između roda i pravne nauke, fokusirajući se, sa posebnom pažnjom, na specifične izazove i perspektive crnogorske jurisprudencije u tom kontekstu.

Osnovni cilj disertacije ogleda se u ispitivanju adekvatnosti i sposobnosti nacionalne legislative i sudske prakse u postizanju rodne ravnopravnosti. Istraživanje se temelji na interdisciplinarnom pristupu, koristeći analizu nacionalne, međunarodne i uporedne jurisprudencije, odnosno legislative i pravnih praksi, kao i značajnih teorijskih izvora i empirijskih podataka prikupljenih tokom istraživanja. Metodološki okvir je, stoga, obuhvatao standardnu pravnu hermeneutiku, uz poseban naglasak na upotrebu feminističkih pravnih metoda koji su usmjerili istraživački pravac ove disertacije, posebno u pogledu postavljanja istraživačkih pitanja i hipoteza disertacije, i to sa posebnim akcentom na postavljanje "ženskog pitanja" u pravu: *kakav je uticaj crnogorske jurisprudencije, odnosno legislative i sudske prakse na žene, i na koje načine ih treba promijeniti ili dublje transformisati?* Ovo istraživanje obuhvatilo je, dakle, složen proces korišćenja metoda zasnovanih na feminističkoj metodologiji i epistemologiji na osnovu sprovođenja analiza koje nisu androcentrične i diskriminatorne. Ovim se obuhvatila studiozna, detaljna i iscrpljuća analiza legislativnih tekstova i sudske prakse koji su ponudili vrijedna iskustva i rješenja u ovom području.

Rezultati istraživanja ukazuju da je rod u crnogorskoj pravnoj nauci i praksi dugo bio ignorisan, pa njeni nalazi imaju potencijal da daju značajan naučni doprinos, pružajući temelje za dalji razvoj crnogorske feminističke jurisprudencije i borbe za postizanje rodne ravnopravnosti kroz pravo. Njena važnost, međutim, ne leži samo u popunjavanju akademske praznine već i u postavljanju temelja za dalji razvoj ove oblasti, ali i potencijalno važnog praktičnog doprinosa koji može poslužiti kao vodič kreatorima legislativnih rješenja, politika, licima koji ih sprovode i širim pravničkim krugovima. Sprovedeno istraživanje ukazao je na značajne nedostatnosti u

domaćem pravnom okviru, koji još uvijek nije u potpunosti usklađen sa međunarodnim rodnim standardima, pa su u ovoj disertaciji ponudene vrijedne smjernice i preporuke, uz naglašavanje potrebe za dubljom reformom u različitim područjima od značaja za ovu oblast, sve u cilju zaokruživanja pravnog okvira i sudske prakse iz predmetne oblasti.

Sprovedeno istraživanje ima za cilj da ponudi svoj potencijalni doprinos crnogorskoj pravnoj nauci ukazujući na važnost roda kao kategorije pravne značajnosti, stavljajući ga u središte analize crnogorskog pravnog sistema. Ovim se težilo postavljanju temelja za buduća istraživanja i otvaranju prostora za inovativne pristupe u pravnom regulisanju rodničkih pitanja. Nalazi disertacije u smislu njene nacionalne relevantnosti, dakle, naglašavaju hitnost implementacije predloženih smjernica i unaprjeđenja svijesti o važnosti rodne perspektive u cjelokupnoj crnogorskoj jurisprudenciji. Sa aspekta međunarodne valorizacije ovog istraživanja, zaključeno je da je ostvareni napredak ka postizanju rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori ograničen, a zauzelo se i pojasnilo značajno teorijsko stanovište da napredak "ka" rodnoj ravnopravnosti, u stvari, nije progresivan i ne znači nužno da se doista teži ostvarivanju rodne ravnopravnosti u praksi. Na primjeru analiziranih crnogorskih zakonskih rješenja, dakle, iznjedrilo se gledište da su, možda, zakonodavna rješenja koja naizgled imaju za cilj postizanje rodne ravnopravnosti, zapravo inherentno ograničena, i da je napredak ka rodnoj ravnopravnosti ograničen, odnosno dopušten samo onoliko koliko to dozvoljava održavanje struktura rodne podređenosti.

Glavne riječi: rodna ravnopravnost, feministička jurisprudencija, međunarodni rodni standardi, prava žena, crnogorska jurisprudencija, legislativa, sudska praksa, reforme,

Naziv doktorske disertacije: Rodna ravnopravnost i jurisprudencija: Korišćenje međunarodnih rodničkih standarda za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi

Naziv doktorskih studija: Pravne nauke - Međunarodno pravo

Naučna oblast: Pravne nauke

Uža naučna oblast: Međunarodno pravo/ Ljudska prava/ Rodno pravo

Abstract

The title of the dissertation *"Gender Equality and Jurisprudence: Utilizing International Gender Standards to Realize Women's Rights in Montenegrin Legislation and Judicial Practice"*, indicates a multifaceted analysis of gender equality examined through the lenses of two reference legal frameworks—international and national legal framework. Starting from the premises of feminist jurisprudence, this dissertation adopts the idea that law is not merely a collection of norms but a tool for creating societal values and justice, serving as a key mechanism for the enjoyment of women's rights and the achievement of gender equality. From this perspective, the dissertation explores the complex correlation between gender and legal science, focusing in particular on the specific challenges and perspectives of Montenegrin jurisprudence within this context.

The primary objective of the dissertation is to assess the adequacy and capacity of national legislation and judicial practice in achieving gender equality. The research relies on an interdisciplinary approach, incorporating analyses of national, international, and comparative jurisprudence, legislative frameworks, and legal practices, alongside significant theoretical sources and empirical data collected during the research process. The methodological framework encompasses standard legal hermeneutics, with a particular emphasis on the use of feminist legal methods that shaped the research direction of this dissertation. Special attention was given to posing research questions and hypotheses, particularly emphasizing the "woman question" in law: *What is the impact of Montenegrin jurisprudence—legislation and judicial practice—on women, and how should it be changed or further transformed?* This research involved a complex process of applying methods based on feminist methodology and epistemology, conducting analyses that are neither androcentric nor discriminatory. This approach encompassed a detailed, comprehensive analysis of legislative texts and judicial practices that provided valuable experiences and solutions within this field.

The findings of the research indicate that gender has long been ignored in Montenegrin legal science and practice. The dissertation's conclusions have the potential to offer a significant scientific contribution, providing a foundation for the further development of Montenegrin feminist jurisprudence and the pursuit of gender equality through law. Its importance, however, lies not only in filling an academic gap but also in laying the groundwork for further development in this area and potentially offering a practical contribution that may serve as a guide for policymakers, legislators, law enforcement officials, and broader legal circles. The research

highlighted significant deficiencies within the national legal framework, which still does not fully align with international gender standards. The dissertation offers valuable guidelines and recommendations, emphasizing the need for deeper reforms in various areas relevant to this field, all aimed at completing the legal framework and judicial practice in the subject area.

The research aims to make a potential contribution to Montenegrin legal science by underscoring the importance of gender as a legally significant category, placing it at the center of the analysis of the Montenegrin legal system. This effort sought to lay the groundwork for future research and open space for innovative approaches to the legal regulation of gender issues. In terms of its national relevance, the dissertation's findings highlight the urgency of implementing the proposed guidelines and improving awareness of the importance of the gender perspective in Montenegrin jurisprudence. From the perspective of the international evaluation of this research, it was concluded that progress toward gender equality in Montenegro remains limited. The theoretical stance was clarified that progress toward gender equality is not necessarily progressive and does not inherently imply a genuine pursuit of gender equality in practice. The analysis of Montenegrin legal solutions revealed the view that legislative solutions that ostensibly aim to achieve gender equality may, in fact, be inherently limited, with progress toward gender equality permitted only to the extent that it maintains existing structures of gender subordination.

Keywords: gender equality, feminist jurisprudence, international gender standards, women's rights, Montenegrin jurisprudence, legislation, judicial practice, reforms.

Dissertation Title: *Gender Equality and Jurisprudence: Using International Gender Standards to Promote Women's Rights in Montenegrin Legislation and Judicial Practice*

Doctoral Program: Legal Sciences – International Law

Scientific Field: Legal Sciences

Specific field of research: International Law/ Human Rights Law/ Gender Equality Law

SADRŽAJ

UVOD.....	20
0.1. RODNA RAVNOPRAVNOST: IZAZOV SAVREMENOG DRUŠTVA?	24
0.2. PANDEMIA COVID - 19 I POLOŽAJ ŽENA.....	25
0.3. PRAVO KAO KLJUČNI MEHANIZAM ZA OSTVARIJAVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	27
0.4. PRAVO KAO AMBIVALENTAN ARTEFAKT.....	29
0.5. RODNA RAVNOPRAVNOST U CRNOGORSKOJ JURISPRUDENCIJI.....	30
0.6. PREGLED POGLAVLJA.....	32
 POGLAVLJE I	
METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA:	
POSTAVLJANJE OSNOVA KROZ UPOTREBU FEMINISTIČKOG PRISTUPA PRAVU.....	43
1.1. OPŠTI OSVRT.....	43
1.2. FEMINISTIČKA JURISPRUDENCIJA.....	44
1.3. FEMINISTIČKE PRAVNE METODE.....	46
1.4. KONTEKSTUALNO I PRAKTIČNO REZONOVANJE.....	49
1.4.1. OSNOV ISTRAŽIVANJA: RODNI KONTEKST U CRNOJ GORI.....	51
1.4.2. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA KROZ ISTORIJU.....	55
1.4.3. PRAVNI POLOŽAJ ŽENA KROZ ISTORIJU.....	58
1.4.3. AKTUELNE PRIMERI POLOŽAJA ŽENA.....	63
1.5. POSTAVLJANJE "ŽENSKOG PITANJA" U PRAVU.....	76
1.5.1. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: NACIONALNA RELEVANTNOST.....	78
1.5.2. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: MEĐUNARODNA RELEVANTNOST.....	80
1.6. PRISTUP "OD VRIJEDA DOLE" ŽENSKIM PRAVIMA.....	81
1.6.1. HIPOTEZE DISERTACIJE.....	82
1.7. PODRUKA: INJEKCIJE.....	83
1.7.1. OČEKIVANI NACIONALNI DOPRINOS DISERTACIJE.....	84
1.8. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	85
 POGLAVLJE II	
TEORIJSKO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:	
RODNA RAVNOPRAVNOST KROZ FEMINISTIČKU ISTORIJU I PRAVNU TEORIJU.....	89
2.1. OPŠTI OSVRT.....	89

2.2. POL I ROD: KLJUČNI KONCEPTI U FEMINISTIČKOJ MISLI.....	90
2.3. DEFINISANJE FEMINIZMA.....	95
2.4. TALASE FEMINIZMA.....	98
2.5. RAZUMETVANJE DISKRIMINACIJE ŽENA.....	104
2.6. UZROCI DISKRIMINACIJE: PATRIJARHAT, TRADICIJA, STEROTIPI I PREDRASUDE.....	108
2.7. KONCEPTI JEDNAROSTI ŽENA I MUŠKARACA: PRVI KORAK KA RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI.....	111
2.8. AFIRMATIVNA AKCIJA: IZAJANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	116
2.9. FEMINIZAM U MEĐUNARODNOM PRAVU I LJUDSKIM PRAVIMA.....	118
2.10. FEMINISTIČKA KRITIKA MEĐUNARODNOG PRAVA LJUDSKIH PRAVA.....	122

POGLAVLJE III

MEĐUNARODNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

RODNA RAVNOPRAVNOST U MEĐUNARODNOM SISTEMU ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA.....127

3.1. Opšti okvir.....	127
3.2. UJEDINJENE NACIJE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANJE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA.....	128
3.2.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	129
3.2.1.1. Povelja Ujedinjenih Nacija.....	129
3.2.1.2. Univerzalna Deklaracija o ljudskim pravima.....	130
3.2.1.3. Konvencija o suzbijanju trgovine osobama i iskorišćavanju i prostitucije drugih.....	131
3.2.1.4. Konvencija Međunarodne organizacije rada o jednakosti nagrađivanja muške i ženske radne snage za rad jednake vrijednosti.....	131
3.2.1.5. Konvencija o političkim pravima žena.....	132
3.2.1.6. Konvencija o državljanstvu udete žene.....	132
3.2.1.7. Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u obrazovanju.....	133
3.2.1.8. Konvencija o prestanku na braku, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registriranju braka.....	133
3.2.1.9. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima.....	134
3.2.1.10. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.....	134
3.2.1.11. Deklaracija o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama.....	135
3.2.1.12. Deklaracija o zaštiti žena i djece u slučaju opasnosti u društvenom sukobu.....	135
3.2.1.13. Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena - CEDAW.....	136
3.2.1.14. Konvencija o pravima djeteta.....	138
3.2.1.15. Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama.....	139
3.2.1.16. Općni protokol za Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije nad ženama.....	139
3.2.1.17. Rezolucija 1325 Savjeta bezbjednosti.....	141

3.2.1.18. STRATEŠKI DOKUMENTI I INICIATIVE.....	141
3.2.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	142
3.2.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE.....	146
3.2.4. CRNA GORA I CEDAW KONVENCIJA.....	148
3.2.5. INICIJALNI I PERIODIČNI IZVJEŠTAJ CEDAW KOMITETU.....	148
3.2.6. ZAKLJUČNA ZAKAZANJA I PREPORUKI CEDAW KOMITETA ZA CRNU GORU.....	149
3.2.6.1. VREDNOST KONVENCIJE.....	152
3.2.6.2. ZAKONODAVNI OKVIR.....	153
3.2.6.3. RODNO ZASNOVANO NASILJE NAD ŽENAMA.....	155
3.2.6.4. Dječji i djele prisiljeni brakovi.....	155
3.2.6.5. TRGOVINA LUDIMA I EKSPLOATACIJA PROSTITUCIJE.....	155
3.2.6.6. Učelje u političkom i javnom životu.....	156
3.2.6.7. OBRAZOVANJE.....	157
3.2.6.8. ZAPOŠLJAVANJE.....	157
3.2.6.9. ZDRAVSTVENA ZAŠTITA.....	158
3.2.6.10. BRAK I PORODIČNI ODNOSI.....	158
3.2.6.11. ŽENE IZ RURALNIH PODRUČJA, LEZBIJKE, TRANSRODNE I BISKUSUALNE ŽENE, ŽENE U RITVORU, ŽENE SA INVALEIDITOM, ROMKE, ARIJALINKE I EGIPĆANKE ŽENE.....	159
3.3. SAVJET EVROPE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANJE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA.....	160
3.3.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	160
3.3.1.1. EVROPSKA KONVENCIJA O LJUDSKIM PRAVIMA I OSNOVNIM SLOBODAMA.....	160
3.3.1.2. EVROPSKA SOCIJALNA Povelja.....	162
3.3.1.3. KONVENCIJA ZA BORBU PROTIV TRGOVINE LUDIMA.....	164
3.3.1.4. KONVENCIJA ZA ZAŠTITU DJECE OD SEKSUALNOG ISKORISĆAVANJA I ZLOSTAVLJANJA.....	165
3.3.1.5. KONVENCIJA O SPRIJEČAVANJU I BORBI PROTIV NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI – ISTANBULSKA KONVENCIJA.....	165
3.3.1.6. INSTRUMENTI "MEKOG" PRAVA.....	167
3.3.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	169
3.3.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE.....	171
3.3.4. CRNA GORA I ISTANBULSKA KONVENCIJA.....	172
3.3.5. IZVJEŠTAJ CRNE GORE GREVI KOMITETU.....	173
3.3.6. EVALUACIONI IZVJEŠTAJ GREVIO KOMITETA ZA CRNU GORU IZ 2018. GODINE.....	174
3.4. EVROPSKA UNIJA: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANJE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA.....	176
3.4.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	177
3.4.1.1. OSNOVNI UGOVORI.....	178

3.4.1.2. DIREKTIVE U OBLASTI RODNE RAVNOPRAVNOSTI NA TRŽIŠTU RADA.....	179
3.4.1.3. DIREKTIVE U OBLASTI NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI.....	184
3.4.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	188
3.4.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE.....	191
3.4.4. IZVEŠTAJI EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE - RODNI ASPEKT.....	192

POGLAVLJE IV

UPOREDNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

OKVIR KOMPARACIJE KROZ ODABRANA PODRUČJA OD ZNAČAJA ZA RODNU RAVNOPRAVNOST.....

4.1. OSVRT.....	196
4.2. NASILJE NAD ŽENAMA I NASILJE U PORODICI.....	198
4.2.1. RAVNOSTRANOST NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI.....	198
4.2.2. PODAM, VESTE I IZJEKCI NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI.....	199
4.2.3. PORODIC KAO NAJOSTROMIJE OBLIK NASILJA NAD ŽENAMA.....	201
4.2.4. NASILJE NAD ŽENAMA U SAJBIR PROSTORU I SEKSISTIČKI GINOR MRŽNJE.....	205
4.2.5. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LUDSKA PRAVA I PRAKSA CEDAW KOMITETA.....	211
4.2.6. LEGISLATIVNA RIJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE.....	215
4.2.7. IZAZOVI I PERSPEKTIVE.....	220
4.3. TRGOVINA LJUDIMA U SVRHU SEKSUALNE EKSPLOATACIJE I PROSTITUCIJA.....	224
4.3.1. RODNA DIMENZIJA.....	226
4.3.2. FEMINISTIČKI UMIDI U SEKSUALNU EKSPLOATACIJU ŽENA I PROSTITUCIJU.....	227
4.3.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR.....	230
4.3.4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LUDSKA PRAVA.....	235
4.3.5. LEGISLATIVNA RIJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE.....	239
4.3.6. IZAZOVI I PERSPEKTIVE.....	242
4.4. ŽENE NA TRŽIŠTU RADA.....	243
4.4.1. FUNDAMENTALNA KOMPONENTA EMANCIPACIJE ŽENA.....	243
4.4.2. KLJUČNI POKAZATELJI RODNE DIMENZIJE TRŽIŠTA RADA EVROPSKE UNIE.....	245
4.4.3. OSVRT NA RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR.....	246
4.4.4. OSVRT NA OKVIR EVROPSKE UNIE.....	248
4.4.4.1. LISTA ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI (ISKLJUČUJUĆI DIREKTIVE) O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI I POLOŽAJU ŽENA NA TRŽIŠTU RADA.....	248
4.4.4.2. DIREKTIVE O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI I POLOŽAJU ŽENA NA TRŽIŠTU RADA.....	249

4.4.3. STRATEGIJE, AKCIONI PLANOV I PROGRAMI I GENDER MAINSTREAMINGI.....	249
4.4.5. SUDSKA PRAKSA.....	251
4.4.6. LEGISLATIVNA RIJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE.....	256
4.4.7. IZAZOVI I PERSPEKTIVE.....	259
4.5. POLITIČKA PARTICIPACIJA ŽENA.....	261
4.5.1. REPRIZENTACIJA ŽENA NA POLITIČKIM MJEŠTIMA.....	261
4.5.2. IZBORNE KVOTE KAO EKSPLEKTIVNE MIERE USMERENE NA ROČNE DISKRIMINACIJE U POLITICI.....	264
4.5.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR.....	267
4.5.4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LUDSKA PRAVA.....	268
4.5.5. PRIMJERI LEGISLATIVNI RIJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE: PREGLED IZBORNIH KVOTA.....	270
4.5.6. IZAZOVI I PERSPEKTIVE.....	272
4.6. ŽENSKA PRAVA, ŽIVOTNA OKOLINA I KLIMATSKIE PROMIENE.....	273
4.6.1. KLIMATSKIE PROMIENE KAO NAJVEĆI IZAZOV SAVREMENOG DRUŠTVA.....	273
4.6.2. FEMINISTIČKI UVIDI U ROD, INTERSEKCIJALNOST I KLIMATSKIE PROMIENE.....	275
4.6.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR.....	279
4.6.4. SUDSKA PRAKSA.....	285
4.6.5. IZAZOVI I PERSPEKTIVE.....	288
POGLAVLJE V	
POZITIVNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:	
RODNA RAVNOPRAVNOST U CRNOGORSKOJ JURISPRUDENCIJI.....	289
5.1. OPŠTI UVRT.....	289
5.2. USTAVNO - PRAVNI OKVIR ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	290
5.2.1. RODNA ANALIZA USTAVA CRNE GORE.....	291
5.2.1.1. PRAMERULA.....	293
5.2.1.2. OSNOVNE ODREDBE.....	295
5.2.1.3. LUDSKA PRAVA I SLOBODE.....	295
5.2.1.4. POLITIČKA PRAVA I SLOBODE.....	298
5.2.1.5. EKONOMSKA, SOCIJALNA I KULTURNA PRAVA I SLOBODE.....	300
5.2.1.6. OSTALE ODREDBE.....	302
5.3. ZAKONODAVNO - PRAVNI OKVIR ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	303
5.4. ZAKON O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI.....	306
5.4.1. OPŠTI UVRT.....	306

2	5.4.2. IZMENE I DOPUNE ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI IZ 2015. GODINE.....	306
	5.4.3. OSNOVNE ODREDBE.....	308
	5.4.4. OPŠTI I POSEBNE MERE.....	313
	5.4.5. POSEBNE MERE.....	313
	5.4.6. NADLEŽNOSTI.....	315
	5.4.7. KAZNENE ODREDBE I SUDSKA PRAKSA.....	317
	5.4.8. INSTITUCIONALNI MEKANIZMI ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	318
	5.4.9. PLAN AKTIVNOSTI ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI: NACIOVALNA STRATEGIJA RODNE RAVNOPRAVNOSTI 2021 – 2025.....	321
	5.5. ZAKON O ZAŠTITNICI LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA.....	325
	5.5.1. OPŠTI OSVET.....	325
	5.5.2. PREGLED ZAKONSKIH ODREDBE.....	326
	5.5.3. PRAKSA ZAŠTITNIKA/CE U SLUŽAJEVIMA DISKRIMINACIJE PO OSNOVI RODA.....	329
	5.5.4. STUDIJE SLUČAJA IZ PRAKSE ZAŠTITNIKA/CE.....	335
	5.6. ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE.....	343
	5.6.1. OPŠTI OSVET.....	343
	5.6.2. PREGLED ZAKONSKIH ODREDBE.....	344
	5.6.3. NACRT ZAKONA O ZAŠTITI BERNARDOTI I ZABRANI DISKRIMINACIJE.....	346
	5.6.4. ANALIZA SUDSKE PRAKSE.....	347
	5.7. ZAKON O ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI.....	351
	5.7.1. OPŠTI OSVET.....	351
	5.7.2. POJAM NASILJA I POJAM ČLANOVA PORODICE.....	352
	5.7.3. ZAŠTITA ŽITAVA.....	354
	5.7.4. ZAŠTITNE I KAZNENE MERE.....	354
	5.7.5. PROCESNO - PRAVNI DRUG.....	355
	5.7.6. POSTUPAK PRUŽANJA POMOĆI I ZAŠTITNE MERE.....	355
	5.7.7. POSTUPAK ZA ODREĐIVANJE ZAŠTITNE MIERA.....	356
	5.7.8. PREKRŠAJNA ODGOVORNOST.....	356
21	5.7.9. PREDLOG ZAKONA O IZMJENAMA I DOPUNAMA ZAKONA O ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI.....	357
	5.7.10. ANALIZA SUDSKE PRAKSE.....	362
	5.8. KRIVIČNI ZAKONIK.....	368
	5.8.1. OPŠTI OSVET.....	368
	5.8.2. IZMENE I DOPUNE KRIVIČNOG ZAKONIKA KROZ RODNU PERSPEKTIVU.....	368

5.8.3. ANALIZA RELEVANTNIH ODREDBI KROZ SUDSKU PRAKSU.....	370
5.8.3.1. KRIVIČNA DELA PROTIV ŽIVOTA I TIJELA.....	370
5.8.3.2. KRIVIČNA DELA PROTIV SLOBODA I PRAVA ČOVJEKA I GRAĐANA.....	380
5.8.3.3. KRIVIČNA DELA PROTIV POSEBNE SLOBODE.....	383
5.8.3.4. KRIVIČNA DELA PROTIV IRAKA I PORODICE.....	391
5.8.3.5. NASILJE U PORODICI.....	394
5.8.3.6. KRIVIČNA DELA PROTIV DOVJERENOSTI I DRUGI DOKAZI ZAŠTIĆENIH MEĐUSARODNIH PRAVOM.....	402
5.8.3.7. MIERI DOVJERENOSTI I MIERI ZAŠTITE.....	407
5.8.4. PROCESNO - PRAVNI OKVIR - ZAKONIK O KRIVIČNOM POSTUPKU.....	410
5.9. ZAKON O RADU.....	413
5.9.1. STRUKTURA ZAKONA O RADU.....	413
5.9.2. RODNA ANALIZA ODREDBI.....	414
5.9.2.1. ZABRANA DISKRIMINACIJE, UZNEMLJAVANJE, SEKSUALNO UZNEMLJAVANJE, MOBING I ZAKON O ZABRANI ZLOSTAVLJANJA NA RADU.....	414
5.9.2.2. POSREDENI NIFRE KAO VID POZITIVNE DISKRIMINACIJE.....	418
5.9.2.3. ZASNOVANJE RADNOG ODNOSA.....	419
5.9.2.4. JEDNAKOST ZARADA.....	420
5.9.2.5. POSEBNA ZAŠTITA ŽENA NA RADU.....	422
5.9.2.6. PODOBILSTVO I PODOBILSKO ODNOSITVO.....	425
5.9.2.7. PAUZA RADI DOJENJA DJETETA.....	429
5.9.2.8. KASNIJE ODREDBE I SUDSKA PRAKSA.....	431
5.9.3. PRESTANAK RADNOG ODNOSA - ODREDBE ZAKONA O RADU I ODREDBE ZAKONA O PUNJENSKOM INVAJERSKOM OSIGURANJU	432
5.9.3.1. POZITIVNA DISKRIMINACIJA ŽENA ORIJENTIRANIH PROTIV Njih; PRIMJER EŽENJORSKE SUTRINKINJE	433
5.9.4. "ZAKON O MAJKAMA" , ZAKON O SOCIJALNOJ I Dječjoj ZAŠTITI I ZAKON O OBŠTEŠĆENJU BIVŠIH KUMESNICA NAKNADA PO ODNOVU ROĐENJA TROJE ILI VIŠE DJECE.....	441
5.10. ZAKON O IZBORU ODGOVORNIKA I POSLANIKA.....	445
5.10.1. OPŠTI OSVRT.....	445
5.10.2. STRUKTURA ZAKONA O IZBORU ODGOVORNIKA I POSLANIKA.....	445
5.10.3. ČLAN 19a: IZBORNE KVOTE.....	446

POGLAVLJE VI

EMPIRIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

ANALIZA STAVOVA I ISKUSTAVA SUTKINJA I SUDJIA U POGLEDU RODNE RAVNOPRAVNOSTI I CRNOGORSKE JURISPRUDENCIJE.....454

6.1. OPŠTI OSVRT.....	454
6.2. LIČNI PODACI SUTKINJA I SUDJIA.....	455
6.3. OPŠTI STAVOVI SUTKINJA I SUDJIA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI.....	456
6.4. UPOZNATOST SUTKINJA I SUDJIA SA MEĐUNARODNIM RODNIM STANDARDIMA.....	467
6.5. STAVOVI SUTKINJA I SUDJIA O POZITIVNO - PRAVNOM OKVIRU.....	471
6.6. IZAZIVI I KLJUČNE PREPORUKE SUTKINJA I SUDJIA.....	484

POGLAVLJE VII

KLJUČNI NALAZI ISTRAŽIVANJA:

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I OCJENE.....488

7.1. OPŠTI OSVRT.....	488
7.2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA: NACIONALNA RELEVANTNOST.....	490
7.2.1. NASILJE NAD ŽENAMA I NASILJE U PORODICI.....	490
7.2.2. TRGOVINA LJUDIMA U SVRHU SEKSUALNE EKSPLOATACIJE.....	505
7.2.3. ŽENE NA TRŽIŠTU RADA.....	500
7.2.4. POLITIČKA PARTICIPACIJA ŽENA.....	519
7.2.5. ŽENSKA PRAVA, ŽIVOTNA IŠTEDNOST I KLIMATSKIE PROMJENE.....	522
7.2.6. ISTRAŽIVAČKA PITANJA I HIPOTEZE.....	527
7.3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA: MEĐUNARODNA RELEVANTNOST.....	532
7.3.1. LIMITI/OGRAĐENJA CRNOGORSKOG LEGISLATIVNOG OKVIRA RODNE RAVNOPRAVNOSTI.....	532
7.3.1.1. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: OPŠTI OSVRT NA PRIMJER CRNOGORSKIH SUTKINJA, "ZAKON O MARKAMA" I IZBORNIM KVOTAMA.....	532
7.3.1.2. NASTAVAK RODNE OPRESJE U ATMOSFERI PRIVRŽENE RAVNOPRAVNOSTI.....	535
7.3.1.3. TEORUSKI INSTRUMENTI ZA OCJENU NEDOSTATNOSTI (OGRAĐENJE) LEGISLATIVNE O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI.....	537
7.3.1.4. LEGISLATIVA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI KAO POTENCIJALNO OGRAĐENA SAMA PO SEBI.....	539
7.3.1.5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA NA PRIMJERU CRNOGORSKEI ZAKONA.....	541
7.4. ZAKLJUČAK.....	545
LITERATURA.....	547
PRILOZI.....	612

UVOD

"Sva bića se rađaju jednaka u dostojanstvu i pravima"

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima

Svi se rađamo kao ljudska bića. Sastavljeni smo od istih elemenata, rađamo se, dišemo, obitavamo i odlazimo na isti način. Svako ljudsko biće bi, stoga, trebalo imati ista prava i jednake mogućnosti, bez obzira na neke vidljive ili one manje vidljive karakteristike na osnovu kojih ljudska bića među sobom prave raznolike diferencijacije i odlučuju da među njima postoje privilegovani koji zaslužuju više i bolje. Istorija je puna ukaza i svjedočanstava o postojanju ovakvih podjela od pamtivijeka. Kroz te duge vjekove ljudskog obitavanja na planeti zemlji i silovite promjene koje je ta istorija donosila, čvrsto uspravno i nesalomivo opstaje jedna od diferencijacija ljudskih bića, i to po osnovu pola i rođa, svojstvena gotovo svim društvima i oblicima suživota tokom ljudske istorije. Tako se, i danas, u svim predjelima svijeta rodne uloge beskrupolozno podrazumijevaju stvarajući jasnu diferencijaciju između ljudskih bića koju karakteriše okrutna neravnopravnost.

Istorijska evidencija obiluje primjerima neravnopravnosti i pravne diskriminacije žena. Tokom većeg dijela zabilježene istorije mnoge zemlje i kulture bile su obilježene rodnom nejednakošću i u društvu i u pravu. Feministička pravna autorka Joanne Conaghan naglašava postojanje mnoštva dokaza, onih istorijskih ali i onih još uvijek aktuelnih, koji prikazuju pravo kao podršku patrijarhalnom društvenom poretku u kojem su žene pozicionirane *drugačije* i/ili *inferiorno* u odnosu na muškarce, okupirajući tako odvojenu društvenu sferu. Sve do početka prošlog vijeka, žene su bile potpuno isključene iz društvenog života, a pravna znanja i praksa su se vjekovima razvijale na osnovu premise da je pravo bezrezervna muška preduzimljivost.¹

Polemike o statusu žena, naime, datiraju još od vremena Antičke Grčke. Platon i Aristotel su nastojali da analiziraju stvarnu ulogu žena u društvu, a njihove ideje feministički teoretičari/ke današnjice nastavljaju da oživljavaju, uglavnom opisujući ih kao duboko mizogine.² Interesantno je kako se većina tih ideja zadržala i do danas:

¹ Joanne Conaghan, *Law and Gender*, Oxford University Press, Oxford, UK, 2013, str. 3.

² Više o tome: Susan Moller Okin, *Women in Western Political Thought*, Princeton UP, Ewing, New Jersey, 1979; Genevieve Lloyd, *The Man of Reason: "Male" and "Female" in Western Philosophy*, Methuen, London, UK, 1984;

Mary Lyndon Shanley, Carole Pateman, *Feminist Interpretations and Political Theory*, Polity, London, UK, 1991; Elizabeth Spelman, *Essential Women: Problems of Exclusion in Feminist Thought*, The Woman's Press, London, UK, 1990.

koncepti podjele između javnog i privatnog života/sfere gdje je ženama isključivo mjesto u privatnoj sferi, razmatranja ravnopravnosti na osnovu roda, koncept patrijarhalnog vlasništva i autoriteta, moć nad ženama. Moć i autoritet u tom vremenu najbolje opisuju Platonova pisanja, gdje je žena predstavljena kao "imovina" muškarca, stvar koju treba čuvati ili predati drugom. Iako se stara Grčka smatra kolijevkom demokratije, zakon je na žene gledao na isti način kao i na djecu, ne dozvoljavajući ženama da imaju pravnu sposobnost³, a bilo im je zabranjeno da glasaju i da upravljaju imovinom.⁴ Prema mišljenju Aristotela, u demokratskim odlukama u polisima učestvovali su samo slobodni građani, ne robovi, stranci i žene.⁵ Stari Rim, takođe, karakteriše patrijarhalni koncept zasnovan na ulozi *pater familias-a*, u kojem je žena važila za potpuno poslovno nesposobnu osobu, izjednačenu sa djecom i umno oboljelim osobama. Muškarci su mogli da prodaju žene, da ih muče, odbace, ili čak i ubiju.⁶ Žena je do udaje bila pod vlašću svog oca, a nakon udaje dolazila je pod vlast svog muža. Brak sa *manusom* značio je vlast muža nad ženom u imovinsko - pravnom i religijskom smislu, gdje je muž imao moć odlučivanja o ženinom životu.⁷ Osim toga, Ricky Lewis Tannen-u navodi da je, jedan od najstarijih pisanih zakona isklesan u kamenu, Hamurabijev zakonik, navodio da žene mogu prenijeti imovinu na svoje sinove samo uz pismenu dozvolu svojih muževa, i da nikada ne mogu ostaviti imovinu svojim kćerkama.⁸ Gerda Lerner ističe da su se rodna pitanja, kako ih danas razumijemo, pojavila još u sedmom vijeku kada su žene nastojale da reinterpretiraju svete spise u kojima su žene smatrane intelektualno inferiornijim po prirodi i predanije grijehu.⁹ Vincent Johnson, pišući o Magna Carta i početku moderne pravne misli, podsjeća da je svjedočenje žena na sudu, prema ovom značajnom pravno - istorijskom dokumentu, imalo manju vrijednost od svjedočenja muškaraca.¹⁰

Za vrijeme Danilovog zakonika u Crnoj Gori išlo se, čak, i do negacije ženine ličnosti i do njene potpune subordinacije mužu. Tako se, recimo, Petar Stojanović pišući o položaju žena u Crnoj Gori, posebno osvrće na nekoliko članova Zakonika u

³ Hilire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1999, str. 86.

⁴ Vile o tome: Diane Harris- Cline, "Women and sacred property: The evidence from Greek inscriptions", *Women and Property in Ancient Near Eastern and Mediterranean Societies*, 1-11.

⁵ Milena Karpetrović, *Ova ima ime, o ženskoj i feminizmu*, Banja Luka - Bjeljina, 2007, str.16.

⁶ Sima Avramović, *Opšta pravna istorija - stari i srednji vijek*, Beograd, 2000, str. 132 - 133.

⁷ Vile o tome: Mirjana Roljić, "Besk sa manusom", *Godišnjak Pravnog fakulteta, Univerzitet u Istočnoj Sarajevu*, Godina I, 1/2010, 189 - 205.

⁸ Ricky Lewis Tannen, "Setting the agenda for the 1900s: The historical foundations of gender bias in the law: A contest for reconstruction", *Florida Law Review*, 42, str. 163.

⁹ Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*, Oxford University Press, New York, 1993, str. 13.

¹⁰ Vincent R. Johnson, The Magna Carta and the beginning of modern legal thought, *Mississippi Law Journal*, 85, str. 621.

kojima je muž bio ovlašten da zajedno sa preljubnikom ubije ženu, ukoliko ih uhvati u bludnosti (čl.72), a ukoliko žena svome mužu radi o glavi, kazna je, takođe, bila smrt (čl.73).¹¹ Dakle, uloga žene kroz istoriju, najčešće je zavisila i/ili se određivala u kontekstu kulturnog i vjerskog parametra koji, uopšteno, imaju negativan uticaj na žene, ali su sastavni dio društvenog ljepila neophodnog za definisanje društva, a posebno za oblikovanje muškog identiteta.¹²

Rodna neravnopravnost je, dakle, bila vidno uvrštena u ljudskim društvima i pravnim sistemima kroz istoriju, pa je bilo potrebno da prođe gotovo 19. vijekova nove ere kako bi žene, konačno, započele borbu za ravnopravnošću žena i muškaraca. Prema Kosović i Spahić Šiljak, ideja da su sva ljudska bića stvorena jednaka po prirodi i da, shodno tome, treba da uživaju nepovredivost digniteta ličnosti i jednaka prava, nije odmah omogućila ženama uživanje građanskih i političkih prava.¹³ Francuskinje su, recimo, oštro reagovale na marginalizaciju koja je pravdana prirodom, zahtijevajući da budu priznate kao politički subjekti. U vrijeme donošenja Deklaracije o pravima čovjeka, kao odgovor na isključivanje žena iz proklamovanih prava, francuska prosvjetiteljka i borkinja Olympe de Gouges, napisala je poseban dokument "Deklaracija o pravima žena i građanki"¹⁴. De Gouges u borbi protiv seksističkog ugnjetavanja kako bi reafirmisala "sveta i neotuđiva prava žene", nakon "neznarja, zanemarivanja i prezira" potvrđuje da se „žena rađa slobodna i živi jednaka muškarcu u svom pravu“, pozivajući se na koncept "jednakog dostojanstva".¹⁵ Tokom revolucije, ona je upozoravala da žene nisu bile "politički budne da razumiju koji oslobađajući potencijal imaju ovakvi historijski preokreti"¹⁶. Zalagala se da su žene i muškarci jednaki i da žene zaslužuju pravo na obrazovanje, politički angažman i zaposlenje. Njena borba biva prekinuta oduzimanjem njenog života na giljotini, ali su njene prosvjetiteljske ideje popločale put drugim ženama da nastave borbu za ravnopravnost,¹⁷ a njeno životno djelo doista svjedoči oslobađajućem učinku tog historijskog preokreta na čijem je čelu stajala ona. Tu su i, ne manje važni, napor i Eleanor Roosevelt da ženska prava budi dio "univerzalnih" ljudskih prava koja su

¹¹ Petar Stojanović, *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850 - 1900)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1991, str. 96.

¹² Jill Steans, *Gender and International Relations: An Introduction*, Rutgers University Press, New Jersey, 1998, str. 124-125.

¹³ Larija Kosović, Zilka Spahić Šiljak, "Žene i politika", u: Zilka Spahić Šiljak (ur.), *Prosvjetljenje ženskog i muškarskog identiteta. Post - socijalistički kontekst u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarnu posdiplomsku studiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012.

¹⁴ Hilarie Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1998, str. 146.

¹⁵ Laura Palazzini, *Gender in Philosophy and Law*, Springer, 2012, str. 25.

¹⁶ Elisabeth G. Siedziwski, *The French Revolution as the Turning Point*, Genevieve Fraisse i Michelle Perrot (ed.), *Emerging Feminism from Revolution to World War*, Cambridge: Harvard University Press, USA, 1993, str. 44.

¹⁷ Ibid, str. 47.

prije njene intervencije bila svedena na "prava muškaraca" umjesto na "ljudska prava".¹⁸ Iako *ljudska prava* predstavljaju neotuđiva prava koja pripadaju *svim* živim bićima samo na osnovu činjenice što su - *ljudi*, ona, evidentno, nisu uvijek i jednako bila dostupna ženama. A, da li su danas?

Zečetak savremene feminističke misli vezuje se za kampanje za eliminaciju diskriminatornih zakona koji su ženama onemogućavali učešće u građanskom životu, sa posebnim naglaskom na 18. 19. i 20. vijek.¹⁹ Rođenje feminizma kasnih 1700-tih i ranih 1800-tih, povezan je sa uznemirenošću žena zbog toga što im je uskraćen prostor u svim oblastima javnog života.²⁰ Borba je potrajala, a feminizam posebno dobija na snazi u Francuskoj, uoči ostvarivanja prava glasa žena 1944. godine, a pod velikim uticajem djela "The Second Sex" najpoznatije francuske feministkinje Simone de Beauvoir, čiji uticaj na feminističku analizu i dalje živi.²¹ Od tada pa do danas raste interesovanje za sveobuhvatno djelovanje u pravcu ostvarivanja jednakih prava po osnovu pola. Prethodni vijek je, dakle, obilježen ulaskom žena u ekonomske i političke sfere u kojima su istorijski dominirali muškarci, kao i posebnom posvećenošću međunarodne zajednice u postizanju rodne ravnopravnosti i napretku žena uopšte.²² U posljednjih nekoliko decenija postignut je svojevrsan napredak kroz širok spektar pravnih, ekonomskih, društvenih i političkih pokazatelja emancipacije žena, ali su one i dalje ostale u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce u svim oblastima života. Ipak, i pored zabilježenog pomaka i značajnih koraka koje je većina savremenih država preduzela u cilju iskorijenjavanja rodni razlika, rodna neravnopravnost ostaje nesretna globalna realnost posebno oslikana kroz postojeći priličan jaz između žena i muškaraca koji još uvijek treba da se premosti.²³ S obzirom na to da su mnoge savremene države razvijene i dizajnirane u vrijeme kada žene nisu imale ni puna građanska prava ni pravo glasa, nije čudno da su mnoga pitanja sa dubokim implikacijama na živote žena bila neadekvatno ili nepravedno riješena u pravu, a mnoga su kao takva naslijeđena i danas. S razlogom se, stoga, posebno ističe

¹⁸ Sladana Jovanović, *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Institut za sociološka i kriminološka ispitivanja, Beograd, 2010, str. 90.

¹⁹ Vidjeti: Mary Wollstonecraft, *Vindication of the Right of Woman* (1792), WW Norton, New York, USA, 1967.

²⁰ Ovdje je posebno potrebno naglasiti 1792. godinu kada je objavljena publikacija *A Vindication of the Rights of Woman* autorka Mary Wollstonecraft i 1791. godine kada je Olympe de Gouges napravila *Declaration des droits de la femme et de la citoyenne*.

²¹ O razvoju feminističkih teorija pogledati: Hilare Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1998.

²² Jana Stotsky, *Gender Budgeting: Fiscal Context and Current Outcomes*, International Monetary Fund, 2016, str. 4.

²³ John D'Atena, Clara Volintiru, Sven Steinmo, "Willing to share? Tax compliance and gender in Europe and America", *Research & Politics* 4(2), 2017, str. 1.

odnos prava i roda, a feministička jurisprudencija se, i pored svega navedenog, vrlo često smatra sredstvom za poboljšanje položaja žena u društvu.²⁴

0.1. RODNA RAVNOPRAVNOST: IZAZOV SAVREMENOG DRUŠTVA?

Bogata feministička literatura pokazuje da je u prethodnom periodu ljudske istorije, napokon, poprilično pisano o položaju žena u društvu. Posljednjih godina stavljen je u naročit fokus ostvaren globalni učinak jer savremeni svijet svjedoči eklatantnom napretku na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Svijet se, naizgled, čini kao da nikada nije bio bliži postizanju rodne ravnopravnosti i jačanju uloge žena u društvu. Napredak ka ostvarivanju ženskih prava, ipak, sudeći prema istorijskim tokovima ide očekivano sporo i neravnomjerno.²⁵

Rodna ravnopravnost, naime, još uvijek ne predstavlja društvenu realnost nigdje u svijetu. Globalni izvještaj o rodnom jazu Svjetskog ekonomskog foruma za 2023. godinu pokazuje da je prosječno postignuće ponderisano globalnom populacijom u pogledu rodnog pariteta 68,4%, kristališući trenutni rodni jaz između žena i muškaraca izražen u procentima od 31,6%. Ponderisani prosjek stanovništva određen je korišćenjem podataka i brojki stanovništva iz 146 zemalja kroz četiri podindeksa: ekonomske mogućnosti i učešća žena, obrazovna dostignuća, zdravlje i pristup zdravstvenoj zaštiti, kao i političko učešće i osnaživanje žena. Ako napredak ka postizanju ukupnog rodnog pariteta na globalnom nivou nastavi da se ostvaruje dosadašnjim stopama, predviđa se da će se navedeni rodni jazovi zatvoriti tek za sljedećih 131 godinu.²⁶

Ovo je, dakako, ključni izazov današnjeg društva koji zahtijeva hitno djelovanje. Danas na zemlji živi približno 8 milijardi ljudi, od kojih je otprilike 4 milijarde žena. Izazovno je, stoga, opipljivo i mjerljivo prenijeti postojeći koncept u kojem je neravnopravnost i dalje surovo izražena i izuzetno štetna jer su prava žena, preciznije, prava polovine stanovništva još uvijek rijetka vrijednost u svim djelovima svijeta.

²⁴ Pogledati: Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989.

²⁵ Više o sporom i neravnomjernom napretku rodne ravnopravnosti pogledati u:

Mona El Mahgoub, *The Seven Necessary Sins for Women and Girls*, Beacon Press, Boston, 2019;

Caroline Criado Perez, *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*, Abrams Press, New York, 2019;

bell hooks, *Feminist Theory: From Margin to Center*, South End Press, Boston, 2000;

Catharine MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, Cambridge, 1991;

Catharine MacKinnon, *Butterfly Politics*, Harvard University Press, Cambridge, 2019;

Katharine Bartlett, Deborah Rhode, Joanna Grossman, Beborah Brake, Frank Rudy Cooper, *Gender and Law: Theory, Doctrine, Commentary, Ninth Edition*, Aspen Publishing, 2023;

Sandra Fredman, "Taxation as a human rights issue: Gender and substantive equality", u: P. Alston and N. Reich (ed.), *Tax, Inequality, and Human Rights*, Oxford University Press USA - OSO, 2019.

²⁶ Global Gender Gap Report 2023, World Economic Forum, dostupno na:

https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGGR_2023.pdf (pristupljeno 4.03.2024. godine)

0.2. PANDEMIJA COVID - 19 I POLOŽAJ ŽENA²⁷

Postoje, takode, i nepredvidivi faktori koji otežavaju proces unaprjeđenja rodne ravnopravnosti. Pandemija COVID-19 proizvela je nesporno enormne zdravstvene, ali i ekonomske i društvene posljedice koje su svojim asimetričnim efektima direktno uticale na najranjivije kategorije, u prvom redu žene.²⁸ Činjenice iz postojeće ali i iz proteklih kriza upućuju na to da su upravo žene te koje su krizama nesrazmjerno pogođene.²⁹ One se i dalje suočavaju sa velikim izazovima koji prijete da još više podupru i učvrste postojeće stereotipne rodne razlike. U "Women, Business and Law 2022" navodi se da žene za isti posao zarađuju manje od muškaraca što na kraju dovodi do većeg rizika od nasilja u njihovim domovima. Takođe, postoji osnovana bojazan da će globalna zajednica zbog prirode pandemije da preokrene napredak koji je napravljen kako bi se žene uključile u radnu snagu, te da njihov položaj na tržištu rada neće dalje napredovati.³⁰ Mnoge autorki i autori pišu o postojećim problemima na tržištu rada koji izrazito pogađaju žene a u čijoj se pozadini kriju rodni stereotipi. Zbog zatvaranja predškolskih i školskih ustanova mnoge žene su se posvetile brizi o djeci koja je mnogo teže i u većem obimu pala na leđa žena nego muškaraca.³¹ Žene su u mnogo većem procentu napustile svoje plaćene poslove kako bi mogle da se posvete djeci. Čak i u onim situacijama u kojima žene nisu morale da napuste svoje poslove, žene su bile izložene mnogo većem stresu od muškaraca, žonglirajući između profesionalnog i porodičnog života tokom pandemije.³²

Sve ovo vrijeme veliki broj autorki i autora alarmantno naglašava posljedice ovakvih prilika koje sigurnim koracima vode ka sve većoj izloženosti žena nasilju.³³

²⁷ Istraživanja iz ovog dijela doktorske disertacije objavljena u *Zborniku Pravnog fakulteta No 45*, 2022, Podgorica, naučni članak: Milena Ačimić Remiković, "Gender mainstreaming on the Montenegrin labour market: challenges and perspectives on the road towards the European union", str. 185 - 221.

²⁸ Maria Faria, Sergio Torrejon, Enrique Fernandez - Macias, "Employment impact of Covid - 19 crisis: from short term effects to long term prospects", *Journal of Industrial and Business Economics*, 2020.

²⁹ Mark Akrofi, Mahama Mudasiru, and Nevo M. Chinedu, "Nexus between the Gendered SocioEconomic Impacts of COVID-19 and Climate Change: Implications for Pandemic Recovery", *SN Social Sciences 1 (8)*, 2021, str. 198.

³⁰ Women, Business and the Law 2022, World Bank Group.

³¹ Cathlyn Collins, Liam Christin Landivar, Leah Rugganier, and William J. Scarborough, "COVID-19 and the Gender Gap in Work Hours" *Gender, Work & Organization 28 (S1)*: 101-12, 2020.

³² Claudia Goldin, *Assessing Five Statements about the Economic Impact of COVID-19 on Women*, Technical Report, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA, 2021.

³³ Više o tome: Tom Bundervoet, Maria E. Davalos, and Natalia Garcia, *The Short-Term Impacts of COVID-19 on Households in Developing Countries: An Overview Based on a Harmonized Data Set of High-Frequency Surveys*, Policy Research Working Paper 9582, World Bank, Washington, DC, 2021;

Emilia Cuzagna and Javier Romero, *The Gendered Impacts of COVID-19 on Labor Markets in Latin America and the Caribbean*, Policy Brief, Gender Information Lab for Latin America and the Caribbean, World Bank, Washington, DC, 2021;

Nieves De Pae, Carmen Isis Gaddis, and Miriam Muller, *Gender and COVID-19: What Have We Learned, One Year Later?*, Policy Research Working Paper 9709, World Bank, Washington, DC, 2020;

Maurice Kugler, Mariana Violuz, Daniel Duque, Isis Gaddis, David Newhouse, Amparo Palacios-Lopez, and Michael Weber, *How Did the COVID-19 Crisis Affect Different Types of Workers in the Developing World?*, Jobs Working Paper 60, World Bank, Washington, DC, 2021.

Onemogućiti ženi da privređuje i bude ekonomski nezavisna znači ostaviti je bez osnovnih ljudskih prava, jer što su žene manje jednake u društvu sa muškarcima, to je izvjesnije da će oni biti nasilniji³⁴, te zbog ekonomske zavisnosti one najčešće neće ni prijaviti nasilje koje se vrši nad njima.³⁵

U društvima patrijahalnog i kulturnog nasljeđa, još uvijek se baštine stereotipna shvatanja o muškim i ženskim ulogama i podjela društvenog rada među polovima, po kojoj muškarac privređuje i izdržava porodicu, dok se žena brine o kući, mužu i djeci.³⁶ Ovi rodni stereotipi posebno isplivavaju na površinu u kriznim vremenima, što se vidjelo na primjeru tranzicije početkom devedesetih godina koja je pokazala da su ekonomske i socijalne promjene postsocijalističkih društava najviše pogodile žene.³⁷ Poljska naučnica Barbara Lobodzinska smatra da su se upravo u tranziciji ispoljili akumulirani problemi žena koji se prenose iz vremena socijalizma koji je podsticao tradicionalnu patrijahalnu eksploataciju žene, diskriminaciju, zavisnost i rodnu subordinaciju.³⁸ Domaće sociološkinje koje se bave položajem žena ukazuju na činjenicu da tranzicija ne predstavlja raskid sa starim obrascima, već da se stare zablude i neuspješni model emancipacije žena u bivšim socijalističkim društvima prenose na savremenu etapu tranzicionih kretanja ka kapitalizmu³⁹, a to se prenosi i na radnu sferu života, što je posebno vidljivo kroz vrste zanimanja koje su žene imale.⁴⁰

Iako je poslednjih godina ostvaren značajan napredak, pandemija je imala regresivan uticaj na rodnu ravnopravnost. Žene su, naime, nerasmjerno zastupljene u sektorima za koje se očekuje da će biti najugroženiji u postpandemijskom periodu, što dodatno pogoršava njihovu već ranjivu poziciju na tržištu rada.⁴¹ Posebno zabrinjavajuće je i povećanje broja prijavljenih slučajeva porodičnog nasilja i femicida, koje je eskaliralo tokom „karantina“ 2020. godine. Tokom pandemije su, takođe, postojeće nejednakosti postale još više izražene i vidljivije na različitim

³⁴ Carrie Yodanis, "Gender Inequality, Violence against Women and Fear: A cross-national Test to Feminist Theory of Violence against Women", *Journal of Interpersonal Violence* 19 (6), 2004, str. 118.

³⁵ Denise Hien, Leslie Ruglass, "Interpersonal partner violence and women in the United States: An overview of prevalence rates, psychiatric correlates and consequences and barriers to help seeking", *International Journal of Law and Psychiatry*, 32(1), 2009, str. 6.

³⁶ Više o polnoj podjeli društvenog rada: Gorana 25, "Roditeljstvo kao izvor ekonomske nejednakosti muškaraca i žena", u Vilić, Petrušić, Žunić, Đorić (ur.), *Ljudska prava za žene*, Odbor za građansku inicijativu, Niš, 2004, str. 39.

³⁷ Više o tome: Gender in Transition, 2007, UNDP and London School of Economics and Political Science, dostupno na: <http://www.developmentandtransition.net>, (pristupljeno 11.01.2024.godine)

³⁸ Barbara Lobodzinska, "Women's Employment or Return to Family Values in Central-Eastern Europe", *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 27, No. 3:519-544, 1996.

³⁹ Anđelka Milić, "Žene u bivšoj Jugoslaviji- drugačiji pogled na učinke socijalizma u promjeni društvenog položaja žena", u Sećen Vujović i drugi (ur.), *Društvo rasko: Promjene, nejednakosti i socijalni problem u današnjoj Srbiji*, str. 197.

⁴⁰ Ibidem, str. 188.

⁴¹ Anu Madgavkar, Olivia White, Mekala Krishnan, Deepa Mahajan, Xavier Azcuz, *COVID-19 and Gender Equality*, McKinsey Global Institute, 2020.

poljima, pa je očito ekonomsko siromašenje žena i njihovo veće učešće u poslovima vezanim za borbu sa pandemijom poput zdravstva, osiguranja i trgovine, kao i njihovo veće ⁴ žena u neplaćenom radu, odnosno radu oko kućnih poslova, a žene su najčešće bile žrtve otkaza, smanjenja plata i svih vidova diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja, dok su epidemiološke mjere, kao što su zabrane kretanja, dovele su i do značajnog povećanja slučajeva nasilja nad ženama i nasilja u porodici.⁴²

Nesrazmjern uticaj krize na žene, dakle, žestoko prijeti da onemogućiti godinama dug proces postizanja rodne ravnopravnosti. Hitnost ovog problema veća je nego ikada ranije, pa je ključno nastaviti sa širenjem i intenziviranjem svih inicijativa za unapređenje rodne ravnopravnosti kao bi se spriječili ozbiljni regres u postignutom napretku. Čini se, stoga, da kriza izazvana pandemijom predstavlja vrlo značajno vrijeme za rasprave i analizu rodne ravnopravnosti u društvu i pravnim sistemima, pa crnogorski pravni sistem ne treba da bude izuzetak u tom pogledu.

0.3. PRAVO KAO KLJUČNI MEHANIZAM ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Na 35. sjednici Savjeta za ljudska prava 2017. godine, Radna grupa za pitanje diskriminacije žena u pravu i praksi ponovila je truizam da je pravo ključni mehanizam za uživanje ljudskih prava žena, jer je ono tvorac društvenih normi i određuje vrijednosti i principe po kojima se različiti postupci i ponašanja smatraju prihvatljivim ili ne, pa, stoga, mogu imati podsticajni ili obeshrabrujući efekat na ljudska prava žena. Istaknut je značaj istraživanja pravnih normi i dobrih praksi koje promovišu eliminaciju diskriminacije žena kroz analizu ustavnih i zakonskih odredbi, pravnih reformi, kao i sudske prakse, što treba biti analizirano u kontekstu, uključujući i opipljive rezultate u stvarnosti, kako bi se podržalo i *de jure* i *de facto* ostvarivanje ženskih prava.⁴³ Takođe, Agenda Ujedinjenih nacija 2030. za ciljeve održivog razvoja (SDG), usvojena 2015. godine, postavila je značajan cilj na tom putu, tako navodeći: **Postizanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje svih žena i djevojčica (cilj 5)**. Obezbjedivanje rodne ravnopravnosti i zaustavljanje svake diskriminacije žena i djevojčica nije samo osnovno ljudsko pravo, već je ono ključno i

⁴² Pogledati podatke iz Nacionalne strategije rodne ravnopravnosti 2021 - 2025.

⁴³ Izvještaj:

<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g17/095/46/pdf/g1709546.pdf?token=PaganHGzoYAaYadw&f=traj>, str. 5, tačke 16, 17, i 18.

za održivu budućnost⁴⁴ i sastoji se od međusobno povezanih ekonomskih, političkih i društvenih aspekata⁴⁵.

Da bi se osiguralo da jedna zemlja napreduje ka ispunjavanju ovih važnih međunarodnih ciljeva, mora se pristupiti detaljnoj analizi pravnog poretka svake države ponaosob, u ovom slučaju Crne Gore i njenog pravnog sistema i njegovog doprinosa u pogledu unapređivanja i dostizanja standarda, odnosno ljudskog prava na rodnu ravnopravnost. Ne može se, naime, očekivati da će ova međunarodna obaveza ispuniti države koje se opiru rodnoj ravnopravnosti u domaćoj praksi. Veće učesće žena u formulisanju međunarodnog prava o rodnoj ravnopravnosti, kao i uvođenje rodne perspektive u mašineriju domaćeg pravnog poretka, može značajno pomoći da napore međunarodnog prava u ovoj oblasti ne budu uzaludni već djelotvorni. Na koje načine će države ispunjavati ove međunarodne obaveze i poštovati međunarodne standarde i pravila međunarodnog prava koja garantuju rodnu ravnopravnost kao osnovno ljudsko pravo, predstavlja ključno važno pitanje svih žena i muškaraca jer nema govora o demokratskom razvoju jednog društva, ako u njemu ne učestvuju i žene i muškarci ravnopravno.

Uprkos zakonskim pravima na jednakost, međutim, moć i privilegije i dalje nastavljaju da oblikuju živote žena.⁴⁶ Feministička jurisprudencija, stoga, polazi od premise da pravne norme učvršćuju mušku nadmoć, bez obzira na to da li je ona namjerna ili ne⁴⁷, pa je potrebno objasniti stvarnu nejednakost žena u odnosu na muškarce, čak i u slučajevima kada su pravne norme utvrdile formalnu jednakost žena i muškaraca.⁴⁸ Ako feministički naučnici i naučnice žele da ostvare svoj cilj u pogledu otkrivanja rodni predrasuda koje su ugrađene u pravni poredak i da podstaknu kreatora politika da sprovedu reforme, važno je da se ne zanemare tradicionalne pravne strukture i da se ispituju u svakom pravnom poretku ponaosob.⁴⁹

U pravnoj nauci se, dakle, postavlja opravdano pitanje: **kako jurisprudencija, odnosno legislativa i sudska praksa utiču na put ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti i u kojoj mjeri i na koji način one utiču na integritet i putanju**

⁴⁴ <https://monitorscore.eu.org/en/sdgs/5/key-activities>

⁴⁵ Valeria Esquivel, Caroline Sweetman, "Gender and the sustainable development goals", *Gender and Development*, 24(1), 2016, str. 2.

⁴⁶ Kathleen Kelly Jones, "Finding common feminist ground: The role of the next generation in shaping feminist legal theory", *Duke Journal of Gender Law & Policy*, 15(2), 2013, str. 255.

⁴⁷ Judith Baer, "Feminist Theory and The Law", *The Oxford Handbook of Political Science*, Edited by R. E. Goodin, 2011, str. 6.

⁴⁸ Nancy Dowd, "Masculinities and Feminist Legal Theory", *Wisconsin Journal of Law, Gender and Society*, 23(2), 2008, str. 202.

⁴⁹ Yavuz Selim Alkan, *Feminist legal methods: Theoretical assumptions, advantages, and potential problems*, PhD Candidate, University of Leicester School of Law, Research Paper, 2013, str. 4.

ovog, očigledno, iscrpljujuće dugotrajnog društvenog procesa koji se neće okončati ni za čitav naredni vijek?

0.4. PRAVO KAO AMBIVALENTAN ARTEFAKT

Činjenica da je potrebno koristiti pravna pravila kao sredstvo za emancipaciju žena ukazuje na nemogućnost i onespособljenost društva da bez strogih i formalnih propisa postigne rodnu ravnopravnost i poboljša položaj žena što izaziva opravdanu zabrinutost. Ne čudi, stoga, stav autorke Lacey koja izražava sumnju zbog postojanja paradoksa da se emancipacija žena ostvaruje pomoću pravnih pravila koja su upravo bila predmet omalovažavanja žena kroz istoriju.⁵⁰ Carol Smart, takođe, smatra da su "pravne norme toliko gluve na suštinska pitanja u feminizmu" i "da se mora biti svjestan "zlomajernosti" pravnih normi i dubine njihovog otpora prema ženskim pitanjima"⁵¹. Ona, dalje, ističe da je "ideja feminističke pravne nauke zavodljiva jer se čini da obećava potpuno integrisani teorijski okvir i političku praksu koja će biti transformišuća, za razliku od djelimičnih mjera prošlosti koje su samo ublažavale žensku represiju, a to obećava opštu teoriju prava koja ima praktične primjene jer nudi kombinaciju teorije i prakse koja je ukorijenjena u ženskom iskustvu"⁵². Prema Natalie Persadie, polazeći od toga da su pravne norme dio sistema koji održava moć muškaraca, a sa druge strane ograničava ženama da u potpunosti uživaju svoja osnovna prava, uključujući i pravo na rodnu ravnopravnost, važno je da žene, ne samo izlože mušku pristrasnost u pravu, već i da tu činjenicu iskoriste kako bi osigurale adekvatnu rekonstrukciju pravnih normi na način koji će dovesti do rodne ravnopravnosti.⁵³

U novijim društvenim studijama, pravo se nedvosmisleno vidi kao sredstvo za regulisanje društvenih odnosa i predstavlja važnu komponentu za sva pitanja koja se vezuju za rod.⁵⁴ Prema Susan Atkins i Brendi Hoggett, pravo je, očigledno, shvaćeno kao dio procesa društvenih konstrukcija koji može osloboditi žene iz njihove "odvojene" sfere i napustiti sva pravila koja pretpostavljaju postojanje zasebnih sfera za žene i muškarce, te ono, čak, može i razbiti podjele koje postoje između tih sfera. One tvrde da pravo nekad zaostaje za promjenama u stvarnom iskustvu žena i

⁵⁰ Nicola Lacey, "Violence, Ethics and Law: Feminist Reflections in a Familiar Dilemma," in Susan James and Stephanie Palmer (ed.), *Visible Women: Essays on Feminist Legal Theory and Political Philosophy*, Hart Publishing, Oxford, 2002, str. 128.

⁵¹ Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, London, 1989, str. 2.

⁵² *Ibid.*, str. 66.

⁵³ Natalie Persadie, *A Critical Analysis of the Efficiency of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, str. 23.

⁵⁴ Christina von Braun, Inge Stephan (Hrsg.), Verlag J.B. Metzler, *Gender Studien: eine Einführung*, Stuttgart, Weimar, 2000, str. 159.

muškaraca, ponekad pretpostavlja da se promjene još nisu dogodile, a nekada pretpostavlja oboje istovremeno.⁵⁵ Četrdeset godina kasnije, i dalje vlada isti stav, a pravo i dalje igra važnu ulogu u oblikovanju i mijenjanju normi i vrijednosti, uključujući i to da li je potencijal žena u potpunosti prepoznat.⁵⁶

Stephanie Henneke Vaucheux i Ruth Rubio - Marin, na primjer, naglašavaju da je u smislu rodne ravnopravnosti, pravo u svojoj osnovi ambivalentan artefakt koji svakako da može biti vektor za progresivne promjene i ključni činioc u odlučujućim bitkama i pobjedama za rodnu ravnopravnost ali, istovremeno, može i učvrstiti duboke rodne nejednakosti.⁵⁷ Prema Nancy Fraser, pravo je pratilo niz društvenih i političkih borbi i doprinijelo rješavanju diskriminacije i isključenosti koji su nekada bili ukorijenjeni u njemu, i kanalisalo zahtjeve za jednake mogućnosti i redistributivnu i participativnu dimenziju jednakosti.⁵⁸ U feminističkoj pravnoj teoriji, dakle, nema dileme da rodna ravnopravnost nije samo društvena, već i normativna kategorija, te da pravo ima konstitutivnu ulogu u oblikovanju društvene stvarnosti.⁵⁹

Nije dovoljno, dakle, samo podvući da je pravo rodno određeno, odnosno, predstavljeno kroz rod, već je potrebno i ispitati načine na koje pravo orodnjava⁶⁰, odnosno, prouzrokuje ili neprouzrokuje rodnu ravnopravnost u svakom pojedinačnom pravnom poretku. Polazeći od premise, koju čvrsto zastupa Carol Smart, da pravo posjeduje znanje i istinu⁶¹, potrebno je analizirati efekte pravne regulative i nedostatke pravnih normi u orodnjavanju, odnosno prouzrokovanju ili neprouzrokovanju rodne ravnopravnosti, što se u ovoj disertaciji upravo i čini.

0.5. RODNA RAVNOPRAVNOST U CRNOGORSKOJ JURISPRUDENCIJI

Da bi se sproveda smisljena analiza rodne ravnopravnosti u crnogorskoj jurisprudenciji, neophodno je, prvenstveno, postaviti fundamente i razotkriti šta se podrazumijeva pod pojmom „rodna ravnopravnost“, jer on predstavlja centralni dio istraživanja i čini srž ove disertacije. Pravo na ravnopravnost je, naime, slojevit i izazovan pojam koji ima za cilj doprinosenje izgrađivanja pravičnog društva u kojem

⁵⁵ Susan Atkins, Brenda Hoggart, *Women and the Law*, Basil Blackwell Inc, New York, USA, 1984, str. 2.

⁵⁶ Jody Heymann, Aleta Sprague, Amy Rush, *Equality within our lifetimes: How Laws and Policies Can Close - or Widen - Gender Gaps in Economic Workdays*, University California Press, Oakland, California, 2023, str. 273.

⁵⁷ Stephanie Henneke Vaucheux, Ruth Rubio - Marin, *Gender and the Law*, Cambridge University Press, UK, 2023, str. 1.

⁵⁸ Pogledati: Nancy Fraser, *Fortunes of Feminism: From State - Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*, Verso Books, New York, 2013.

⁵⁹ Stephanie Henneke Vaucheux, Ruth Rubio - Marin, *Gender and the Law*, str. 8.

⁶⁰ Pravo kao rodno određeno i pravo koje orodnjava: Joanna Conaghan, *Law and Gender*, str. 67.

⁶¹ Pogledati: Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989.

svi ljudi imaju mogućnost da ravnopravno učestvuju u smislu ekonomskog, političkog i društvenog života.

“Pravo na ravnopravnost je pravo svih ljudskih bića da budu jednaka u dostojanstvu, da se prema njima postupa s poštovanjem i uvažavanjem i da učestvuju na ravnopravnoj osnovi sa drugima u bilo kojoj oblasti ekonomskog, društvenog, političkog, kulturnog ili građanskog života. Sva ljudska bića su ravnopravna pred zakonom i imaju pravo na ravnopravnu zaštitu i korist od zakona.”⁶²

Princip rodne ravnopravnosti prvi put je uveden u crnogorski pravni poredak 2007. godine, njegovim inkorporisanjem u Ustav Crne Gore, u kojem se predviđa obaveza države da “jemči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih mogućnosti”.⁶³ U tom smislu, potrebno je istaći i ustavnu zabranu diskriminacije po bilo kom osnovu, time, uključujući i rod.⁶⁴

Prvi antidiskriminacioni i, istovremeno, osnovni zakon u oblasti rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori donijet je iste godine. Ovaj Zakon o rodnoj ravnopravnosti, konkretnije, sadrži definiciju rodne ravnopravnosti prema kojoj:

“Rodna ravnopravnost podrazumijeva ravnopravno učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima javnog i privatnog sektora, jednak položaj i jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada”.⁶⁵

Rodna ravnopravnost, dakle, predstavlja pravnu, društvenu, istorijsku, kulturnu i političku kategoriju koju možemo sagledati u nekoliko dimenzija, što praktično ima posebnu valorizaciju u smislu ove disertacije. Prema Spahić - Šiljak, uvid u širi društveni kontekst kristališe sljedeće činjenice koje su važne za kontekstualni okvir ove disertacije, a to su:

- 1 - “zastupljenost žena i muškaraca u određenim poslovima i zanimanjima, jer se određena zanimanja smatraju muškim;
- 2- pristup materijalnim i nematerijalnim resursima, jer i danas muškarci posjeduju preko 90% svjetske imovine i na vodećim su

⁶² Deklaracija o principima ravnopravnosti, Princip br. 1 - Pravo na ravnopravnost: <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumen/bank/Page%20from%20Declaration%20perfect%20principles.pdf>
Usvojena je od strane grupe eksperata na konferenciji “Principi ravnopravnosti i razvijanje pravnih standarda ravnopravnosti” organizovanu od strane Equal Rights Trust, London, 2008.

⁶³ Ustav Crne Gore (“Službeni list Crne Gore”, br. 1/2007 i 38/2013 - Amandmani I-XVI), član 18.

⁶⁴ Ibid, član 8.

⁶⁵ Zakon o rodnoj ravnopravnosti (“Službeni list Crne Gore”, br. 64/07, 973/10, 040/11, 035/15), član 2.

pozicijama u politici i biznisu, te više zarađuju od žena za iste poslove;

3- rodne uloge i norme prema kojima se žene i muškarci socijalizuju kao muškarci i žene;

4- uslovi života, jer žene vode brigu o porodici i u preko 95% su žrtve porodičnog nasilja;

5- uživanje jednakih prava, jer još uvijek žene u pojedinim djelovima svijeta nemaju jednaka prava kao muškarci”.⁶⁵

Rodna ravnopravnost je, neminovno, osnovno ljudsko pravo, kao i kamen temeljac naprednih i modernih država koje obezbeđujuju održiv inkluzivni rast.⁶⁷ Rodna ravnopravnost je, doslovno, od suštinske važnosti za stvaranje uslova u kojima žene i muškarci mogu u potpunosti dati doprinos i kod kuće, na poslu i u javnom životu, za boljitak društva i ekonomije u cjelini⁶⁸. Stoga, ova disertacija polazi od ušeg značenja pojma rodne ravnopravnosti i ima za cilj da analizira ravnopravnost žena i muškaraca u pogledu crnogorske legislative i sudske prakse.

0.6. PREGLED POGLAVLJA

Imajući u vidu sve prethodno navedeno, u duhu zahtjeva feminističke jurisprudencije, kao i potpisanih obaveza Crne Gore u pogledu postizanja trenutne i dugotrajne rodne ravnopravnosti, ova disertacija pristupa studiozno problemu i analizi rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije u cilju kreiranja djelotvornih pravnih rješenja koja će pomoći na putu ka poništavanju strukturalnih nejednakosti koje nas tako dugo sputavaju. Disertacija je, stoga, sačinjena od nekoliko važnih cjelina koje sadrže raznovrsne i značajne podcjeline u cilju što boljeg sagledavanja i razumjevanja predmetnog istraživanja.

U prvom poglavlju *“Metodološki okvir istraživanja: Postavljanje osnova kroz prikaz feminističkog pristupa pravu”* pruža se potreban uvid u osnov istraživanja kreirajući tako njegov pravac kroz prikaz feminističkog pristupa pravu koji je primjenjivan u ovoj disertaciji. Metodološki osnovi istraživanja su, naime, postavljeni kroz upotrebu feminističkog pristupa pravu koji podrazumijeva proces istraživanja, analize i teoretizacije koju feministkinje koriste u analizi jurisprudencije. Na ovaj način, vrši se “poznavanje i uključivanje stvarnosti života žena, postavljanje određene vrste pitanja, pokretanje posebnih tema i interesovanja i uvid i znanje stečeno

⁶⁵ Zilba Spahić - Šiljak, *Bosanski Labirint: Kultura, rod i liderstvo*, TPO Fondacija Sarajevo, Sarajevo – Zagreb, 2019, str. 30 i 31.

⁶⁷ UN Human rights office of High Commissioner, *Women's Rights are Human Rights*, 2014, str. 1.

⁶⁸ OECD, *The Pursuit of Gender Equality: An Uphill Battle*, 2017, str. 3.

posmatranjem svijeta kroz feministička sočiva”⁶⁹. U skladu sa feminističkom jurisprudencijom i najčešće korišćenim feminističkim pravnim metodama, stoga, u ovom istraživačko - metodološkom poglavlju disertacije, postavljena su istraživačka pitanja i hipoteze disertacije kroz ta “feministička sočiva”. Upotrebom “feminističkih sočiva” ukazano je na to da pravni položaj žene neminovno predstavlja izraz njenog opšteg društvenog položaja, pa je posebna pažnja posvećena i pregledu rodnog konteksta u Crnoj Gori kroz prikaz istorijskog i postojećeg položaja žene kao njerodavnom fundamentu ove disertacije. Ovo je bilo od izrazitog značaja za postavljanje metodološkog osnova disertacije jer samo ovakav metodološki pristup pravnom položaju žene može sačuvati od “nepromišljenih i pojednostavljenih zaključaka i vodi ka kompleksnom sagledavanju problema”⁷⁰. Bez objašnjavanja širokog spektra društvenog konteksta u kojem se postavljaju pitanja rodne ravnopravnosti, dakle, nije moguće izvršiti feminističku interpretaciju i analizu određenog pravnog poretku.⁷¹ Petar Stojanović nedvosmisleno naglašava da “bez poznavanja strukture društva i faktora koji pokreću njegov razvitak, ne može se pretendovati na istinski prikaz tog položaja”, posebno imajući u vidu da je pravni položaj žene, ustvari, samo izraz njenog opšteg položaja u društvu.⁷² Zato je mastilo bilo potrebno utrošiti na postavljanje osnova društvenog konteksta rodne ravnopravnosti koji će opravdati cilj i dati svrhu i puninu analizi pravnih normi i sudske prakse.

Istorijski prikaz društvenog i pravnog položaja žene u Crnoj Gori ukazao je da je partijarhat imao presudan uticaj na društveni i pravni položaj žena kroz crnogorsku istoriju, sa posebnim akcentom na uticaj raznolikih spoljašnjih okolnosti i društvenih specifičnosti na pravne norme koje su dodatno uticale na oštru rodnu polarizaciju. Postojeća istraživanja, uz to, pokazala su da rodna neravnopravnost i dalje preovladava u svim sferama života u Crnoj Gori, te da su žene, i pored činjenice da čine polovinu ukupnog stanovništva, i pored svih uložених napora, svakodnevno u neravnopravnom položaju u odnosu na muškarce. Upravo pregled tih dostupnih statističkih podataka ne samo da je opravdao, već je i zahtijevao duboku analizu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije.

⁶⁹ Berta Esperanza Hernández-Truyol, “Talking Back: From Feminist History and Theory to Feminist Legal Methods and Judgments,” Kathy Stanchi, Linda Berger and Bridget Crawford (eds.), *Feminist Judgments: Rewritten Opinions of the United States Supreme Court*, Cambridge, 2016, str. 36 i 37.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Vicki C. Jackson, “Gender Equality, interpretation and feminist pluralism”, in Helen Irving (ed.), *Constitutions and Gender*, Research Handbooks in Comparative Constitutional Law, Edward Elgar Publishing, MA, USA, 2017, str. 221.

⁷² Petar Stojanović, *Izabrana djela – ogledi iz crnogorske istorije prava, Tom I*, CID, Pravni fakultet Podgorica, Podgorica, 2009 godina, str. 31.

Tabela 1: Istraživačka pitanja i hipoteze disertacije

Istraživačka pitanja: nacionalna relevantnost	Istraživačka pitanja: međunarodna relevantnost	Hipoteze disertacije
1. Kakvo je mjesto roda u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi (odakle počinjemo)?	1. Da li pravne norme koje imaju za cilj ili tvrde da imaju za cilj rodnu ravnopravnost doista rezultiraju rodnom ravnopravnošću i proizvode više rodne ravnopravnosti u praksi?	H1 Crna Gora je djelimično harmonizovala svoj pravni okvir sa relevantnim međunarodnim okvirima, pa postojeći pravni okvir ne omogućava sveobuhvatno ostvarivanje standarda rodne ravnopravnosti.
2. Da li je crnogorsko pravo izbrisalo svoju patrijarhalna prošlost (odakle smo stigli)?	2. Da li se one uvode kako bi se postojeći neravnomjerni rodni poredak održao jer to odgovara najvećim strukturama u društvu koji su tim neravnomjernim rodnim poretkom povlašćeni, a ne u svrhu ostvarivanja rodne ravnopravnosti kao čija samog po sebi?	H2 Međunarodni i domaći zakoni moraju da budu čvrsto povezani kako bi se standard rodne ravnopravnosti u potpunosti postigao na nacionalnom nivou.
3. Da li crnogorska legislativa i sudska praksa održavaju u životu rodnu neravnomjernost i diskriminaciju i podstiču rodno zasnovano nasilje ili modificiraju i ublažavaju ove fenomene (šta je preostalo da se uradi)?	3. Da li pravo, stoga, ne samo da ne uspijeva da ispravi rodnu neravnomjernost, već ono i legitimira i učvršćuje rodno uslovljene društvene anomalije i pospješuje rodnu neravnomjernost?	H3 Sudska praksa je od ključne važnosti za postizanje standarda rodne ravnopravnosti jer pravni okvir sam po sebi nije dovoljan bez adekvatnog sprovođenja zakona. H4 Međunarodni pravni i sudski standardi rodne ravnopravnosti nisu prepoznati i ne primjenjuju se u dovoljnoj mjeri u praksi crnogorskih sudova.

Glavni pravac ovog istraživanja, stoga, postavila je najpopularnija feministička tehnika analize društvenih nauka, u kojoj feministkinje postavljaju "the women question", odnosno žensko ili rodno pitanje; to jest, kako pravo, pravne norme ili prakse utiču na žene⁷³. Postavljanje "ženskog pitanja", dakle, predstavlja proces istraživanja koji se koristi za ispitivanje uključivanja ili isključivanja, slobode i ugnjetavanja žena u datom kontekstu ili disciplini. Drugim riječima, uz pomoć ovog metoda nastoje se identifikovati naizgled neutralna i objektivna pravna pravila i prakse i razotkriti skrivene predrasude u njima.⁷⁴ Ova metoda se, stoga, primijenila postavljanjem pitanja: *kakav je uticaj crnogorske jurisprudencije, odnosno legislative*

⁷³ Više o tome: Carol Gould, "The Woman Question: Philosophy of Liberation and the Liberation of Philosophy", in Carol Gould and Mar Wafarovsky (ed.), *Women and Philosophy: Toward a theory of liberation*, 1976.

⁷⁴ Više o tome: Katharine Bartlett, "Feminist Legal Methods", 103 *Harvard Law Review* 829, 1990.

i sudske prakse na žene, i na koje načine ih treba promijeniti ili dublje transformirati?

Ovo je u potpunom skladu sa osnovnim principima feminističke pravne teorije jer se poduzima s ciljem da se žene imaju na umu, identificirajući kako pravni poredak isključuje ili stavlja žene u nepovoljniji položaj, onemogućavajući tako postizanje rodne ravnopravnosti. Sve navedeno predstavljalo je metodološki osnov za postavljanje istraživačkih pitanja i hipoteza istraživanja, koji su posebno i detaljno razmatrani i objašnjeni u okviru prvog poglavlja disertacije.

Drugo poglavlje "Teorijsko - pravni okvir istraživanja: Rodna ravnopravnost kroz feminističku istoriju i pravnu teoriju" predstavlja poglavlje u kojem se opisuju teorije i osnovni pojmovi relevantni za predmetno istraživanje. Osnovni pojmovi su izloženi jezgrovito, jer su oni u znatnoj mjeri analizirani u radovima naših i stranih teoretičarki i teoretičara u prethodnom periodu, a važni su za postavljanje fundamentalnog osnova za razumjevanje rodne ravnopravnosti i predmetne problematike u smislu ovog istraživanja. Prikazana je, dakle, bogata feministička pravna misao koja je izrazito dobro dokumentovala osnovne postulate rodne ravnopravnosti uz pomoć bogate i sofisticirane teorijske i epistemološke rasprave. Bitno je, međutim, istaći da navedeni prikaz nije potpun i nepromjenjiv jer ne iscrpljuje sadržaj feminizma kao društvenog fenomena koji odlikuje nedovršenost, iznovno preispitivanje i mnoštvo različitih pravaca, pa je ova disertacija svoje interesovanje suzila na feminističku jurisprudenciju iz koje je crpila osnove i polazišta mjerljiva i relevantna da doprinesu kvalitetnoj, dubinskoj i sistemskoj analizi pravnih normi i njihovoj sposobnosti da ostvare rodnu ravnopravnost ili da održe postojeću neravnopravnost u mnogorskom pravnom poretku i društvu.

Iako feministička pravna teorija karakteristično ostaje otvorena za preispitivanje i prilagođavanje, te obuhvata mnoštvo različitih pravaca, ovo poglavlje pružilo je pregled samo najvažnijih aspekata feminističke jurisprudencije, uz osvrt na njenu interdisciplinarnu prirodu. Posebna pažnja posvećena je prepoznavanju feminističke teorije ne kao jedinstvene naučne discipline, već kao platforme za preispitivanje pitanja rodne neutralnosti i objektivnosti unutar različitih naučnih disciplina, uključujući pravo. Martha Albertson Fineman, na liniji toga, naglašava da rod nije samo pravna kategorija već sveobuhvatna dimenzija društvenog i naučnog promišljanja,⁷⁵ pa je feministička pravna teorija u ovom poglavlju prikazana kao alat za identifikaciju i dekonstrukciju rodnih predrasuda koje su inherentne u pravnim normama i strukturama. U ovom poglavlju disertacije istraženo je na koji način

⁷⁵ Martha Albertson Fineman, "Feminist Legal Theory", *Journal of Gender, Social Policy & the Law*, Vol. 13/1, 2005, str. 13 i 14.

pravne norme i sistemi mogu doprinijeti očuvanju postojećih rodni nejednakosti ili, s druge strane, kako mogu poslužiti kao sredstvo za unaprijeđenje rodne ravnopravnosti.

Ovo poglavlje je, takođe, od izuzetne važnosti jer pokazuje da su se rodna neravnopravnost i diskriminacija toliko naturalizovale da konstrukcija ljudskih prava kao "muških" prava, prikazana kroz feminističku kritiku međunarodnog prava ljudskih prava, ni danas nije tautološka već izrazito živa i realna. To ukazuje da se, još uvijek, ispravljaju prihvaćeni pristupi patrijahalnog šablona ponašanja, koji su posebno bili vidni u začetima međunarodnog prava jer su od vjekada pitanja koja se bave kršenjem ljudskih prava žena uglavnom ignorisana ili podrazumijevana kao prirodni dio statusa quo. Analiza u ovom poglavlju postavila je temelj za dublje istraživanje pozitivno - pravnog okvira, uz namjeru da se istraži da li postojeće strukture u crnogorskom pravnom sistemu doprinose rodnoj diskriminaciji ili omogućavaju njeno prevazilaženje čime se teorijska perspektiva feminističke pravne misli direktno povezuje sa praktičnim pitanjima rodne ravnopravnosti u savremenom društvu i pravnom poretku Crne Gore.

Treće poglavlje *"Međunarodno - pravni okvir istraživanja: Rodna ravnopravnost u međunarodnom sistem zaštite ljudskih prava"* kreira međunarodno - pravni okvir disertacije i predstavlja važan dio istraživanja u kojem se posebna pažnja posvećuje međunarodnim standardima utvrđenim i donijetim na tri nivoa: nivo Ujedinjenih nacija, nivo Savjeta Evrope i nivo Evropske unije, a koji u pogledu ovog istraživanja imaju posebnu valorizaciju u kontekstu crnogorske jurisprudencije.

Teorijska diskusija u prethodnom poglavlju je, naime, ukazala da su debate o položaju žena sa svojim korijenima još u antičkom dobu, stajale kao svetionik i zvijezde vodilje savremenoj feminističkoj misli koja je svoj procvat doživjela tek sredinom prošlog vijeka. Na to je impozantan uticaj imao razvoj međunarodnog prava i ljudskih prava u periodu nakon II Svjetskog rata, kada su pitanja ljudskih prava posebno dobila na značaju.⁷⁶ Vrijeme implementacije i internacionalizacije prava kodifikovanih u međunarodnim izvorima kao carstvu prava čovjeka, doprinijelo je naizgled stvaranju zlatnog vijeka ljudskih prava, "doba prava" u kojem ljudska prava imaju priliku da se univerzalizuju i postanu "opšti zakon naroda".⁷⁷ U civilizacijskom smislu, utemeljenje ljudskih prava na nivo osnovnih načela zakonodavstva i društvenog poretka je bio presudan istorijski momenat u zapadnoj kulturi i

⁷⁶ Nurko Pobeić, "Razvoj ideje ljudskih prava, povodom 50 godina Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka", *Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu Most*, Broj 106 - 107, nova serija 17 - 18, Mostar, Bosna i Hercegovina, 1998, str. 6.

⁷⁷ Rols Džon, "Zakon naroda", *Počinke ljudskih prava, Beogradski krug* 3-4/1985, 1-2/1996, str. 9.

opšteprihvaćenoj moralnoj viziji čovječanstva.⁷⁸ Edwards ističe da je to zapravo i period u kome je posebno započet aktivizam žena na međunarodnom planu i začetak feminističke teorije ljudskih prava koja prepoznaje četiri faze svog razvitka.⁷⁹ Posljednja faza, naglašava Edwards, koja je započeta 2000. godine i traje do danas, predstavlja značajnu fazu "refleksije, ponovne procjene i reevaluacije". Ono što karakteriše ovu fazu, prema njenom stanovištu, predstavlja preispitivanje prethodnih faza, procjene napretka i sagledavanje postignuća feminističkog pokreta kroz procjenu "realnosti na terenu, umjesto "grandioznog teoretisanja", uz uključivanje više empirijskih analiza.⁸⁰

Oslanjajući se na ovo stanovište Edwards, ova disertacija se nalazi unutar četvrtre faze refleksije, procjene i reevaluacije, pa se u trećem poglavlju nije bavila grandioznim teoretisanjima. Pošlo se, naime, od činjenice da Crnu Goru obavezuje njeno članstvo u međunarodnim organizacijama koje se crpi iz potpisanih, odnosno ratifikovanih dokumenata Ujedinjenih nacija i Savjeta Evrope. To znači da je ona pravno obavezna da ispuni i primjeni sve norme koje se odnose na prava žena i zabranu, eliminaciju i sprječavanje diskriminacije i nasilja nad ženama. Postoji, osim toga, i moralna obaveza u pogledu primjene ne samo pravnih, odnosno obavezujućih dokumenata već i političkih dokumenata koji su donijeti na nivou ovih organizacija. Iako Crna Gora još uvijek nije država članica Evropske unije, ali jeste država kandidat za članstvo, to podrazumijeva implementaciju *acquis communitarie* na nacionalnom nivou, pa legislativa iz oblasti zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda utiče i na crnogorsku legislativu.

Uloga ovih međunarodnih organizacije je dvostruka: oni su promotori globalnih rodni standarda ali i katalizatori pravnih reformi na nacionalnom nivou. Postavljeno je, stoga, pitanje da li zaista međunarodni rodni pravni instrumenti mogu imati pozitivne efekte u domaćim pravnim režimima, pa je, u ovom poglavlju, izvršen prilično iscrpan pregled pravnog i institucionalnog okvira međunarodnog sistema zaštite ljudskih prava. Sve ovo, kako bi se sprovela analiza crnogorske jurisprudencije i izvršila procjena i reevaluacija napretka u oblasti rodne ravnopravnosti, kao i analizirao odnos međunarodnog prava i domaćeg prava na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom sistemu i društvu.

⁷⁸ Vše o tome: Emmanuel Levinas, "Ljudska prava i dobra volja", *Političke ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 30.

⁷⁹ Banč Šarić, "Prava žena kao ljudska prava: prilog re-viziji ljudskih prava", *Političke ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 174.

⁸⁰ Alice Edwards, *Violence Against Women Under International Human Rights Law*, Cambridge University Press, New York, 2011, str. 39.

⁸¹ Alice Edwards, 2011, str. 43.

Četvrto poglavlje *"Uporedno- pravni okvir istraživanja: Okvir komparacije kroz odabrana područja od značaja za rodnu ravnopravnost"* predstavlja važnu metodološku osnovu za analizu i unaprijeđenje crnogorske jurisprudencije kroz posebno odabrana područja komparacije fokusirajući se na ključne tematske oblasti koje direktno utiču na ovu problematiku u Crnoj Gori. U skladu sa nalazima prethodnog poglavlja, posebno analize međunarodnih rodni standarda i preporuka međunarodnih rodni tijela za Crnu Goru, izdvojena su tradicionalna područja od interesovanja za ovo istraživanje, i to: nasilje nad ženama i nasilje u porodici, trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, položaj žena na tržištu rada i politička participacija žena. Inovativni pristup ovog poglavlja ogleda se u povezivanju rodne ravnopravnosti sa savremenim temama kao što su klimatske promjene, čime se ukazuje na potrebu da se rodna dimenzija integriše i u one oblasti koje tradicionalno nisu bile predmet feminističke pravne analize.

Ovaj izbor omogućava fokusiranje na urgentne probleme i prioritete definisane preporukama međunarodnih tijela, dok istovremeno prepoznaje širi značaj integracije rodne perspektive u savremenim i aktuelnim oblastima. Prateći instrukcije iz prethodnih poglavlja, četvrto poglavlje koje se odnosi na komparativno - pravni okvir, nije, dakle, zalazilo u grandiozna teoretisanja već je bilo usmjereno na uporednu analizu u oblasti rodne ravnopravnosti kroz odabrane tematske oblasti koje reflektuju ključne izazove za Crnu Goru. Važno je istaći da je svako odabrano područje od velikog značaja za područje rodne ravnopravnosti i predstavlja posebnu temu samo za sebe, te otvara mogućnost posebnog podbnog istraživanja svake oblasti ponaosob kako u međunarodnom tako i u nacionalnom kontekstu.

Zbog razumnog ograničenja ovog istraživanja i ljepše preglednosti ovog rada, odabrana područja nisu iscrpno analizirana, već samo u pogledu najvažnijih postavki koje mogu poslužiti ovom istraživanju, posebno u kontekstu analize nacionalnog pravnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti. Neke oblasti su, stoga, sa razlogom isključene iz ove komparativne analize, poput obrazovanja ili zdravlja za koje postoje jasne indikacije o najvećem postignutom stepenu rodne ravnopravnosti u poređenju sa drugim oblastima u Crnoj Gori. Sa druge strane, aktuelna oblast reproduktivnih prava, iako izuzetno važna, nije u fokusu ovog istraživanja s obzirom na izraženiju urgentnost problema iz drugih odabranih tradicionalnih područja za Crnu Goru, uz dodatno postojanje potrebe pažljivog i iscrpnog analiziranja ovog pitanja u nacionalnom kontekstu kao zasebnog istraživanja. Ova selekcija, u svakom slučaju, omogućava sveobuhvatan pregled problema i potencijala za unaprijeđenje rodne ravnopravnosti u nacionalnom pravnom okviru.

Komparativno - pravno poglavlje, nesumnjivo, predstavlja važnu metodološku osnovu za analizu i unaprijeđenje crnogorske jurisprudencije u oblasti rodne ravnopravnosti. Osim relevantnih međunarodnih dokumenata, u ovom poglavlju pažnja je posvećena sudskoj praksi, u prvom redu praksi **Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije**, ali i praksi CEDAW komiteta, čime se doprinosi boljem razumjevanju kako se norme o rodnoj ravnopravnosti primjenjuju u praksi. Ovaj pregled slučajeva iz prakse pomogao je u identifikaciji ključnih pravnih principa i njihovoj prilagodljivosti na nacionalnom nivou. Primjeri legislativnih rješenja iz komparativne prakse, uz to, omogućili su identifikaciju inovativnih pristupa i najboljih praksi koje mogu biti primjenjive u nacionalnom kontekstu. Kroz ovo poglavlje, dakle, stvorena je poveznica nacionalnog konteksta sa globalnim trendovima, omogućavajući tako razvijanje inkluzivnijih i efektivnijih legislativnih rješenja koja doprinose postizanju rodne ravnopravnosti u svom obimu i punini na nacionalnom nivou.

Osnovnu raspravu **petog poglavlja "Pozitivno - pravni okvir istraživanja: Rodna ravnopravnost u crnogorskoj jurisprudenciji"** čini pravni i institucionalni odgovor Crne Gore u pogledu ostaviravanja rodne ravnopravnosti, u kojem se ispituje odnos rodne ravnopravnosti i crnogorskog pravnog poretka. Postojeći pozitivno - pravni okvir za postizanje rodne ravnopravnosti obuhvata ustavni okvir i zakonodavni okvir kojim su kroz različite kanale uspostavljeni mehanizmi za zaštitu od diskriminacije i ostvarivanja prava žena, pa su oni, uz institucionalne mehanizme i sudsku praksu analizirani u ovom poglavlju, što je i predstavljalo cilj sprovođenja ovog doktorskog istraživanja kroz davanje odgovora na postavljena istraživačka pitanja i ispitivanje hipoteza disertacije.

Ustavni i zakonodavno - pravni okvir Crne Gore, naime, predstavljaju fundament za ostvarivanje i zaštitu rodne ravnopravnosti, čime se ima za cilj osigurati ravnopravno uživanje osnovnih prava i sloboda za žene i muškarce. Ovaj cilj nije moguće postići samo propisivanjem načela rodne ravnopravnosti u Ustav Crne Gore, već je potrebno i usvajanje niza ključnih zakona koji pružaju pravnu podršku za realizaciju i zaštitu prava žena. CEDAW konvencija, naime, ističe obavezu država potpisnica da preduzmu odgovarajuće mjere za eliminaciju diskriminacije žena u socijalnoj, kulturnoj, ekonomskoj, građanskoj, kao i u drugim oblastima života, kroz preduzimanje adekvatnih zakonodavnih i drugih mjera u cilju ostvarivanja ovog principa u praksi. U ovome leži obaveza Crne Gore za uspostavljanjem rodno senzitivnog zakonodavstva koje će paralelno sa važnim ustavnim promjenama u ovom području težiti ka stvaranju čvrste pravne osnove za zaštitu ljudskih prava žena. Crna

Gora je kroz ratifikaciju međunarodnih ugovora preuzela obavezu primjene međunarodnih standarda, čime je postavila pravac za unaprjeđenje uslova za ravnopravno učešće svih građanki i građana u društvenom životu, sa posebnim naglaskom na žene. Pored domaćeg zakonodavstva, proces pristupanja Evropskoj uniji i obaveza ispunjavanja Ciljeva održivog razvoja, dodatno su podstakli razvoj i sprovođenje politika rodne ravnopravnosti. Ovi koraci ukazuju na to da su nacionalne vlasti prepoznale važnost rodne ravnopravnosti kao jednog od ključnih preduslova za demokratski napredak, društvenu koheziju i održivi razvoj.

Fundament zakonodavnog okvira u ovoj oblasti, naime, čine ključni zakoni koji direktno obuhvataju zaštitu i promociju rodne ravnopravnosti i zaštitu od diskriminacije a koji predstavljaju korpus antidiskriminacionih zakona u Crnoj Gori. Ovdje spadaju tri važna zakona koja su posebno analizirana u ovom istraživanju i postavljaju osnove zakonodavnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti. Prije svega, Zakon o rodnoj ravnopravnosti koji služi kao temeljni zakon za regulisanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori i koji pruža osnov za sprovođenje mjera koje direktno promovišu ravnopravnost žena i muškaraca u svim sferama društva. Zatim, Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda koji, pored prethodno navedenog, ima značajnu ulogu u zaštiti prava i zaštitu od diskriminacije po osnovu pola i roda. I najzad, Zakon o zabrani diskriminacije koji dodatno osigurava pravnu zaštitu građanki i građana od svih oblika diskriminacije, uključujući i diskriminaciju po osnovu pola i roda, te stvara osnovu za sprovođenje i nadzor nad praksama koje bi mogle ugroziti ravnopravnost žena i muškaraca.

Pored opšteg antidiskriminacionog pravnog okvira, rodna ravnopravnost u Crnoj Gori prožima i druge pravne akte koji regulišu specifične oblasti društvenog života. Ovi zakoni predstavljaju subsidijerno zakonodavstvo i igraju ključnu ulogu u osiguravanju ravnopravnosti među polovima, posebno u kontekstu borbe protiv nasilja nad ženama i porodičnog nasilja, trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, diskriminacije na tržištu rada, političke participacije žena, kao i zaštite u domenu porodičnih odnosa i mnogih drugih. Njima se, dakle, regulišu oblasti koje su od najneposrednijeg interesa za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. U tom pogledu, među najznačajnijim zakonima u kontekstu navedenih specifičnih oblasti interesovanja ove disertacije obrađenih i u okviru uporedno - pravnog okvira istraživanja, izdvojili su se: Krivični zakonik, Zakonik o krivičnom postupku, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i to u kontekstu svih oblika rodno zasnovanog nasilja, kao i trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, Zakon o radu i Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju kroz analizu odredbe kao primjera pozitivne

diskriminacije žena, u kontekstu položaja žena na tržištu rada, te Zakon o izboru odbornika i poslanika u kontekstu izbornih kvoti važnih za političku participaciju žena u Crnoj Gori. Svaki od ovih zakona, iako ne direktno namijenjen isključivo rodnoj ravnopravnosti, u svom normativnom okviru sadrži odredbe koje značajno utiču na ostvarivanje jednakosti među polovima u specifičnim društvenim oblastima. U ovom dijelu istraživanja, stoga, izvršena je analiza pomenutih zakona kako bi se ukazalo na njihovu relevantnost i povezanost sa ciljevima rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom sistemu i analiza njihovih odredbi i sudske prakse kroz razmatranje ovih specifičnih oblasti istraživanja koje su prepoznate kao ključne za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

Osim navedenih zakona za koje se sprovodi rodna analiza u ovom istraživanju, važno je istaći da postoje i drugi zakoni u crnogorskom pravnom sistemu koji sadrže relevantne odredbe za područje rodne ravnopravnosti a koji ne ulaze u korpus antidiskriminatorskih ili prethodno pomenutih zakona. Ovi zakoni samo dijelom svoje materije regulišu pitanje zaštite diskriminacije ili nekog drugog vida rodne ravnopravnosti, te se neki od njih dodatno nalaze i u predstojećoj analizi. U suštini, važnost međunarodnog zahtjeva u pogledu orodnjavanja zakona ogleda se u težnji da svaki zakon bude rodno osjetljiv, te je u tom pogledu moguća i potrebna rodna analiza cjelokupnog zakonodavnog okvira u različitim područjima. Ovo ukazuje na potrebu sprovođenja dodatnih istraživanja u ovoj sve značajnijoj oblasti, odnosno to ukazuje na potrebu rodne analize svakog pojedinačnog pravnog akta i posebne pažnje u ovom kontekstu prilikom izrade i donošenja svih legislativnih rješenja u Crnoj Gori.

U šestom poglavlju *“Empirijski okvir istraživanja: Analiza stavova i iskustva sutkinja i sudija u pogledu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije”* predstavljeni su rezultati istraživanja koje je sprovedeno korišćenjem kvantitativne metode, putem strukturisanog online upitnika namijenjenog sutkinjama i sudijama širom Crne Gore. Imajući u vidu sprovedenu analizu legislative i sudske prakse, sprovedeno je, stoga, empirijsko istraživanje sa ciljem da se procijeni primjena međunarodnih rodni standarda u zakonodavstvu i sudskoj praksi Crne Gore, kao i da se istraže stavovi i iskustva sutkinja i sudija u vezi sa rodnom ravnopravnošću. Ovo je imalo posebnu valorizaciju u pogledu donošenja konačnih sudova i zaključaka, te predstavljanja rezultata istraživanja u posljednjem poglavlju i usmjeravanju ka značajnim preporukama u ovom području.

I najzad, u sedmom poglavlju *“Ključni nalazi istraživanja: Zaključna razmatranja i ocjene”* izvršena je sublimacija i sinteza rada. U okviru ovog poglavlja sublimirana je cjelina materije, ali ne samo na nivou deskripcije. Ovdje su, naime,

prikazani rezultati istraživanja u kontekstu nacionalne relevantnosti disertacije i to sa akcentom na odabrana područja od značaja za rodnu ravnopravnost, kao i u kontekstu međunarodne relevantnosti disertacije sa akcentom na teorijski značaj sprovedenog istraživanja u tom pogledu. Ponudeni su, dakle, odgovori na istraživačka pitanja i hipoteze disertacije, kroz dublju diskusiju o predmetnoj problematici i iznošenje konkretnih prijedloga za unaprjeđenjem i poboljšanjem nacionalnog pravnog okvira iz oblasti rodne ravnopravnosti.

POGLAVLJE I

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

POSTAVLJANJE OSNOVA KROZ UPOTREBU FEMINISTIČKOG

PRISTUPA PRAVU

1.1. OPŠTI OSVRT

Prvo poglavlje disertacije pruža potreban uvid u pozadinu istraživanja kreirajući tako njegov pravac i metodološki okvir kroz prikaz feminističkog pristupa pravu koji će biti primjenjivan u ovoj disertaciji. Feministički pristup pravu, naime, predstavlja proces istraživanja, analize i teoretizacije koju feministkinje koriste u pristupu pravu i analizi jurisprudencije, koji ima za cilj "poznavanje i uključivanje stvarnosti života žena, postavljanje određene vrste pitanja, pokretanje posebnih tema i interesovanja, a obuhvata i uvid i znanje stečeno posmatranjem svijeta kroz feministička sočiva"⁸¹.

Prepoznajući da je pravni metod važan izvor moći pravnih normi, brojne feminističke teoretičarke su „preuzele rizik“ preispitivajući kako se pravno znanje proizvodi, razotkrivajući mit o neutralnosti pravnih normi i tražeći „nov način viđenja“, odnosno nov pristup pravu.⁸² U ovom poglavlju se, stoga, nastoji prikazati taj „nov“ pristup pravu, odnosno feministička jurisprudencija, sa osvrtom na feminističke pravne metode koje će biti korišćenje, kreirajući tako metodološki okvir ove disertacije. Polazi se od pretpostavke da je primjena tih feminističkih metoda neophodna jer, između ostalog, omogućava i izbjegavanje reprodukcije pogrešnih ideja koje ne predstavljaju živu realnost u životima žena i njihovom položaju u društvu i pravu. I pored različitih feminističkih metoda kojima se pristupa pravu, u kontekstu ove disertacije predstavljeni su samo oni metodi koji se primjenjuju u ovom istraživanju, pa je potrebno naglasiti da je ovaj prikaz feminističkih metoda ograničen i sveden samo na nužno, djelimično i subjektivno izdvajanje onih koji se upotrebljavaju, i to: kontekstualno i praktično rezonovanje, postavljanje „ženskog pitanja“ u pravu i podizanje svijesti, kao i pristup „od vrha ka dolje“ u ispitivanju efikasnosti međunarodnih pravnih dokumenata i standarda u postizanju rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou.

⁸¹ Berta Esperanza Hernández-Truyol, „Talking Back: From Feminist History and Theory to Feminist Legal Methods and Judgments,“ Kathy Stanchi, Linda Berger and Bridget Crawford (eds.), *Feminist Judgments: Rewritten Opinions of the United States Supreme Court*, Cambridge, 2016, str. 36 i 37.

⁸² Mary Jane Mossman, „Feminism and legal method: the difference it makes“, *Australian Journal of Law and Society*, 3, 1986, str. 48.

Na ovaj način, ukazuje se na upotrebu ovih metoda kao fundamentalnog pravca u istraživanju i objašnjava šta se konkretno podrazumijeva pod korišćenjem feminističkih pravnih metoda u njemu. Severi i Lauris, naime, tvrde da feministička briga o metodi u pravnim istraživanjima mora prožimati svaku fazu procesa istraživanja, od izbora teme do dijeljenja konačnih rezultata istraživanja.⁸³ Od suštinske je važnosti, dakle, tragati za i ukazivati na seksističke predrasude u svakoj fazi tog procesa, te prepoznati društvene markere koji čine diferencijacije podstaknute tim predrasudama. Ovakav pristup omogućio je postavljanje relevantnih istraživačkih pitanja i hipoteza kreirajući tako istraživački pravac ove disertacije.

1.2. FEMINISTIČKA JURISPRUDENCIJA

Etimološki, izraz jurisprudencija izveden je od latinske složenice *ius* i *prudentia*, gdje *ius* znači pravo a *prudentia* mudrost ili umijeće.⁸⁴ U doslovnom smislu, dakle, jurisprudencija predstavlja vještinu i iskustvo poznavanja prava. Ovaj izraz karakterističan je za anglosaksonsko područje u kojem se koristi kao sinonim za pravnu teoriju, odnosno, učenje o pravu. Uprkos razvojnim pravnim procesima, izraz jurisprudencija, zadržao se i danas jer pored praktične svhre odgovara i uobičajenom pravljenju razlike između pravne filozofije i pravne teorije.⁸⁵ No, Richard Tur smatra da je ovakva upotreba ovog izraza u engleskom jeziku nedosljedna jer se ravnodušno koristi samo za pravnu filozofiju i pravnu teoriju, dok se, istovremeno, pojavljuje i u smislu ekvivalentnom francuskom izrazu *la jurisprudence*, odnosno sudska praksa, ili onaj dio pozitivnog pravnog sistema koji je izgrađen sudsom odlukom, a ne samo donesenim i utvrđenim zakonskim propisima.⁸⁶ Čini se, stoga, najobuhvatnijim objašnjenjem da jurisprudencija podrazumijeva kako filozofiju i teoriju prava tako i na pravne norme i sudske praksu:

“Jurisprudencija je pravna nauka, skup znanja koja se odnose na pravne norme u njihovoj teoretskoj zasnovanosti, praktičnoj primjeni, na sudske praksu, ukratko, na cjelokupnu pravnu učenost.”⁸⁷

⁸³ Vidi o tome: Fabiana Cristina Severi, Elida Lauris, “E se os métodos feministas elaboram um debate epistemológico e metodológico sobre a pesquisa jurídica feminista no Brasil”, A.G.M. Braga, R.L. Igreja and R. Cappi (orgs.), *Pesquisar empiricamente o direito II: percursos metodológicos e horizontes de análise*, São Paulo: Rede de Estudos Empíricos em Direito, 2022.

⁸⁴ R. H. S. Tur, “What is Jurisprudence?”, *The Philosophical Quarterly*, Volume 28, Issue 111, April 1978, Pages 149–161, str. 149.

⁸⁵ Gordana Vukadinović, Radivoj Stepanov, *Teorija države i prava I*, Novi Sad, 2002, str. 13.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Zorica Mršević, “Strategije akteri feminističke jurisprudencije”, u Lada Stevanović, Mladena Petlić, Miroslava Lukić Kostanović (ur.), *Naučnice u društvu*, Etnografski institut SANU, Beograd, 2020, str. 142.

Na pojam feministička jurisprudencija nailazi se 1978. godine, prilikom obilježavanja 25 godina od istorijskog momenta kada su žene počele diplomirati u oblasti pravnih nauka na Harvardu⁸¹. Prema riječima Marthe Chamallas, to je bio trenutak kada je konačno postojalo dostatno mogućnosti za teorijske diskusije o odnosu roda i prava, odnosno prava kao roda.⁸² Feministička jurisprudencija se od tada, kako ističe Zorica Mršević, bavi ispitivanjem osnovnih pravnih principa pravde, jednakosti, uslova i situacija u kojima se pravo posjeduje ili uskraćuje i ispituje principe relevantne za sva pravna područja, a to sve posmatrajući u svijetlu karakterističnih diferencijacija u potrebama i zahtjevima žena i muškaraca.⁸³

"Tek u drugoj polovini dvadesetog vijeka, sa pojavom kritične mase pravnih teoretičarki feminističke orijentacije, jurisprudencija i feminizam su došli u međusobni odnos. Taj susret jurisprudencije (pravne teorije) i feminizma nastaje na akademskoj teoretskoj i političkoj ljevici, otvorenoj za, i fokusiranoj na ravnopravnost i ljudska prava. Na tom mjestu susreta te, samo prividno, neutralne pravne teorije i vrlo otvoreno angažovanog feminizma, artikuliše se feministička jurisprudencija kao akademska kritička analiza pravne teorije, zakona i njihove primene kao suštinski patrijarhalnih institucija. Shodno tome, feministički aktivizam i feministička jurisprudencija postaju najbliži saveznici i saradnici u zajedničkoj strategiji kritičkog promišljanja pravnog položaja žena i u nastojanjima da se on poboljša."⁸⁴

Feministička jurisprudencija, dakle, proučava odnose između žena i prava koji razotkrivaju mušku pristrasnost prava.⁸⁵ Prelistavajući bogatu feminističku literaturu dolazi se do zaključka da postoji saglasje oko glavnog zadatka i svrhe feminističke jurisprudencije. Kako su glavni zadaci jurisprudencije analiza pozitivnog prava i njegovo legitimisanje, kao i traganje za porijeklom i složenim značenjem njegovih teorijskih sadržaja, tako je i zadatak feminističke jurisprudencije analiza pravnog sistema u odnosu na žene. Hillary Barnett piše da je zadatak feminističke jurisprudencije da, u svim njenim manifestacijama, istražuje i analizira pravne norme koje se tiču žena, u potpunosti uzimajući u obzir različite kulturne, pravne i političke

⁸¹ Više o tome: Patricia A. Cain, "Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories", 4 *Berkeley Women's Law Journal* 191, 1989.

⁸² Martha Chamallas, "Past as Prologue: Old and New Feminism", 17 *Mich. J. Gender and L.* 157, 2010, str. 157.

⁸³ Zorica Mršević, "Ka feminističkoj jurisprudenciji", *Ženske studije : časopis za feminističku teoriju*, 11-12/2000, 307 - 329, str. 308.

⁸⁴ Zorica Mršević, *Strategije akteri feminističke jurisprudencije*, str. 143.

⁸⁵ Gary Lawson, "Feminist Legal Theories", *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 18:2, Spring, 1995.

kontekste, kako bi se poboljšao položaj žena.⁹³ Feminističke pravne teoretičarke, kako ističe Clare Dalton, preispituju i analiziraju pravni poredak i usmjeravaju svoje aktivnosti ka pravnom sistemu i zakonskim normama i diskursima u kojima se te norme nalaze, artikuliraju i pojašnjavaju.⁹⁴

"Feministička jurisprudencija uočava da patrijarhalni svijet nije dobar za žene a zakoni i način njihovog sprovođenja predstavljaju važne oslonce tog svijeta. Feministička jurisprudencija je kritička analiza prava, zakona i njihove primjene kao patrijahalnih institucija. Jednakost pravne zaštite i tretmana, diskriminacija u obrazovanju, zaposlenju, napredovanju i plaćanju, zaštita reproduktivnih prava i sloboda, zaštita od nasilja, silovanja, incesta, seksualnog ucjenjivanja i bračnih zloupotreba, prostitucija i pornografija, patrijahalno pravo i primjena zakona, glavne su oblasti izučavanja feminističke jurisprudencije."⁹⁵

Nezadovoljstvo tradicionalnim pravnim metodama opravdava razvoj sopstvene metodologije feminističkih naučnika i naučnica kako bi se zadovoljio njihov cilj osporavanja i reformisanja postojeće pravne teorije,⁹⁶ posebno u svijetlu stanovišta da je pravna teorija razvijena od strane muškaraca i kao takva nije pogodna za žene.⁹⁷ Istorijska je činjenica, naime, da je konvencionalna jurisprudencija prvenstveno bila proizvod muških umova, pa je u srži feminističke teorije fundamentalna muška pristrasnost jurisprudencije, odnosno dominantna muška percepcija stvarnosti.⁹⁸ Feministkinje, stoga, ne vjeruju tradicionalnim pravnim metodama jer one predstavljaju ništa više od muških struktura moći i uzimanja u obzir samo muškog pogleda na svijet.⁹⁹

Robin West, recimo, ističe da je jurisprudencija "muška" jer "jurisprudencija proučava odnos između ljudskih bića i pravnih normi koji postoje, a te pravne norme

⁹³ Hilda Sabato, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, str. 11.

⁹⁴ Više o tome: Clare Dalton, "Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought", u Olsen E. Francesi (ur.), *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995.

⁹⁵ Zorica Mrlečić, "Ka feminističkoj jurisprudenciji", *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju*, 11-12/2000, 30-31, str. 308.

⁹⁶ Alkan, Y. (2013). *Feminist legal methods: Theoretical assumptions, advantages, and potential problems*. PhD Candidate, University of Leicester School of Law, Research Paper, str. 4.

⁹⁷ Judith Baer, *Our lives before the law: Constructing a feminist jurisprudence*, Princeton University Press, 1999, str. 16.

⁹⁸ Patricia Cain, "Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories", *4 Berkeley Women's Law Journal*, 1989, str. 191.

⁹⁹ Lydia Clougherty, "Feminist legal methods and the first amendment defense to sexual harassment liability", *Nebraska Law Review*, 75(1), 1996, str. 2.

su zapravo „muške“ i u smislu njihovog ciljanog korisnika i u smislu autorstva”.¹⁰⁰ West, nadalje, ukazuje na postojanje dva glavna projekta feminističke pravne teorije, od kojih je prvi razotkrivanje i kritika patrijarhata iza nerodnih zakona i teorija, odnosno otkrivanje patrijahalne jurisprudencije, a drugi podrazumijeva rekonstruktivnu jurisprudenciju ili reformu feminističkog zakona u oblastima kao što su diskriminatorne prakse zapošljavanja, reproduktivne slobode, silovanje, seksualno uznemiravanje itd. West i Patricia Cain, smatraju da se, stoga, ne može govoriti o feminističkoj jurisprudenciji dok god postoji patrijahalna dominacija, jer je “feministička jurisprudencija konceptualna anomalija” koja pokazuje postojanje veza između patrijahalnih zakona i ljudskih bića, koje pravo posmatra suštinski kao muškarce a ne i žene.¹⁰¹ U svakom slučaju, i pojam feminističke jurisprudencije i feminističke pravne teorije imaju isto značenje i umnogome su doprinijeli prodiranju u mušku dominaciju prava i uticali na legislativu i sudsku praksu sa ciljem poboljšanja položaja žena u društvu i pravnom poretku.

U smislu svega navedenog, identifikuju se tri organizacione premise feminističke jurisprudencije:

- 1 - Konvencionalnu teoriju karakteriše muška pristrasnost jer su osnivači tradicionalne pravne teorije muškarci koji su uvodili univerzalne istine sa muškog stanovišta;¹⁰²
- 2 - Realnost je rodno određena i svodi se na rodne razlike, posebno u domenu moći što je oslikano u položaju žena i muškaraca u društvu;¹⁰³
- 3 - Specifična *ženska* teorija je neophodan korektivni alat jer može analizirati, sa stanovišta i iskustva žena, odnos između roda i prava na način koji pruža razumjevanje granica i mogućnosti za pravnu reformu.¹⁰⁴

Feministička jurisprudencija, zasnovana na premisi da je pravo odigralo glavnu ulogu u podređenosti žena, dakle, ima za cilj objašnjavanje načina na koji pravo igra ulogu u neravnopravnom položaju žena i mijenjanje tog neravnopravnog položaja kroz naknadno “prerađivanje” zakona i pravnih pristupa rodu.¹⁰⁵ Ona je pronikla iz

12

¹⁰⁰ Robin West, “Jurisprudence and Gender”, in Katharine Bartlett and Rosanne Kennedy (eds.), *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder: Westview Press, 1991, str. 231.

¹⁰¹ Patricia Cain, “Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories”, *4 Berkeley Women's Law Journal*, 1989, str. 191, 193, 194 i 195.

¹⁰² Vidi o tome: Judith Baer, *Our lives before the law: Constructing a feminist jurisprudence*, Princeton University Press, 1990, str. 16 - 39.

¹⁰³ Op. cit.

¹⁰⁴ Katharine Bartlett, *Feminist legal theory: Readings in law and gender*, 1991, Routledge, str. 1.

¹⁰⁵ Katharine Bartlett, Kennedy Rosanne (ed.), *Introduction to Feminist Legal Theory 1-2*, Yale University, School of Law, 1993, str. 135.

potrebe za učenošću zasnovanom na iskustvu žena i potrebe da se pravne norme preispitaju u svijetlu rodni normi koje su u njemu ugrađene.¹⁰⁶ Feministička jurisprudencija se, stoga, čini neophodnom u cilju razotkrivanja muške prirode jurisprudencije, čime se oslikavaju poteškoće u postizanju rodne ravnopravnosti, posebno u nedostatku adekvatne pravne i institucionalne poledine i neophodne reforme u tom cilju kako na međunarodnom planu, tako i u pojedinačnim pravnim sistemima.

1.3. FEMINISTIČKE PRAVNE METODE

Uviđajući da pravo ima decizivnu ulogu u koncipiranju položaja žena, u tom smislu, feminističke teoretičarke razvile su vlastitu metodologiju kako bi "razotkrile i eliminisale pristranost prema ženama", koje su "ključne za uspjeh feminističkih ciljeva u pravu"¹⁰⁷. Hernández-Trujol ističe da feministički pravni metodi, zapravo, znače ništa drugo do uključivanje feminističke perspektive u tipične pravne metode koje pravnice/i, sudije/kinje i pravni/e naučnici/e koriste pri pisanju, analiziranju, primjeni i tumačenju pravnih normi.¹⁰⁸

Rosemary Auchmuty ističe da je feministički pristup pravu onaj koji u prvi plan stavlja rod, te da "rod ne bi postao problem nauke ili prava da feministkinje nisu skrenule pažnju na to, pa nas feministički pristupi podsjećaju da svijet nije sastavljen samo od muškaraca; da žene imaju drugačija iskustva od muškaraca; da polovi ne postoje u međusobnom odnosu i da je to odnos ne samo nejednakosti, već često i otvorene diskriminacije i ugnjetavanja"¹⁰⁹.

Prema Lydia Clougherty, feminističke pravne metode se koriste na tri načina, i to u cilju:

1. razotkrivanja pristranosti prema ženama u tradicionalnim pravnim metodama;
2. ponovnog izgrađivanja procesa donošenja odluka koji podrazumijeva uključivanje ženskog gledišta;

¹⁰⁶ Judith Baer, "Feminist Theory and The Law", *The Oxford Handbook of Political Science*, 2011, str. 6; Ann Juergens, "Feminist jurisprudence: Why law must consider women's perspectives", *William Mitchell Magazine*, 1991, str. 31.

¹⁰⁷ Lydia Clougherty, "Feminist Legal Methods and the First Amendment Defense to Sexual Harassment", *75 Nebraska Law Review* 1,2, 1996, str. 17 i 25.

¹⁰⁸ Berta Esperanza Hernández-Trujol, "Talking Back: From Feminist History and Theory to Feminist Legal Methods and Judgments," Kathy Stanchi, Linda Berger and Bridget Crawford (eds.), *Feminist Judgments: Rewritten Opinions of the United States Supreme Court*, Cambridge, 2016, str 37.

¹⁰⁹ Rosemary Auchmuty, "Feminist approaches to sexuality and law scholarship", *Legal Information Management*, 15 (1), 2015, str. 4.

3. ubjeđivanja donosioca odluka da koriste feminističke pravne metode kao sredstvo za identifikaciju njihove pristrasnosti prilikom donošenja odluka.¹¹⁰

U ovoj disertaciji, ukratko će biti razmotrene tri glavne feminističke pravne metode koje je formulisala Katharine Bartlett, budući da su najčešće citirane i primjenjivane u praksi.¹¹¹ Prema Ferreira i Braga, Bartlett je predložila skup feminističkih metoda koje se koriste kako bi se "otkrile karakteristike zakona, akademskih istraživanja, sudskih odluka, izrada zakona itd., koje tradicionalnije metode imaju tendenciju da predvide"¹¹². Fisher, ističe da formulacija ovih metoda "efikasno obuhvata feminističku potragu", a kako je analiza Bartlett-ove "opšta" i koncentrisana na "metodologiju, a ne na suštinu", ona obuhvata i napore drugih feministkinja različitih pozadina.¹¹³ To su: feminističko praktično - kontekstualno rezonovanje, postavljanje "ženskog pitanja" u pravu i podizanje svijesti. Bitno je, ipak, još jednom pomenuti da osim ove tri metode postoje i druge metode ili keraci koji su se razvili i koje su predložile druge feminističke teoretičarke¹¹⁴, a u ovoj disertaciji će se shodno ispitati i pristup "od vrha prema dolje" ženskim pravima.¹¹⁵

1.4. KONTEKSTUALNO I PRAKTIČNO REZONOVANJE

Premda je, neminovno, fokus ove disertacije pravni, uvid u analizu roda i prava proizilazi iz mnogih drugih disciplina u isto vrijeme. Tako istorija, filozofija, politika, ekonomija, sociologija, psihologija i antropologija daju ključne informacije o mnogim diskursima u pravu i pravnoj teoriji, koji, kao takvi, ne mogu postojati samostalno u vakuumu. Pitanje roda i rodne ravnopravnosti u pravu, dakle, nije samo

¹¹⁰ Više o tome: Lydia Clougherty, "Feminist Legal Methods and the First Amendment Defense to Sexual Harassment", 75 *Nebraska Law Review* 1,2, 1996.

¹¹¹ Pogledati: Katharine Bartlett, "Feminist Legal Methods", 103 *Harvard Law Review* 829, 1990.

¹¹² Leticia Cardoso Ferreira, Ana Gabriela Mendes Braga, "Decolonizing Feminist Legal Methods: A Study of the Criminalization of Women and Imprisonment for Drug Offenses", *Revista de la Facultad de Derecho*, No.90, 2023, str. 194.

¹¹³ Linda Fisher, "I Know It When I See It, or What Makes Scholarship Feminist: A Cautionary Tale", 32 *Columbia Journal of Gender and Law*; 439, 442, 2003, str. 442.

¹¹⁴ Pogledati: Ann Scales, "Feminist Legal Method: Not So Scary", 2 *UCLA Women Law Journal* 1, 1992; Ann Scales piše o osam koraka u feminističkoj pravnoj analizi: ne zaglaviti se u konvencionalnim političkim podjelama; izbjegavati neutralnost; izazivati lažne potrebe; dekonstruirati status quo sa nivoa znanja; gledati do dna; pronaći

48 koji odgovor za sada; praktikovati solidarnost i zadržati zakon u pravoj perspektivi; Nancy Levit, Robert Verchick, *Feminist Legal Theory*, Second Edition, New York University Press, 2016, str. 41; Levit i Verchick ističu tri feministička pravna metoda i to: razotkrivanje patrijarhata (koje podrazumijeva i

38 avljanje "ženskog pitanja", kontekstualno rezonovanje i podizanje svijesti; Alda Facio, *Cuando el género suena cambia trase (una metodología para el análisis de género del fenómeno legal)*, Iltud, San José, 1992; Facio predlaže šest koraka koje smatra neophodnim da bi istraživanje bilo istinski feminističko. Njen rad razmatra i proširuje gore navedena pitanja, buveći se potrebom da istraživač/ice razviju razumijevanje o tome kako se seksizam manifestira u području koje proučavaju, kako bi osigurali da adekvatno identifikuju subjekte koji su uključeni i kako bi izbjegli stereotipe. Konkretno, ona govori o potrebi da analiza zakona bude široka.

¹¹⁵ Natalie Persadie, *A Critical Analysis of the Efficacy of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, 2012; Persadie koristi pristup "od vrha prema dolje" navodeći da se na taj način ispituje efikasnost međunarodnog pravnog okvira u ostvarenju ženskih prava na nacionalnim nivoima.

multidisciplinarno već i univerzalno, jer prevazilazi ne samo disciplinarnu već i geografske granice, pa nikako ne treba izostaviti prikaz konteksta, na kojem upravo i počiva različitost i bogastvo feminističke pravne misli. Vicki Jackson, u tom smislu, tvrdi da važan element feminističkog pristupa pravu predstavlja poseban naglasak na razumjevanje konteksta.¹¹⁶

Objašnjavajući ovaj feministički metod, Levit i Verchick ističu da se prilikom ispitivanja diskriminacije posebna pažnja posvećuje ličnom kontekstu, ali i društvenoj istoriji, kao i cjelokupnom kontekstu, posebno u svijetlu činjenice da su svakodnevni životi stvarnih ljudi važni.¹¹⁷ One, dalje, ističu da su feministkinje, pozivajući se na kontekst, uspjele da potaknu važne zakonodavne i društvene promjene za žene. Linda Gordon, recimo, naglašava da su feministkinje potaknule dramatične društvene promjene u pravnom tretmanu razvoda i nasilja u porodici jer su akcentovale kontekst, odnosno dokumentovale nepravde i tragične posljedice koje su žene i djeca doživljavali u takvim situacijama.¹¹⁸ Mnoge feministkinje podržavaju ideju da su žene osjetljive na situacije i kontekst i da se protive univerzalnim principima i generalizacijama, pa, stoga, rasuđivanje iz konteksta omogućava da se poništi razlika i da se uzme u obzir perspektiva nemoćnih.¹¹⁹ Tako i Sanger naglašava da je praktično rasuđivanje istovremeno "kontekstualizirano rasuđivanje".¹²⁰

Feministička literatura ovu metodologiju naziva "epistemologijom feminističkog stanovišta"¹²¹, koja u svojoj osnovi priznaje nemogućnost postizanja objektivne univerzalne istine jer je, prema Haraway, objektivno znanje uvijek mnogostruko, a njegova objektivnost zavisi od preciznosti s kojom se opisuje kontekst.¹²² Krivenko ističe da ovaj metod "dovodi u pitanje pojednostavljene i apstraktne opise činjenica ili zakona jer se iza jednostavnosti i apstrakcije mogu skrivati pristrasnosti i prećutkivanje", što je posebno važno u stvaranju i analizi pravnih normi, kao i u sudskoj praksi kada je u svakom pojedinačnom slučaju signifikantno "ne izgubiti iz

¹¹⁶ Vicki Jackson, "Gender Equality, interpretation and feminist pluralism", in Helen Irving (ed.), *Constitutions and Gender*, Research Handbooks in Comparative Constitutional Law, Edward Elgar Publishing, MA, USA, 2017, str. 221.

¹¹⁷ Nancy Levit, Robert Verchick, *Feminist Legal Theory*, Second Edition, New York University Press, 2016, str.

¹¹⁸ Pogledati: Linda Gordon, *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence*, University of Illinois Press, 1988.

¹¹⁹ Katharine Bartlett, "Feminist legal methods", 1990, str. 849.

¹²⁰ Vše o tome: Carol Sanger, "Feminism and Disciplinarity: The Curl of the Petals", 27 *Loyola Los Angeles Law Review*, 225, 243, 1993.

¹²¹ Pogledati: Abigail Brooks, "Feminist Standpoint Epistemology: Building Knowledge and Empowerment through Women's Lived Experience", S.N. Hesse-Biber, P.L. Leavy (eds), *Feminist Research Practice: A Primer*, 2007.

¹²² Pogledati: Donna Haraway, "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", 14 *Feminist Studies*, 1988.

vida uticaj koji svaki pojedinačni slučaj, koliko god apstraktan, ima na život ljudskih bića na koja će se presuda direktno ili indirektno odnositi".¹²³

1.4.1. OSNOV ISTRAŽIVANJA: RODNI KONTEKST U CRNOJ GORI

Pravni položaj žene, naime, neminovno predstavlja izraz njenog opšteg društvenog položaja, pa će pregled rodnog konteksta u Crnoj Gori kroz prikaz istorijskog i postojećeg položaja žene poslužiti kao mjerodavni fundament ove disertacije. Samo ovakav metodološki pristup pravnom položaju žene može sačuvati od "nepromišljenih i pojednostavljenih zaključaka i vodi ka kompleksnom sagledavanju problema"¹²⁴. U prilog tome, Vicky Jackson tvrdi da važan element feminističkog pristupa pravu predstavlja poseban naglasak na razumjevanje konteksta.¹²⁵ Bez objašnjavanja širokog spektra društvenog konteksta u kojem se postavljaju pitanja rodne ravnopravnosti, nije moguće izvršiti feminističku interpretaciju i analizu odrođenog pravnog poretka. Petar Stojanović nedvosmisleno naglašava da "bez poznavanja strukture društva i faktora koji pokreću njegov razvitak, ne može se pretendovati na istinski prikaz tog položaja", posebno imajući u vidu da je pravni položaj žene, ustvari, samo izraz njenog opšteg položaja u društvu.¹²⁶ Zato je mastilo potrebno utrošiti na postavljanje osnova društvenog konteksta rodne ravnopravnosti koji će opravdati cilj i dati svrhu i puninu analizi pravnih normi i sudske prakse. Jer, govoriti o pravnom položaju žene, a ne osvrnuti se na društveno - ekonomsko stanje i opšti položaj žene "značilo bi svesti problem na površinu, dogmatsku obradu pojedinih društveno - pravnih institucija, odnosno ograničiti se na posljedice a zenemariti uzroke"¹²⁷.

U skladu sa feminističkim shvatanjem prava kao izraza rodno - društvenog poretka koji oblikuje konstrukcije na kojima počiva rodna ravnopravnost, u prvi plan se stavlja i potreba istorizacije takve konstrukcije. Rodnu je ravnopravnost, odnosno neravnopravnost, stoga, potrebno provući kroz istorijsku konstrukciju uvidom u pregled položaja žena u prošlosti, kako bi se zaokružio kontekstualni okvir ove disertacije. Prema Petru Stojanoviću, položaj žene se mora "uzeti kao proces koji ide naporedo sa procesom razvitka društva"¹²⁸, pa je potrebno predočiti prikaz ne samo

¹²³ Ekaterina Yakusova Krivenko, "The ICJ and Jus Cogens through the Lens of Feminist Legal Methods", *The European Journal of International Law* Vol. 28 no. 3, str. 963 i 964.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Vicki C. Jackson, "Gender Equality, interpretation and feminist pluralism", in Helen Irving (ed.), *Constitutions and Gender, Research Handbooks in Comparative Constitutional Law*, Edward Elgar Publishing, MA, USA, 2017, str. 221.

¹²⁶ Petar Stojanović, *Izabrana djela – ogledi iz crnogorske istorije prava, Tom I*, CID, Pravni fakultet Podgorica, Podgorica, 2009 godina, str. 31.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II: ogledi iz crnogorske istorije prava*, str. 31.

aktuelnog društveno - rodno konteksta već i društvenog i pravnog položaja žene kroz istoriju, kako bi se mjerodavno prikazali društveni uslovi u kojima su nastale pravne norme koje su diktirale taj položaj.

Valja pomenuti da su o položaju žene u Crnoj Gori kroz istoriju pisali i domaći ali i strani autori, ipak, ne u dovoljnoj mjeri da bi se moglo govoriti o ozbiljnom broju fundiranih naučnih radova, što ovaj zadatak čini izazovnim. Razumije se da su, pri takvom stanju, mogući nedovoljno provjereni zaključci i konstatacije, mada potreba ovog prikaza čini ovakve propuste ne samo neizbježnim već i nužnim. Prikazaće se, na liniji toga, samo najrelevantniji podaci koji će predstavljati sasvim dovoljnu i pogodnu uvertiru za konstrukciju istraživačkih pitanja i hipoteza, pa se neće, tako, ulaziti u prikazivanje sveobuhvatnog pregleda položaja žena sada i u prošlosti. To bi štetilo preglednosti i kompozicionom skladu ovog rada i predstavljalo istraživanje samo za sebe jer bi ujedno zahtijevalo i podrobniju samostalnu analizu, uz angažovanje više arhivske građe.

Crna Gora je, naime, dugo vremena bila izolovana od ostatka svijeta, pa se o njoj malo znalo i pisalo sve do prve polovine XIX vijeka.¹²⁸ Bila je nepristupačna, "oivičena lancima neprohodnih i teško pristupačnih planina i bez najnužnijih veza"¹²⁹, a uz to i toliko siromašna da je Dučić pisao da "nema naroda u Evropi koji siromašnije živi od naroda crnogorskog"¹³¹. Siromaštvo i slabo razvijena privreda su, ujedno, uticali na to da položaj žena bude težak i umnogome zavistan od muškaraca.¹³² Ljiljana Jokić naglašava da je surovost života svojstvena ovom prostoru ostavila svoj pečat na položaj žena i njenu ulogu u društvu stare Crne Gore¹³³, pa je prikladno prikazati ne samo pravni, već i društveni položaj žene u Crnoj Gori koji je neosporno uticao na pravni položaj žena kroz istoriju.

¹²⁸ Kapetan A. Hegel: "O Crnoj Gori i njenom narodu nađesve malo se zna, a i ono što se zna, uglavnom je pogrešno", citirano u: Radovan Radonjić, "Unos Crne Gore u rječnicu evropske političke kulture", *Matice br 66*, 2016, str. 33.

¹²⁹ Petar Stojanović, *Imbrana djela I-II*, str. 32.

¹³¹ Nicifor Dučić, *Crna Gora*, Beograd 1874, str. 91.

¹³² Petar Stojanović, *Imbrana djela I-II*, str. 32.

¹³³ Ljiljana Jokić, "Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore", *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 143.

1.4.2. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA KROZ ISTORIJU

Raniji podaci o stanovništvu Crne Gore¹³⁴, ukazuju da se broj stanovnika računao po broju pušaka, dok se broj žena i djece nije uzimao u obzir¹³⁵. Podaci o broju žena se, stoga, mogu crpiti tek iz XIX vijeka, koji pokazuju da se konstantno manje žena iskazuje u izvornoj istorijskog građi Crne Gore.¹³⁶

“Žene postoje samo u anegdotama i po obodima velike nacionalne istorije odakle ne mogu potraživati bilo kakva prava po osnovu svojih zasluga i svoga učešća u očuvanju nacionalnih interesa, koja u patrijarhatu mogu pripasti samo muškarcima.”¹³⁷

U svom djelu o crnogorskom čovjeku, Gerhard Gesemann, pišući o književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti, ističe da je “ono što se u Crnoj Gori prije svega izdvaja i time i stilizuje, to je patrijahalna moć muškarca; muškarac je gospodar, žena je sluškinja”¹³⁸. Oskudni podaci o broju žena kroz crnogorsku istoriju, stoga, ne čude. Prema Šobajiću, ženska djeca se smatraju nekorisnima, odnosno “pravom nesrećom, pa zato o njima nikada nije brinuto”.¹³⁹ Vrijedni zapisi Zorke Milić, nadalje, svjedoče da Crna Gora nije bila zemlja za žensku djecu već samo za mušku,¹⁴⁰ pa su “bez radosti, sa tugom, razočarenjem i osjećanjem postidenosti i neuspjeha primale porodice u Crnoj Gori vijest o rođenju djevojčice”¹⁴¹.

“Kada se rodi muško čedo u Crnoj Gori odjekuju brda od radosna klicanja i od cike tankih džeferdara, od vesele časti i topla čestitanja svoje i surodice sa sviju strana, što donosi darove novorođenčetu. Naprotiv zavlada neka sjeta u cijeloj porodici kad se ženskinje rodi, kao da ovo sobom donosi nesreću u kuću, tako je sva čeljad zabrinuta i obuzeta nekim lažnim stidom.”¹⁴²

¹³⁴ Pogledati: Marko Dragović, *Materijal za istoriju Crne Gore*, SANU Spomenik 25, Beograd, 1895;

Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku*, Beograd 1912;

Đorđije Pejović, *Iscjelivanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962;

Andrija Lainović, “Moniteur Universel iz 1858. godine o Crnoj Gori i Crnogorcima”, *Zapisi*, 1939;

Todor Božović i Jovan Đonović, *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd 1910;

Petie L. “Čiklus u Kotom 4/16 maja 1817”, *Zapisi*, 1938;

¹³⁵ Sipirien Rober, *Crnogorci*, GEN II, 1962, str. 6.

¹³⁶ AII, listi iz BAC/XVI-9.

¹³⁷ Vladimir Brunević, *Zapisi o Crnoj Gori i Boči*, CID, Podgorica, 1995. godina, str. 25.

¹³⁸ Gerhard Gesemann, *Crnogorski čovjek: Prilog književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti*, CID, Podgorica, 2003, str. 166.

¹³⁹ Simo Šobajić, *Crnogorci*, Beograd, 1928, str. 31.

¹⁴⁰ Op. cit, str. 195.

¹⁴¹ Nataša Nelević, *Istorijska čitanka – žene u Crnoj Gori od 1790. do 1915. godine*, NOVA, Podgorica, 2011, str. 29.

¹⁴² Arsa Pajević, *Iz Crne Gore i Hercegovine – Uspomene vještavanja za narodno oslobođenje 1878*, CID, Podgorica, 2007, str. 439.

Prema Rovinskom, upravo nepovoljan položaj žena u porodici, taj nemaran i neobazriv odnos prema njima uzrokovao je vidno povećan mortalitet ženske djece¹⁴³, a ako bi i preživjele, na njih bi se slabije i neurednije pazilo.¹⁴⁴ Stojanović, u tom duhu, nastavlja opis teškog položaja žena i uslova za opstanak koji su bili prožeti iscrpljujućim radovima, čestim porođajima i bolestima, pa, tvrdi, da je bilo "malo snage i mogućnosti za odgoj ženske djece jer je muškarac odlučniji činilac u održavanju života i na njega se više pazilo, a žena je zbog toga ranije i brojnije nestajala"¹⁴⁵.

„Tako, ovo malo biće odbačeno od ovog trenutka, daleko od nježnosti i nježnih briga kojima su njihova braća prigrabila sve naklonosti, rašće, ignorisano, jadno, sve do dana kada će njene sposobnosti materinstva moći da daju kući svoj slabi doprinos. Upućena od još prvih godina u lake domaće poslove, brzo dolazi dan kad šume i polja zovu crnogorsku djevojku. Još kao dijete, vidjećete je, mršavu i blijedu, kako silazi niz planinu, savijajući se pod naramkom suvih drva za koga će dobiti nekoliko krajcera.“¹⁴⁶

8

Saltzman u svojoj studiji piše o idealnoj Crnogorki koja je morala biti poslušna i pokorna, a što je više pokoravala svoju ličnost, to je više rastao njen ugled u selu. Crnogorke se nisu bunile protiv svog položaja, već su ga svojim ponašanjem i ranim odgojem djece⁸ za te uloge učvrstile, pa su Crnogorke muškarcima dale posebnu vrijednost.¹⁴⁷ Neshvatljivo je u kojoj mjeri je patrijarhalna tradicija uticala na razvoj kulta muške superiornosti. Čak i sam pomen muškog imena izazivao je strahopoštovanje kod žena, što je dov⁸elo do ženske poslušnosti, kao važne karakteristike tradicionalnog društva.¹⁴⁸ Čak su i najmlađi muškarci imali veći autoritet u kući od najstarijih žena.¹⁴⁹

Možda je, ipak, ovo moguće razumjeti ukoliko se uzme u obzir religija koja je imala primitavan a izrazit uticaj na crnogorsku sredinu, pa Stojanović posebno naglašava potrebu razumjevanja društveno - ekonomskih prilika u Crnoj Gori kroz značaj crkve i teokratskog oblika vladavine.¹⁵⁰ Radovan Radonjić posebno ističe postojanje domicilne istoriografije, omeđene prokrustovskim gabaritima manastirskih

¹⁴³ Pavle Rovinski, *Černogorija*, tom. II, čast 1, St. Peterburg, 1897, str. 308.

¹⁴⁴ Andrija Jovičević, *Domaće negovanje i uspijeh djece u Crnoj Gori*, Cetinje, 1901, str. 85.

¹⁴⁵ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 38.

¹⁴⁶ Grahrijel Enle i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, CID, Podgorica, 2001. godina, str. 132.

¹⁴⁷ Alice Saltzman, *Sluge divova: Studija o ulosi crnogorskih žena izvršenaposlodejst 1900im godina*, Magistarska teza, Antioch College, 1969, str. 53.

¹⁴⁸ Vidak Vujačić, *Etno Crnogorke*, Titograd, Pobjeda, 1980, str. 42.

¹⁴⁹ Aleksandrov A, Crnogorka u privatnom i društvenom životu, *Zapisi 12, XXII*, Cetinje, 370-80, 1939, str. 373.

¹⁵⁰ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 79.

i inih reminiscencija u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX vijeka¹⁵¹, pa ne čudi što je crkvena dogmatika, tako, prodirala privatne i pravne odnose i konsakrirala ličnu prevlast muškarca. Muškarac se smatrao gospodarom svoje žene a njena volja je uvijek bila sadržana u volji muža kao glave porodice i gospodara u kući.¹⁵²

U takvim religijskim uslovima, brak je igrao veoma značajnu društvenu ulogu čija je osnovna svrha, osim ekonomske, bila rađanje djece kao budućih radnika i ratnika. Osnovna misija Crnogorke, ne samo u smislu braka već i u cjelokupnom smislu njenog postojanja, bila je, dakle, da rađa sinove koji će biti stub porodice, sinove koji će nastaviti mušku lozu. Najgore što je moglo da se dogoditi udatim crnogorkama je, stoga, da ne rode sina:

“Ona je morala da udovolji mužu koji je očekivao taj dragocjeni “tovar”, i njeno samopoštovanje zasnivalo se na ispunjenju njene osnovne ženske misije: roditi sinove koji će biti stub porodice, sina koji će nastaviti mušku lozu.”¹⁵³

Ovakvo shvatanje išlo je toliko daleko da ako žena nije mogla da rodi, muž joj nije dugovao vjernost, pa je mogao da jednostrano razriješi bračnu vezu uz isplatu izvjesne naknade kako ne bi trpio prijekor sredine što i dalje drži takvu ženu za sebe¹⁵⁴, jer se sterilnost uvijek pripisuje ženi, a to, računa i kao grijeh.¹⁵⁵ Dvostruki seksualni standardi su, takođe, neraskidivo utkani u moralno tkivo Crne Gore: mladićima ne samo da je bila dozvoljena seksualna sloboda, već su ih često „podsticali da povrijede svaku mladu glavu koja bi povjerovala da će je oženiti”¹⁵⁶. Na isti način, ti standardi omogućavali su muževima da nevjernu ženu čak i ubiju, a ako je muž zadrži mogao je da je tuče svaki dan, i ona tu ništa nije mogla, osim da trpi bez riječi.¹⁵⁷ Vuk Stefanović Karadžić piše kako je crnogorska žena bila srećna “ako dobije muža koji je ne tuče bez ikakva povoda, samo što mu se tako prohtije”¹⁵⁸. Sa druge strane, u slučaju neopravdanog nasilja, žena je mogla da se vrati u rod koji je po običajnom pravu imao obavezu da je dočeka:

“Odnos djevojke i njenog roda nakon njene udaje bio je definisan pravilima koje je nalagalo običajno pravo. Zaštita žene u slučaju neopravdanog nasilja u braku i bogati doček odive prilikom njene

¹⁵¹ Radovan Radonjić, “Unos Crne Gore u rizinu evropske političke kulture”, *Adriatic* br. 66, 2016, str. 48.

¹⁵² Nikola Ružičić, *Nomokanon o braku*, Beograd, 1880, str. 211 i 215.

¹⁵³ Zorka Milić, *Tuda večera - Kucivanje stoljetnih žena iz Crne Gore*, CID, Podgorica, 2015, str. 36.

¹⁵⁴ Nikola S. Martinović, *V. Bogišić I*, Cetinje, 1958, str. 88.

¹⁵⁵ Petar Stojanović, *Jambrana djela I-II*, str. 72.

¹⁵⁶ Christopher Boehm, *Blood Revenge*, 2. izdanje, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1987, str. 46,47.

¹⁵⁷ Zorka Milić, 2015, str. 196.

¹⁵⁸ Vuk Stefanović Karadžić, *O Crnoj Gori*, Prosveta - Nolit, Beograd, 1987, str. 343.

posjete bile su obaveze koje je prema običajnom pravu rod morao preuzeti u odnosu na odivu nezavisno od bilo kakvog ličnog odnosa prema njoj.¹⁵⁹

Doktor Alfred Bulonj, tokom svog istraživačkog boravka o bolestima u Crnoj Gori, potvrdio je ranije tvrdnje da se o ženama nije posebno vodilo računa ili brinulo o njima i njihovim potrebama, a uz to je zapazio i da žene žive u neznanju i pretjeranom strahu ko će šta reći u okolini u kojoj žive, pa su se, vjerovatno i zbog toga često krile, ćutale i trpjele:

“Društvena inferiornost i duboko neznanje u kojem živi ovdje većina žena, malo brige koju o njima vode njihovi muževi, ti gordi ratnici, koji ih mnogo više smatraju svojim sluškinjama nego suprugama, najzad njihov pretjeran strah o tome šta će svijet reći, samo u rijetkim slučajevima dopustili su mi da se pozabavim njihovim posebnim oboljenjem.”¹⁶⁰

8

Muškarci su, dakle, vladali, a žene su služile i slušale jer je muževljeva riječ bila zakon, bez obzira kako se on ponašao prema njoj: “on okom, ona skokom”¹⁶¹ O ponašanju muža prema ženi, Vidak Vujačić kaže da su čak i “svekar, svekrva, djeveri, zaove i jetrve pokazivali više nježnosti i pažnje nego rođeni muž, pa su joj njena djeca bila smisao života”¹⁶². Stefanović Kradžić u pogledu pokazivanja nježnosti navodi da “mlad čovjek i žena ne smiju ništa jedno s drugijem govoriti pred drugijem ljudima, jer bi to bilo nepristojno, a isto tako žena ne smije svoga muža nazvati imenom već kaže samo “on”¹⁶³. Karadžić, dalje, u svom djelu “O Crnoj Gori” opisuje život žene na sljedeći način:

“Kod sviju Srba žene su jako potčinjene muževima, a u Crnoj Gori drže ih gotovo kao robinje. Osim svojih ženskih poslova, kao da predu, tku, kuvaju, itd. one rade i najveći dio poljskih i drugih poslova, koje inače ljudi rade. Često se može vidjeti kako se žene teškim teretom vuku preko stijena i planina, a muž ide prazan s puškom o ramenu i čibukom u ruci.”¹⁶⁴

U određenim djelovima Crne Gore žene su radile i muške poslove koji su ih iscrpljivali i one su ranije starile.¹⁶⁵ Znalo se, ipak, u većinskom dijelu Crne Gore, šta

¹⁵⁹ Nataša Nelević, 2017, str. 30.

¹⁶⁰ Alfred Bulonj, *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, CID, Podgorica, 2002.godina, str. 39.

¹⁶¹ Vidak Vujačić, 1980, str. 62.

¹⁶² Op. Cit, str. 119.

¹⁶³ Vuk Stefanović Karadžić, *O Crnoj Gori*, Prosveta - Nolit, Beograd, 1987, str. 343.

¹⁶⁴ Ibid..

¹⁶⁵ I.Radosavirvić, *Crna Gora u očima engleskih putopisaca*, NIN, Beograd, 1963, str. 30.

je ženska a šta muška radnja u kući, pa Stojanović navodi da je muškarac obično obavljao poslove van kuće, i to teže poslove kao što su obrađivanje zemlje, čuvanje stoke i trgovanje, a žena poslove u kući poput čuvanja djece, donošenja drva i vode, spremanja hrane i slično.¹⁶⁶ Žene su se, stoga, rijetko slale na rad izvan domaćinstva.¹⁶⁷ Božović i Donović ističu da gdje nije bilo muškaraca, žena je preuzimala i muške poslove, dok nije bilo veće sramote nego da muškarac obavlja ženske poslove koji su se, po prirodi stvari, prezirali.¹⁶⁸ U zapisima Jovićeveća, dešavalo se da žene idu u najam, ali je plata žene bila upola manja nego muškarcu.¹⁶⁹

Stojanović, dalje, prepoznaje da nepismenost predstavlja jednog od glavnih krivaca ženine začaurenosti u porodicu i prepreku stupanja žene u javni promet, jer je u najvećem dijelu, bila isključena iz redovnog školovanja, a roditelji, i kada su imali priliku, nerado su školovali žensku djecu.¹⁷⁰ Prema njegovim pisanjima, podaci o školovanju ženske djece postoje tek od 1869. godine, kada je otvorena Viša djevojačka škola na Cetinju, a koju su, obično, pohađale ženska djeca iz glavarških kuća, ali ne i ženska djeca iz običnih crnogorskih porodica.¹⁷¹

Opisani društveni uslovi doveli su do potpune diskriminacije žena i njihove isključenosti iz javnog života¹⁷², ali i njihove nemogućnosti da svoj položaj i u privatnom životu suštinski promijene. Ne treba zanemariti, međutim, i podatke u kojima se prema nekim zapisima može zaključiti da su žene, ipak, bile sigurne i bezbjedne kuda god bi krenule jer one "uvijek hodaju slobodno naokolo i ne moraju da se pribojavaju da će ih neko uvrijediti ili povrijediti, a ubistvo žene je bila najveća sramota za jednog muškarca"¹⁷³. Osim toga, Stojanović posebno ističe da je običajno pravo sadržalo "osobito poštovanje prema ženi - majci"¹⁷⁴, pa je, sasvim sigurno, njena uloga bila mnogo važnija i značajnija od onoga što izvlačimo iz crnogorske historiografije.

Ovakva iskazanja potvrđuju koliko je patrijarhat strahovito uticao na životna poimanja i navike, te žene nemilosrdno dovodio u loš položaj i stvorio tako surove okolnosti u kojima je ženu, već samim rođenjem, neminovno čekao težak život. Prema snažnim riječima Jokić, "u toj vječnoj borbi, daleko od svijeta i u

¹⁶⁶ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 71 i 72.

¹⁶⁷ Ljubomir P. Nenadić, *O Crnogorcima*, Beograd, 1929, str. 72.

¹⁶⁸ Todor Božović, Jovan Donović, *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd, 1910, str. 141 i 142.

¹⁶⁹ Andrija Jovićeveć, *Domaći negovanje i uspijeh djece u Crnoj Gori*, Cetinje, 1901, str. 56.

¹⁷⁰ Vše o ranoj isključenosti ženske djece iz školovanja pogledati u: Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 92.

¹⁷¹ S. Borovski, "Popis državnog uređenja Crne Gore iz 1853. godine", *Zapisi*, 1939, str. 283.

¹⁷² Ljiljana Jokić, "Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore", *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 143.

¹⁷³ Nataša Nelević, 2011, str. 141.

¹⁷⁴ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 91.

dostojanstvenoj usamljenosti, morale su izniči snažne ženske prirode... a žena je, pri tom, ostala dostojanstvena u svim nedaćama koje su je zadesile"¹⁷⁵.

1.4.3. PRAVNI POLOŽAJ ŽENA KROZ ISTORIJU

Pravni položaj žena u Crnoj Gori ne predstavlja ništa drugo do izraza njenog položaja u društvu, koji je nedvojbeno u "kauzalnoj povezanosti sa društveno - ekonomskim stanjem Crne Gore", pa pravne institucije imaju svoj osnov, upravo, u prethodno pomenutoj "agrarnoj strukturi i siromaštvu društva".¹⁷⁶ Prelistavanje pravne istorije, stoga, ne donosi ništa bolju sliku realnosti surovog života žena kroz vjekove, kojima zakoni nisu garantovali osnovna, prirodna prava jer zakonodavac "nije imao dovoljno snage i odlučnosti da prekine snažnu tradiciju i izjednači muškarca i ženu u pravima i obavezama"¹⁷⁷. Od Nomokanona do danas, gime, jasno se vide obrisi patrijahalne kulture i nasljed, pa Mladen Vukčević, posebno za vrijeme prvog pisanog akta Stege (1796), Petrovog zakonika i Danilovog zakonika, konstatuje "podrazumijevajuću" neravnopravnost žena pomalo sarkastično, ali ispravno, kao nešto "baš" humano i viteški¹⁷⁸, imajući u vidu da je crnogorsko društvo ženama obezbjeđivalo prava pretežno "ekonomsko - zaštitnog karaktera"¹⁷⁹.

Dvostruki standardi u društvu preslikani su, dakle, i u pravnom uređenju države, a Petar Stojanović se posebno bavio pravnim položajem žene u XIX vijeku, premda se osvrnuo i na ranije periode i na običajno pravo. Prema njegovim zapisima, pogrešno je gledati na pravne ustanove u Crnoj Gori samo kroz legislativne tekstove jer to kreira "nepotpunu, a dijelom i netačnu" predstavu jer je "do sredine XIX vijeka, običajno pravo bio osnovni regulator društvenih odnosa"¹⁸⁰. On, međutim, ističe da je:

"ono (običajno pravo) ostavilo iza sebe osobito poštovanje prema ženi - majci. Iz običajnog prava izvire shvatanje o nepovredivosti ženske ličnosti. Smatralo se za veliku sramotu ubiti ženu, makar i onu koja je zbog zločina osuđena na smrt. Pogotovu je grešno i sramotno ubiti djevojku, koja se drži za nešto uzvišenije od udate žene. Narodna pravna svijest bila je netolerantna prema svakome ko bi posegao na život žene. Kad god se radilo o ličnosti žene, sudska praksa je, prilikom primjene pisanih propisa, podlijezala nadzornom običajnom pravu i plemenskom načinu mišljenja.

¹⁷⁵ Ljiljana Jokić, "Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore", *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 143.

¹⁷⁶ Petar Stojanović, *Ispravna djela I-II*, str. 93 i 96.

¹⁷⁷ Ljiljana Jokić, "Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore", str. 144.

¹⁷⁸ Mladen Vukčević, "Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima", *Pravni zbornik*, br. 1-2, Podgorica, 2010, str. 372.

¹⁷⁹ Petar Stojanović, *Ispravna djela I-II*, str. 297.

¹⁸⁰ Ibid, str. 96 i 97.

Ona je ublažavala kruti i oštri stav prvih pisanih zakonskih tekstova organa državne vlasti prema ženi.¹⁸¹

Na ovaj način, Petar Stojanović ukazuje na značaj običajnog prava koje je ostavilo "neka moralna i pravno - etička načela u odnosu prema ženi, koja su bitno uticala na sudsku praksu i kanalisala dejstvo pisanih propisa"¹⁸². Ovo je važno imati na umu s obzirom na činjenicu da se Zakonik opšti Crnogorski i Brdski (Petrov zakonik), prema mišljenju mnogih, nikada nije primjenjivao ili se smatrao zakonom¹⁸³, a bio je smatran zakonikom "prelaznog doba" iz preddržavnog u državno uređenje čije su odredbe bile "oskudne", "radikalne i preuranjene".¹⁸⁴ Petar Stojanović piše da je u vrijeme Petra I bila česta pojava da se žena i posle živog muža, preuda, što je dovodilo do velike nestabilnosti u zemlji i krvnih osveta, pa ističe da je:

"prirodno što je zaštita braka i porodice preuzeta u javno - privatnu sferu i siturena u prvi plan Petrovog zakonika. Krivična djela protiv braka svrstana su u kategoriju najtežih djela u pogledu kazne i izjednačena sa ubistvom. Ko uzme ženu iza živa muža, ili bez pitanja roditelja ili bližike, ugrabi tuđu djevojku izjednačava se sa grabiteljem tuđe djece i osuđuje na progonstvo. Njegova imovina se konfiskuje kao imovina umišljajnog ubice. Tako i sveštenik koji izvrši vjenčanje sa ugrabljenom ženom ili djevojkom biva osuđen na progonstvo i lišen svesteničkog čina (član 11)."¹⁸⁵

Iako se Zakonik Danila I i gospodara Slobodne Crne Gore i Brda (Danilov zakonik) smatrao "savremenijim" od Petrovog zakonika, u njemu se išlo, čak, i do negacije ženine ličnosti i do njene potpune subordinacije mužu, pa je žena "tretirana kao stvar"¹⁸⁶. Tako se, recimo, Stojanović posebno osvrće na nekoliko članova Zakonika u kojima je muž bio ovlašćen da zajedno sa preljubnikom ubije ženu, ukoliko ih uhvati u bludnosti (čl.72), a ukoliko žena svome mužu radi o glavi, kazna je, takode, bila smrt (čl.73), dok kazna nije postojala za obrnutu situaciju, odnosno onu u kojoj se muškarac pojavljuje kao preljubnik ili ukoliko ženi radi o glavi.¹⁸⁷ On, nadalje, posebno ističe sljedeće:

"Ni jedan zakonodavni akt u istoriji Crne Gore nije do te mjere sankcionisao potčinjenost žene muškarcu, kao što je to učinio Danilov

¹⁸¹ Ibid, str. 99.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Pogledati: Ferdo Čulinović, *Državno - pravna historija jugoslovenskih zemalja II*, Zagreb, 1961, str. 109 i 110; Radmila Petrović, "Zakonik Petra I vladike crnogorskog", *Zapisi br. 5/1929*, str. 293 i 294.

¹⁸⁴ Petar Stojanović, *Janbrana djela I-II*, str. 101 i 102.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Ibid, str. 107.

¹⁸⁷ Petar Stojanović, *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1830 - 1900)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1991, str. 96 i 106.

zakonik. Iako Zakonik uglavnom normira potčinjenost udate žene mužu, ipak je njegov "muški" karakter dosljedno sproveden kroz sve osnovne odredbe. Zakonik uspostavlja dualitet krivičnih sankcija, jednih za muškarce, drugih za žene. Za razliku od muškarca, izvršioca krivičnog djela, kazne konstituisane Zakonikom koje se odnose na ženu - delikventa imaju dvostruko dejstvo. One pogađaju i ličnost i čast žene. Smrtna kazna nad ženom ne može se izvršiti strijeljanjem "jer je puška i strijeljanje samo za onoga koji nosi i puškom se brani" (član 73). Batinjanje kao tjelesna kazna, koja se smatra osobito obeščašćavajućom kaznom, predviđena je za lupeže i žene (član 77)."¹⁸⁸

Ljiljana Jokić, osim pooštrenih krivično - pravnih kazni za žene¹⁸⁹, posebno ističe postojanje bogate arhivske građe o broju bračnih i vanbračnih prestupa u Crnoj Gori i iskazuje, opravdano, iščudavanje "s obzirom da je Crna Gora važila za konzervativnu i puritansku sredinu", pa je shodno postojao "pogotovo strog režim propisa u odnosu na ženino nevjerstvo"¹⁹⁰. Žene su, naime, za iste zločine snosile mnogo težu posledicu i kaznu. Recimo, preljuba se smatrala najgorim običajnim i pravnim prestupom, a u slučaju preljube žene, Senat je nerijetko presuđivao da se preljubnici kida nos.¹⁹¹ Jokić, nadalje, ističe i ženin podređen položaj u slučaju razvoda navodeći:

"Razvod braka koji se do 1855. godine praktikovao u Crnoj Gori (istina rijetko), po Danilovom zakoniku više ne postoji, osim u slučajevima pogrešaka i nedostataka kod bračnih drugova koje crkva prihvata kao brakorazvodne uzroke (čl.76). To su: blud, radenje o glavi bračnog druga, mržnja i krada. Danilov zakonik predviđa samo "raspust" tj. Odvojeni život ili rastavu od stola i postelje onda kada je među surpužnicima nepodnošljiv dalji zajednički život. Međutim, patrijahalni nazori o braku u praksi su i dalje često dovodili do samovoljnog tjeranja žena, naročito u slučaju ako su nerotkinje. Na nerotkinju se gledalo sa nipodaštavanjem, jer je ugled žene bio u materinstvu. Nasuprot tome, ženama koje bi bez razloga ostavile svoje muževe zabranjeno je bilo da posjećuju pazare, seoska kola, skupštine, jer bi u protivnom bile izložene kazni - toljaganju. Ovakve i slične mjere trebalo je da saobrase porodicu potrebama muža".¹⁹²

¹⁸⁸ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 106.

¹⁸⁹ Pogledati više o smrtnim kaznama kamenovanjem: Svetislav Marinković, *Državni rituali smrti*, Novi Sad - Podgorica, 1996, str. 144 - 146 i 139.

¹⁹⁰ Ljiljana Jokić, "Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore", *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 145.

¹⁹¹ Ljiljana Jokić, "Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore", *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 145; Prema izvoru J. Jovanović, *Sentencije crnogorskog Senata*, Arhiv br.3 od 25.10.1920, str. 188; presudom Senata od 1857.godine, oslobođen je otužbe otkivljeni muž što je svojoj nevjestoj ženi otkinuo nos.

¹⁹² Ibid.

Inferioran položaj žene dolazi do izražaja i kod nasljedno pravnih odnosa, posebno imajući u vidu da je, prema riječima Solovjevovog, naslijeđeno shvatanje da žene nemaju pravo nasljedstva nepokretne imovine¹⁹³, kakvo je shvatanje doprinijelo ograničavanju nasljedno - pravnog subjektiviteta žene. Jokić posebno ističe da je Danilov zakonik dao prednost muškarcima u donosu na žene, odnosno, prema njenim riječima, "muškarci isključuju žene iz nasljedstva" pa "miraz predstavlja kompenzaciju za njega, mada davanje miraza nije bilo obavezno, već fakultativno pitanje dobre volje roditelja"¹⁹⁴.

Kada je u pitanju Opšti imovinski zakonik, situacija je prilično drugačija, jer prema Rovinskom, ovaj zakonik je nastojao da ženu postavi u okvire rimskog i germanskog zakonodavstva¹⁹⁵ i "peuzeo ustanove koje se nalaze u zakonima modernih evropskih država u XIX vijeku"¹⁹⁶. Ovaj zakonik predstavlja prekretnicu u crnogorskoj pravnoj istoriji jer načelno izjednačava muškarce i žene u pogledu pravne i poslovne sposobnosti, pa se žena više ne tretira samo kao stvar ili objekt prava. Položaj žena u Opštem imovinskom zakoniku može se izučavati kao samostalna istraživačka tema, pa je, u duhu ove disertacije, potrebno istaći najvažnije. Žene su, sticale poslovnu sposobnost punoljetstvom (čl. 636), mogle su da imaju sopstvenu imovinu i njome raspolazu (čl.10, 995, 11, 13, 690, 482, 483), regulisano je i pitanje starateljstva (čl. 961, 644, 647), žene su izjednačene sa muškarcem u članstvu Kuće (čl. 956) itd.¹⁹⁷ U tom smislu, posebno je potrebno istaći riječi Petra Stojanovića:

"Mnoge odredbe Opšteg imovinskog zakonika idu ispred stvarnog stepena društvenog razvika i zadržaoe deklarativni značaj. Propisi koji određuju položaj žene ne odgovaraju uvijek konkretnim uslovima. Ti propisi prenijeti su iz razvijenih evropskih zemalja, gdje je žena, u uslovima brne industrijalizacije u drugoj polovini XIX vijeka, masovnim izlaskom iz kuće i stupanjem u radni odnos sticala faktičku i pravnu emancipaciju. Žena u Crnoj Gori, u isto doba, ispljiavala je svoju aktivnost i dalje u samostalnom seoskom domaćinstvu. To sve ipak ne smanjuje veliki pporamsko - deklarativni i praktični značaj Opšteg imovinskog zakonika. Nadahtut idejama liberalizma i opšte

¹⁹³ Aleksandar Sokoljev, "Ugovore o kupovini i prodaji u srednjovjekovnoj Srbiji", *Arhiv knj.* XV br. 6/1927, str. 441.

¹⁹⁴ Ljiljana Jokić, "Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore", str. 147.

¹⁹⁵ Pavle Rovinski, *Crnogorija*, tom. II, izat I, St. Peterburg, 1897, str. 282.

¹⁹⁶ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 109.

¹⁹⁷ Pogledati odredbe Opšteg imovinskog zakonika:

https://www.harmonijas.org/sr/pri-ni-izvorijugedstocna-crnoga/pravno/crna-gora/Opsti_imovinski_zakonik.CG.pdf (pristupljeno 13.05.2024.godine)

građanske demokratije, ovaj kodeks privatne svojine snažno je stimulirao dalje kretanje crnogorskog društva”.¹⁹⁸

Jasno je, dakle, da je crnogorska narodna svijest bila netolerantna prema ženama, što se odražavalo i u pravnoj istoriji, koja je tek od Opšteg imovinskog zakonika počela da ženama stvara mjesto i prostor za emancipaciju. Mladen Vukčević je, ⁸ dalje, analizirao osnovne odlike rodne ravnopravnosti u ustavnoj istoriji Crne Gore za period od Ustava Knjaževine Crne Gore (1905) do aktuelnog ⁸ Ustava Crne Gore (2007), konstatujući isto što i prethodno isticali autori i autorke. Prikazom materije iz rada Vukčevića vide se jasni obrisi patrijahalnog nasljedstva koji, prema njegovim riječima “i u najboljoj namjeri vrednovanja posežu za matricom u čijoj su osnovi biološke razlike, pa i priznanje ženske izuzetnosti ide samo do nivoa muške prosječnosti”¹⁹⁹.

Prelistavajući, tako, ustavnu istoriju Crne Gore, vidljivo je da su žene, shodno našem patrijahalnom nasljedu, bile zaobidene u Ustavu za Knjaževinu Crnu Goru iz 1905.godine²⁰⁰.

“Međutim, nakon usvajanja ustava i početka parlamentarnog života u Crnoj Gori, u Zakonu o osnovnim (narodnim) školama (2/15 februar 1907.), samo na prvi pogled, nailazimo na početke rodne senzitivnosti u našim pravnim aktima. Tako se, recimo, u članovima 21, 34, 36, 41 itd. govori o učiteljima i učiteljicama. Ipak, to nije posljedica demokratskog doživljaja ravnopravnosti polova već obratno - to je posljedica diskriminacije... Učiteljice su mogle raditi samo u prva dva mlađa razreda muške i mješovite škole, čime se rodna ravnopravnost i obrazovno - pedagoški domet žene zaustavlja na trećem razredu. Poređenja radi, u to doba u svijetu, u SAD, amandmanom XIX (1920.g) žene dobijaju pravo glasa”.²⁰¹

U istorijskom razdoblju od 1946. do 1992. godine ustavi su se, nadalje, na različite načine osvrtaali na položaj žena, pa je potrebno naglasiti da rodna ravnopravnost nije imala linearnu ustavnu putanju jer ovi socijalistički ustavi značaj daju socijalnim i ekonomskim pravima i odlikuje ih nedovoljno rodne senzitivnosti. Prema Vukčeviću, to “ne treba tumačiti kao zavjeru protiv žena... jer je riječ o izrazu neslobodnog društva”²⁰². Valja, ipak, istaći Ustav Narodne Republike Crne Gore iz 1946.godine²⁰³ koji prvi put jasno garantuje ravnopravnost muškaraca i žena. On,

¹⁹⁸ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 111.

¹⁹⁹ Mladen Vukčević, “Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima” str. 373.

²⁰⁰ Ustav za Knjaževinu Crnu Goru 1905.

²⁰¹ Mladen Vukčević, “Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima”, str. 373.

²⁰² Ibid, str. 375.

²⁰³ Ustav Narodne Republike Crne Gore 1946.

naime, u članu 21 navodi da su građani ravnopravni i jednaki pred zakonom bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest. Primjetno je da kao osnov ravnopravnosti nije naveden pol, međutim, ovaj Ustav po prvi put u crnogorskoj istoriji propisuje ravnopravnost muškaraca i žena u članu 24, navodeći sljedeće:

“Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno - političkog života.

Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu.

Država naročito štiti interese majke i djeteta osnivanjem porodilišta, dječijih domova i obdaništa i pravom majke na plaćeno odsustvo prije i poslije porođaja”.²⁰⁴

Član 2 Ustava Crne Gore iz 1963. godine²⁰⁵ ističe neposrednu primjenu odredbi o slobodama, pravima i dužnostima čovjeka i građanina koje su sadržane u Ustavu Jugoslavije. Potrebno je, stoga, otvoriti Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1963.²⁰⁶ godine kako bi se dobila kompletna slika o predmetnoj materiji. U članu 33 navedenog ustava se, naime, konstatuje da su svi jednaki pred zakonom, te da su građani jednaki u pravima i dužnostima, bez obzira na razlike u nacionalnosti, rasi, vjeroispovijesti, polu, jeziku, obrazovanju ili društvenom položaju. Tako i Ustav Crne Gore iz 1974. godine²⁰⁷ preuzima ovakvu konstrukciju i prepoznaje pol kao diskriminacijski osnov, dok Ustav iz 1992.²⁰⁸ u članu 15 ističe da su građani slobodni i jednaki bez obzira na bilo kakvu posebnost i lično svojstvo i da su svi jednaki pred zakonom, a u članovima 58 - 60 posebno reguliše pitanja koja se odnose na brak, porodicu i zaštitu majke i djeteta. Dugo je, zaključuje se, bilo potrebno vremena da pol bude prepoznat kao osnov diskriminacije, te da ravnopravnost između žena i muškaraca bude pravno nominirana kategorija.

1.4.3. AKTUELNI PREGLED POLOŽAJA ŽENA U CRNOJ GORI

Predstavljeni istorijski prikaz pozicije žena ukazao je da je partijarhat imao presudan uticaj na društveni i pravni položaj žena kroz crnogorsku istoriju, sa posebnim akcentom na uticaj raznoraznih spoljašnjih okolnosti i društvenih specifičnosti na pravne norme koje su dodatno uticale na oštru rodnu polarizaciju. Partijarhat je sve više slabio, no da li je njegova snaga potpuno išezla i danas? Kakav je danas pravni

²⁰⁴ Član 24 Ustava Narodne Republike Crne Gore 1946.

²⁰⁵ Ustav Crne Gore 1963.

²⁰⁶ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1963. dostupan online: <https://www.pfsa.unsa.ba/pdf/wp-content/uploads/2019/05/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf>

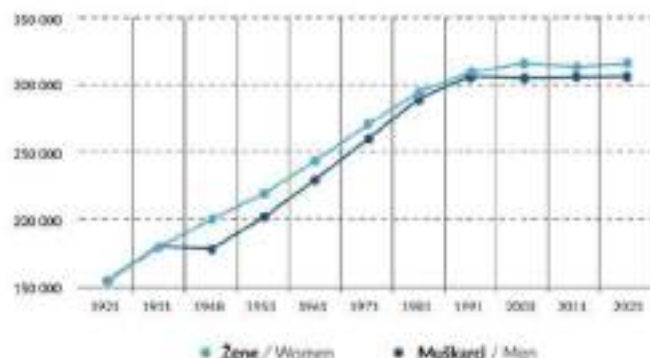
²⁰⁷ Ustav Crne Gore 1974.

²⁰⁸ Ustav Crne Gore 1992.

položaj žena u Crnoj Gori, te da li pravne norme i dalje podupiru neravnopravnost između žena i muškaraca? Riječima Vukčevića, pojačava se dejstvo ovih pitanja, jer da se nismo toliko griješili kroz istoriju, zar bi i danas u pristupu ljudskim pravima otvarali priču o potrebi iskonske ravnopravnosti - žene i muškarca?²⁰⁹ Prije otvaranja suvoparne pravničke analize i diskusije o toj iskonskoj ravnopravnosti u crnogorskoj jurisprudenciji, pogodno je, prevashodno, ukazati na postojeći društveni položaj žene kao izraz njenog pravnog položaja, te postaviti potrebno pitanje: Kakav je danas društveni položaj žene u Crnoj Gori? I koliko je odmakao od onog položaja prikazanog u istorijskoj retrospektivi? Ovakav prikaz daće odgovor na pitanje Vukčevića: **zašto bismo i danas u crnogorskoj jurisprudenciji otvarali priču o rodnoj ravnopravnosti?**

Naime, prema konačnim rezultatima Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2023.godine, u Crnoj Gori živi 623.633 stanovnika, od čega 316.826, odnosno 50,8% žena i 306.807, odnosno 49,2% muškaraca.²¹⁰

Grafikon 1: Polna struktura stanovništva prema popisima u Crnoj Gori²¹¹

Najveći broj stanovnika živi u Podgorici, i to 179.505 ili oko 30%, zatim 65.705 u Nikšiću, 45.812 u Baru i 38.662 u Bijelom Polju, pa je koncentracija stanovništva u tri najnaseljenije opštine oko 50% ukupnog stanovništva Crne Gore. Djevojčica

²⁰⁹ Mladen Vukčević, "Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima", *Pravni sbornik, br. 1-2*, Podgorica, 2010, str. 370.

²¹⁰ Saopštenje MONSTAT: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2023.godini, dostupni podaci na: <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=2282&pageid=1992> (pristupljeno 24.10.2024.godine).

²¹¹ Preuzeto od Žene i muškarci u Crnoj Gori 2024, Monstat: <https://monstat.org/uploadi/files/publikacije/Zene%20i%20muskarci%20u%20CG%202024%20web%20final.pdf>, str. 12 (pristupljeno 05.12.2024.godine)

rođena u Crnoj Gori u 2023. godini može očekivati da će živjeti 80,2 godina, dok će dječak rođen iste godine živjeti 75,1 godina.²¹²

Rodnu ravnopravnost u Crnoj Gori je najmjerodavnije prikazati kroz Indeks rodne ravnopravnosti koji je prvi put izračunat 2019.godine, sa vrijednošću indeksa 55 od maksimalnih 100 poena, što govori da je Crna Gora ostvarila niži rezultat od prosjeka Evropske unije gdje je vrijednost indeksa u prosjeku 67,4 poena.

Grafikon 2: Indeks rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori i drugim zemljama EU²¹³

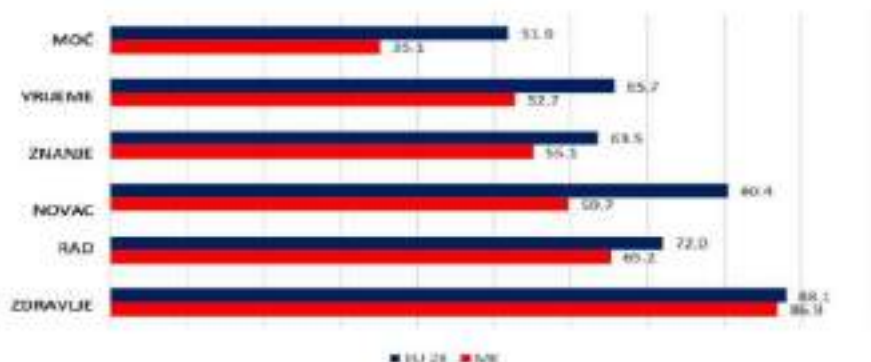
Prema zvaničnom dokumentu "Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru 2019", indeks rodne ravnopravnosti predstavlja instrument za mjerenje napretka u postizanju rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, koji je osmislio Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE) i koji obuhvata šest glavnih domena rodne ravnopravnosti: rad, novac, znanje, vrijeme, moć i zdravlje. Prvi indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru izračuna je za 2019. godinu, a zatim i za 2023. godinu. Prema indeksu za 2019. godinu, najvidljivija razlika u indeksu rodne ravnopravnosti između Evropske unije i Crne Gore bila je primjetna u domenima koji se odnose na novac - 20,7 i moć - 16,8, dok su najmanje razlike primjetne u domenima koji se odnose na zdravlje - 1,2 i rad - 6,8.²¹⁴

²¹² Op.cit, str. 32.

²¹³ Preuzeto od: Indeks rodne ravnopravnosti
<https://montenegro.un.org/sites/default/files/2020-04/Indeks%20rodne%20ravnopravnosti.pdf> (pristupljeno 24.03.2024), str. 11.

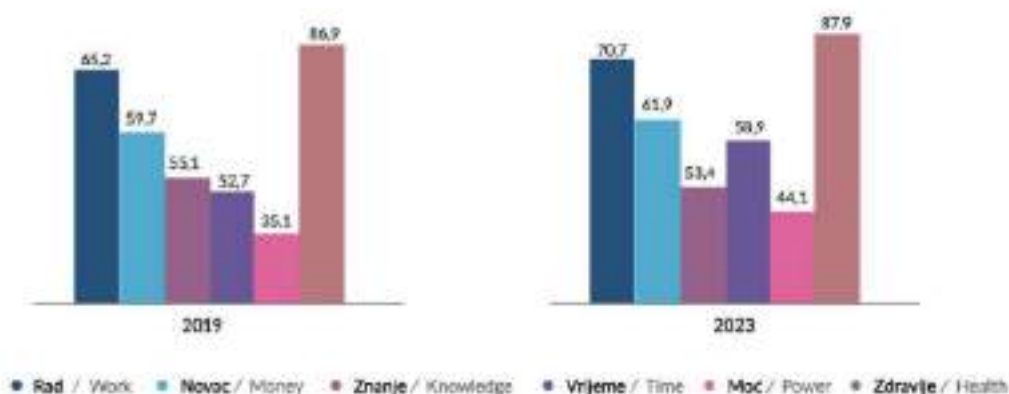
²¹⁴ Ibid, str. 8 i 11.

Grafikon 3: Indeks rodne ravnopravnosti u glavnim domenima - CG i EU²¹⁵

Pored indeksa rodne ravnopravnosti, kao najobuhvatnijeg alata kojima se utvrđuje stepen rodne ravnopravnosti u društvu, u Crnoj Gori vrlo značajno mjesto zauzima publikacija Zavoda za statistiku Crne Gore (MONSTAT) "Žene i muškarci" koja je prvi put objavljena 2006.godine. Ova publikacija predstavlja vrlo važan dokument na osnovu kojeg se svake druge godine ima ažuriran uvid u stanje položaja žena i muškaraca u našem društvu, prikazan kroz relevantne statističke podatke koji, opet, svjedoče o nepovoljnijem položaju žena u odnosu na muškarce kroz pregled različitih oblasti poput nasilja u porodici, politike, zdrastva, tržišta rada i slično.²¹⁶

Grafikon 4: Indeks rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, 2019. i 2023. godina²¹⁸

²¹⁵ Preuzeto: Indeks rodne ravnopravnosti, str.12.

²¹⁶ Pogledati publikacije Žene i muškarci Crne Gore 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018, 2020, 2022 i 2024.

²¹⁷ Ibid, Žene i muškarci 2024, str. 147.

Osim navedenog, prema Indeksu razvoja rodne ravnopravnosti za 2022. godine²¹⁹, kao i Globalnom indeksu rodno jaza iz 2014. godine, najznačajnije razlike u položaju žena u odnosu na muškarce postoje u pogledu ekonomske i političke participacije žena. Dimenzije koje su još 2014. godine bile blizu rodne ravnoteže, poput obrazovanja i zdravlja, i dalje su ostale na pozitivnoj putanji. Prema podacima Svjetskog ekonomskog foruma, posebno je zabrinjavajuće to što su nejednakost plata i nedostatak ženskog predstavljanja na menadžerskim pozicijama bili glavni faktori rodni nejednakosti koje i dalje perpetuiraju.²²⁰ Važno je istaći da su u 2023. godini, lansirana i dva nova globalna rodna indeksa, i to Indeks osnaživanja žena (WEI)²²¹ i Globalni indeks rodno pariteta (GGPI)²²², koji pokazuju slične rezultate.

Globalni rodni jaz koji je razvijen od strane Svjetskog ekonomskog foruma, dodatno, mjeri rodni paritet u četiri dimenzije (ekonomska participacija i mogućnosti, obrazovanje, zdravlje i političko osnaživanje), omogućavajući detaljniju procjenu napretka prema rodnoj ravnopravnosti. U 2024. godini, Crna Gora je postigla rezultat od 0,718 (rezultat od 1.00 označava rodnu ravnotežu, a rezultat od 0 označava potpunu neravnotežu), što odgovara rangu 67. mjesta od ukupno 146 zemalja.²²³ Od četiri dimenzije, Crna Gora je najdalje od postizanja ravnoteže u oblasti političkog osnaživanja, a ekonomska participacija i mogućnosti su sljedeća oblast u kojoj su rodni jazovi najveći, dok su obrazovanje i zdravlje, poput rezultata drugih pomenutih indikatora, najbliži postizanju rodne ravnoteže.²²⁴

10

Prva Studija o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u Crnoj Gori, naime, sprovedena je i objavljena 2012. godine u kojoj se 92% ispitanica i ispitanika izjasnilo da smatraju da nasilje u porodici u Crnoj Gori postoji, dok je samo 13% odlučilo da podijeli svoje lično iskustvo izloženosti ovoj vrsti nasilja. Poražavajući podatak iz ove Studije odnosi se na rezultat prema kojem se svaki četvrti ispitanik izjasnio da je u pojedinim situacijama fizičko nasilje opravdano.²²⁵ U UNDP-ovoj studiji o

²¹⁹ Pogledati Indeks razvoja rodne ravnopravnosti za 2022. godinu: <https://ourworldindata.org/grapher/gender-development-index-groups> (pristupljeno 01.02.2024. godine)

²²⁰ Svetski ekonomski forum, Izveštaj o globalnom rodnom jazu, 2014, str. 272.

²²¹ Indeks osnaživanja žena (WEI), dostupno: <https://data.unwomen.org/publications/women-empowerment-index> (pristupljeno 01.02.2024. godine)

²²² Globalni indeks rodno pariteta (GGPI), dostupno na: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-07/paths-equal-twin-indices-women-empowerment.pdf> (pristupljeno 01.02.2024. godine)

²²³ Svetski ekonomski forum, Izveštaj o globalnom rodnom jazu, 2024, str. 263.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Studija o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u Crnoj Gori, 2012. godina.

porodičnom nasilju koja je sprovedena 2017.godine, ističe se da je 42% žena doživjelo nasilje, i to u porodici ili domaćem okruženju.²²⁶

Grafikon 5: Porcenat ispitanica sa iskustvom nekog od oblika nasilja unutar partnerskog nasilja - UNDP studije iz 2017.godine za Crnu Goru²²⁷

Nasilje nad ženama i nasilje u porodici predstavlja ozbiljan društveni problem, koji Crnu Goru, na godišnjem nivou, košta 6,5% BDP-a, a njime je pogodeno oko 75.000 žena.²²⁸ Da je nasilje ne samo društveni, već i rodno zasnovan problem, svjedoče i mjerodavni statistički podaci dostupni na teritoriji Crne Gore. Centar za socijalni rad je, u prilog tome, predstavio prikaz žrtava nasilja u periodu od deset godina, tačnije od 2009 - 2019. godine po kategorijama lica, prema kojem je očito da su žrtve nasilja u najvećim procentima žene i djeca.²²⁹ Ovakvi podaci odgovaraju i stavu javnog mjenja kada je u pitanju nasilje u porodici, pa prema "Istraživanju o nasilju u porodici i nasilju nad ženama" koje je sproveo IPSOS, 79% ispitanika/ca je stava da su žene najčešće žrtve porodičnog nasilja, a za njima slijede djeca za koje 51% ispitanika/ca vjeruje da su žrtve istog. Važno je istaći da čak 77% ispitanika/ca smatra da su najčešće muškarci nasilnici.²³⁰

²²⁶ Nasilje u porodici i nasilje nad ženama, istraživanje za UNDP – Ipsos, 2017. godine, str. 31.

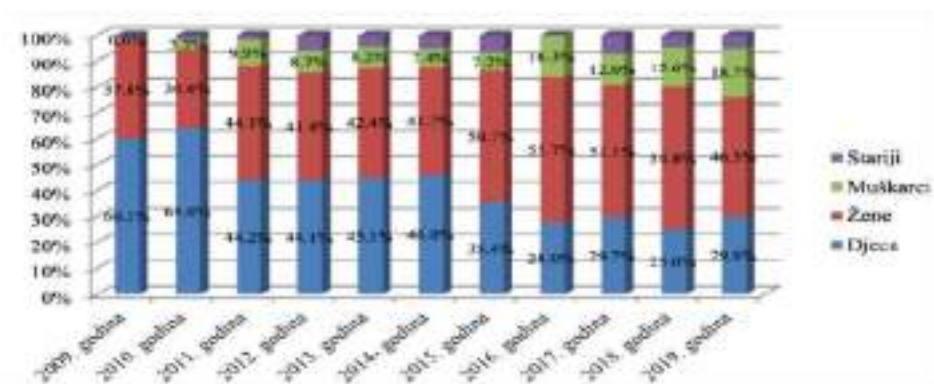
²²⁷ Preuzeto: Nasilje u porodici i nasilje nad ženama, istraživanje za UNDP – Ipsos, 2017. godine, str. 33.

²²⁸ Op. cit. Istraživanje o nasilju u porodici i nasilju nad ženama, za UNDP – Ipsos.

²²⁹ Ibid, Izvještaj o nasilju u porodici i nasilju nad ženama i djecom prema podacima Centra za socijalni rad.

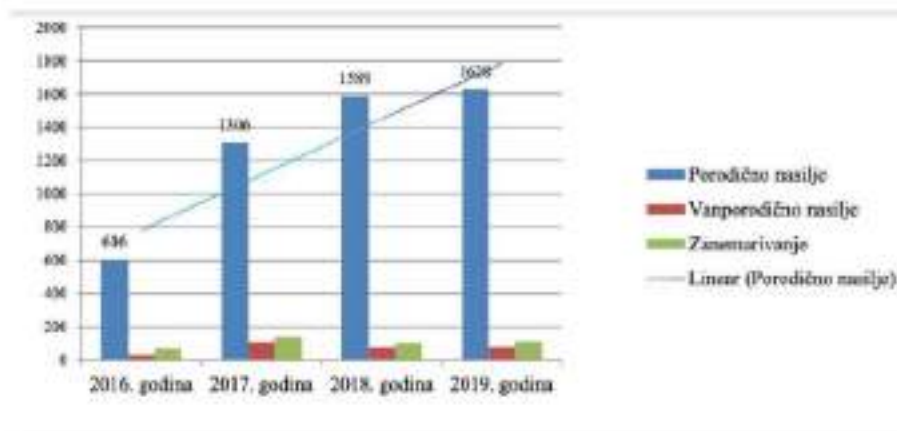
²³⁰ Ibid, Istraživanje o nasilju u porodici i nasilju nad ženama, IPSOS, str. 23.

Grafikon 6: Prikaz žrtava nasilja u periodu od 2009 - 2019 diferenciran po kategorijama lica: stariji, muškarci, žene i djeca²³¹

Prema podacima Centra za socijalni rad, u najvećem broju slučajeva nasilja riječ je o slučajevima porodičnog nasilja čiji se broj rapidno povećao u posmatranom periodu, pa su evidentirani podaci o slučajevima nasilja u porodici iz 2019.godine uvećani za nevjerovatnih 168,6% u odnosu sa brojem slučajeva iz 2016.godine.²³²

Grafikon 7: Prikaz slučajeva nasilja razvrstanih na porodično i vanporodično nasilje i zancmarivanje²³³

²³¹ Preuzeto: Izveštaj o nasilju u porodici i nasilju nad ženama i djecom prema podacima Centra za socijalni rad, Zavod za socijalnu i dječiju zaštitu, 2019, str. 29.

²³² Ibid, Izveštaj o nasilju u porodici i nasilju nad ženama i djecom prema podacima Centra za socijalni rad, str. 33.

²³³ Opet preuzeto, str. 33.

Prema Izvještaju Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji iz 2022 godine²³⁴, uticaj pandemije izazvane COVID-19 virusom na poziciju žena kontinuirano nastavlja da se manifestuje u različitim pojavnim oblicima, što je slučaj i sa Crnom Gorom. Shodno Izvještaju Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori "Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori", u periodu od 16.marta do 1.juna 2020.godine, Sigurna ženska kuća iz Podgorice primila je čak 46 procentnih poena više poziva nego u istom periodu prošle godine, dok su primili 60 procentnih poena više žrtava rodno zasnovanog nasilju u maju 2020.godine nego u istom mjesecu prethodne godine.²³⁵

Prema studiji koju je sproveo OEBS, nejednakost polova predstavlja i uzrok i posljedicu nasilja, a bazira se na društvenim normama i stavovima u vezi sa polovima. U Crnoj Gori jedna trećina ispitanih žena smatra da se prioritet daje dječacima i muškarcima, te da su i dalje prisutni stavovi da je žrtva kriva. Takođe, 40% vjeruje da bi se većina njihovih prijatelja složila sa stavom da dobra žena treba da poštuje svog muža, čak i kada se sa njim ne slaže. Preko 40% žena smatra da je nasilje privatna stvar i da ono treba da se rješava unutar okvira porodice, dok je čak 83% žena koje su doživjele neki vid nasilja od strane sadašnjeg partnera izjavilo da to nisu prijavile. Prema ovoj studiji, žene sa visočijim stepenom obrazovanja, višim prihodima i one koje žive u urbanim sredinama mnogo rjeđe doživljavaju nasilje, a i ako ga dožive, isto prijavljuju u velikom procentu, te su mnogo manje spremne da žive u skladu sa ukorijenjenim stavom da ženi pripada niži položaj u odnosu na muškarce.²³⁶

Kada je u pitanju tržište rada, vrijednost indeksa rodne ravnopravnosti ukazuje da je stopa zaposlenosti u ekvivalentnu punog radnog vremena 37,3% za žene i 50,5% za muškarce. To znači da postoji rodna razlika od 13,2 procentnih poena. Poređenja radi, u državama članicama Evropske unije ova rodna razlika iznosi 16 procentnih poena. Za zapošljavanje prema polu, izračunata je vrijednost od 19,5 za žene i 5,8 za muškarce, što znači da je rodna razlika u ovom domenu 13,7 procentualnih poena.²³⁷

²³⁴ Izvještaj Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji iz 2022 godine.

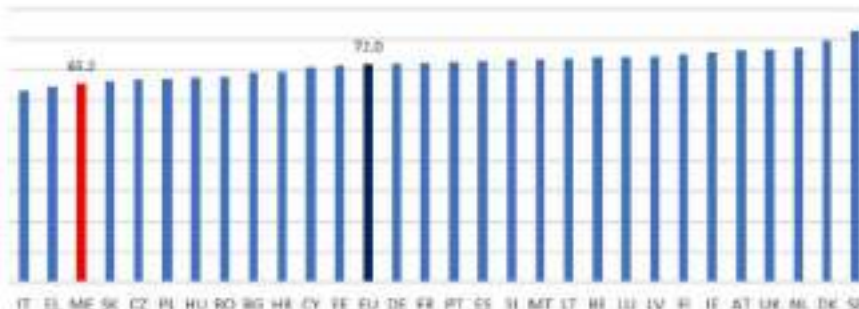
²³⁵ Dostupno na:

<https://montenegro.un.org/sites/default/files/2020-09/Izvještaj%20o%20beno%20procjeni%20socijalnog%20uticaja%20epidemije%20COVID-a-19%20u%20Crnoj%20Gori%20-%20Agre%20-%20Jun%202020.pdf>

²³⁶ Studija o nasilju nad ženama u Crnoj Gori: Dobrobit i bezbjednost žena, OEBS, dostupno na https://www.oecd.org/files/workingpapers/0/0425791_0.pdf

²³⁷ Indeks rodne ravnopravnosti 2019, str. 15.

Grafikon 8: Indeks rodne ravnopravnosti u domenu rada u državama članicama Evropske unije i u Crnoj Gori²³⁸

Shodno prikazanom grafikonu, indeks rodne ravnopravnosti u domenu rada za Crnu Goru iznosi 65,2 i u poređenju sa prosjekom u državama članica Evropske unije, postoji razlika od 6,8 poena. U publikaciji "Indeks rodne ravnopravnosti" posebno se ističe da su obuhvaćene države, zajedno sa Crnom Gorom, pokazale bolje rezultate u domenu učešća žena na tržište rada, nego u domenu kvaliteta i segregacije, što znači da se broj žena na tržištu rada povećava, ali to nije praćeno i boljim uslovima i kvalitetom poslova koje žene obavljaju.²³⁹

Zaposlene žene se, dakle, suočavaju sa nizom diskriminatorskih praksi na radnom mjestu, dok majčinstvo i dalje predstavlja jednu od najčešćih prepreka u napredovanju u karijeri ili zapošljavanju uopšte. U anketi NVO istraživanja, žene navode da ih na razgovor za posao pitaju o njihovom bračnom statusu (64,1%), koliko djece imaju (45%) i da li planiraju da imaju djecu (35,6%).²⁴⁰ Žene su često gurnute u slabo plaćene sektore i zanimanja uprkos sve većem stepenu obrazovanja, o čemu svjedoči razlika u platama (žene primaju 14% do 16% manje plate od muškaraca za isti angažman).²⁴¹ Publikacija "Rodne razlike u zemljama Zapadnog Balkana: dokazi iz Srbije, Crne Gore i Makedonije: izvještaj o politici" ističe da je razlika u platama u Crnoj Gori iznosila 16,1% objašnjavajući da su zaposlene žene često gurnute u zanimanja i sektore koji su slabije plaćeni jer se, tradicionalno, smatraju "ženskih poslova".²⁴² Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW komitet) u svom zapažanju iz 2017. godine, istakao je postojanje prilične razlike u zaradama od 16% i

²³⁸ Preuzeto: Indeks rodne ravnopravnosti 2019, str. 15.

²³⁹ Ibid.

²⁴⁰ Centar za ženska prava, Rodno- zasnovana diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja, 2019.

²⁴¹ Monstat, Žene i muškarci u Crnoj Gori, 2018 i 2020.

²⁴² Rodne razlike u zemljama Zapadnog Balkana: dokazi iz Srbije, Crne Gore i Makedonije: izvještaj o politici.

pored činjenice da je načelo jednake zarade za rad jednake vrijednosti unijeto u Zakon o radu.²⁴³

Uvidom u statističke podatke iz oblasti učešća žena na tržištu rada vidi se da su od 2009. do 2019. godine žene bile brojnije među diplomiranim studentima/kinjama, ali da ih je mnogo više među nezaposlenima. Dakle, žene u Crnoj Gori su obrazovanije, ali manje prisutne na tržištu rada. Obrazovanje, zapravo, predstavlja jedini domen u kojem su žene nadmašile muškarce. Prema podacima Zavoda za zapošljavanje, u januaru 2023. godine stopa nezaposlenosti iznosila je 19,23%, a na tržištu rada od 44.049 nezaposlenih lica, 25.266 su bile žene, a 18.828 su bili muškarci, a u januaru 2024. godine od 38.161 nezaposlenih lica, 22.153 su bile žene, a 16.008 su bili muškarci, što svjedoči manjoj prisutnosti žena na tržištu rada.²⁴⁴

Prisutna je i horizontalna i vertikalna segregacija što vidi na primjeru sektora obrazovanja gdje su većina zaposlenih žene (76,6%) dok samo manji dio žena bude imenovan na pozicije na kojima se donose odluke (od 234 direktora, 88 su žene), a slično je stanje i sa svim ostalim sektorima gdje se na rukovodećim mjestima uglavnom nalaze muškarci.²⁴⁵ Sudeći po publikaciji Unije poslodavaca "Žene u menadžmentu u Crnoj Gori" iz 2013 i 2017. godine, potvrđeno je očito postojanje horizontalne i vertikalne segregacije, odnosno grupisanje žena u tipična "ženska" zanimanja i manje plaćene poslove, kao i ograničeno poslovno napredovanje, što biva posebno vidno na rukovodećim i liderskim pozicijama u različitim oblastima. Žene, dakle, zauzimaju tek mali broj menadžerskih pozicija i taj procenat opada sa porastom hijerarhijskog nivoa položaja.²⁴⁶

Dakle, postoji snažno prisustvo institucionalnog nepoštovanja jednakosti u ekonomskim i društvenim odnosima i znatno veća stopa nezaposlenosti žena, diskriminacija žena prilikom zapošljavanja i napredovanja na poslu, te efekat "staklenog plafona" sa kojima se žene u crnogorskom društvu susrijeću.²⁴⁷ Fenomen "stakleni plafon", u konačnici, predstavlja centar neravnopravnosti žena u ekonomskoj i socijalnoj sferi.²⁴⁸ Prema Laurie Morgan, ova masivna brana predstavlja situacije u kojima "žene započinju svoju karijeru sa iste početne pozicije

²⁴³ Zaključna zapažanja o drugom periodičnom izvještaju Crne Gore 2017. godine Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena, str. 9.

²⁴⁴ Mjesečni statistički izvještaj Zavoda za zapošljavanje dostupan na: <https://www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2024/02/Mjesečni-statistički-izvještaj-31.1.2024.pdf>

²⁴⁵ Ibidem 2018, str. 58.

²⁴⁶ Pogledati: Žene u menadžmentu u Crnoj Gori, Unija poslodavaca Crne Gore, publikacije iz 2013. i 2017. godine.

²⁴⁷ Više o radnoj snazi u Crnoj Gori: Monstat, Anketi o radnoj snazi iz 2017. godine.

²⁴⁸ Više o tome: Margaret F. Reid, Kerr Brinck and Miller Will, *Glass Walls and Glass Ceilings: Women's Representation in State and Municipal Bureaucracies*, Praeger, Westport, 2003.

kao i muškarci, ali tokom vremena ili napreduju sve sporije u odnosu na njih ili napreduju ravnopravno sve dok u nekom trenutku to njihovo napredovanje ne bude zaustavljeno²⁴⁹.

Prema Izvještaju Evropske komisije za 2022. godinu, na političkoj sceni Crne Gore dominiraju muškarci, uz poseban akcenat na postojanje nasilje nad političarkama.²⁵⁰ Građanke Crne Gore smatraju da je politika "muški posao" i da tradicionalno društvo, odnosno mentalitet nalaže da ženama nije mjesto u politici, pa se žene češće uključuju u rad NVO sektora, nego u rad političkih partija i mjesta političke participacije²⁵¹, dok je njihov angažman u NVO sektoru često ismijan i omalovažavan, odnosno 46,2% ispitanica smatra da se njihov rad ne shvata ozbiljno, posebno u pogledu rada organizacija koja se bave ženskim pravima za koje 46,5% ispitanica smatra da se negativno percipiraju u crnogorskom društvu.²⁵² Ispitanice su same nudile odgovor na pitanje zašto se žene češće uključuju u rad NVO sektora gdje su se iskristalisali odgovori koji odišu patrijahalnim i tradicionalnim shvatanjima rodni uloga, i to: tradicionalno društvo i mentalitet, osjećaj sigurnosti, neprihvaćenost žena u politici, nedostatak podrške, manjak samopouzdanja, nekvalifikovanost, i slično.

Grafikon 9: Zašto se žene češće uključuju u rad NVO sektora?²⁵³

²⁴⁹ Laurie Morgan, "Glass ceiling effect or cohort effect? A longitudinal study of the gender earnings gap for engineers, 1982 to 1989", *American Sociological Review*, No. 63/1998, str. 126.

²⁵⁰ Dostupno na: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/927a32f7-609f-401a-970e-831e0e3abd33_en?filename=Montenegro%20Report%202022.pdf (pristupljeno 22.10.2024. godine).

²⁵¹ Ženski politički aktivizam u Crnoj Gori: Istraživanje javnog mnjenja 2021, DeFacto Consultancy, str. 23.

²⁵² Ibid, str. 24.

²⁵³ Preuzeto: Ženski politički aktivizam, str. 24.

U istraživanju javnog mnjenja iz 2021. godine "Ženski politički aktivizam" navodi se da je 41,4% ispitanica iskazalo mišljenje da politička atmosfera u Crnoj Gori nije ohrabrujuća za žene da se politički angažuju, dok 24,7% ispitanica misli suprotno.²⁵⁴

Grafikon 10: Politička atmosfera u Crnoj Gori je ohrabrujuća za žene²⁵⁵

Ovakvi stavovi građanki Crne Gore ne začuđuju ukoliko se uzme u obzir politička situacija u odnosu na uključenost žena i njihov angažman na političkim funkcijama, posebno u pogledu činjenice da, i pored toga što žene čine više od polovine stanovništva, ne možemo govoriti o adekvatnoj zastupljenosti žena u najvišem zakonodavnom tijelu. Prema razočaravajućim podacima iz publikacije "Rodna ravnopravnost: nedostižan cilj crnogorske politike" iz 2022. godine, prosječna zastupljenost žena u sazivima Skupštine Crne Gore u periodu od 1946. do 2016. godine, iznosila je samo 12,38%.²⁵⁶ Najveća zastupljenost žena u najvišem zakonodavnom tijelu iznosila je 28,04%, odnosno u sazivu 2022. godine u kojem je bilo 23 poslanice. Saziv Skupštine Crne Gore 2020 - 2023 obilježio je izbor žene za predsjednicu Skupštine. Ovo je drugi put da je Crna Gora imala predsjednicu Skupštine, i to nakon 20 godina od izbora prve žene na ovu funkciju u periodu od 2001. do 2002. godine. Prema zvaničnim podacima, na posljednim izborima u julu 2023. godine, bilo je 64 poslanika, odnosno 79,1% i 17 žena, odnosno 20,9%. Nakon izvjesnih izmjena, dolazilo je do povećanja broja poslanica u više navrata, pa je u posljednjem zabilježenom trenutku, nakon izbora Vlade Crne Gore u novembru 2023.godine, ukupan procenat poslanica u Skupštini Crne Gore iznosio 27,16%.²⁵⁷

²⁵⁴ Ibid, str. 25.

²⁵⁵ Preuzeto: Ženski politički aktivizam, str. 25.

²⁵⁶ Više o tome: Rodna ravnopravnost: nedostižan cilj crnogorske politike, Centar za razvoj nevladinih organizacija (CRNVO) 2022, str. 5.

²⁵⁷ Više o zastupljenosti žena u sazivima Skupštine Crne Gore: 80 godina političke istorije žena Crne Gore, UNDP, 2023.

Kada je riječ o izvršnoj vlasti u Crnoj Gori, do sada nikada jedna žena nije bila na njenom čelu, a od uspostavljanja biračkog prava za žene 1945. godine²⁵⁸, prvi put je 1958. godine jedna žena bila dio izvršne vlasti u Crnoj Gori, pa poslije 20 godina, odnosno 1978. godine još jedna. Od uvođenja višestranačja, prva Vlada Crne Gore konstituisana je, 5. februara 1991. godine, i u svom prvobitnom sastavu nije imala nijednu ministarku, kao ni ona 1993, 1996, 1998 ni 2001. godine (1993. i 1996. godine ulazi po jedna žena, nakon izmjena u sastavu Vlade). Tek 2002. godine u sastav Vlade Crne Gore ulaze dvije žene, a tako loš trend se nastavlja sve do danas. U sastav Vlade Crne Gore 2020. godine ulaze četiri žene, što u poređenju sa osam ministara, procentualno znači da su žene činile 28,6% Vlade Crne Gore, pa to, ujedno, predstavlja najbolji procentualni rezultat zastupljenosti žena u sastavima vlada u historiji Crne Gore. Prema UNDP-ovoj publikaciji, od 1945. do 2023. godine, samo su 26 žena bile članice izvršne vlasti, dok su neke od njih bile ministarske u više od jednog mandata, pa je ukupan broj manji.²⁵⁹ Od početka višestranačja, izgleda, moglo bi se sakupiti tek toliko žena da same osnuju jednu vladu.

Slična je situacija i sa dijelom izvršne vlasti koji se odnosi na Predsjedništvo Crne Gore i na Predsjednika Crne Gore. Odnosno, u periodu od 1974. godine do 1992. godine mogla se naći tek po neka žena u sastavu institucije Predsjedništva, a od 1992. godine kada se Predsjednik Crne Gore bira direktno na neposrednim izborima, nikada nijedna žena nije bila na toj funkciji. Tek 2018. godine Crna Gora dobija prvu kandidatkinju u treći za izbor Predsjednika/ce Crne Gore, a onda i 2023. godine, međutim, neuspješno.²⁶⁰ Jasno je, dakle, da su žene, iako većina u biračkom tijelu Crne Gore, zapravo manjina na mjestima odlučivanja, te da je njihova uloga u političkom životu Crne Gore još uvijek nedovoljno jaka da dovede do realnih promjena u crnogorskom društvu u pogledu rodni pitanja i problema.

Postojeća istraživanja pokazuju, dakle, da rodna neravnopravnost preovladava u svim sferama života u Crnoj Gori, te da su žene, i pored činjenice da čine polovinu ukupnog stanovništva, i pored svih uloženi napora, svakodnevno u neravnopravnom položaju u odnosu na muškarce. Prema Žarku Trebješaninu, "empirijska istraživanja vršena u današnje vrijeme pokazuju da se stereotipna predstava o ženi u svojoj biti ne

https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-01/undp_-_80_godina_politicke_istorije_zena_crne_gore.pdf

²⁵⁸ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1945. godine, koji je stupio na snagu 1946. godine, prvi put je proglasio sve građane, bez obzira na pol, punoljetne i sposobne za obavljanje političkih dužnosti, omogućavajući na taj način prvo glasa ženama i mogućnost da budu birane u različitim institucijama vlasti. Ovo predstavlja ključan momentum za emancipaciju žena na prostoru Jugoslavije, pa tako i Crne Gore.

²⁵⁹ Više o zastupljenosti žena u izvršnoj vlasti Crne Gore: Op.cit, 80 godina političke istorije žena Crne Gore, UNDP.

²⁶⁰ Ibid.

mijenja vjekovima”²⁶¹. Upravo pregled tih dostupnih statističkih podataka ne samo da opravdava, već i zahtijeva duboku analizu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije, pa se kontekstualni osnov disertacije, kao važan element feminističkog pristupa pravu, zaključuje ovim prikazom.

1.5. POSTAVLJANJE “ŽENSKOG PITANJA” U PRAVU

Patrijarhat u Crnoj Gori je, sasvim izvjesno, pod duhom vremena i raznolikim spoljašnjim okolnostima sve više slabio. Život se, vremenom, organizovao na drugačiji, humaniji i savremeniji način, posebno pod uticajem preobražaja porodičnih odnosa, što je posljedično uticalo na položaj žene. Međutim, iz aktuelnog prikaza društvenog položaja žene u Crnoj Gori, jasno je da je crnogorsko društvo još uvijek daleko od postizanja rodne ravnopravnosti. Sudeći prema prethodno prikazanim istorijskim činjenicama da pravo predstavlja izraz društvenog položaja žene, ovakva konstrukcija postojećeg društvenog položaja žene zahtijeva i opravdava ispitivanje postojećeg crnogorskog pravnog okvira i utvrđivanja u kojoj mjeri legislativa i sudska praksa utiču na prikazan položaj žene u crnogorskom društvu.

Glavni pravac ovog istraživanja je, stoga, postavila najpopularnija feministička tehnika analize društvenih nauka, u kojoj feministkinje postavljaju “the women question”, odnosno žensko ili rodno pitanje; to jest, kako pravo, pravne norme ili prakse utiču na žene²⁶². Postavljanje “ženskog pitanja”, dakle, predstavlja proces istraživanja koji se koristi za ispitivanje uključivanja ili isključivanja, slobode i ugnjetavanja žena u datom kontekstu ili disciplini. Drugim riječima, uz pomoć ovog metoda nastoje se identifikovati naizgled neutralna i objektivna pravna pravila i prakse i razotkriti skrivene predrasude u njima.²⁶³

Ova metoda teži boljem razumjevanju posljedica određenih pravnih pravila ili praksi prema ženama i nastoji da istakne i odgovori na stalnu nepravdu koje žene doživljavaju, i pragmatično analizira uticaj pravnih pravila i praksi na žene i njihov položaj u konkretnom pravnom poretku i društvu.²⁶⁴ Postavljanje ovog pitanja u pravu, prema Cochav Elkayam-Levy, zasnovano je na evoluirajućoj ideji

²⁶¹ Žarko Trjebjeljanin, “Stereotip o ženi u srpskoj kulturi”, *Nova srpska politička misao*, br. 2/2002, str. 56.

²⁶² Više o tome: Carol Gould, “The Woman Question: Philosophy of Liberation and the Liberation of Philosophy”, in Carol Gould and Mar Wartenfisky (ed.), *Women and Philosophy: Toward a theory of liberation*, 1976.

²⁶³ Više o tome: Katharine Bartlett, “Feminist Legal Methods”, *103 Harvard Law Review* 829, 1990.

²⁶⁴ Više o tome: Cochav Elkayam-Levy, “A Path to Transformation: Asking ‘The Woman Question’ in International Law”, *42 MICH. J. INT’L L.* 429, 2021.

Aaron Xavier Fellmeth, “Feminism and International Law: Theory, Methodology, and Substantive Reform”, *Human Rights Quarterly* 22 (2000), The John Hopkins University Press, 2000, str. 658–733.

transformativne jednakosti²⁶⁵ koja potvrđuje potrebu za dubokim društvenim promjenama i dugoročnim transformativnim procesima kako bi se riješile duboko ukorijenjene društvene rodne nejednakosti, koje i dalje koče napredak ka rodnoj ravnopravnosti i održivom razvoju.²⁶⁶ Ovom metodom se, dakle, odgovara na niz pitanja koja se tiču nejednakosti i razotkrivanja odsustva žena u pravu i društvu²⁶⁷, daju se objašnjenja isključenosti žena iz svih područja života i zahtijeva se opravdavanje od onih koji perpetuiraju isključenost žena²⁶⁸, te se nastoji razotkriti i ispraviti andocentričnost prava i njegove nerodne karakteristike.²⁶⁹

Katharine Bartlett je identifikovala tri bitne karakteristike postavljanja ženskog pitanja:

- 1) identifikovati implicitnu pristrasnost prema ženama u pravnim pravilima i praksama koje su, naizgled, neutralne i objektivne;
- 2) razotkriti kako pravo isključuje iskustva i vrijednosti žena;
- 3) insistirati na primjeni zakonskih propisa i pravila koja ne održavaju podređenost žena.²⁷⁰

Postavljanje "ženskog pitanja" u ovoj disertaciji je, stoga, prikladan metod i efikasan demonstracijski alat kojim se ima za cilj utvrditi uticaj pravnih normi na položaj žena u crnogorskoj jurisprudenciji. Prema Bartlett, nepostavljanje ovog pitanja utire put pravnim normama koje stavljaju žene u nepovoljniji položaj, jer razlike u tretmanu žena ostaju neproverene i neispitane.²⁷¹ Svijest o diferencijalnim uticajima, koji će postojati sve dok se žene i muškarci suočavaju sa različitim socio - ekonomskih realnostima, od izuzetne je važnosti i moraju je, naročito, imati na umu tvorci legislative i sudske prakse u cilju postizanja standarda rodne ravnopravnosti.

Ova metoda će se, stoga, primijeniti postavljanjem pitanja: kakav je uticaj crnogorske jurisprudencije, odnosno legislative i sudske prakse na žene, i na koje načine ih treba promijeniti ili dublje transformisati? Ovo je u potpunom skladu sa osnovnim principima feminističke pravne teorije jer se poduzima s ciljem da se žene

²⁶⁵ Sandra Froeman, "Beyond the Dichotomy of Formal and Substantive Equality: Towards a New Definition of Equal Rights", in Ineke Borello, Fons Coomans, Jenny Goldschmidt, Rikki Holtmaat & Ria Wolleswinkel (ed.), *Temporary Special Measures: Accelerating de facto equality of women under Article 4 (1) UN Convention on the Elimination of all forms of discrimination against women*, 2003;

²⁶⁶ Andrew Byrnes, "Article 1", in Mansha Freeman, Christine Chinkin & Beate Rudolf (ed.), *The UN Convention on the Elimination of all forms of discrimination against women: A commentary* 51, 55-56, 2012.

²⁶⁷ Op. Cit. Cochav Ekayam-Levy, 2021, str. 432.

²⁶⁸ Nancy Dowd, "Masculinities and Feminist Legal Theory", *Wisconsin Journal of Law, Gender and Society*, 23(2), 2008, str. 201-248, 203.

²⁶⁹ Hilare Barnett, *Introduction to feminist jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, 1998, str. 22.

²⁷⁰ Katharine Bartlett, "Feminist legal methods", *Harvard Law Review*, 103(4), 1990, str. 837.

²⁷¹ Ibid, str. 843.

²⁷² Ibid, str. 838.

imaju na umu, identificirajući kako pravni poredak isključuje ili stavlja žene u nepovoljniji položaj, onemogućavajući tako postizanje rodne ravnopravnosti.

1.5.1. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: NACIONALNA RELEVANTNOST

Iz pregleda relevantne literature iz ove oblasti, postaje vidljivo da uticaj patrijarhata u pravnoj nauci u Crnoj Gori još uvijek nije dovoljno ispitan. U duhu ove disertacije je, stoga, posebno potrebno odati naročitu počast prof. dr Petru Stojanoviću, koji je obavio pionirski posao u stvaranju literature koja je presudno skrenula pažnju na delikatnost i naučni značaj ispitivanja pravnih ustanova koje izražavaju položaj žene i time omogućio da se u crnogorskoj pravnoj nauci preduzmu značajni koraci naprijed u izučavanju i rješavanju problema rodne (ne)ravnopravnosti u crnogorskom društvu. Domaće autorkе i autori su se zanemarljivo bavili pravnim položajem žene u Crnoj Gori, a prikaz njenog položaja, objašnjenja uzroka koji određuju taj položaj, prelazili su krug interesovanja nacionalno ograničenih predstavnika građanske historiografije zbog čega nije sačinjen značajniji pokušaj da se problem sintetički obuhvati i obradi sa šireg naučnog stanovišta²⁷², što se zadržalo i danas. I ne manje važno, uzroke tome treba tražiti i u pritisku tradicije i u ukorijenjenom shvatanju o nižoj vrijednosti žene i njenoj potčinjenosti muškarcu, a prezrivi odnos prema ženi rodio je takvo shvatanje da je o njoj bilo sramota javno govoriti,²⁷³ o čemu svjedoči prikazani istorijski društveni i pravni kontekst položaja žena u Crnoj Gori.

Crnogorska feministička jurisprudencija je još uvijek mlada i svježa pa, simptomatično, još uvijek nije uspjela da sažvaće ni osnovne postulate rodne ravnopravnosti u pravu. *Odakle počinjemo? Dokle smo stigli? I šta je preostalo da se uradi?* Kako bi se dao doprinos mladoj i nerazvijenoj crnogorskoj feminističkoj pravnoj nauci potrebno je pažljivo postaviti fundamentalne postulate koji će usmjeriti društvena ponašanja i podstaknuti društvene promjene. Zato je važno krenuti od početka i postaviti osnovno pitanje:

Istraživačko pitanje 1: *Kakvo je mjesto roda u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi (odakle počinjemo)?*

²⁷² Stojanović Petar, *Izabrana djela: Uglеди iz crnogorske istorije prava, Tom I: Pravni položaj žene u Crnoj Gori u XIX vijeku*, CID, Podgorica, 2009, str 26 i 27.

Pogledati predgovor u kojem se daje poseban osvrt na izučavanje pravnog položaja žena u Crnoj Gori, navodeći da su dokumenta koja se odnose na položaj žene objavlјivana uzgredno, bez određenog kriterijuma i nedovolјna su za kompletnije, naučno sagledavanje problema, literatura je nedovolјna i štara, te su znanja o ovom pitanju veoma oskudna. Navodi se da broj objavlјjenih radova i studija o pojedinačnim pitanјima nije tako značajan da bi dopustio jednu cjelovitu savršeniju naučnu sintezu. Od tada, do danas, situacija se neznatno promijenila.

²⁷³ Ibid, str. 27.

Istorijski prikaz položaja žena otkriva da je pravo dugo bilo saučesnik u izgradnji i održavanju rodno determinisanog društvenog poretka zasnovanog na statusu i hijerarhiji, odnosno, moći, koja je u društvu bila uspostavljena na temelju rodnih uloga i objektivizaciji subjekata.²⁷⁴ Ovo posebno važi za zemlje patrijahalnog nasljeđa u kojima rodna neravnopravnost, nesumnjivo, predstavlja prirodnu konsekvencu institucionalno podržanog patrijahalnog sistema koji dominira u crnogorskoj kulturi i tradiciji. Prema Hilaire Barnett, zadatak feminističke jurisprudencije je da nastavi istraživanje i debatu u cilju otkrivanja i eliminisanja preostalog patrijarhalizma kako bi se izvršio pritisak na pravne i društvene promjene,²⁷⁵ pa ova disertacija, stoga, teži da otkrije i pokuša da pronade rješenje za eliminaciju eventualno preostalog patrijarhalizma u crnogorskoj jurisprudenciji kako bi se izvršio uticaj na pravne i konsekvencno na društvene promjene.

Istraživačko pitanje 2: *Da li je crnogorsko pravo izbrisalo svoju patrijahalnu prošlost (dokle smo stigli)?*

Od samih začetaka borbe za rodnu ravnopravnost, feministička pravna teorija ulaže velike napore u inkorporiranje ravnopravnosti u odnos između roda i prava, pa se postavlja pitanje kako se tu uklapa ravnopravnost i kakav je značaj ravnopravnosti u smislu razumjevanja odnosa između roda i prava? Za žene to, nesumnjivo, ima dvostruki značaj - legislativa i jurisprudencija mogu ili održati u životu rodnu neravnopravnost i diskriminaciju i podstaći rodno zasnovano nasilje ili mogu modificirati i ublažiti ove fenomene, što u krajnjem doprinosi i efikasnosti ostalih mehanizmima potrebnih društvu da postigne standard rodne ravnopravnosti.

Istraživačko pitanje 3: *Da li crnogorska legislativa i sudska praksa održavaju u životu rodnu neravnopravnost i diskriminaciju i podstiču rodno zasnovano nasilje ili modificiraju i ublažavaju ove fenomene (Sta je preostalo da se uradi)?*

Budući da rodne razlike u svim oblastima crnogorskog društva još uvijek predstavljaju ozbiljnu brigu, hitno je potreban zajednički napor akademskih istraživača/ica i kreatora/ki zakona i politika. Doprinos žena istraživačica u akademskom svijetu u kojem dominiraju muškarci može biti posebno važan korak u ovom pravcu. Relaciju između rodne ravnopravnosti i crnogorske legislative i sudske prakse treba temeljno istražiti kako bi se doprinijelo preorijentaciji ove discipline i poveznice između akademske zajednice sa stvarnim svijetom.

²⁷⁴ Pogledati: Michel Foucault, *The Subject and Power*, University of Chicago Press, Chicago, 1982.

²⁷⁵ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1998, str. 79.

1.5.2. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: MEĐUNARODNA RELEVANTNOST

Pola vijeka unazad, feministička jurisprudencija doživjela je svoj procvat. Bogata literatura iz oblasti roda i prava je impresivna i nastoji da odgovori na mnoga teška, a osuđujem se reći, i neka nerješiva pitanja o pravu i društvu u kojem ono obitava. Ova pravna disciplina evoluira i razvija se dramatičnim tempom obuhvatajući tako različite oblasti: nasilje nad ženama, nasilje u porodici, silovanje, prostitucija, trgovina ljudima, seksualna prava, reproduktivna prava, položaj žena u sukobima i postkonfliktu, sajber nasilje, roditeljska prava, socijalna prava, ekonomska nejednakost žena, itd. Spisak je dugačak, sa implikacijama roda u različitim oblastima prava: međunarodno, ustavno, krivično, građansko, porodično, radno, socijalno, pa čak i poresko i finansijsko pravo, te u suštini, i u svakom drugom domenu regulisanom pravnim normama. Rod je postao centralno pitanje pravne i političke agende savremenih država, a feministički autori/ke i teoretičari/ke su se doista nadljudski potrudili da bogato i sofisticirano obuhvate sve relevantne aspekte odnosa roda i prava.

Sa osjećajem nespremnosti crnogorske pravne nauke da primi detaljnije poruke i inpute iz savremene feminističke pravne teorije i jurisprudencije, disertacija se vraća mnogo koraka unazad sa aspekta međunarodne relevantnosti. Ali, kompromis je morao da bude napravljen. Kako bi se potpomogao crnogorski pravni sistem i sudska praksa, bilo je potrebno uskladiti se sa potrebama nacionalnog, a ne međunarodnog okvira. U tom smislu, međunarodni okvir je potrebno iskoristiti kao zvijezdu vodilju ka ostvarivanju ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi, kroz analizu primjene međunarodnih rodnih standarda u Crnoj Gori, a ujedno i ispitivanja efikasnosti pristupa "od vrha ka dolje" u postizanju rodne ravnopravnosti na nacionalnim nivoima. U svojoj osnovi, ova disertacija ima za cilj razotkrivanje rodno zasnovanih neravnopravnosti u materijalnom pravu Crne Gore i sudskoj praksi i razotkrivanje onih elemenata u njima koji onemogućavaju ženama postizanje ravnopravnosti.

No, da li ti koraci unazad nužno znače nerelevantnost savremenoj feminističkoj pravnoj nauci i sudskoj praksi, a koja još uvijek, ni sama, nije uspjela da dokuči smjer za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u društvu oko kojeg postoji sveopšti kompromis? Ovdje se prvenstveno misli na mnoge teorijske alate koji se trenutno koriste za pravne norme o rodnoj ravnopravnosti, koji su dobro opremljeni za rješavanje slučajeva progresivne ili inkrementalne promjene, ili čak namjernog nazadovanja na tom putu, ali nisu dovoljno opremljeni da se nose sa idejom da mogu postojati ograničenja ili

limiti, kompromisi i podmuklost svojstvena (nekim) pravnim normama o rodnoj ravnopravnosti. Sveobuhvatno i studizono izučavanje crnogorske jurisprudencije u pogledu rodne ravnopravnosti može biti relevantno ukoliko omogući sagledavanje kroz neka drugačija teorijska sočiva i otkrije neke ranije nevidljive dimenzije u savremenoj feminističkoj jurisprudenciji. Stoga, iskristalisala su se sljedeća istraživačka pitanja:

Istraživačko pitanje 4: *Da li pravne norme koje imaju za cilj ili tvrde da imaju za cilj rodnu ravnopravnost doista rezultiraju rodnom ravnopravnošću i proizvode više rodne ravnopravnosti u praksi?*

Istraživačko pitanje 5: *Da li se one uvode kako bi se postojeći neravniopravni rodni poredak održao jer to odgovara najvećim strukturama u društvu koji su tim neravniopravnim rodnom poretkom povlašćeni, a ne u svrhu ostvarivanja rodne ravnopravnosti kao cilja samog po sebi?*

Istraživačko pitanje 6: *Da li pravo, stoga, ne samo da ne uspijeva da ispravi rodnu neravniopravnost, već ono i legitimira i učvršćuje rodno uslovljene društvene aranžmane i pospješuje rodnu neravniopravnost?*

Možda je baš i potrebno vratiti se na same početke i cijelu priču sagledati "iz daljine" posebno u svjetlu toga da se feministička jurisprudencija vrlo često smatra sredstvom za poboljšanje položaja žena i akcentuje potrebu da se pravnim normama pristupa sa posebnom pažnjom na njihovu zlonamjernost i dubinu njihovog otpora prema ženskim pitanjima. Na liniji takve andocentrične prirode pravnih normi koje su marginalizovale i kažnjavale žene po osnovu njihovog pola, kao i očitu činjenicu da su tvorcii pravnih normi muškarci i da zastupaju svoje interese, zašto ne početi odatle i prilikom analize crnogorske jurisprudencije i njenog odnosa sa rodnom ravnopravnošću?

1.6. PRISTUP "OD VRHA KA DOLJE" ŽENSKIM PRAVIMA

Postavljajući "žensko pitanje" u pravu, analizira se i značaj međunarodno - pravnog okvira u pogledu ženskih prava, pa je za potrebe ove disertacije pogodno utvrditi i djelotvornost međunarodno - pravnog okvira kao agenta promjene u pogledu rodne ravnopravnosti. Prema Natalie Persadie, pristup "od vrha prema dolje" kao metod promjene ponašanja na nacionalnom nivou putem međunarodnog nivoa, ima mnogo pristalica jer se "uobičajeno smatra da se globalni fenomen rodne neravniopravnosti može riješiti samo zajedničkim pristupom koji se primjenjuje preko

državnih granica".²⁷⁶ Na liniji ove disertacije, postavlja se pitanje da li zaista međunarodni pravni instrumenti mogu imati pozitivne efekte u domaćim pravnim režimima, što, svakako, zavisi i od posvećenosti, prioriteta i političke volje države u pitanju. S obzirom na to da međunarodna zajednica predstavlja društvo pojedinačnih država, korisno je fokusirati se na odnos pojedinačne države prema pravima žena, sa posebnim akcentom na zemlje u razvoju gdje su pitanja roda i ravnopravnosti u velikoj mjeri podvgrnute patrijarhalnim i tradicionalnim stavovima i stereotipima i u jurisprudenciji. Domaći pravni odgovor Crne Gore u pogledu promocije ženskih prava, stoga, čini osnovnu raspravu disertacije, sa osvrtom na djelotvornost međunarodnog prava kao instrumenta za promjenu u kontekstu ženskih prava, odnosno na relaciju i koleraciju domaćeg i međunarodnog pravnog okvira u postizanju rodne ravnopravnosti.

1.6.1. HIPOTEZE DISERTACIJE

Polazeći od svega prethodno navedenog, posebno u smislu shvatanja prava kao fundamentalnog i neizbježnog mehanizma za postizanje rodne ravnopravnosti, konsekvntno se postavlja dilema: **Da li je postojeći pravni okvir adekvatan za postizanje rodne ravnopravnosti i šta je u tom smislu potrebno uraditi za ostvarivanje ovog ljudskog prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi?**

Hipoteza disertacije glasi:

H1 Crna Gora je djelimično harmonizovala svoj pravni okvir sa relevantnim međunarodnim okvirom, pa postojeći pravni okvir ne omogućava sveobuhvatno ostvarivanje standarda rodne ravnopravnosti.

Proradne hipoteze su:

H2 Međunarodni i domaći zakoni moraju da budu čvrsto povezani kako bi se standard rodne ravnopravnosti u potpunosti postigao na nacionalnom nivou.

H3 Sudska praksa je od krucijalne važnosti za postizanje standarda rodne ravnopravnosti jer pravni okvir sam po sebi nije dovoljan bez adekvatnog sprovođenja zakona.

H4 Međunarodni pravni i sudski standardi o rodnoj ravnopravnosti nisu prepoznati i ne primjenjuju se u dovoljnoj mjeri u praksi crnogorskih sudova.

²⁷⁶ Natalie Persadie, *A Critical Analysis of the Efficacy of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, 2012, str. 32.

Iz nevedenih hipoteza proizilazi potreba detaljnijeg izučavanja crnogorske jurisprudencije, sa posebnim osvrtom na koleraciju međunarodnog pravnog okvira sa domaćim. Ipak, sveobuhvatna analiza rodne ravnopravnosti u svim oblastima pitanje koje nije moguće do tačine obuhvatiti jednom disertacijom. S obzirom na ranije navedene činjenice kod istraživačkih pitanja, takvo stanje ne anulira potrebu sagledavanja ove teme "iz daljine", kako bi se ispitali glavni tokovi i pružile adekvatne smjernice na putu ka postizanju rodne ravnopravnosti.

1.7. PODIZANJE SVIJESTI

Hilaire Barnett ističe da dok god žene ne shvate "njihov položaj u društvu takav kakav jeste i zašto je inferiornost žena sistematski održavana i održiva, neće postojati dovoljno podignuta svijest da se izvrši pritisak na promjene"²⁷⁷. Sa tim u vezi, ova metoda se odnosi na "proces kojim pojedinci dijele lična iskustva sa drugima u namjeri da izvuku kolektivno značenje ili smisao iz tih iskustava"²⁷⁸, kako bi se dobila sveobuhvatna slika o istinskom položaju žena.

Prema Levit i Verchick, podizanje svijesti ima za cilj da žene počnu da posmatraju ono što bi inače moglo izgledati kao "izolovani primjeri šovinizma kao simptome šire društvene potlačenosti", a to navodi na propitivanje "navodne neutralnosti vladajućih pravila", čime su žene "izazvale mit da zakon djeluje pravično i neutralno".²⁷⁹ Leslie Bender, stoga, opisuje ovaj metod kao način na koji se ono što se smatralo pojedinačnim iskustvom pokazuje kao kolektivno iskustvo tlačenja žena, zahvaljujući međusobnom dijeljenju iskustava.²⁸⁰

Međutim, važno je pomenuti da se ovaj proces ne odvija samo u "privatnim grupnim postavkama, već i na javnom, institucionalnom nivou, kroz analizu načina na koji država i njeni zakoni diskriminišu žene, isključuju ih iz javne sfere ili, kada ih uključuju, to rade na diskriminirajućem i patrijahalan način",²⁸¹ pa će se feminističko podizanje svijesti u ovoj disertaciji koristiti shodno. Alda Facio posebno naglašava potrebu za "naporom podizanja svijesti" koji je usmjeren na sistematizovanje metodologije koja izbjegava androcentrične koncepte i isključuje lažnu neutralnost iz

²⁷⁷ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing, 1998, str. 20.

²⁷⁸ Katharine Bartlett, "Feminist legal methods", 1990, str. 863 i 864.

²⁷⁹ Nancy Levit, Robert Verchick, *Feminist Legal Theory*, Second Edition, New York University Press, 2016, str. 45.

²⁸⁰ Leslie Bender, "A lawyer's primer on feminist theory and tort", *38 J Legal Educ* 3, 1988, str. 9.

²⁸¹ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing, 1998, str. 20.

svog vokabulara²⁸², pa pisanje ove disertacije samo po sebi predstavlja jedan od načina primjene Barlettove feminističke metode "podizanja svijesti".

1.7.1. OČEKIVANI NAUČNI DOPRINOS DISERTACIJE

Podizanje svijesti kao feministički pravni metod je, kako je već i prethodno naglašeno, posebno u fokusu ove disertacije, i to sa dvostrukom svrhom: prvo, podizanje svijesti o važnosti teme disertacije i drugo, prikazivanje mjerodavnih rezultata istraživanja kao posebnog naučnog doprinosa disertacije iz oblasti koja, još uvijek, nije dobila dovoljnu a zavrijeđenu pažnju akademske, posebno, pravničke zajednice u Crnoj Gori. Opisano je više razloga obrađivanja ove teme istraživanja, a jedan od glavnih i ne manje važnih jeste upravo njen naučni doprinos, posebno u tom pogledu nedovoljnog prisustva predmetne tematike u pravnoj nauci, pa samo pisanje ove disertacije predstavlja korišćenje ovog feminističkog metoda i određen doprinos pravnoj nauci. Jasno je, na liniji svega prethodno navedenog, da postoji neznatan broj radova koji se dijelom svoje materije odnose na predstavljenu temu istraživanja, ili se odnose samo na njene pojedine aspekte, ali rijetko i na pravni aspekt, sa posebnim osvrtom na međunarodni i koleraciju između međunarodnog i domaćeg pravnog okvira u ovoj oblasti.

Disertacija, stoga, ima kako teorijski tako i praktični doprinos kroz analizu međunarodnog i domaćeg pravnog okvira o rodnoj ravnopravnosti, konsultovanje strane i domaće feminističke literature, analizu sudske prakse međunarodnih i domaćih sudova, kao i evaluaciju implementacije međunarodnih rodni standarda u crnogorskoj jurisprudenciji. Istraživačka pitanja u pogledu njihove međunarodne relevantnosti stavljaju poseban akcenat na teorijski doprinos disertacije u kojem se preispituju određena teorijska gledišta aktuelna u feminističkoj pravnoj teoriji. Istraživačka pitanja i hipoteze u pogledu njihove nacionalne relevantnosti, sa druge strane, stavljaju poseban akcenat na praktični doprinos koji ima za cilj da tvorcima legislative i kreatorima javnih politika ukaže na postojeće nedostatke u crnogorskom pravnom poretku u ovoj oblasti, kao i na moguća rješenja i prijedloge za stvaranje adekvatnijeg pravnog okvira za postizanje standarda rodne ravnopravnosti u cjelosti. Praktični doprinos, takođe, može postojati u pogledu sudske prakse, jer ova disertacija posebno uzima u obzir njen značaj i djelotvornost u pogledu postizanja rodne ravnopravnosti, odnosno, stavlja akcenat na nemogućnost ostvarivanje iste bez dobre sudske prakse i adekvatnog sprovođenja propisa iz ove oblasti, pa ima za cilj, takođe,

²⁸² Više o tome: Aldo Facio, *Construyendo el género: nuevos cambios trae una metodología para el análisis de género del fenómeno legal*, Ilumad, San José, 1992.

i stavljanje akcenta na ispitivanje neposredne primjene međunarodnih rodni standarda u crnogorskoj sudskoj praksi, kao jednog od najvažnijih ustavnih postulata.

1.8. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Metodološka organizacija istraživačke aktivnosti organizovana je na način kojim se zadovoljavaju ciljevi istraživačkog proučavanja. Metodologija istraživanja, naime, predstavlja ukupni skup procedura koje se koriste za sprovođenje istraživanja, pa tako metodologija govori o pristupu koji se primjenjuje kako bi se riješio problem u procesu istraživanja.²⁸³ Potrebno je, stoga, objasniti metodologiju koja se koristi u ovoj disertaciji kako bi se dao odgovor na pitanja koja su se iskristalisala u procesu istraživanja, odnosno kako bi se adekvatno dao odgovor na istraživačka pitanja i hipoteze proizašle iz osnova i potrebe za sprovođenjem ovakvog istraživanja.

Istraživanja u pravnim naukama, naime, podrazumijevaju sistematsko ispitivanje problema koji se odnose na pravo u odgovarajućem metodološkom okviru.²⁸⁴ Prema Pečuljić i Milić, naučni metod predstavlja "čin mišljenja i postupak istraživanja stvarnosti koji garantuje sticanje što istinitijeg, što objektivnijeg saznanja"²⁸⁵. To, dalje, znači stvaranje polazne hipotetičke osnove koja će da bude analizirana kroz dostupna naučna saznanja, sa ciljem da se ukaže na njene praznine, neriješene probleme i prostor za izvjesnim novim, još uvijek nesagledanim mogućnostima.²⁸⁶ U pogledu dobijanja što mjerodavnijih i objektivnijih rezultata istraživanja, odnosno odgovara na istraživačka pitanja i rezultate ispitivanja hipoteza, koristi se više naučnih metoda.

U disertaciji se, prvenstveno, koristi metod doktrinarnog istraživanja kao osnovni metod istraživanja u pravu.²⁸⁷ Prema Hutchinson i Duncan, ovaj metod predstavlja „istraživanje koje pruža sistematsko izlaganje pravila koja regulišu određenu pravnu kategoriju, analizira odnos između pravila, objašnjava područja poteškoća i predviđa područja budućeg razvoja“.²⁸⁸ Doktrinarno istraživanje u pravu odnosi se na detaljno ispitivanje pravnih koncepata, vrijednosti i principa i postojećih pravnih tekstova kao što su akti i sudska praksa.²⁸⁹ Ovim metodom se, dakle, izvršava sistemska analiza

²⁸³ Dan Remenyi, Brian Williams, Arthur Money, Ethne Swartz, *Doing research in business and management: an introduction to process and method*, SAGE Publications Ltd, London, str. 28.

²⁸⁴ Amrit Kharel, *Doctrinal Legal Research*, 2018, str. 1.

²⁸⁵ Miroslav Pečuljić, Vojan Milić, *Metodologija društvenih nauka*, Grafika, Beograd, 1995, str. 21.

²⁸⁶ Vladimir Ilić, Marna Veljković, "Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: Hommage Vojinu Miliću, *Sociologija* 58, str. 7 - 8.

²⁸⁷ Terry Hutchinson, Nigel Duncan, "Defining and describing what we do: Doctrinal legal research", *Deakin Law Review*, 17(1), 2012, str. 85.

²⁸⁸ Ibid. str. 101.

²⁸⁹ Amrit Kharel, 2018, str. 2.

pravnih normi i sudske prakse u oblasti rodne ravnopravnosti u cilju ispitivanja hipotetičke osnove istraživanja, jer prema Smits-u, svi relevantni elementi prava - uključujući principe, sudsku praksu i koncepte - moraju se uklopiti u radnu cjelinu.²⁹⁰

Osim toga, iako samo sistematizuje pozitivno pravo, od suštinske je važnosti da doktrinarni pristup bude sposoban prilagođavanju sa istorijskim ili komparativnim pravnim normama i sudskoj praksi, sa posebnim akcentom na društvene promjene.²⁹¹ Upravo iz tog razloga daje se aktuelni i istorijski društveni prikaz rodne ravnopravnosti, kojim se postavlja osnov i smisao samog istraživanja koji je iskristalisao potrebu za njegovom sprovođenju, posebno korišćenjem istorijsko - pravnog metoda, odnosno kroz istorizaciju pravnih normi o položaju žena u okviru kontekstualnog i metodološkog okvira ovog istraživanja. U disertaciji se, takođe, koristi i komparativni metod na osnovu kojeg je izvršena uporedno - pravna analiza međunarodnog pravnog okvira sa domaćim, i to prvenstveno u cilju ispitivanja efikasnosti pristupa "od vrha prema dolje", odnosno ispitivanju na koji način i u kojoj mjeri međunarodni okvir utiče na ostvarivanje rodne ravnopravnosti u crnogorskoj jurisprudenciji. Kako doktrinarno istraživanje karakteriše proučavanje pravnih tekstova kao dobro uspostavljenih pravnih pravila,²⁹² na tumačenje pravnih pravila sve više utiču brojni drugi pravni izvori, uključujući i međunarodne ugovore²⁹³, pa se poseban odeljak istraživanja posvećuje bogatoj lepezi međunarodnih ugovora koji predstavljaju značajne standarde iz ove oblasti, posebno imajući u vidu činjenicu da je pitanje rodne ravnopravnosti prvo bilo prepoznato na međunarodnom planu. Stoga je, osim potrebe korišćenja doktrinarnog metoda u pogledu analize međunarodnog okvira, postojala i kontekstualna potreba, kao i potreba primjene i analize "od vrha ka dolje" pristupa rodnoj ravnopravnosti u pravu. Vršiti se, osim toga, i komparativni prikaz rodne ravnopravnosti u uporednim - pravnim sistemima kako bi se ispitali primjeri dobrih praksi i mogućnost njihove primjene u nacionalni pravni sistem.

Kako je srž doktrinarnog istraživanja opsežna analiza i primarnih i sekundarnih izvora²⁹⁴, u disertaciji se, osim pravnih normi i sudske prakse kao primarnih izvora, analizira i postojeća bogata feministička literatura iz ove oblasti, kao sekundarni izvor doktrinarnog metoda, te daje odgovor na različita teorijska pitanja i dileme koje su prethodile ili koje još uvijek postoje u feminističkoj jurisprudenciji. Doktrinarni

²⁹⁰ Jan Smits, *What is legal doctrine? On the aims and methods of legal-dogmatic research*, Maastricht European Private Law Institute Working Paper No. 2015/06, 2015.

²⁹¹ Ibid.

²⁹² Paul Chynoweth, "Legal Research", *Advanced research methods in the built environment*, str. 29.

²⁹³ Rob Van Gestel, Hans Micklitz, *Revitalizing Doctrinal Legal Research in Europe: What About Methodology?*, EU Working Paper LAW No. 2011/05, doi.org/10.2139/ssrn.1824237, 2011, str. 29.

²⁹⁴ Ibid. Hutchinson, Duncan, 2012, str. 113.

metod je, takođe, kako tvrdi Gawas, dobio na značaju u sociološkom pravu koje nastoji da analizira učinak prava i povezanih pravnih institucija na društvo i ljudske stavove.²⁹⁵ Kako savremena pravna istraživanja priznaju važnost donošenja zaključaka i rezultata koji su izvedeni iz doktrinarnog istraživanja, koristeći se istovremeno i sociološkim metodama ili drugim vanjskih perspektivama²⁹⁶, u ovoj disertaciji se, očigledno, koristi i sociološki metod, posebno u smislu uspostavljanja teorijsko - pravnog okvira disertacije, kroz opisivanje teorija i osnovnih pojmova koji su važni za ovo istraživanje.

Koristi se i metod deskripcije prilikom opisivanja i definisanja osnovnih pojmova i relevantnih pitanja za predmetnu oblast, kao i empirijski metod čime je akcenat stavljen na statističke podatke i tehnike, odnosno na relevantna istraživanja, ali i studije slučaja iz prakse međunarodnih i domaćih sudova. Ovo je, tvrdi Hutchinson, opravdano jer je postalo uobičajeno da istraživači i istraživačice uključuju statističke i društvene dokaze i metode u svoja istraživanja kako bi se pružila uravnotežena preporuka za potrebnu reformu u oblasti istraživanja,²⁹⁷ što omogućava korišćenje službene statistike kako bi se razjasnila pitanja funkcionisanja pravnih pravila.²⁹⁸ U ovoj disertaciji se, stoga, koriste zvanični statistički podaci objavljeni i/ili dobijeni od strane različitih instanci, kako bi se objasnile i potkrijepile tvrdnje i istraživački osnovi disertacije.

Osim upotrebe doktrinarnog metoda, kao glavnog metoda u disertaciji, koriste se i feministički pravni metodi koji uključuju kontekstualno i praktično rezonovanje, postavljanje "ženskog pitanja" i podizanje svijesti. Ova disertacija, dakle, uključuje i feminističku istraživačku metodu kako bi se bolje razumjela i ispitala crnogorska legislativa i sudska praksa. Bitno je naglasiti da feminističke metode ne mogu da postoje samostalno, odnosno, koriste se kao dopuna tradicionalnim metodama, pa se koriste simultano sa doktrinarnim metodom za potrebe ove disertacije, odnosno radi sprovođenja sistemske analize pravnih normi o rodnoj ravnopravnosti sa posebnim fokusom na položaj žena u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi. Sa tim u vezi, osim postavljanja "ženskog pitanja", u ovoj disertaciji koriste se i drugi feministički pravni metodi, i to kontekstualno i praktično rezonovanje u cilju predstavljanja osnova istraživanja kroz rodni kontekst u Crnoj Gori, pristup od "vrha ka dolje" u

²⁹⁵ Vijay Gawas, "Doctrinal legal research method a guiding principle in reforming the law and legal system towards the research development", *International Journal of Law*, 3(5), 2017, str. 130.

²⁹⁶ Ibid. Hutchinson, Duncan, 2012, str. 116.

²⁹⁷ Vše o interdisciplinarnim metodama u reformi prava: Terry Hutchinson, "The doctrinal method: Incorporating interdisciplinary methods in reforming the law", *Erasmus Law Review*, 8(3), 2015.

²⁹⁸ Kylie Burns, Terry Hutchinson, "The impact of "empirical facts" on legal scholarship and legal research training", *The Law Teacher*, 43(2), 2009, str. 167.

pogledu procjene koleracije međunarodnog i domaćeg pravnog okvira rodne ravnopravnosti, te podizanje svijesti kao važan feministički pravni metod kojim se ima za cilj stavljanje posebnog fokusa na prava žena.

Feministički pravni naučnici i naučnice su, tradicionalno, pokazale sklonost ka korišćenju kvalitativnih metoda polazeći od toga da su samo kvalitativne metode, prema riječima Hesse-Biber, sposobne da identifikuju suptilnost i nijanse životnih iskustava žena.²⁹⁹ Queirós, Faria i Almeida ističu da je cilj kvalitativne metode da proizvede dubinske i ilustrativne informacije kako bi se razumjele različite dimenzije problema koji se analizira u datom istraživanju.³⁰⁰ Kako u novije vrijeme, ipak, feministička istraživanja obuhvataju i kvalitativne i kvantitativne metode kako bi se inkluzivnije adresirali nedostaci povezani sa kvalitativnim metodama,³⁰¹ u ovoj disertaciji koriste se oba metoda gdje je to potrebno, kako bi se pružio neophodan kontekst i ispitali istraživački osnovi disertacije. Konkretnije, kvalitativne metode se u ovoj disertaciji primjenjuju u analizi teorijskog i istorijskog pregleda dostupne literature, međunarodnih rodni standarda, u uporednoj analizi legislativnih rješenja i sudske prakse, te u pogledu analize pozitivno - pravnog sistema Crne Gore. Ove metode, dakle, omogućavaju dublje razumijevanje ključnih pravnih koncepata, istorijskog razvoja rodne ravnopravnosti, kao i analizu pravnih tekstova i sudske prakse koje reflektuju rodne norme. S druge strane, kvantitativni metod primjenjuje se u okviru anketnog istraživanja među sutkinjama i sudijama u Crnoj Gori, gdje je korišćen strukturirani upitnik za prikupljanje numeričkih podataka o stavovima, percepcijama i iskustvima sudijske profesije u vezi sa rodnom ravnopravnošću. Rezultati upitnika omogućavaju statističku analizu stavova i identifikaciju šablona koji bi mogli biti relevantni za dalja istraživanja i preporuke. Ovaj metod, takode, podrazumijeva i primjenu i analizu statističkih podataka kroz cijelo istraživanje, tamo gdje je to potrebno. Kombinovanjem kvalitativnih i kvantitativnih metoda, dakle, omogućava se sveobuhvatnija analiza, pri čemu kvalitativni pristupi pružaju kontekstualno bogate uvide, dok kvantitativni rezultati donose empirijsku osnovu za sagledavanje opštih trendova i potencijalnih izazova u ovoj disertaciji.

²⁹⁹ Sharlene Hesse-Biber, "Feminist approaches to mixed methods research: Linking theory and practise, *Sege handbook of mixed methods in social & behavioral research*, 2nd edn, SAGE Publications, Inc., Thousand Oaks, CA, 2010, str. 170.

³⁰⁰ Andre Queirós, Daniel Faria, Fernando Almeida, "Strengths and limitations of qualitative and quantitative research methods", *European Journal of Education Studies*, 3(9), 2007, str. 370.

³⁰¹ Rebecca Campbell, Sharon Wisco, "Feminist approaches to social science: Epistemological and methodological tenets", *American Journal of Community Psychology*, 28(6), 2000, str. 774.

POGLAVLJE II

TEORIJSKO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

RODNA RAVNOPRAVNOST KROZ FEMINISTIČKU ISTORIJU I

PRAVNU TEORIJU

2.1. OPŠTI OSVRT

Feministička pravna misao je veoma dobro dokumentovala osnovne postulate rodne ravnopravnosti uz pomoć bogate i sofisticirane teorijske i epistemološke rasprave. Ona je na sveobuhvatan i iscrpljujući način obuhvatila osnovne pojmove i teorije koje su važne za razumjevanje roda i rodne ravnopravnosti. Međutim, s obzirom na karakter feminističke teorije koju odlikuje nedovršenost, iznovno preispitivanje i mnoštvo različitih pravaca, predstojeći teorijski prikaz nije potpun i nepromjenjiv jer ne iscrpljuje sadržaj feminizma kao društvenog fenomena, feminističke jurisprudencije i njihovih različitih aspekata. To ne znači, sa druge strane, da zbog postojanja mnogih teorijskih struja i orijentacija određene generalizacije nisu moguće, ali treba imati u vidu da feminizam ne čini jednu naučnu disciplinu, već predstavlja teoriju kojom se preispituju pitanja rodne neutralnosti i objektivnosti unutar različitih naučnih disciplina, pa je tako rod mjerodavan u svakoj oblasti života i u svakoj naučnoj disciplini ponaosob.³⁰² Prikaz rodne ravnopravnosti kroz feminističku istoriju i pravnu teoriju, stoga, ima za cilj da doprinese kvalitetnijoj, dubinskoj i sistemskoj analizi pravnih normi i njihove sposobnosti da ostvare rodnu ravnopravnost ili da održe postojeću neravnopravnost u društvu i pravnom poretku. Ovo teorijsko poglavlje disertacije, u kojem se pruža uvid u osnove roda i rodne ravnopravnosti, koristi se kako bi se otkile inherentne predrasude kao način pružanja nade ženama u pristupu i osiguranju prava, pa tako predstavlja postavku za analizu pozitivno - pravnog okvira koji će, na kraju, i otkriti da li ove strukture nastavljaju da jačaju problem rodne nejednakosti i neadekvatnog odgovora protiv rodne diskriminacije i u današnjem crnogorskom društvu i pravnom poretku.

³⁰² Martha Albertson Fineman, "Feminist Legal Theory", *Journal of Gender, Social Policy & the Law*, Vol. 13:1, 2005, str. 13 i 14.

2.2. POL I ROD: KLJUČNI KONCEPTI U FEMINISTIČKOJ MISLI

Kako je ključni koncept u feminističkoj misli rod, prikladno je, stoga, prvo postaviti teorijski okvir kroz njegovu analizu.³⁰³ Pol i rod su dva koncepta koji se, najčešće, koriste kao sinonimi, naizmjenično ili su, često, pogrešno shvaćeni. Porijeklo ovih riječi je vrlo kontroverzno i njihova tematizacija trasira svoje puteve u sferama epistemološki različitih disciplina poput psihologije, sociologije, seksologije i feminizma, koji konceptuju neke teorijski značajne zajedničke elemente ovih pojmova. Začetak diferencijacije ova dva pojma se, naime, vezuje za poznatu izjavu feminističke teoretičarke Simone de Beauvoir: "*Žena se ne rađa, žena se postaje*"³⁰⁴, koja još uvijek čini temelj feminističke analize roda i njegovog značaja. U svojoj knjizi "Drugi pol", de Beauvoir ističe da je čovjek mjerilo prema kojem se sve prosuđuje i da su žene, sa druge strane, drugi pol, koji je društveno konstruisan, a ne biološki određen. Ona ističe sljedeće:

"Čovječanstvo je muško i muškarac definiše ženu ne prema njoj, već prema njemu; ona se ne smatra autonomnim bićem... I ona je jednostavno ono što muškarac odredi; stoga se ona naziva "pol", što znači da se, u suštini, žena pojavljuje muškarcu kao seksualno biće... Žena je definisana i diferencirana u odnosu na muškarca, a ne muškarac u odnosu na ženu; ona je usputna, nebitna nasuprot bitnom. On je Subjekt, on je Apsolut - ona je "drugi".³⁰⁵

Ovakva društvena konstrukcija je oslikana i u pravu. Pravo je muško; subjekti prava su muškarci. Sagledavajući ovaj fenomen, Hilaire Barnett, navodi da je tradicionalno pravo muški konstrukt i da je subjekt prava muškarac. Žene su, kao "drugi pol", u najgorem slučaju dugo bile potlačene, ili u najboljem slučaju ignorisane od strane zakona. Predugo su se, ističe Barnett, pravo, pravna teorija i jurisprudencija predstavljali kao "racionalno objektivno uređenje rodno neutralnih

7

³⁰³ Više o tome: Ann Oakley, *Sex, Gender and Society*; Temple Smith, London, 1972;

Judith Butler, *Gender Trouble*, 2nd edition, Routledge, London, 1999;

Judith Butler, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*, Routledge, London, 1993;

Judith Butler, *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*, Routledge, New York, 2006;

Judith Butler, *Nevolje s rodom, Ženska infoteka*, Zagreb, 2000;

Shulamit Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution (first pub. 1970)*, The Women's Press, London, 1979;

Jeanne Marecek, Mary Crawford, Danielle Popp, "On the construction of gender, sex, and sexualities", in: Alice H. Eagly, Anne E. Beall, Robert J. Sternberg (eds), *The psychology of gender (2nd ed.)*, Guilford Press, New York, 2004;

Candace West, Don H. Zimmerman, "Doing Gender", in: Sarah Fensemaker, Candace West (eds), *Doing gender, doing difference: inequality, power, and institutional change*, Routledge, New York, 2002;

Ann Oakley, Juliet Mitchell, *Who's Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash*, Hamish Hamilton, London, 1997.

³⁰⁴ Simone de Beauvoir, *The Second Sex (1949)*, trans. and ed. H. M. Parshley, Vintage, London, 1989, str. 293.

³⁰⁵ *Ibid*, str. 16.

osoba, a da se istovremeno podsvjesno obraćaju samo suštinskom muškarcu”.³⁰⁶ Slično navodi i Ngaire Naffine, da pravo “održavajući naizgled nepristrasnu neutralnost, često nečujno utiče na reprodukciju uslova koji podčinjavaju žene”³⁰⁷.

Autor John Money se često identifikuje kao prvi koji je uveo termin rod.³⁰⁸ Prema njemu, pol ima isključivo značenje u fizičkom smislu, u vidu genetskog, hormonskog, genitalnog, morfološkog stanja ili značenje koje je povezano sa građanskim ili pravnim statusom, i u tom smislu se koristi za seksualnu/polnu klasifikaciju. Money rodnu kategoriju uvodi kao širok pojam koji uključuje pol u fizičkom smislu, ali ide dalje od toga, praveći tako razliku između “rodne uloge” i “rodnog identiteta”, kao pandan jedan drugome. Konceptualizacija roda, dakle, ide izvan pola u metabiološkoj perspektivi, i to kao eksterni i javni izraz onoga što se pokazuje u društvenom, istorijskom i kulturnom okruženju, i kao percepcija onoga unutrašnjeg, odnosno onoga što se osjeća u sebi. Po istim linijama kao i Money, Robert Stoller, pol označava kao biološku komponentnu koja određuje muško ili žensko, kao supstrat ljudskog seksualnog ponašanja podijeljenog na muško i žensko. Pol se, dakle, prema Stoller-u, odnosi na fizičku, anatomsku i fiziološku dimenziju, dok je rod pojam koji ima konotaciju koja je više psihološka ili kulturološka, nego biološka.³⁰⁹ Tako i Adriana Zaharijević ističe da se na osnovu biološke komponente pravi diferencijacija opozicije muško/žensko, a da su žene kroz istoriju bile u lošijem položaju u odnosu na muškarce ne zbog svojih bioloških razlika i funkcija već društvenih.³¹⁰ Autorka, dalje, navodi da je upravo ova razlika fundamentalna podloga za dalja teorijska promišljanja jer je značajno pomogla u razumjevanju da su “vrjednosne razlike među muškarcima i ženama nešto što propisuje i podržava društvo, a ne nešto što proističe iz same biološke organizacije ženskog/muškog tijela”.³¹¹ Feministkinje se, stoga, bore protiv ideje da je “anatomija sudbina”, jer

³⁰⁶ Hilarie Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing, London, UK, 1998, str. 4.

³⁰⁷ Ngaire Naffine, *Law and the Sexes*, Allen and Unwin, Sydney, 1990, str. 3.

³⁰⁸ Za John Money-a se smatra da je prvi upotrijebio termin rod, ili ga, makar, prvi definisao u naučnim radovima. Pogledati:

John Money, Hermaphroditism, “Gender and Procreancy in Hyperandromy - corticism: Psychologic Findings”, *Bulletin of John Hopkins Hospital*, 96 (6), 1955.

John Money, *Gendermops: Social Constructionism, Feminism, and Sexosophical History*, Continuum, New York, 2002;

John Money, Anke Ehrhardt, *Man and Woman, Boy and Girl*, The University Press, Baltimore, 1972;

John Money, Patricia Tucker, *Sexual Signatures. On Being a Man or a Woman*, Little, Brown and Company, London - Toronto, 1975.

³⁰⁹ Vidi o tome: Robert Stoller, *Sex and Gender. On the Development of Masculinity and Femininity*, The Hogarth Press, London, 1968.

³¹⁰ Adriana Zaharijević, “Deregulacija temelja”, *Genero br 8/9*, Centar za ženske studije, Beograd, 2006, str. 65 - 76.

³¹¹ Op. cit, str. 66.

rod predstavlja "zbir konkretnih značenja, nametnutih stereotipa i internalizovanih uloga koje nas prisiljavaju da budemo na jednoj ili drugoj strani te podjele".³¹²

Rod je u teoriji, takođe, promatran i kroz socijalni konstrukcionizam, teoriju koja je razvijena na polju sociologije i koja je imala značajan uticaj na filozofsku debatu o rodu, te se odvojila od biološkog i socijalnog esencijalizma.³¹³ Autori koji zastupaju ovu teoriju polaze od nesporne činjenice da postoje dva pola - ženki i muški, te se rodna kategorija odnosi na društveni proces ili socijalizaciju, kao i proizvod tog procesa koji ljude u društvu dijeli na žensko i muško. Prema njima, izvor roda nije priroda, već istorija i ljudska akcija i interakcija³¹⁴, gdje rod postaje vrsta društvenog odnosa³¹⁵, odnosno, konstrukcija ženstvenosti i muškosti, vanjska tvorevina, koju determiniše društvo i kultura.³¹⁶

Vrijedno je pomenuti i teorizaciju roda kao kulturološke konstrukcije, gdje se rod promatra kao kulturološka konstrukcija pola i kao kulturološka konstrukcija seksualnosti.³¹⁷ Prema Ann Oakley, rod je stvar kulture jer se odnosi na kulturološku klasifikaciju ženstvenosti i muškosti nasuprot polu, koji biološki pravi razliku između žene i muškarca.³¹⁸ Upravo je kulturološki koncept roda, prema Rubinu, objasnio i postojeći rodni sistem u modernim zapadnim društvima, koji je prvevashodno doveo do dominacije muškaraca: heteroseksualni brakovi i podjela rada prema polu, koji su posljednično rezultirali pripisavanju uloge majke i domaćinstva ženama, a javne uloge muškarcima. Oba autora naglašavaju kulturološku konstrukciju roda, ali pretpostavljaju, bez preispitivanja, biološku osnovu pola na kojoj se ta razlika temelji.

U feminističkoj filozofiji, između pojmova koji se uvode u kontekstu debate o odnosu žena i muškaraca, često se koristi i rodna kategorija, posebno od 70-tih godina, ali se ne smatra da je feminizam bio zaslužan za razvoj kategorizacije roda i pola.³¹⁹ Oslanjajući se očigledno na izjavu de Beauvoir, Laura Pallazi nedvosmisleno ističe da, u analizi odnosa između muškaraca i žena, feminizam tematizira rodnu kategoriju kao različitu od pola. Pol je, dakle, način na koji se rađamo, prirodni element ili biološka

³¹² Drušila Cornell, "Rod", *Genero žr.* 2/3, Centar za ženske studije, Beograd, 2003, str. 21.

³¹³ Pogledati: Stevi Jackson, "Theorizing Gender and Sexuality", u Stevi Jackson i Jackie Jones (eds.), *Contemporary Feminist Theories*, New York University Press, New York, 1998, str. 134 - 137; Vivien Barr, *An Introduction to Social Constructionism*, Routledge, London - New York, 1995.

³¹⁴ John Archer, Barbara Lloyd, *Sex and Gender*, Cambridge University Press, New York, 1985.

³¹⁵ Iris, Bohan, "Regarding Gender: Essentialism, Constructionism, and Feminist Psychology", u M.M. Gergen, S.N. Davis (eds.), *Toward a New Psychology of Gender*, Routledge, New York, 1997.

³¹⁶ Pogledati: Joan Scott, *Some Reflections on Gender and Politics*, u M.M. Ferree, J.Lorber, B.B. Bess (eds.), *Revisiting Gender*, Sage - Thousand Oaks, London, 1999.

³¹⁷ Raewyn Connell, *Gender*, Polity Press, Cambridge 2002.

³¹⁸ Ann Oakley, *Sex, Gender and Society*, Martin Roberson, Oxford 1972.

³¹⁹ Više o tome: Alison Stone, *An Introduction to Feminist Philosophy*, Polity, Cambridge-Malden (MA) 2007; Denise Thompson, *The Sex/Gender Distinction: a Reconsideration*, *Australian Feminist Studies*, 10, 1989.

činjenica, dok je rod način na koji postajemo, i nije u potpunosti ili barem isključivo, određen biologijom.³²⁰ Anić pol označava kao "biološke značajke koje obilježavaju ljudska bića kao žene i muškarce", a rod kao "koncept koji se odnosi na društvene razlike između žena i muškaraca, razlike koje su naučene, koje se s vremenom mijenjaju i koje imaju širok raspon varijacija unutar jedne kulture i između kultura"³²¹. Slično navodi i Lindsey, objašnjavajući da je "pol ono što određuje muškost ili ženskost u određenom kontekstu i zadati status jer se osoba rađa sa njim, ali rod je stečeni status jer se mora naučiti"³²².

Osim obimnosti i šarolikosti definicija ovih pojmova u literaturi, nailazimo i na opsežne definicije date od strane relevantnih međunarodnih organizacija. Ujedinjene nacije sumiraju razliku između pola i roda na sljedeći način:

"Rod se odnosi na društveno konstruirane uloge koje igraju žene i muškarci koje im se pripisuju na osnovu njihovog pola. Rodna analiza se radi kako bi se ispitale sličnosti i razlike u ulogama i odgovornostima između žena i muškaraca bez direktnog pozivanja na biologiju, već radije na obrasce ponašanja koji se očekuju od žena i muškaraca i njihovo kulturno jačanje.

Ove uloge su obično specifične za dato područje i vrijeme, odnosno, budući da su rodne uloge zavisne od društvenog i ekonomskog konteksta, mogu varirati prema specifičnom kontekstu i mogu se mijenjati tokom vremena. U smislu upotrebe jezika, riječ "pol" se koristi za označavanje fizičkih i bioloških karakteristika žena i muškaraca, dok se rod koristi za objašnjenja uočenih razlika između žena i muškaraca na osnovu društveno dodijeljenih uloga."³²³

Svjetska zdravstvena organizacija, takođe, pravi sličnu razliku između pola i roda, i to na sljedeći način:

Pol se odnosi na „različite biološke i fiziološke karakteristike muškaraca i žena, kao što su reproduktivni organi, hromozomi, hormoni itd.“

Rod se odnosi na „društveno konstruisane karakteristike žena i muškaraca – kao što su norme, uloge i odnosi i između grupa žena

³²⁰ Laura Palazzani, *Gender in Philosophy and Law*, Springer, New York - London, 2012, str. 22.

³²¹ Jadranka Rebeka Anić, *Kako razumjeti rod? Postoji rasprava i različita razumijevanja u Crkvi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011, str. 25.

³²² Linda Lindsey, *Gender Roles: A Sociological Perspective*, Routledge, New York - London, 2015, str. 4.

³²³ United Nations, General Assembly, *Implementation of the Outcome of the Fourth World Conference on Women: Report of the Secretary General*, A/51/322, 03 September 1996.

i muškaraca. Razlikuje se od društva do društva i može se mijenjati. Koncept roda uključuje pet važnih elemenata: relacioni, hijerarhijski, historijski, kontekstualni i institucionalni. Iako je većina ljudi rođena kao muško ili žensko, oni se uče odgovarajućim normama i ponašanju – uključujući kako treba da komuniciraju sa drugima istog ili suprotnog pola u domaćinstvima, zajednicama i na radnim mjestima, ili grupe koje se ne "uklapaju" sa utvrđenim rodnim normama često se suočavaju sa stigmom, diskriminatomom praksom ili socijalnom isključenošću – što sve negativno utiče na zdravlje."¹²⁴

Evropski institut za rodnu ravnopravnost, autonomno tijelo Evropske unije, daje, takođe, vrlo opsežne definicije pola i roda:

Pol se odnosi na "biološke i fiziološke karakteristike koje definišu ljude kao žene ili muškarce. Ovi skupovi bioloških karakteristika se međusobno ne isključuju, jer postoje pojedinci koji poseduju i jedno i drugo, ali ove karakteristike imaju tendenciju da razlikuju ljude kao žene ili muškarce."

Rod se odnosi na "društvene atribute i mogućnosti povezane s time da je neko žena ili muškarac i na odnose između žena i muškaraca i djevojčica i dječaka, kao i na odnose između žena i onih između muškaraca. Ovi atributi, prilike i odnosi su društveno konstruisani i uče se kroz procese socijalizacije. One su specifične za kontekst i vrijeme, te su promjenjive. Rod određuje šta se očekuje, dozvoljava i vrednuje kod žene ili muškarca u datom kontekstu. U većini društava postoje razlike i nejednakosti između žena i muškaraca u dodijeljenim odgovornostima, preduzetim aktivnostima, pristupu i kontroli resursa, kao i mogućnostima donošenja odluka. Rod je dio šireg sociokulturnog konteksta. Drugi važni kriterijumi za sociokulturnu analizu uključuju klasu, rasu, nivo siromaštva, etničku grupu i starost."¹²⁵

Prvi međunarodni dokument o ljudskim pravima koji sadrži definiciju roda je Konvencija Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Član 3, navodi da rod označava „društveno određene uloge, ponašanja, aktivnosti i atribute koje dato društvo smatra prikladnim za žene i muškarce“¹²⁶.

¹²⁴ World Health Organization - Gender, equity and human rights: Glossary of terms and tools.

¹²⁵ Dostupno na: <https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/overview> (pristupljeno 24.10.2024.godine).

¹²⁶ Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680462540> (pristupljeno 24.10.2024.godine).

Rod predstavlja jedan od najilustrovanijih primjera stratifikacije i kao takav važan teorijski pojam koji ne bi trebao biti izostavljen iz feminističkih diskusija jer "ne postoji nijedno društvo u kojem muškarci, bar u nekim aspektima društvenog života nemaju više bogatstva, viši status i viši uticaj od žena"³²⁷, što opravdava feminističku analizu pravnog poretka u cilju detektovanja patrijahalnih pravnih normi koje podstiču ovakav položaj žena u društvu.

2.3. DEFINISANJE FEMINIZMA

Najraniji pisani izraz feminističke svijesti pronašla je autorka Gerda Lerner. Ona ističe prvu zapisanu feminističku misao u Evropi u 7. vijeku, kada su žene nastojale reinterpretirati svete spise koji su ih predstavljali kao intelektualno inferiornije po prirodi i predanijim grijehu.³²⁸ Feminizam se ukorijenjava u liberalističkoj misli tokom 15. vijeka, u trenucima kada se širom Evrope vodila javna debata u vezi sa mizoginim prikazom žena u književnosti, koju je predvodila Christine de Pizan, poznata kao *Querrelle des femmes*, a koje je trajala oko 300 godina.³²⁹ Tek tokom 19. vijeka riječ *feminizam* prvi put ulazi u jezičku upotrebu. Naime, francuski ekonomista i socijalista utopista Charles Fourier, prvi put je upotrijebio riječ *feminizam* 1830. godine ističući da emancipacija žena izražava mjeru emancipovanosti društva u cjelini.³³⁰ Termin *feminista/kinja*, takođe, prvi put ulazi u upotrebu u engleskom jeziku tokom 1880-tih, ukazujući na podršku jednakim zakonskim i političkim pravima žena sa muškarcima.³³¹

Od pojave prvog izraza feminističke svijesti, pa do danas, feministički/e naučnici/ce nudile su široke definicije feminizma koje uključuju različite probleme kao što su pitanja jednakosti, vrednovanja onoga što je žensko, politička pitanja, pitanja inkluzije i slobode izbora.³³² Različiti autori/ke davali su različite definicije pojma feminizam u zavisnosti od vremenske i geografske odrednice, ugla promatranja i posmatranog aspekta, pa je karakterističan nedostatak jedinstvene i opšteprihvaćene

³²⁷ Anthony Giddens, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989, str. 239.

³²⁸ Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteenth Century*, New York: Oxford University Press, 1993, str. 13.

³²⁹ Margaret Atherton, "Feminist Critiques of Cartesianism", in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, Routledge, London, 2003, str. 72.

³³⁰ Vesna Jurić, Nadežda Badović, *Feminizam, Rečnik rodne ravnopravnosti*, Beograd, 2011, str. 56.

³³¹ Valerie Bryson, *Feminist Political Theory: An Introduction*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2003, str. 1.

³³² Više o tome: Janis Bohan, "Regarding gender: Essentialism, constructionism, and feminist psychology", *Psychology of Women Quarterly*, 17, 5-12, 1992.

Florence Denmark, Michele Paludi, (Eds.), *Psychology of women: A handbook of issues and theories*, Westport, C12: Greenwood, 1993;

Josephine Donovan, *Feminist theory: The intellectual traditions of American feminism*, Frederick Ungar Publishing Company, New York, 1990;

Janet Hyde, *Half the human experience: The psychology of women (4th Ed.)*, Lexington, MA: D.C. Heath, 1991;

Jeanne Maracek, "Gender, politics, and psychology's way of knowing", *American Psychologist*, 50, 1995.

definicije feminizma. Natalija Žunić posebno naglašava nepostojanje Velike teorije (engl. Grand Theory) jer budući da ne postoji jednostavna i univerzalna definicija feminizma, smatra se da nijedna teorija ne može da odgovori na potrebu predočenja dominacije muškaraca i ugnjetavanja žena.³³³ Prema bell hooks³³⁴, upravo je odsustvo univerzalne definicije feminizma odmoglo širenju feminističke misli jer je nedostatak definicije onemogućavao poistovjećivanje sa feminizmom. Takođe, ona ističe da je osnovni problem u definisanju feminizma nemogućnost postizanja konsenzusa oko toga šta je zapravo feminizam i saglasnost oko definicije koja bi služila kao stožer unifikacije.³³⁵

Uopšteno govoreći, feminizam se istovremeno pojmi kao društveni pokret i kao teorija, odnosno ideologija koju čini mreža teorijskih pozicija i polaznih tačaka u razmatranju fenomena koji se tiču odnosa između žena i muškaraca. Autorke Jarić i Radović, značenju riječi feminizam pridaju tri važna elementa:

- 1 - učenje (teorija);
- 2 - širenje prava žena (akcija, odnosno pokret);
- 3 - lično opredjeljenje (dio ličnog identiteta).³³⁶

Feminizam se kao pojam, prvi put, definiše u Roberovom rječniku 1837. godine u Francuskoj kao "učenje koje se zalaže za širenje prava i uloge žene u društvu"³³⁷. Prelistavanjem bogate feminističke literature čini se da je, možda, najšira, a pritom i najjednostavnija definicija feminizma kao "društvenog pokreta čiji je osnovni cilj ravnopravnost žena i muškaraca"³³⁸. Prema Vicky Randall, u tom smislu, najbolji pristup definisanju feminizma je istorijski, smatrajući da se feminizam „pojaviio kao pokret i skup ideja koji su imali za cilj da poboljšaju status i moć žena“. Prema njenom mišljenju, feminizam je doveo u pitanje odnose moći između muškaraca i žena koji su se konvencionalno smatrali "prirodnim".³³⁹ Prema riječima Carol Smart, feminizam ima tri glavna fokusa i to jednakost polova, koncept roda i konkretna iskustva žena.³⁴⁰

³³³ Natalija Žunić, "Feminizam, pravo i ženska prava", u Slobodanka Konstantinović Vilić (ur.), *Pravna klinika za zaštitu prava žena - norme i praksa*, Zbornik radova, Beograd, 2013, str. 9.

³³⁴ bell hooks je pseudonim teoretičarke Gloria Watkins, koji autorka piše malim početnim slovima, a što ima poseban sentimentalnu vrijednost za autorku.

³³⁵ Bell hooks, *Feministička teorija: Od margine ka centru*, Feministička 94, Beograd, 2006, str. 29.

³³⁶ Vesna Jarić, Nadežda Radović, *Rečnik rodne ravnopravnosti*, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2010, str. 64.

³³⁷ Vesna Jarić, Nadežda Radović, *Feminizam, Rečnik rodne ravnopravnosti*, str. 56.

³³⁸ Judith Lorber, *Gender Inequality: Feminist Theories and Politics*, Oxford University Press, New York, Oxford, 2010, str. 1.

³³⁹ Vicky Randall, "Feminism", in David Marsh and Gerry Stoker (eds), *Theory and Methods in Political Science*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2002, str. 110.

³⁴⁰ Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989, str. 133.

“Feminizam je društveni pokret koji za žene traži jednaka prava i isti status kakav imaju i muškarci, kao i slobodu da same odlučuju o svojoj karijeri i uređenju svoj života”.³⁴¹

Mnogi autori/ke uviđaju da feminizam ne predstavlja samo izolovani društveni pokret, već i teoriju i ideologiju koje su interseksijske i višestruke, pa bell hooks ističe da:

“Feminizam nije samo borba za okončanje muškog šovinizma ili pokret da se osigura da žene imaju jednaka prava sa muškarcima; to je posvećenost iskorenjivanju ideologije dominacije koja prožima zapadnu kulturu na različitim nivoima – pol, rasa, klasa... i posvećenost reorganizaciji američkog društva tako da samorazvoj ljudi može imati prednost nad imperijalizmom, ekonomskom ekspanzijom i materijalnim željama”.³⁴²

Prema Marilyn Frye, feminizam kao teorija se sastoji od sistema koncepata, propozicija i analiza koji opisuju i objašnjavaju situacije i iskustva žena i podržavaju preporuke o tome kako ih poboljšati.³⁴³ Autorke Jarić i Radović, ističući da osim teorije i društvenog pokreta feminizam, takođe, podrazumijeva i individualni aspekt, i navode da bi se danas teško jednoznačno mogao definisati jer je “jednostavnije i bliže istini govoriti o feminizmima”³⁴⁴, odnosno moglo bi se reći da je “feminizam, prosto rečeno, ono što misle oni koji sebe nazivaju feministima i feministkinjama”³⁴⁵.

„Feminizam predstavlja svaka žena koja sebe smatra feministkinjom. Neizmjerne razlike među konkretnim pojedinkama, epohama u kojima su djelovale i kulturama iz kojih su dolazile, klasa, rasa i seksualnosti koje su predstavljale i čije su interese često promovisale, ostavljaju neizbrisiv trag na cjelokupan razvoj onoga što nastojimo da odredimo kao feminizam”³⁴⁶.

Iako, očigledno, ne postoji sveobuhvatna i opšteprihvaćena definicija feminizma, teoretičari/ke su u saglasju oko toga da feminizam ima za cilj da unaprijedi i poboljša

³⁴¹ Feminizam 37, Enciklopedija Britannika 1-10, Knjiga 9, Narodna knjiga, Politika, 2005, str. 158.

³⁴² bell hooks, *Am' I a Woman: Black Women and Feminism, Second Edition*, Routledge, 2014.

³⁴³ Marilyn Frye, “Feminism”, in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories* (London: Routledge, 2003), str. 195.

³⁴⁴ Vesna Jarić, Nadežda Radović, *Rečnik rodne ravnopravnosti*, str. 64.

³⁴⁵ Katrine Holst, *Šta je feminizam?*, prevod Sofija Vuković, str. 11.

³⁴⁶ Adriana Zaharijević, “Kratka istorija sporova: Šta je feminizam”, u Adriana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feministin!* Kako je feminizam uticao na žene XIX i XX veka, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2008, str. 385.

društveni položaj žena³⁴⁷, dakle, unaprijedi interese žena u postojećoj rodnoj hijerarhiji³⁴⁸, kao i da proдре u uzroke i razloge koji su doveli do rodne neravnopravnosti u svim aspektima društvene stvarnosti, uključujući tako i društvene i pravne nauke.³⁴⁹

2.4. TALASI FEMINIZMA

Feminizam, očito, ni na koji način ne bi trebalo shvatiti kao monolitnu ideologiju, jer "razlike u društvenom i političkom kontekstu proizvode različite oblike feminizma"³⁵⁰, što posebno dolazi do izražaja u okcanima teoretisanja i debata koje su doveli do stvaranja bezbroja različitih pravaca³⁵¹. Ipak, u svojoj šarolikosti, iskristalisale su se dominantne teorijske matrice, koje je feministička teorija prihvatila kao tri faze, odnosno tri talasa feminizma.

Žene su, kroz istoriju, bile zatvorene u privatnoj sferi i anonimnosti i udaljenje od mjesta na kojima su se donosile odluke jednako važne i za njihove živote. Nisu imale pravo glasa, pravo na političko učešće i učešće u profesionalnom životu, pravo na nasljeđivanje imovine, pa čak, ni pravo na sopstveno tijelo.³⁵² Iako su, sasvim sigurno, bile svjesne ovakvog nepravdnog položaja, početak konkretne feminističke akcije veže se tek za francusku buržoarsku revoluciju. Olimpe de Gouges je 1791. godine objavila "Prava žena i građanki" zahtijevajući da se koncepti Deklaracije o pravima čovjeka i građanina primijene i na žene. Zbog svog zalaganja za politička prava žena, de Gouges biva osuđena na smrt i giljotinirana 1793. godine.³⁵³ Njen, trud, međutim, nije bio uzaludan. Ideje o ravnopravnosti i slobodi odjeknule su izvan granica

³⁴⁷ Zumić Natalija, "Feminizam, pravo i ženska prava", u: *Pravna kultura iz arhiva prava žena – norme i praksa, Zbornik radova*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš 2013, str. 10;

³⁴⁸ Jelić Đaka, *Studije roda: Od Deklaracije o pravima žene i građanke do Dragog pola*, Centar za studije roda i ženske, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014, str. 27.

³⁴⁹ Kerol Pejtmen, *Pokri igrice*, Feministička 94, Beograd, 2001.

³⁵⁰ Ruth Lister, *Citizenship: Feminist perspectives* (2. ed), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003.

³⁵¹ Susan Moller Okin, "Gender, the Public, and the Private", in: *Feminism and politics*, Oxford University Press, New York, 1998;

³⁵² Susan Moller Okin, *Justice, gender, and the family (15. Dr)*, Basic Books, New York, 1998;

³⁵³ Judith Squires, *Gender in political theory*, Polity Press, Cambridge, 1999.

³⁴⁸ Kerol Lovenduski, Introduction: state feminism and political representation of women, u: *Kerol Lovenduski (ur.), Sex, feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, str. 16.

³⁴⁹ Ivana Papić, *Sociologija i feminizam*, IIC SSO, Beograd, 1989, str. 9.

³⁵⁰ Jenny Chapman, "The Feminist Perspective", in: David Marsh and Garry Stoker (eds), *Theory and Methods in Political Science*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 1995, str. 95.

³⁵¹ Recimo, nordijski feminizam se temelji na pojmovima socijalne demokratije; francuski feminizam je prilično filozofsko - egzistencijalne prirode; dok su u SAD-u posebno popularni liberalni i radikalni oblici feminizma.

³⁵² Ivana Milojević, "Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst", u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov, *Uvod u rodne teorije*, Novi Sad, 2011, str. 30.

³⁵³ Više o tome: Elisabeth G. Sledziewski, *The French Revolution as the Turning Point*, Genevieve Fraisse i Michelle Perrot (ed.), *Emerging Feminists from Revolution to World War*, Cambridge: Harvard University Press, USA, 1993.

Francuske. Tako se, recimo, u Engleskog, Mary Wolstonecraft zalaže za obrazovanje žena. Wolstonecraft objavljuje jedno od najznačajnijih djela u istoriji feminizma "Obrana prava žena" 1791. godine u kom poziva na jednake mogućnosti i za žene kada je u pitanju obrazovanje, ne ulazeći u privatnu sferu društvenog života žena.³⁵⁴

Podstaknute tako svojim nepovoljnim društvenim, pravnim, političkim i ekonomskih položajem, žene su započele borbu u zahtijevanju formalne jednakosti u svim sferama života. Razvoj feminizma bio je direktno uslovljen društvenim, ekonomskim i političkim razvojem društva kojem su uveliko doprinijeli liberalni režim buržoaskog parlamentarizma i demokratija, naprasni razvoj društva i veliki uspon u svijetu nauke. Tako je započeo *prvi talas feminizma*, sredinom 19. vijeka, kada su se američke feministkinje ¹¹ pripile u rodnom mjestu feminizma - Seneka Fols-u (Njujork) 1848. godine.³⁵⁵ Prva generacija borkinja za ženska prava u Sjedinjenim Američkim državama Lucretia Mott i Elizabeth Cady Stanton su organizovanjem ovog skupa inicirale usvajanje deklaracije kojom se traži pravo glasa za žene.³⁵⁶

Feministkinje prvog talasa borile su se za prava koja danas uzimamo apsolutno zdravo za gotovo. Teško je povjerovati da su prava koja danas uživamo bila među onima koja su nekada bila uskraćena ženama svih društvenih klasa, rasnih kategorija, etniciteta i religija – pravo glasa (izborno pravo), posjedovanje imovine i kapitala, pozajmljivanje novca, nasljeđivanje, zadržavanje zarađenog novca, pokretanje razvoda i zadržavanje starateljstva nad djecom, pravo na obrazovanje, pravo na poslovni život, i drugi. Feminizam je, stoga, bio veoma razuđen i apsolutno nije bio univerzalan za sva društva.³⁵⁷ Do početka 20. vijeka ideološke razlike u pokretu (liberalne, socijalističke) bile su nadjačane sve većim slaganjem među onima u pokretu da se "uspjeh u ključnim pravnim, obrazovnim i ekonomskim pitanjima ne može postići bez većeg političkog uticaja"³⁵⁸. U tom trenutku fokus pokreta se

³⁵⁴ Mary Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Women* (1792), WW Norton, New York, USA, 1967.

³⁵⁵ Katrine Holst, ⁷ *Šta je feminizam?*, Kapros, Loznica, 2013, str. 56.

³⁵⁶ Više o tome: Dragana Obrenić, "Pravo glasa žena", u: Adrijana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam stigao na žene XIX vijeka*, Beograd, 2008.

³⁵⁷ U prvom talasu feminizma javljaju se različiti pravci od kojih je najznačajniji liberalni feminizam kao teorija i političko opredjeljenje koje polazi od pretpostavke da su žene i muškarci jednaka i slobodna bića koja zaslužuju jednaka prava. Međutim, liberalni feministkinje zastupali su različite ideje poput utopijskog socijalizma, socijalističke ideje i nacionalističke pokrete, pacifizma, sekularne pokrete, anarhizam itd. Više o tome: Ivana Milojević, 2011, Ibid.

³⁵⁸ Kathryn McPherson, "First-Wave/Second-Wave Feminism", in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, Routledge, London, 2003, str. 208-209.

ponjorio i ingerisao na politička prava žena i prava na obrazovanje, što predstavlja srž prvog talasa feminizma.³⁵⁹

"Ali, ako žene treba da budu isključene, a da im se glas ne čuje, iz uživanja prirodnih prava čovječanstva, prvo dokažite, da biste pobili optužbu za nepravdu i nedosljednost, da im nedostaje razum..."³⁶⁰

11 Vjekovi su bili potrebni da žene dokažu da nisu manje razumna bića od muškarca. Prema riječima feminističke istoričarke Michelle Perrot:

"Školovanje djevojaka u osnovnom obrazovanju započelo je 1880-tih godina; u srednjem, oko 1900; njihov ulazak na sveučilište desio se između dva rata, a omasovljen je nakon 1950. Danas su tamo brojnije od mladića".³⁶¹

Dakle, na jednu stranu, vodi se borba da se žene uključe sistem obrazovanja, a na drugu stranu, borba postoji i u pogledu ostvarivanja prava glasa. Kada je u pitanju borba žena za pravo glasa, Andree Michel kao značajnu ističe godinu održavanja osnivačkog skupa Međunarodnog savjeta žena (International Council of Women Washington, 1888) koji je težio tome da se "žene svih zemalja ujedine i međusobno pomažu kako bi se izborile za svoja prava".³⁶² Desetak godina kasnije, odnosno 1897. godine, ističe Milena Karapetrović, formira se Nacionalna unija ženskih sifražetskih pokreta (National Union of Women's Suffrage Societies) koju predvodi Millicent Fawcett, a 1903. godine Emmeline Pankhurst, zajedno sa kćerkama Christabel i Sylvia Pankhurst, osnivaju Žensku društvenu i političku uniju (Women's Social and Political Union), čime započinje period radikalne borbe za prava žena.³⁶³ Trud i dostignuća feminističkih borkinja su konačno postala vidljiva u mnogim zemljama kada je usvojeno pravo glasa za žene, što je stvorilo osnovu za političku participaciju žena u društvu:

"Osvajanje prava glasa za žene stvorilo je osnovu za budućnost, polaznu osnovu da traže nezavisan život i javni angažman.

³⁵⁹ Više o tome: Džon Stjuart i Herijet Tejlor Mil, *Rasprave o jednakosti polova*, Beograd, 1995; Dragana Obrenović, *Pravo glasa žena*, Ibid; Slobodanka Markov, *Pravo glasa žena*, CeSID, Beograd, 2001.

³⁶⁰ Meri Vulstonkraft, *Održava prava žena. Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja*, Filip Vilić, Beograd, 1994, str. 35.

³⁶¹ Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, Ibis grafika, Zagreb, 2009, str. 110.

³⁶² Andre Mišel, *Feminizam* Plato, Beograd, 1997, str. 76.

³⁶³ Milena Karapetrović, "Istocija borbe za prava žena i rodna ravnopravnost", u: Saša Gavrić i Amila Ždravović (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politika. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*, Sarajevski otvoreni centar, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019, str. 20.

Ostvareno pravo glasa olakšalo je ženama napore da vode javne živote i da inspirišu ostale da idu njihovim stopama”.³⁶⁴

Kada je narod u Velikoj Britaniji uvidio enomni doprinos žena u ratu, one dobijaju pravo glasa 1918. godine. Važno je, ipak, istaći da se pravo glasa osvajalo postepeno, i na početku samo za određene grupe žena, dok su tek 1928. godine žene u potpunosti izjednačene u političkim pravima s muškarcima.³⁶⁵ Prvi talas feminizma završava se 1920. godine, kada su žene iz Sjedinjenih Američkih Država osvojile pravo glasa.³⁶⁶

Sticanjem prava glasa žena i ostarivanjem mogućnosti da žene imaju pristup obrazovanju³⁶⁷ ispunio se cilj prvog talasa feminizma, i on se povukao. Bez obzira na sva dostignuća tog talasa, patrijarhalne strukture su uglavnom ostale nepromijenjene, a „ideje i ekonomska i politička realnost na kojima se zasnivaju zadržale su svoju održivost”³⁶⁸, zbog čega se dalji koraci na putu ka rodnoj ravnopravnosti preduzimaju u drugom talasu feminizma koji je povratio svoju snagu i vratio se nakon II Svjetskog rata.

I u ovom periodu žene su, pored svih poduhvata u prvom talasu feminizma, “i dalje markirane kao *druga*, jer se žene najprije procenjuju kao žene, a tek onda kao ljudska bića, dok su muškarci uvijek vrednovani kao individue”³⁶⁹. Stoga, bila je potrebna čvrsta sinergija između akcije feministkinja, odnosno pokreta, i teorija čije koncepcije doživljavaju svoj procvat u ovom periodu, kako bi se poljulali a onda i srušili ovakvi vrijednosni sistemi u društvu. Šta više, početak drugog talasa feminizma vezuje se sa djelo Simone de Beauvoir “*Drugi pol*” objavljeno 1949. godine. “*Drugi pol*” predstavlja sveobuhvatan prikaz istorijskog i tadašnjeg aktuelnog statusa žena u zapadnom svijetu, u kojem de Beauvoir tvrdi da muškarci postavljaju standarde i vrijednosti, a žene su “*drugi*”, kojima nedostaju kvalitete koje muškarci pokazuju. Muška dominacija i podređenost žena nisu biološki fenomen, insistirala je de Beauvoir, već društvena tvorevina, na čemu se temelji kasnija čitava konstrukcija feminizma i debata između razlikovanja pojmova pola i roda.³⁷⁰ Uz De Beauvoir “*Drugi pol*”, fokus na psihološke aspekte pola i roda dat je i u djelima Betty Friedan “*Ženska*

³⁶⁴ Dragana Obrenić, *Pravo glasa žena*, 2008, str. 42.

³⁶⁵ Slobodanka Markov, *Pravo glasa žena*, 2001, str. 15.

³⁶⁶ Žene u Francuskoj dobijaju pravo glasa 1946. godine, u Italiji 1945. godine, dok u Švajcarskoj tek 1971. godine.

³⁶⁷ Žene dobijaju mogućnost po prvi put u istoriji da budu primljene na Kembridž i Oksford 1870. godine, dok 1878. godine na Univerzitetu u Londonu dobijaju mogućnost da budu binne u zvanja.

³⁶⁸ Jean Bethke Elshtain, *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*, Oxford: Princeton University Press, 1981, str. 238.

³⁶⁹ Jelena Milinović, Svenka Savić, *Mistrije rodne ravnopravnosti i još po nešto*, Helsinški parlament građana, Banja Luka, 2011, str. 40–41.

³⁷⁰ Simone de Beauvoir, *The Second Sex* (1949), trans. and ed. H. M. Parshley, Vintage, London, 1989.

mistika" (The Feminine Mystique), Germaine Greer "Ženski evnuh" (The Female Eunuch) i u djelu Juliet Mitchell "Psihoanaliza i feminizam" (Psychoanalysis and feminism). Ova djela su, zasigurno, umnogome uticala na preispitivanje žena i njihove uloge i prihvaćenosti u društvu, jer su žene shvatile da je njihova podređenost više od jednostavnog efekta dominantnih političkih snaga, već je ona endemska u svim društvenim odnosima s muškarcima.³⁷¹

"Za jednu takvu prihvaćenost bila je potrebna, kako su to mnoge žene od Francuske revolucije uvijek iznova naglašavale, ne samo u užem smislu politička, već i kulturna revolucija".³⁷²

Drugi talas feminizma, dakle, odlikuje ne samo politička, već i kulturna revolucija uveliko potpomognuta feminističkim djelima, raspravama, deklaracijama, peticijama koje su direktno uticale na opštu kulturu kroz filozofiju, književnost, obrazovanje, politiku i pravo. U tom periodu rođen je i glavni feministički slogan "lično je političko" kojima se ističe podjela na javno i privatno jer, prema feministima/kinjama ono "uključuje priznanje da se javni i privatni život međusobno prožimaju na složene načine"³⁷³. Kako Green primjećuje "lični problemi nisu samo privatna idiosinkratična iskustva, već dio društvenog fenomena podložnog političkoj analizi", navodeći tako primjer zlostavljanja djece i supružnika koji zahtijevaju i društvenu i političku akciju u cilju njihove eliminacije.³⁷⁴ Upravo ovaj talas feminizma posebno insistira na tim skrivenim neravnopravnostima koje su iznjedrile porodično nasilje i nasilje nad ženama, seksualno uznemiravanje žena, kao i probleme oko seksualnih i reproduktivnih prava žena, nezaposlenosti i nejednakim platama za jednak rad. Zato se radikalne feministkinje, navodi Karapetrović, bore posebno protiv silovanja, seksualnog nasilja, prisiljavanja na prostituciju i svih fizičkih oblika nasilja nad ženama.³⁷⁵ Drugi talas feminizma karakteriše veliki broj teorijskih koncepata i šarolikost shvatanja i mišljenja koja su iznjedrila četiri glavna tipa feminizma: liberalni, radikalni, marksistički/socijalistički i psihoanalitički.

³⁷¹ Brecht Whelehan, *Modern Feminist Thought: From the Second Wave to 'Post-Feminism'*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995, str. 5.

³⁷² 12) Ina Dück, *Žene u istoriji Evrope: od srednjeg vijeka do danas*, Clio, Beograd, 2005, str. 284.

³⁷³ Don Slater, "Public/Private", in: C. Jenks (ed), *Care Sociological Dichotomies*, London: Sage Publications, 1998, str. 149.

³⁷⁴ Joyce Green, "Public/Private", in: Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, London: Routledge, 2003, str. 412.

³⁷⁵ Milena Karapetrović, *Ova i ona i ne. O seksualnosti i feminizmu*, Banja Luka: Art print; Bjelina: Udruženje žena "Lam", 2007, str. 112.

Vide o tome: Kate Millett, *Sexual Politics*, Columbia University Press, New York, 2016;

Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex: The case for feminist revolution*, Farrar, Straus and Giroux, 2003;

Andrea Dworkin, *Women Hating: A Radical Look at Sexuality*, Plume, 1976;

Andrea Dworkin, *I Our Blood: Prophecies and Discourses on Sexual Politics*, Harper and Row, 1976;

Catherine MacKinnon, *Sexual Harassment of working women: A case of Sex Discrimination*, Yale University Press, 1979.

Treći talas feminizma nastaje u posljednjoj deceniji prošlog vijeka u kojem, pored statusa žena, sve veću pažnju zavrđuju i specifični problemi pojedinih grupa žena.³⁷⁶ Dotadašnja feministička misao implikovala je da "žene dijele istu sudbinu i da faktori kao što su klasa, rasa, religija, seksualno opredjeljenje ne stvaraju šarolika iskustva koja određuju do koje mjere je seksizam sila opresije u životima žena"³⁷⁷.

U trećem talasu feminizma se, stoga, posebno preispituju ostvarena prava i slobode tokom drugog talasa, kroz kritiku zapadnjačkog bijelog feminizma od strane crnih žena, žena trećeg svijeta i postkolonijalnih teritorija.³⁷⁸ Iako su različiti tipovi, odnosno pravci feminizma nastali u drugom talasu, treći talas feminizma karakteriše pluralizam, pa uz prethodno navedene tipove feminizma, u postmodernističkim teorijama, nastaju i crni i postkolonijalni feminizam, lezbejski feminizam, kulturalni feminizam, religiozni feminizam, ekološki feminizam, a u novije vrijeme i sajber feminizam. Karapetrović, sa tim u vezi, navodi da ne postoji saglasje o konačnom broju feminističkih pravaca, čime se ukazuje na uticajnost i razgranatost ove interdisciplinarne oblasti, koja je danas rasprostranjena širom svijeta.³⁷⁹ Ipak, postoji saglasje oko toga da je feminizam trećeg talasa povezan sa postmodernizmom i poststrukturalizmom kao teorijskim pravcima, koji u potpunosti odbacuju mogućnost bilo kakve univerzalnosti. Srž je, stoga, u insistiranju na razlikama, umjesto na istovjetnostima, kao u prethodnim talasima:

„Razlike jesu bile bitne: mnoge žene – lezbejke, žene iz takozvanog Trećeg sveta, tamnopute žene, siromašne žene, i druge – jednostavno se nisu prepoznavale u naizgled samodeskriptivnoj kategoriji 'žena'. Rod očito nije opisivao univerzalno stanje – ako je tako nešto uopšte moguće opisati – u kojem se žene nalaze. Naprotiv, on je pružao normativnu dimenziju iskustva bijelih, imućnih, heteroseksualnih žena koje su dolazile iz razvijenog dijela svijeta, predstavljajući vlastito iskustvo kao iskustvo svih žena. Ovim uvodima započinje treća faza feminističke teorije: faza u kojoj feminizam preispituje sopstvene mogućnosti, kategorijalni aparat kojim barata, isključenja koja teorijski i praktično proizvodi i različite učinke tih isključenja.“³⁸⁰

³⁷⁶ Više o tome: Ivana Milojević, *Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst*, u Ivana Milojević i Skobodanka Markov, *Uvod u rodne studije*, Novi Sad, 2011.

³⁷⁷ bel luks, *Feministička teorija: Od margine ka centru*, Feministička 94, Beograd, 2006, str. 15.

³⁷⁸ Jelena Milaović, Svenka Savić, *Mislije rodne ravnopravnosti i još po nešto*, str. 40.

³⁷⁹ Milena Karapetrović, *Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost*, str. 15.

³⁸⁰ Jelisaвета Blagojević, "S one strane binarnih opozicija: teorijska razjašnjenja pojma rod", *Genero - časopis za feminističku teoriju*, br. 8/9, Biljana Dojčinović Nešić (ur.), *Centar za ženske studije i istraživanje roda*, Beograd, 2006, str. 51.

Upravo prisustvo brojnih teorija i polazišta ukazuje na moguće nepremostive razlike u samoj feminističkoj teoriji. Moderni pristupi feminizmu su raznoliki i ukazuju na ovu relativno novu naučnu oblast koja prodire u različite teorijske discipline koje se bave položajem žena i njihovom ulogom u društvu, i koja tek trebaju da dožive svoj rasplet i uberu plodove svog djelovanja. Na liniji navedenog, ova disertacija se neće baviti očitim raznolikim i složenim podjelama koje postoje u samoj feminističkoj teoriji, već svoje interesovanje sužava isključivo na feminističku jurisprudenciju iz koje crpi osnove i polazišta mjerljiva i relevantna za predmetno istraživanje. Stoga, odgovore na uzroke nepovoljnijeg položaja žena, kao i uticaj feminizma na pravo, traži u ništa manje bogatoj i složenoj feminističkoj jurisprudenciji, kao važnom dijelu pravne teorije i prakse, čije vrijeme tek predstoji.

2.5. RAZOKTRIVANJE DISKRIMINACIJE ŽENA

Koncept nediskriminacije i ravnopravnosti su u pravnoj teoriji i praksi međusobno isprepleteni. Među teoretičarima/kama postoji saglasje oko toga da diskriminacija predstavlja povredu principa ravnopravnosti, dok se ostvarivanje principa ravnopravnosti smatra odsustvom diskriminacije.³⁸¹ Diskriminacija je izuzetno širok pojam koji, najčešće, podrazumijeva isto tako opširnu definiciju. U udžbeniku ljudskih prava autora Dimitrijević i Paunović, nailazi se na definiciju diskriminacije, prema kojoj ona predstavlja razlikovanje u pogledu posjedovanja i obima prava koje nije dozvoljeno zbog osnova i načina razlikovanja.³⁸²

U našem pravnom sistemu, najšira definicija pojma *diskriminacije* regulisana je opštim diskriminacionom zakonom - Zakonom o zabrani diskriminacije:

“Diskriminacija je svako pravno ili faktičko pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica u odnosu na druga lica, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva nekom licu u odnosu na druga lica, koje se zasniva na rasi, boji kože, nacionalnoj pripadnosti, društvenom ili etničkom porijeklu, vezi sa nekim manjinskim narodom ili manjinskom nacionalnom zajednicom, jeziku, vjeri ili uvjerenju, političkom ili drugom mišljenju, polu, promjeni pola, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji i/ili interseksualnim karakteristikama, zdravstvenom

³⁸¹ Rodoljub Erić i Ivana Kistić, *EU Law on the Elimination of Discrimination*, University of Belgrade, Faculty of Law, University of Niš Faculty of Law, University of Novi Sad Faculty of Law, University of Maribor Faculty of Law, Belgrade-Maribor, 2009, str. 133-134.

³⁸² Vojin Dimitrijević, Milan Paunović, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997, str. 185.

stanju, invaliditetu, starosnoj dobi, imovnom stanju, bračnom ili porodičnom stanju, pripadnosti grupi ili pretpostavci o pripadnosti grupi, političkoj partiji ili drugoj organizaciji, kao i drugim ličnim svojstvima.”³⁸³

Sa pravnog aspekta, ne može se govoriti o saglasju oko vrste i broja oblika diskriminacije. Ipak, univerzalno je prihvaćeno da postoje dva osnovna oblika diskriminacije – direktna ili neposredna i indirektna ili posredna diskriminacija, dok se neki drugi oblici najčešće kvalifikuju kao jedan od ova dva osnovna oblika diskriminacije.³⁸⁴ Na primjer, dvije antidiskriminacione direktive Evropske unije iz 2000.godine – direktiva 2000/78/EC i 2000/43/EC³⁸⁵ i Opšti komentar br. 20 Komiteta za socijalna, ekonomska i kulturna prava³⁸⁶, propisuju postojanje direktne i indirektno diskriminacije, kao i još jednog oblika – uznemiravnje i podsticanje na diskriminaciju, dok, recimo, Deklaracija o principima ravnopravnosti umjesto podsticanja na diskriminaciju prepoznaje kao poseban oblik diskriminacije – odbijanje razumnog prilagođavanja³⁸⁷.

Zakon o zabrani diskriminacije prepoznaje dva osnovna oblika diskriminacije i u članu 2 stavovima 3 i 4, navodi da neposredna diskriminacija “postoji ako se aktom, radnjom ili nečinjenjem lice ili grupa lica, u istoj ili sličnoj situaciji, dovode ili su dovedeni, odnosno mogu biti dovedeni u nejednak položaj u odnosu na drugo lice ili grupu lica po nekom od osnova diskriminacije”, dok posredna diskriminacija “postoji ako prividno neutralna odredba zakona, drugog propisa ili drugog akta, kriterijum ili praksa dovodi ili bi mogla dovesti lice ili grupu lica u nejednak položaj u odnosu na druga lica ili grupu lica, po nekom od osnova diskriminacije”.³⁸⁸ Etinski i Krstić navode stanovište da se glavna razlika između ova dva osnovna oblika diskriminacije ogleda u tome što je neposredna diskriminacija „otvorena“ budući da je karakteriše vidno lično svojstvo kao osnov diskriminacije, dok je posredna diskriminacija “prikrivena” jer se zasniva na nekom od osnova koji nisu zabranjeni, odnosno ista nije zasnovana na različitom, već na jednakom tretmanu koji proizvodi nepovoljnije

³⁸³ Zakon o zabrani diskriminacije (“Službeni list Crne Gore”, br. 46/2010, 40/2011 – dr. zakon, 18/2014 i 42/2017), član 2.

³⁸⁴ Petrušić Nevena, Ivana Krstić i Tanasije Marinković, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije*, Pravosudna akademija, Beograd, 2017, str. 36-37.

³⁸⁵ Direktive Savjeta 2000/78/EC i 2000/43/EC – o uspostavljanju opšteg okvira za ravnopravan tretman u zapošljavanju i obavljanju zanimanja i o primeni principa jednakog tretmana bez obzira na rasu ili etničko porijeklo.

³⁸⁶ Opšti komentar br. 20 Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava, Nediskriminacija u ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, paragrafi 7, 10 i 28 (UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 2 July 2009, E/C.12/GC/20).

³⁸⁷ Deklaracija o principima ravnopravnosti, Principi 5. i 13.

³⁸⁸ Zakon o zabrani diskriminacije (“Službeni list Crne Gore”, br. 46/2010, 40/2011 – dr. zakon, 18/2014 i 42/2017), član 2, stav 3 i 4.

posljedice zasnovane na ličnim svojstvima tih lica ili grupe lica.³⁸⁹ U istom članu stav 5, Zakon o zabrani diskriminacije prepoznaje i podsticanje, pomaganje, davanje instrukcija, kao i najavljenju namjeru da se određeno lice ili grupa lica diskriminišu, kao dodatne oblike diskriminacije.

Na međunarodnom nivou, neposrednu definiciju pojma diskriminacija sadrži Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije:

“Diskriminacija je svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva koje se zasniva na rasi, boji, precima, nacionalnom ili etničkom porijeklu, koje ima za cilj ili rezultat da naruše ili kompromituju priznavanje, uživanje ili vršenje, pod jednakim uslovima, prava čovjeka i osnovnih sloboda u političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj oblasti ili u svakoj drugoj oblasti javnog života”.³⁹⁰

Primjećuje se da u navedenoj Konvenciji kao osnov diskriminacije nije naveden pol ili rod, već drugi osnovi po kojima se diskriminacija može vršiti. Definiciju diskriminacije žena, sa druge strane, sadrži Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (u daljem tekstu: CEDAW), navodeći da je diskriminacija žena:

“svaka razlika, isključenje ili ograničenje u pogledu pola, što ima za posledicu ili cilj da ugrozi ili onemogući priznanje, ostvarenje ili vršenje od strane žena, ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili drugom polju, bez obzira na njihovo bračno stanje, na osnovu ravnopravnosti muškaraca u žena”.³⁹¹

Evropski institut za rodnu ravnopravnost, takođe, preuzima ovu definiciju kao definiciju pojma rodne diskriminacije.³⁹²

Diskriminacija žena, dakle, podrazumijeva “nepovoljan tretman žena u javnoj sferi koji rezultira njihovim nepovoljnijim položajem u raspodjeli svih bitnih društvenih resursa (materijalnog bogastva, moći i ugleda)”³⁹³. Prema Marini Blagojević, to znači da žene moraju da savladaju različite prepreke u svom uspinjanju na ljestvici društvene hijerarhije, što se posebno ispoljava u pet područja: oblasti rada,

³⁸⁹ Više o tome: Etinski i Krstić, *Ibid.*, 2009, str. 152-153, 164.

³⁹⁰ Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, član 1.1.

³⁹¹ Član 1, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena:

<https://untk.unmissions.org/sites/default/files/regulations/05bosniak.DC.onEliminationofDiscriminationWomen.pdf>

³⁹² Ova definiciju diskriminacije žena, preuzeo je i Evropski institut za Rodnu ravnopravnost, i to pod pojmom rodna diskriminacija:

https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1090/language_content_entity/en

³⁹³ Marina Blagojević, “Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno i potcenjeno”, u Marina Blagojević, *Mapiranje razmjernje u Srbiji: diskurs i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd, 2000, str. 478.

⁷ socijalizacije i obrazovanja, u profesiji, stvaralaštvu i u porodici; posebno ističući da je u svom istraživanju potvrdila vezu između pola/roda i jačine diskriminacije.³⁹⁴

Prema stanovištu Pajvančić, Petrušić i Jašarević, diskriminacija žena podrazumijeva sljedeće elemente:

- 1) "način postupanja (neopravdano pravljenje razlike, nejednako postupanje, propuštanje, isključivanje, ograničavanje, davanje prvenstva);
- 2) svrha, smisao i cilj postupanja (otežavanje, ugrožavanje, onemogućavanje, negiranje priznanja, uživanja ili ostvarivanja ljudskih prava);
- 3) subjekti koji mogu biti diskriminirani (pojedinci ili grupa);
- 4) osnov diskriminacije – pripadnost određenom polu, ali i diskriminacija na osnovu pola (npr. bračno stanje, materinstvo, trudnoća);
- 5) oblasti u kojima dolazi do diskriminacije (politička, ekonomska, društvena, kulturna, građanska, porodična i druge oblasti)".³⁹⁵

Pod uticajem feminističkih pravnih teoretičarki, svoje mjestu u pravu našla je i višestruka diskriminacija³⁹⁶ i teorija intersekcionalnosti³⁹⁷, te je od značaja pomenuti ih i u ovoj disertaciji. Premda se izrazi višestruka diskriminacija i intersekcionalna diskriminacija često koriste kao sinonimi, izraz višestruka diskriminacija se češće upotrebljava u području regulisanja ljudskih prava i antidiskriminacionog prava, dok je izraz intersekcionalnost najčešće rezervisana za naučne krugove i debate.³⁹⁸ U našem

³⁹⁴ ⁷ I. str. 483, 484.

³⁹⁵ Marijana Pajvančić, Nevena Petrušić i Senad Jašarević, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Centar modernih veština, Beograd, 2010, 26 i 27.

³⁹⁶ Na višestruku diskriminaciju prve su ukazale afroameričke feministkinje krajem prošlog vijeka zbog fokusa koji je usmjeren ka bijelim ženama kada je u pitanju postizanje rodne ravnopravnosti, dok je, sa druge strane, problem nene diskriminacije usmjeren ka crnim muškarcima. Više o tome: Kimberlé Crenshaw, "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", *University of Chicago Legal Forum*, Vol. 1989, Iss. 1, Article 8, 1989, ⁷ 139.

Opširnije: Kimberlé Crenshaw, Gender-related aspects of race discrimination, Background Paper for the Expert Meeting on the Gender-Related Aspects of Race Discrimination, 21-24 November 2000, Zagreb, Croatia (EM/GRD/2000/WP.1).

³⁹⁷ Intersekcionalnost predstavlja poseban koncept u feminističkoj teoriji u okviru kojeg su se razvili različiti pravci koji su pre ⁷ nicali osnove za dodatnu, složenu diskriminaciju. Više o tome:

Dagmar Schiek, "Broadening the Scope of the Norms of EU Gender Equality Law: Towards a Multidimensional ⁷ conception of Equality Law", *12 *Maastricht Journal of European and Comparative Law**, Vol. 12, No. 4, 2005;

Timo Makkonen, *Multiple, Compound and Intersectional Discrimination: Bringing the Experiences of the Most ⁷ Marginalized to the Fore*, Institute for Human Rights, Åbo Akademi University, 2002;

Susanne Burri and Schiek Dagmar, *Multiple Discrimination in EU Law: Opportunities for legal responses to intersectional gender discrimination?*, European Network of Legal Experts in the field of Gender Equality, European Commission, Brussels ⁷ 2009.

³⁹⁸ Pogledati: Iyiola Solanke, "Independence and Diversity in the European Court of Justice", *Columbia Journal of European Law*, Vol. 15, No. 1, 2009;

Mundana Zarbparvar, "Multiple Discrimination", *Equality News, The Irish Equality Authority magazine*, Spring 2008;

Snežana Vasiljević, *Slično i različito – Diskriminacija u Evropskoj uniji i Republici Hrvatskoj*, Tim press d.o.o. Zagreb, 2011;

Kosana Bekar, *Zaštita od višestruke diskriminacije: Novi izazovi za sudove i institucija ombudsmana u BiH*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2016;

Zakonu o zabrani diskriminacije, višestruka diskriminacija je propisana kao teži oblik diskriminacije i podrazumijeva da se diskriminacija čini prema istom licu ili grupi lica po više osnova diskriminacije prepoznatih ovim zakonom.³⁹⁹

2.6. UZROCI DISKRIMINACIJE: PATRIJARHAT, TRADICIJA, STEREOTIPI I PREDRASUDE

Posebno je poučno razotkriti porijeklo neravnopravnosti na kojima počiva diskriminacija žena. Opasno je, ipak, pretpostavljeno sugerisati da ona ima jedno objašnjenje, a kamoli da se manifestuje na ujednačene i uniformisane načine svuda u svijetu. Međutim, postoje određeni univerzalni primjeri koji su poslužili tome da se na žene gleda kao na različite i neravnopravne, odnosno kao na "drugi pol" u odnosu na muškarce.

Rod je, stoga, važno koristiti kao analitičku kategoriju u propitivanju društvenih fenomena, jer to omogućava jasniji uvid u postojeću asimetriju moći između žena i muškaraca što uveliko određuje društvene odnose. To ukazuje i na značaj stereotipa o zadatim rodnim ulogama i postojećim rodnim razlikama koje se često esencijaliziraju i smatraju prirodnim. Prema Jarić i Radović, rodni stereotipi se nameću u privatnoj sferi kroz vaspitanje i emotivno uslovljavanje prihvatanjem određenih rodnih uloga, i u javnoj sferi kroz medije, obrazovni sistem, politiku, ekonomiju i slično.⁴⁰⁰ Ovo, dalje, znači da se oni uče od najranijeg djetinjstva, odnosno, šta je ono što se podrazumijeva kako treba da izgledaju i ponašaju se muškarci, odnosno, žene sa druge strane,⁴⁰¹ što stvara ideologiju muškog i ženskog pola - dominacija i subordinacija, prema kojima su muškarci shvaćeni kao racionalna, ambiciozna i agresivna bića, a žene kao emotivna, labilna i slaba bića.⁴⁰²

U tom pogledu, veliki broj autora/ki i teoretičara/ki smatra da su stereotipi i predrasude o rodnim ulogama u društvu od pamtivijeka prihvaćene kao prirodne, zbog čega su izuzetno rezilijentne na promjene, pa je dostizanje rodne ravnopravnosti, posebno u tradicionalnim društvima, izrazito sporo dostižno.⁴⁰³ Recimo, Bradislaw

Sandra Fredman, *Intersectional discrimination in EU gender equality and non-discrimination law*, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016.

³⁹⁹ Zakon o zabrani diskriminacije ("Službeni list Crne Gore", br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 18/2014 i 42/2017), član 20.

⁴⁰⁰ Jarić i Radović, 2011, str. 155.

⁴⁰¹ Više o tome: Julia C. Becker i Chris G. Sibley, "Sexism", u Todd D. Nelson (ur.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Second Edition, Psychology Press Taylor and Francis Group, New York and Hove, 2016, 315 - 336.

⁴⁰² Natalija Žunić, Rodni stereotipi o ženama i muškarcima u politici, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 63, Pravni fakultet u Nišu, 2012, 281 - 296.

⁴⁰³ Nevena Petrišić, Slobodanka Konstantinović Vilić i Natalija Žunić, Institucionalni seksizam: prepreka efikasnosti zaštiti od nasilja u porodici, *Tenzide*, god 18, br. 1/2015, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2015, str. 31 - 54.

Malinovski, u svojoj analizi položaja žene, tvrdi da je ženama od najranijih vremena dodijeljena pretežno negujuća uloga u društvu i uloga rađanja djece.⁴⁰⁴ Tu ulogu su ženama dodijelili muškarci koji se nalaze na pozicijama moći, pa je društveni položaj i uloga žene određena njenom biološkom funkcijom, što rezultira nejednakosti i diskriminacijom u privatnom i javnom životu.⁴⁰⁵ Autorka Michelle Rosaldo tvrdi da nejednakost između žena i muškaraca zbog ženine prirodne uloge u reprodukciji, nije samo biološka, već je prvenstveno društvena konstrukcija u kojoj se žene poistovjećuju sa privatnom sferom života (kućni poslovi, negujuća uloga, rađanje, čuvanje djece), a muškarci sa javnom (zapošljavanje, politika, pravo, javna uprava). Rosaldo, takođe, ističe patrijarhat kao univerzalni fenomen u kojem su društvena ponašanja oduvijek bila pod dominacijom muškaraca.⁴⁰⁶

Kako u teoriji postoje neslaganja oko toga da se na univerzalan način definiše porijeklo diskriminacije žena⁴⁰⁷, treba se ograditi od isticanja patrijarhata kao univerzalnog pojma, jer iz njega ne proizilazi nužno i da manifestacija muške dominacije poprima isti oblik u svakom društvu. Patrijarhat je, ipak, centralni dio svih diskusija o nejednakosti između žena i muškaraca i zasluženo zauzima značajno mjesto u feminističkoj diskusiji u kojoj se smatra "da se ugnjetavanje žena prije svega zasniva na sistemu moći, oličenom u patrijarhatu"⁴⁰⁸. Patrijarhat, dakle, leži u srcu tradicionalne feminističke jurisprudencije i kritike, a prema riječima Hilaire Barnett, on predstavlja "ključni koncept u feminističkim analizama društva i prava, ali sadržaj i značenje tog ključnog koncepta ostaju sporni"⁴⁰⁹. Kako patrijarhat predstavlja jednu od konceptualno i analitički najsloženijih teorijskih konstrukcija, ova disertacija neće se baviti njegovim detaljnim tumačenjima i analizama ili konvergiranju u koherentnu dogovorenu definiciju, ali je svjetlo pozornice značajno okrenuti ka njemu, kao značajnom konceptu u feminističkoj misli.

Weber patrijarhat definiše kao "najvažniju vrstu dominacije na kojoj počiva legitimitet tradicija, a podrazumijeva autoritet oca, muža, starijeg u kući, starijeg brata

⁴⁰⁴ Bronislaw Malinowski, *Sex and Repression in Savage Society* (1927), Routledge and Kegan Paul, London, 1960.

⁴⁰⁵ Pogledati Herbert Spencer, *Principles of Sociology*, D Appleton, New York, 1892-1893;

Emile Durkheim, *Suicide* (1898), Illinois: Free Press, Glencoe, 1951;

Georg Simmel, *Conflict and the Web of Group Affiliations*, Macmillan, New York, 1955.

⁴⁰⁶ Više o stavovima Michelle Rosaldo: Michelle Rosaldo i Lamphere L, *Women, culture and society*, Stanford UP, Stanford, 1974.

Michelle Rosaldo, "The use and abuse of anthropology: reflections on feminism and cross-cultural understanding", *Journal of Women and Culture in Society* 389, 5,3, (1980);

⁴⁰⁷ Fishburne-Cullier J i Junko Yamagisako S (eds.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, Stanford UP, Stanford, 1987.

⁴⁰⁸ Milena Kametović, *Ova ima ime. O ekonomiji i feminizmu*. Banja Luka: Art print; Bjelina: Udruženje žena "Lara", 2007, str. 112.

⁴⁰⁹ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, str. 58.

nad ostalim članovima porodice...⁴¹⁸. Patrijarhat, dakle, obuhvata vjerovanja, norme i vijednosti o statusu, ulozi i moći pojedinaca u porodici i društvu. Patrijarhat nemilosrdno ženama oduzima moć jer omogućava trajnu dominaciju muškog pola i sistemsku diskriminaciju žena. Kako je Kate Millett istakla:

“Naše društvo je patrijarhat kao i sve druge istorijske civilizacije. Ova činjenica je očigledna ako se prisjetimo da je vojska, industrija, tehnologija, univerziteti, nauka, političke funkcije i finansije – ukratko, svaki put moći u društvu, uključujući silu prinude policije, u potpunosti u muškim rukama”⁴¹⁹.

Riječ *patrijarhat* izvedena je od riječi *pater* (otac) i *arho* (vladati). U ovakvo konstruisanom sistemu muškarac je glava porodice, vladar u državi, i Bog na nebu, pa je pozicija žene produkt viševjekovne tradicije oblikovanja društvene stvarnosti. Spahić - Šiljak ističe postojanje hijerarhijskih rodnih dinamika i opresivnih normi prihvatljivog društvenog ponašanja koje ograničavaju prava i slobode žene.⁴²⁰ Ovakve opresivne norme prenose se sa generacije na generaciju, što je stvorilo savremene vrijednosno uokvirene modele ponašanja. Prema Ljiljani Čičkarić, diskriminacija žena direktno proističe iz procesa nejednake distribucije moći i počiva na dominaciji hegemonijskog maskuliniteta.⁴²¹

Ovdje se, međutim, ne radi samo o diskriminaciji žena kao posljedici patrijarhata, već i o drugim posljedicama koje nejednaka distribucija moći za sobom nosi. Mnoge autorke i autori primijetili su da su dio problema patrijarhata ne samo diskriminacija žena, već i mizoginija⁴²², seksizam⁴²³, eksploatacija žena i nasilje nad njima⁴²⁴. Nerijetko se navodi da rodna neravnopravnost u javnom životu postaje pojačana u privatnom životu, sa posebnim akcentom na to da nasilje nad ženama i nasilje u porodici predstavlja jednu od glavnih manifestacija patrijahalnog autoriteta.⁴²⁵ U teoriji, ovoj vrsti nasilja pridodat je oštar patrijahalni diskurs koji pokazuje

⁴¹⁸ M. Gerth M. C. Mill, (Eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York, 1946, str. 296.

⁴¹⁹ Kate Millett, *Sexual Politics* (1972), Virago, London, 1977, str. 25.

⁴²⁰ Zilka Spahić Šiljak, 2019, str. 117.

⁴²¹ Ljiljana Čičkarić, “Feministički pristup diskurzivnoj kritici rodne ravnopravnosti”, *Sociologija*, Vol. LX(2018), N° 1, 2018, str. 290.

⁴²² Više o tome: Marina Blagojević, “Mizoginija: Konstruktivna ili univerzalna”, *Polni stereotipi. Posebno izdanje 2*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002, str. 23, 24.

⁴²³ Više o seksizmu: Janet K. Swim i Lauri L. Hyers, “Sexism”, u Tod D. Nelson (ur.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*, Psychology Press, New York, 2009, str. 407 - 430.

⁴²⁴ Više o tome: Milena Ademić Remiković, “Tradicionalna i kulturna tolerancija na nasilje nad ženama: primjer Cene Gore, u Zilka Spahić - Šiljak, Jasna Kravačević i Jasminka Husanović (ur.), *Ujedinjeni protiv rodno zasnovanog nasilja*, TPO fondacija, Sarajevo, 2022.

⁴²⁵ Više o tome: Carrie Yodanis, “Gender Inequality, Violence against Women and Fear: A cross-national Test to Feminist Theory of Violence against Women”, *Journal of Interpersonal Violence* 19 (6), 2004.

dominaciju muškarca nad ženom i nejednakost između polova⁴¹⁸, jer u patrijahalnim sredinama muškarac smatra da je nasilje njegovo pravo, što nasilje čini društveno prihvatljivom pojavom⁴¹⁹. U tom smislu, ističe se i direktna veza između intimnog partnerskog nasilja nad ženama i kulturoloških obrazaca⁴²⁰, koje se osigurava kroz hijerarhijske odnose u porodici i kroz poslušnost⁴²¹. Takođe, djela seksualnog nasilja poput silovanja⁴²², seksualnog uznemiravanja⁴²³, pornografije⁴²⁴ tiču se kontrole i održavanja patrijahalne moći i hijerarhije, što direktno oslikava nejednakost između polova.

“Muška dominacija je možda najprodorniji i najžilaviji sistem moći u istoriji... metafizički je skoro savršen. Standard za njenu tačku gledišta je tačka bez gledišta; njegova posebnost je univerzalnost. Njegova snaga se ostvaruje kao saglasnost, autoritet kao participacija, njegova nadmoć kao paradigma poretka, njegova kontrola kao definicija legitimiteta”.⁴²⁵

U takvom društvenom kontekstu, diskriminacija žena, nesumnjivo, predstavlja prirodnu konsekvencu institucionalno podržanog patrijalnog sistema koji baštini obrasce ponašanja koji izražavaju autoritet muškarca nad ženama. Patrijarhat, tradicija i kultura stvorili su pogodnu klimu za postojanje disfunkcionalnog društva u kojem se jedna čitava kategorija ljudi diskriminiše po kriterijumu rođenja, dok pravo, iako bi trebalo da predstavlja interese svih ljudi, žene, najčešće, stavlja po strani, učutkane i deprivilegovane.

2.7. KONCEPTI JEDNAKOSTI ŽENA I MUŠKARACA: PRVI KORAK KA RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

Princip jednakosti je inkorporiran u mnogim savremenim pravnim sistemima kao jedan od osnovnih principa savremene demokratije i vladavine prava. Najranija i najčešća konceptualizacija jednakosti podrazumijeva da “nijedan pojedinac ne smije

⁴¹⁸ Mitchell Anglin, *Intimate Partner Violence: A Health based Perspective*, University Press, Oxford, 2009.

⁴¹⁹ Dobash Dobash, *Violence against Wives: A Case Against the Patriarchy*, Free Press, New York, 1979, str. 241.

⁴²⁰ Lee H. Bowker, Antihell McFerson, *On the relationship between wife beating and child abuse US*, Sage Publications Inc, 1988, str. 135.

⁴²¹ Sana Loue, *Intimate partner violence, Societal, Medical, Legal and Individual Responses*, Kluwer Academic Publisher, NY, 2002, str. 23.

⁴²² Više o silovanju: Catharine MacKinnon, *Rape: On Coercion and Consent, Toward a Feminist Theory of the Sex*, 1989.

⁴²³ Više o seksualnom uznemiravanju: Catharine MacKinnon, *Sexual harassment: its first decade in court; Sexual Harassment of Working Women*, 1986.

⁴²⁴ Više o pornografiji: Andrea Dworkin, *Pornography: Men Possessing Women*, The Women's Press, London, 1981.

⁴²⁵ Catharine MacKinnon, *Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence*, 8 SIGNS 635, 638, 1983.

da ima manje ljudskih prava ili mogućnosti od bilo kojeg drugog⁴²⁶. Hersch Lauterpacht ističe da je jednakost pred zakonom, u supstancijalnom smislu, najosnovnije pravo čovjeka, koje zauzima prvo mjesto u pisanim ustavima i predstavlja početnu tačku svih drugih sloboda.⁴²⁷ Rijetko je, međutim, naći međunarodno pravne garancije principa jednakosti u legislativi, umjesto koga se, kao jedna od najčešće primjenjivanih normi međunarodnog prava o ljudskim pravima, javlja princip nediskriminacije. Načelo jednakosti se, dakle, pojavljuje kao zabrana diskriminacije, odnosno zabrana razlikovanja koje nije dozvoljeno.⁴²⁸ Jednakost i nediskriminacija, stoga, predstavljaju dvije strane iste medalje prema kojoj važi pravilo da je "pojedinaac tretiran jednako kada nije diskriminisan, i pojedinac je diskriminisan kada se ne tretira jednako"⁴²⁹.

Jednakost animira pravo eksplicitno i implicitno. Na eksplicitnom nivou, jednakost je često garantovana u pozitivnom pravnom sistemu kao pravo, kako na nivou međunarodnog prava, tako i u nacionalnim zakonodavstvima savremenih država. Dok se tradicionalno međunarodno pravo ranije nije bavilo principom nediskriminacije, osim u odnosu na suverenitet, II Svjetski rat je izazvao, do tada, nezapamćenu brigu za zaštitu ljudskih prava i doveo do toga da se ona garantuju svima, bez diskriminacije.⁴³⁰ Princip jednakosti žena i muškaraca, odnosno nediskriminacije, inkorporiran je u različitim izvorima međunarodnog prava, a rod je prepoznat kao jedan od mnogih eksplicitnih osnova zabrane diskriminacije.⁴³¹ Osim institucija na međunarodnom nivou, Evropska unija je bila jedna od prvih velikih institucija koja je pokušala da osigura jednak tretman za žene i muškarce. Tokom godina, zakonodavstvo, sudska praksa i izmjene i dopune ugovora, pomogli su jačanju ovog principa i njegove primjene unutar Evropske unije. Prema Hebson i Rubery, pitanje jednakosti između žena i muškaraca je bilo od izuzetne važnosti u procesu evropske izgradnje, te i danas nastavlja da igra glavnu ulogu u promovisanju iste.⁴³²

⁴²⁶ Teresa Rees, *Mainstreaming Equality in the European Union*, Routledge, London, str. 29.

⁴²⁷ Lauterpacht Hersch, "An International Bill of Rights of Man", *Columbia University Press*, New York, 1945, str. 115.

⁴²⁸ Pogledati: Ann Bayefsky, "The Principle of Equality or Non-discrimination in International Law", 11 *Human Rights Quarterly* 5, 1990.

⁴²⁹ Samantha Besson, "Gender Discrimination under EU and ECHR Law: Never Shall the Twain Meet?", *Human Rights Law Review* 8:4, Oxford University Press, 2008, 647 - 682, str. 652.

⁴³⁰ Pogledati: član 2 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama 1948; Članove 2, 3 i 26 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima 1966; član 2 Međunarodnog pakta o ekonomskih, socijalnim i kulturnim pravima 1996.

⁴³¹ Pogledati poglavlje III: Ženska prava i međunarodni sistem zaštite ljudskih prava.

⁴³² Gail Hebson and Jill Rubery, "Employment relations and gender equality", in Wilkinson, A., Dandon, T., Donaghey, J. and Colvin, A.J.S. (eds) *The Routledge Companion to Employment Relations*, Oxford: Routledge, 2018;

Jill Rubery, "Gender mainstreaming and gender equality in the EU: The impact of the EU employment strategy", *Industrial Relations Journal*, 33(5), 2002, 500 - 22.

Prezumpcija postojanja nejednakosti između žena i muškaraca i objašnjavanja superiornosti muškaraca u odnosu na žene predstavlja jedan od osnovnih postulata feminističke pravne teorije. Prema Lauri Palazzani, osnovni koncept feminizma u kontekstu ljudskih odnosa između žena i muškaraca, počiva na identifikaciji korijena pretpostavke muške superiornosti u odnosu na žene, što žene čini marginalnim subjektima.⁴³³ Alison Stone ističe da ugnjetavanje žena nije prirodna, već društvena činjenica, odnosno, da ne zavisi od unutrašnjih faktora, kao što su biološki uslovi, već od vanjskih, kao što su društvena organizacija i obrazovanje.⁴³⁴ Feminističkim teoretičarima/kama to predstavlja potragu za porijeklom fenomena diskriminacije po osnovu pola, koja se često naziva i "seksizam", i to u smislu patrijahalnog andocentrizma.⁴³⁵ Za Margareth Etienne, jednakost nije "sloboda da budemo tretirani bez obzira na pol, već sloboda od sistemske podređenosti zbog pola"⁴³⁶.

Valerie Bryson identifikovala je jezgro feminističke misli koje podrazumijeva da inferiornost muškaraca nije neizbježna posljedica bioloških razlika, već je nešto što se mora i treba mijenjati.⁴³⁷ Prvi korak ka toj promjeni, dakle, podrazumijeva obezbjeđivanje jednakog tretmana žena i muškaraca. U praksi, to pretpostavlja postojanje formalnih - pravnih *jednakih* uslova i šansi za žene i muškarce. Formalna jednakost, odnosno pravna jednakost i jednaka prava, predstavljaju centar liberalnih feminističkih ciljeva u smislu jednake participacije u zapošljavanju, ekonomiji, obrazovanju, kao i u drugim mjerodavnim sferama.⁴³⁸ No, da li je formalna jednakost dovoljna?

Kako je i na početku rečeno, jednakost animira pravo i implicitno, jer ideja vladavine prava održava ideju jednakosti, gdje pravni metod uključuje rezonovanje kroz analogiju i razlikovanje⁴³⁹, odnosno tretiranje stvari na isti način na osnovu njihovih sličnosti i tretiranje stvari različito u odnosu na njihove različitosti. Ovo, u stvari, proizilazi iz Aristotelove "distributivne pravde" i analize koncepta jednakosti u "*Ethica Nichomachea*", koja, prema njemu, podrazumijeva tretiranje sličnih - slično, a različitih - različito. Biti isti, dakle, znači imati pravo na isto; biti drugačiji znači biti

⁴³³ Laura Palazzani, *Gender in Philosophy and Law*, Springer Briefs in Law, 2021, str. 22.

⁴³⁴ Alison Stone, *An Introduction to Feminist Philosophy*, Polity Press, Cambridge, UK, 2007, str. 11.

⁴³⁵ Pogledati: Rosemarie Tong, *Feminist Thought: a More Comprehensive Introduction*, Allen and Unwin, Sidney, 1998.

Chris Bessley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, Sage, London, 1999.

⁴³⁶ Etienne Margareth, "Addressing Gender - Based Violence in an International Context", *18 Harv. Women's L.J.*, 1995, str. 143.

⁴³⁷ Valerie Bryson, *Feminist Political Theory: an Introduction*, Macmillan, Basingstoke, 1992, str. 192.

⁴³⁸ Nicola Lacey "Legislation Against Sex Discrimination: Questions from a Feminist Perspective", *J.L. and Soc'y* 14, 1987, str. 413.

⁴³⁹ Edward H. Levi, *An Introduction to Legal Reasoning*, 1948, str. 2 i 3.

tretiran drugačije.⁴⁴⁰ Kroz istoriju, ovaj koncept jednakosti je, tvrdi MacKinnon, u neprekinutoj liniji postao sistemsko i doktrinarno uobičajeno gledište o jednakosti, pa je prepoznat i prihvaćen kao "formalna jednakost" od strane pravnih institucija širom svijeta, definišući srž i obim pravne jednakosti u ustavima, zakonima i međunarodnom pravu.⁴⁴¹

U feminističko pravnoj teoriji postoje različita pozališta kada se govori o jednakosti i o tome šta ona podrazumijeva, a u velikoj mjeri su dokumentovani i analizirani načini na koje su pravna pravila konsolidovali nejednakost između žena i muškaraca.⁴⁴² Iako je došlo do nekih pomaka od tradicionalnih konstrukcija jednakosti u međunarodnom pravu, koja se bazira na pomenutoj aristotelovskoj istovjetnosti/različitosti, tradicionalna paradigma jednakosti ostala je dominantan okvir, posebno nakon Svjetke konferencije u Pekingu.⁴⁴³

Alice Edwards je, pišući o generalnom konceptu jednakosti i feminističke kritike, dokumentovala neke od najistaknutijih feminističkih gledišta o jednakosti koji su izvršili pomake u odnosu na tradicionalan okvir jednakosti.⁴⁴⁴ Tako je, Edwards, navela gledište Catharine MacKinnon koja je kritički pristupila aristotelovskom stanovištu o jednakosti koje podrazumijeva da se slični tretiraju slično, odnosno da osobe na sličnim pozicijama ne bi trebalo tretirati nejednako.⁴⁴⁵ Prema Warwick MacKean-u, problem sa ovim stavom je to što ne adresira koje su razlike relevantne u determinisanju toga da li su pojedinci jednaki ili nejednaki.⁴⁴⁶ Ovakvo gledište podupire i Katarina Frostell, koja navodi da je ovo stanovište problematično kada je u pitanju jednakost između žena i muškaraca jer pretpostavlja da je tačka poredjenja - muškarac, i da se ne može primijeniti tamo gdje uporedivi muškarac nedostaje.⁴⁴⁷ Edwards, dalje, navodi i neke novije vizije jednakosti, recimo, u smislu "društveno stvorenih povoljnosti i nepovoljnosti", nasuprot modelu istovjetnosti i različitosti koji ne dozvoljava bilo kakvo ispitivanje kako pravni sistem održava i konstruiše

⁴⁴⁰ Knjiga V ili 1131a, 1131b, (W.Ross trans., 1925), str. 113.

⁴⁴¹ Catharine MacKinnon, *Women's Lives, Men's Laws*, Harvard University Press, US, 2007, str. 45 i 46.

⁴⁴² Pogledati: Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989.

⁴⁴³ Cook R.J., *Advancing International Law Regarding Women*, 91 *ASIL Proceedings* 308, 1997, str. 316.

⁴⁴⁴ Pogledati: Edwards Alice, *Violence Against Women under International Human Rights Law*, Cambridge University Press, UK, 2011, str. 142 - 147.

⁴⁴⁵ Više o tome: Catharine MacKinnon, *Are Women Human? And Other International Dialogues*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006, str. 105;

⁴⁴⁶ McKean Warwick, *Equality and Discrimination under International Law*, Clarendon Press, Oxford, 1983, str. 3.

⁴⁴⁷ Frostell Katarina, "Gender Difference and the Non-Discrimination Principle in the CCPR and the CEDAW", u Hannikainen Lauri i Nykanen Eeva (eds.), *New Trends in Discrimination Law - International Perspectives*, Turku Law School, 1999, str. 29.

nepovoljnosti žena, ili kako je zakon "muški definisan".⁴⁴⁸ Zatim, ističe i stav Iris Marion Young da nejednakost treba promatrati kroz opresiju i dominaciju prije nego distributivnu pravdu,⁴⁴⁹ koji podržava i Hilary Charlesworth sa idejom da jednakost treba razvijati šire, sa manje naglaska na nediskriminaciju, jer je elizija između ova dva koncepta ograničila njihovu sposobnost da se nose za stvarnim životom žena.⁴⁵⁰ I najzad, ne manje važno, gledište MacKinnon u kojem se nejednakost odnosi na dominaciju i podređenost, a ne na istovjetnost i različitost.

Edwards zaključuje da su ova gledišta rekonceptualizacija jednakosti kojima je zajedničko to što svi polaze od toga da je model istovjetnosti/različitosti manjkav jer nastoji da stavi žene u isti položaj kao i muškarce bez dekonstrukcije institucionalnog sistema koji jačaju tu nejednakost, odnosno muškarac je postavljen kao model, te da na kraju, zanemaruje realnost života žena i njihovu stvarnost.⁴⁵¹ Prema MacKinnon, fundamentalni problem jednakosti nije da li je pojedinac isti ili različit jer; *nije u pitanju rodna razlika; već je u pitanju razlika koju pravi rod*.⁴⁵²

U svakom slučaju, Sandra Fredman ističe postojanje tri razvojne faze zakonskog principa jednakosti:

- 1- faza u kojoj se ukidaju formalne zakonske prepreke;
- 2- faza u kojoj se zakonski zabranjuje diskriminacija u javnoj i privatoj sferi;
- 3- faza u kojoj se proširuje obim nezakonite diskriminacije i mehanizmi za promovisanje ravnopravnosti;
- 4- faza koja uključuje i objedinjuje sve tri prethodne faze.⁴⁵³

U pogledu pristupa jednakosti, prema Jewsonu i Masonu, postoje dva glavna pravca: liberalni i radikalni. Liberalni pristup jednakosti podrazumijeva da jednakost postoji kada svi ljudi imaju pristup istom društvenom priznanju. Za državu, to znači da je potrebno preduzimati ispravne procedure koje se implementiraju uzimajući u obzir *a priori* jednakost, čime se nejednakost smanjuje i vodi ka većoj jednakosti. Sa druge strane, radikalni pristup jednakosti se fokusira na potrebu da se direktno

⁴⁴⁸ Više o tome: Mahoney Kathleen, "Canadian Approaches to Equality Rights and Gender Equity in the Courts", u Rebecca Cook (ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994, str. 441, 442.

⁴⁴⁹ Vidjeti: Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, 1990, str. 193.

⁴⁵⁰ Više o tome: Charlesworth Hilary, "Concepts of Equality in International Law", u G. Huscoff i P. Rishworth (eds.), *Litigating Rights: Perspectives from Domestic and International Law*, Hart Publishing, Oxford, 2002, str. 147.

⁴⁵¹ Alice Edwards, *Violence Against Women under International Human Rights Law*, str. 148.

⁴⁵² Više o njenim stavovima o jednakosti: Catherine MacKinnon, *Are Women Human? And Other International Dialogues*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006, str. 74.

⁴⁵³ Sandra Fredman, *Discrimination Law*, Oxford University Press, 2002, str. 5 - 6.

interveniše kako bi se postigla pravednost.⁴⁵⁴ Ovaj pristup opravdava afirmativne akcije, koje su česta sredstva za kojima zakonodavac poseže kako bi ojačao rodnu ravnopravnost u pravnom poretku. Kako su ovi pristupi i njihova objašnjenja relativno zastarjela, a praktično nisu dovela do idealnih rješenja, Kirton i Greene su primijetili da oni nose za sobom i prilične kritike. Recimo, liberalan pristup se shvata kao nesposoban da pruži jednakost jer se suočava sa opštim okvirom višestrukih nejednakosti na različitim nivoima, dok je intervencionistički radikalniji pristup često negativno percipiran kao obmota diskriminacija i poseban tretman jer nastoji da saosjeća sa nižim položajem žene u društvenom kontekstu.⁴⁵⁵

Zbog čega je bilo važno proći kroz teorijsku notu jednakosti? Ona na sofisticiran način pokazuje da, nažalost, jednakost žena u diskursu o ljudskim pravima jeste postalo shvaćeno kao postizanje prava na osnovu prava muškaraca. Definitivno, muškarci su ti koji daju mjeru po kojoj se jednakost mjeri.⁴⁵⁶ Upravo je to ono što je zajedničko svim ovim gledištima. U praksi, posebno je važno dati odgovor na pitanje: da li je izvršena dekonstrukcija pravnog sistema koji jača tu nejednakost?

2.8. AFIRMATIVNA AKCIJA: JAČANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Istorijski začetak afirmativne akcije predstavlja tzv. *executive order* američkog predsjednika Džona F. Kenedija, koji se odnosio na afirmativnu akciju za zapošljavanje i tretman zaposlenih bez uzimanja u obzir njihove rase, vjerovanja, boje ili nacionalnog porijekla.⁴⁵⁷ Ivana Krstić naglašava da je afirmativna akcija, u tom smislu, korišćena u kontekstu rasne diskriminacije, a da je od skorije obimno korišćena na tlu Evrope kao mjera koja osigurava ženama jednakost na radnom mjestu.⁴⁵⁸ Autorka, dalje, naglašava da afirmativna akcija predstavlja "odstupanje od osnovnog principa formalne jednakosti"⁴⁵⁹. Stratigaki, takođe, ističe da je afirmativna akcija u Evropi bila temeljna osnova za jednake mogućnosti i antidiskriminacijske politike koje su podrazumijevale usvajanje konkretnih mjera u ime žena, u cilju

⁴⁵⁴ Nick Jewson, David Mason, "The theory and practice of equal opportunities policies: Liberal and radical approaches", *Sociological Review*, 34 (2), 1986, 307 - 334.

⁴⁵⁵ Gill Kirton, Anne-marie Greene, "Gender equality and industrial relations in the "New Europe": An introduction", *European Journal of Industrial Relations*, 11 (2), 2005, 141 - 149.

⁴⁵⁶ Natalie Persadie, *A Critical Analysis of the Efficacy of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, UK, 2012, str. 43.

⁴⁵⁷ Pogledati:

<https://www.presidency.ucsb.edu/documents/executive-order-10925-establishing-the-presidents-committee-equal-employment-opportunity> (pristupljeno 15.01.2024.godine).

⁴⁵⁸ Više o tome: Krstić Ivana, "Afirmativna akcija u Sjedinjenim Američkim državama i Evropskoj uniji: poređenje i analiza", *Facta Universitatis, Series Law and Politics*, Vol. 1, No. 7, NR, 2003, str. 825 - 843.

⁴⁵⁹ Ibid.

prevazilaženja njihovih nejednakih pozicija u patrijahalnom društvu u kojem dominiraju muškarci.⁴⁶⁰

Prema opšteprihvaćenoj definiciji u udžbenicima ljudskih prava, afirmativna akcija ili preferencijalni tretman je:

“naziv za skup raznovrsnih mjera koje se preduzimaju u korist određenih grupa i njihovih pripadnika, kako bi se otklonile posljedice diskriminacije”⁴⁶¹.

Različiti autori, šaroliko definišu pojam afirmativne akcije. Prema Veri Lomazzi i Isabelli Crespi, afirmativna akcija predstavlja:

“političko sredstvo koje ima za cilj promovisanje učešća ljudi određene etničke pripadnosti, roda, seksualnog i društvenog identiteta u kontekstima u kojima su oni manjina i/ili nedovoljno zastupljena grupa”⁴⁶².

Dakle, riječ je o širokom terminu koji podrazumijeva skup mjera koje država preduzima u cilju postizanja jednakosti. Afirmativna akcija, u suštini, predstavlja alternativni pristup konceptu jednakosti, u smislu ishoda, gdje se akcenat stavlja na suštinskoj, a ne samo formalnoj jednakosti, što, prema riječima Krstić “zahtijeva njeno dalje opravdanje”⁴⁶³. McKean opravdava takvo odstupanje od stroge jednakosti, kroz “posebne mjere” ili razlike u tretmanu dizajniranom da se pojedinci i/ili grupe uzdignu do standarda jednakosti.⁴⁶⁴

Afirmativne akcije su teorijski i praktično kontroverzan pojam. Kroz njihovu refleksiju u teoriji i praktičnim iskustvima, mnogi autori su tvrdili da ona, ipak, stvara nove nejednakosti između žena i muškaraca jer im se ne omogućava jednak tretman⁴⁶⁵ i jednake mogućnosti⁴⁶⁶, što dovodi do sukoba sa univerzalizmom koji se shvata kao

⁴⁶⁰ Maria Stratigaki, “Gender mainstreaming vs positive action: an ongoing conflict in EU gender equality policy”, *European Journal of Women's Studies*, 12(2), 2005, str. 165–186.

⁴⁶¹ Milan Panoć, Boris Krivokapić, Ivana Krstić, *Međunarodna ljudska prava*, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet, Beograd, 2018.

⁴⁶² Vera Lomazzi, Isabella Crespi, *Gender Mainstreaming and Gender Equality in Europe*, Policy Press, UK, 2019, str. 15.

⁴⁶³ Krstić Ivana, *Ibid.*

⁴⁶⁴ McKean, *Equality and Discrimination under International Law*, str. 3.

⁴⁶⁵ Pogledati: Rossilli, M., *Gender Policies in the European Union*, Peter Lang Publishing, London, 2000;

Christalla A. Ellina, *Promoting Women's Rights: The Politics of Gender in the European Union*, Routledge, New York, 2003.

⁴⁶⁶ Pogledati: Joan Eveline, Carol Bacchi, “What are we mainstreaming when we mainstream gender?”, *International Feminist Journal of Politics*, 7(4), 496–512, 2005;

Heather MacRae, “Gendering integration: Unintentional and unanticipated gender outcomes of European Union policy”, *Women's Studies International Forum*, 39(July–August), 3–11, 2013.

jednak pristup jednakim mogućnostima, pa se postavljaju pitanja o jednakosti i individualnim pravima muškaraca koji mogu biti diskriminirani ovim akcijama.

U svakom slučaju, polazeći od toga da formalna jednakost, često, ne uzima u obzir strukturalne nepovoljnosti u životu žena, mnogi pravni sistemi su prihvatili ne samo formalnu, već i suštinsku jednakost žena i muškaraca. U mnogim evropskim državama, iako politike formalne jednakosti imaju duboku ukorijenjenu tradiciju, antidiskriminacijske politike i politike jednakih mogućnosti su imale izazovne periode, na primjer, u odnosu na jednaku platu i na jednak pristup i učešće na visokom pozicijama žena⁴⁶⁷, pa su ove mjere opravdane i u takvim pravnim porecima. Njima se, dakle, uklanja ili sprječava diskriminacija ili se nadoknađuju nepovoljnosti uzrokovane strukturama koje postoje u društvu, kako bi se garantovala suštinska jednakost. Naglasak se sa jednakosti pristupa pomjera na stvaranje uslova koji će vjerovatnije dovesti do jednakosti ishoda⁴⁶⁸, te na postizanje uključivanja i osnaživanja žena u svim sferama⁴⁶⁹. Važno je, stoga, stvoriti pravni sistem koji funkcioniše i, u isto vrijeme, čini razlike razlogom za slavlje, a ne razlogom za klasifikaciju.

2.9. FEMINIZAM U MEĐUNARODNOM PRAVU I LJUDSKIM PRAVIMA

Prikazana teorijska diskusija ukazala je da su debate o položaju žena sa svojim korijenima još u antičkom dobu, stajale kao svetionik i zvijezde vodilje savremenoj feminističkoj misli koja je svoj procvat doživjela tek sredinom prošlog vijeka. Na to je impozantan uticaj imao razvoj međunarodnog prava i ljudskih prava u periodu nakon II Svjetskog rata, kada su pitanja ljudskih prava posebno dobila na značaju.⁴⁷⁰ Vrijeme implementacije i internacionalizacije prava kodifikovanih u međunarodnim izvorima kao carstvu prava čovjeka, doprinijelo je naizgled stvaranju zlatnog vijeka ljudskih prava, "doba prava" u kojem ljudska prava imaju priliku da se univerzalizuju i postanu "opšti zakon naroda",⁴⁷¹ U civilizacijskom smislu, utemeljenje ljudskih prava na nivo osnovnih načela zakonodavstva i društvenog poretka je presudan istorijski momenat u zapadnoj kulturi i opšteprihvaćenoj moralnoj

⁴⁶⁷ Više o tome: Annick Masselot, "The state of gender equality law in the European Union", *European Law Journal*, 13(2), 2007, 152–68.

⁴⁶⁸ Teresa Rees, *Mainstreaming Equality in the European Union*, Routledge, London, str. 34.

⁴⁶⁹ Više o tome: Johanna Kariola, Kevai Nousiainen, "The European Union: Initiator of a new European anti-discrimination regime?", Kriszta, A., Skjeie, H. and Squires, J. (eds.) *Institutionalizing Intersectionality*, Palgrave Macmillan, London, 2021, str. 33–58.

Alison E. Woodward, "From equal treatment to gender mainstreaming and diversity management", Abels, G. and Mushaben, J.M. (eds.) *Gendering the European Union*, Palgrave Macmillan, London, 2012, str. 85–103.

⁴⁷⁰ Nurko Pušić, "Razvoj ideje ljudskih prava, povodom 50 godina Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka", *Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu Most*, Broj 106–107, nova serija 17–18, Mostar, Bosna i Hercegovina, 1998, str. 6.

⁴⁷¹ Rots Džm, "Zakon naroda", *Poštke ljudskih prava, Beogradske krug* 3–4/1995–1–2/1996, str. 9.

viziji čovječanstva.⁴⁷¹ U savremenoj pravnoj literaturi, ljudska prava se, najčešće, određuju kao skup prava i sloboda koje pripadaju svim ljudima, koja se stiču samim rođenjem i kao takva ne zavise od volje države.⁴⁷² Upotreba riječi *prava* i *sloboda* u množini, zapravo usmjerava ka pozitivno - pravnom aspektu određivanja pojma ljudskih prava.⁴⁷³

Alice Edwards ističe postojanje četiri faze u feminističkoj teoriji ljudskih prava ali naglašava da su one prilično arbitrarne u svom dizajnu, i to sa mnogo preklapanja između njih jer su sekvencne do određene tačke, budući da se i dekonstrukcija i rekonstrukcija nastavljaju dešavati u kontinuitetu.⁴⁷⁴ Prva faza se, upravo, vezuje za prethodno opisan period nakon II Svjetskog rata, kada je međunarodno javno pravo doživjelo poseban procvat, a to vrijeme istovremeno karakteriše i aktivizam žena oko prava na ravnopravnost u politici, braku i ekonomiji.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima donijeta je u ovom periodu, odnosno 1948. godine. Veliki uticaj na donošenje ove deklaracije imala je Komisija za status žena, posebno angažman Eleanor Roosevelt kao predsjednice Komisije za ljudska prava. Ljudska prava su u ovoj deklaraciji, naime, bila svedena na "men's rights", odnosno prava muškaraca. Zahvaljujući Eleanor Roosevelt "greška" je ispravljena, pa su se u pomenutoj Deklaraciji ipak našla "*human rights*", odnosno ljudska prava. Prema Slađani Jovanović, postavlja se očigledno pitanje da li je zaista u pitanju bila greška ili je ipak tako nešto bilo samo izraz aktuelne situacije u kojoj sasvim sigurno djeluje sistemska diskriminacija⁴⁷⁵ jedne čitave polovine ljudske populacije? Čini se da ta proklamovana neotuđiva prava koja kao takva pripadaju svim živim bićima samo na osnovu činjenice da su ljudi, nijesu uvijek i u potpunosti dostupna ženama, niti je sa tim u vezi, diskriminacija žena i nasilje nad ženama brzo i

⁴⁷¹ Više o tome: Emanuel Levinas, "Ljudska prava i dobra volja", *Politike ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 30.

Beni Šarot, "Prava žena kao ljudska prava: prilog re-viziji ljudskih prava", *Politike ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 174.

⁴⁷² Vojin Dimitrijević, Dragoljub Popović, Tatjana Papić, Vesna Petrović, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, 2006, str. 36.

⁴⁷³ Sasa Gajin, *Ljudska prava pravno - sistemski okvir*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, 2011, str. 17.

⁴⁷⁴ Alice Edwards, *Violence Against Women Under International Human Rights Law*, Cambridge University Press, New York, 2011, str. 39.

⁴⁷⁵ Sistemska ili strukturalna diskriminacija predstavlja najopasniji oblik diskriminacije žena jer je kao takav oblik diskriminacije koji je sakriven. Sistemska ili strukturalna diskriminacija se odnosi na politiku institucija u kojoj postoji dominantna rasa, etnička ili rodna grupa i ponašanje pojedinaca koji primenjuju politiku i kontrolisu institucije, a koji su u namjeri rasno, etnički ili rodno neutralni, ali za rezultat imaju različiti i štetan tretman manjinskih rasnih, etničkih ili rodnih grupa. O diskriminaciji: Pincus F. L., *Discrimination comes in many forms: individual, institutional, and structural*!"

<https://www.extension.iastate.edu/40files/StaffDocs4H/2014/40thFest/DiscriminationComesInManyForms.pdf>

Iako prepoznato kao kršenje ljudskih prava.⁴⁷⁷ Na liniji navedenog, Edwards ističe rad i aktivnosti Komisije za status žena koja je blisko sarađivala sa ženskim nevladinim organizacijama, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji gdje je njihova djelatnost posebno bila fokusirana na rodnu ravnopravnost i nediskriminaciju. Ovo je odraženo u Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije protiv žena iz 1979. godine, čime se formira politički okvir rada Ujedinjenih nacija na pravima žena.⁴⁷⁸

Edwards, dalje, navodi 1980. godinu kao početak druge faze koji se odnosi na dekonstrukciju prava, u kojoj su se feministički teoretičari/ke bavile dekonstrukcijom i kritikovanjem međunarodnih normi ljudskih prava, kao i drugih aspekata međunarodnog prava kako bi indentifikovali praznine i nedostatke pravnih normi.⁴⁷⁹ Iako su teorije i ideologije o ljudskim pravima bile atraktivne jer ih karakteriše univerzalnost, one su, međutim, od svojih začetaka praćene ideološkim predrasudama⁴⁸⁰ i kritikama koje su posebno okarakterisale drugu fazu feminističke teorije međunarodnog prava i ljudskih prava.

Izraz nezadovoljstva i bunta povodom takvog stanja u društvu, doveo je do stvaranja koncepta ženskih ljudskih prava koji započinje borbu za zaštitom žena i njihovih prava. Tako je problem diskriminacije žena postao vidljiv i prepoznat na međunarodnom nivou. Značajno je, u tom smislu, pomenuti završni dokument Treće konferencije o ženama koja je održana u Najrobiju, 1985. godine. Najrobijska strategija je od posebne važnosti jer njome po prvi put u istoriji nasilje nad ženama i nasilje u porodici bivaju prepoznati i predstavljeni kao oblik diskriminacije. Ova Konferencija bila je najveća i najuticajnija konferencija svoje vrste u to doba, i kao takva bila je jedna od prekretnica na polju zaštite žena i sprječavanja nasilja nad njima, naglašavajući da se nasilje u porodici smatra "udarom na fizički i moralni integritet žena"⁴⁸¹. Prije Konferencije u Najrobiju održane su još dvije: Konferencija u Meksiko Sitiju, 1975. godine i Konferencija u Kopenhagenu 1980. godine. Sve tri konferencije su imale kao ključne teme jednakost, mir i razvoj.⁴⁸²

⁴⁷⁷ Slađana Jovanović, *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Institut za sociološka i kriminološka ispitivanja, Beograd, 2010, str. 90.

⁴⁷⁸ Alice Edwards, 2011, str. 39.

⁴⁷⁹ Ibid, str. 40.

⁴⁸⁰ Zlatiborka Popov - Momčinović, "Feministički diskurs o ljudskim pravima", *Zbornik radova*, Pravni fakultet Univerziteta u istočnom Sarajevu, 2011, str. 79.

⁴⁸¹ Forward - Looking Strategies for the Advancement of Women to the Year 2000: https://www.google.com/url?sa=t&ref=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=2ah1KEncsu4j8v5HkAhWypLKH00QCAIQFjABegQICsAE&url=https%3A%2F%2Fwww.un.org%2Fwomenwatch%2Fconfer%2Fnull%2FNairobi1985%2Freport%2F&usq=AOvVaw1BGsAXgub_WYCJljo6SO79

⁴⁸² Više o konferencijama na: <https://www.un.org/en/conferences/women>.

“Veliko je zlo što su žene bile zanemarene u potarzi za slobodom, jednakošću i za onim odveć precizno nazvanim “pravima čovjeka”.⁴⁸³

S obzirom na uočljivu mušku pristrasnost međunarodnog prava koje su feminističke pravne teoretičarke posebno isticale i kritikovale u ovom periodu, feminizam se smatra jednim od glavnih “krivaca” za započetu borbu⁸ a polju obezbjeđivanja rodne ravnopravnosti koja još uvijek traje. Ipak, ova borba za jednak tretman nije objeručke dočekana, niti je bila opšteprihvaćena, tako i danas još uvijek nailazi na zidove otpora kako na međunarodnom tako i na nacionalnim nivoima. Feministički dekonstrukcioni pristup pravu se, stoga, nije završio ni do danas.

Ovaj dekonstrukcioni pristup pravu postavio je temelje za kasnije teorijske rasprave, međutim, prema tvrdnji Edwards, rijetko nudi konkretne prijedloge putem kojih bi međunarodno pravo ljudskih prava moglo da se razvija ili koristi u svrhu iskustva žena, pa su tek kasnije feministički pravni teoretičari/ke prihvatili međunarodno javno pravo kao put za ostvarivanje prava žena. Time, Edwards, prepoznaje početak treće faze od 1990. godine i naziva je “rekonstrukcija, preoblikovanje i reinterpretacija”.⁴⁸⁴ Ovu fazu karakterišu napori da se pitanja žena stave na dnevni red ljudskih prava, posebno da se seksualno nasilje nad ženama u oružanim sukobima prizna kao kršenje ratnog prava.⁴⁸⁵ Ovo je takođe bio pristup Bečke svetske konferencije o ljudskim pravima 1993. godine, u kojoj je rečeno da su “prava žena ljudska prava”, a što je kasnije ponovljeno u Pekinškoj platformi za akciju 1995. godine. Na Bečkoj konferenciji je posebno naglašeno da su prava žena i djevojčica neotuđivi, integralni i nedjeljivi dio univerzalnih ljudskih prava i da se oblici seksualnog zlostavljanja i eksploatacije smatraju nespojivim sa ljudskim dostojanstvom i vrijednošću ljudskog bića, te da moraju biti eliminisani.⁴⁸⁶ Feministička zastupništva, dakle, tokom ove faze pokušavala su ne samo da unaprijede međunarodni sistem u korist žena već, često, jednostavno da ga angažuju u

⁴⁸³ Anne Phillips, (*Obratnje Demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001, str. 12.

⁴⁸⁴ Alice Edwards, 2011, str. 40.

⁴⁸⁵ Alice Edwards ističe da je ovaj period u velikoj mjeri oblikovan događajima u bivšoj Jugoslaviji 90-ih godina i činjenici da su u sukobu korišćeni silovanje i seksualno nasilje kao namerna vojna strategija psihološkog rata, pa se ova treća faza manje fokusira na kritiku sistema međunarodnog prava ljudskih prava i odbacivanje istog, delimično ih u cjelini, kao irelevantnog za život žena, a više na razmišljanje o potencijalnom opsegu normi ljudskih prava koji bi se namoćio i primenjivao u korist žena. Zato ovaj period Edwards naziva period rekonstrukcije, preoblikovanja i reinterpretacije. Ibid, str. 41.

⁴⁸⁶ Vienna Declaration and Programme of Action, World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993; UN Doc. A/CONF.157/23, 12. jul 1993, par. 18: “Ljudska prava žena i djevojčica su neotuđivi, integralni i nedjeljivi dio univerzalnih ljudskih prava. Puna i jednaka participacija žena u političkom, civilnom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu, na nacionalnom, regionalnom i internacionalnom nivou, i iskorenjivanje svih oblika diskriminacije na osnovu pola, prioritetni su ciljevi međunarodne zajednice.”

tom pogledu i time utiču na promjene na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti.⁴⁸⁷

Edwards, najzad, prepoznaje postojanje četvrte faze čiji početak vezuje za 2000. godinu, a koja traje do danas, i naziva je "refleksija, ponovna procjena i reevaluacija". Ono što karakteriše ovu fazu, prema njenom stanovištu, predstavlja preispitivanje integracionog pristupa treće faze, procjene napretka i sagledavanje postignuća feminističkog pokreta kroz procjenu "realnosti na terenu, umjesto "grandioznog teoretisanja", uz uključivanje više empirijskih analiza.⁴⁸⁸

Oslanjajući se na ovo stanovište Edwards, ova disertacija se nalazi unutar četvrte faze refleksije, procjene i reevaluacije, pa se neće baviti grandioznim teoretisanjima, izuzev u smislu međunarodne relevantnosti ove disertacije i izvjesnih smjernica u tom smislu. Najveća pažnja se, naime, posvećuje konkretnoj analizi pravnih normi i sudske prakse u crnogorskoj jurisprudenciji u cilju procjene i reevaluacije napretka u oblasti rodne ravnopravnosti, kao i odnosa međunarodnog prava i domaćeg prava na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom sistemu i društvu, uz uključivanje više relevantnih empirijskih analiza u tom pogledu.

2.10. FEMINISTIČKA KRITIKA MEĐUNARODNOG PRAVA LJUDSKIH PRAVA

Uopšteno govoreći, postoje brojne feminističke kritike međunarodnog prava ljudskih prava i one se, u najvećem dijelu, odnose na mušku prirodu ljudskih prava, odsustva žena sa mjesta odlučivanja, dikotomiju na javno/privatno i patrijahalnu ulogu žena u toj podjeli, kao i esencijalizaciju žena. Sve ove kritike karakteriše postojanje složenih podkritika i različitih stanovišta feminističkih pravnih autorki i autora, koji su se posebno bavili dekonstrukcijom prava u ovom pogledu.⁴⁸⁹ Imajući

⁴⁸⁷ Pogledati: Amnesty International, *Human Rights are Women's Rights*, AI Index: 77/01/95, 1995; Rebecca J. Cook, "State Responsibility for Violations of Women's Human Rights", 7 *Harv. Hum. Rts. J.* 125, 1994;

Karen Engle, "International Human Rights and Feminisms", *Michigan Journal of International Law*, Vol 13, Issue 2, 1992.

⁴⁸⁸ Alice Edwards, 2011, str. 43.

⁴⁸⁹ Pogledati različite izvore: Andrew Byrnes, "Using International Human Rights Law and Procedures to Advance Women's Rights", K. D. Askin and D. M. Koenig (eds.), *Women and International Human Rights Law*, Transnational Publishers, New York, 2000;

Ngaine Naffine, Rosemary Owens, *Seeing the Subject (of Law)*, Law Book Co Australia, 1997;

Rebecca L. Hilcock, "Establishing the Rights of Women Globally: Has the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women made a Difference?" 12 *Tulsa Journal for Comparative and International Law*, Vol.12, 2005;

Fareeda Banda, *Women, Law and Human Rights: An African Perspective*, Hart Publishing, 2005;

Berta Hernández-Trujol, "Women's Rights as Human Rights - Rules, Realities and the Role of Culture: A Formula for Reform", *Brooklyn Journal of International Law*, Vol. 21, No. 605, 1996;

Karen Engle, "Female Subjects of Public International Law: Human Rights and the Exotic Other Female", Dan Danielsen, Karen Engle (ed.), *After Identity: A Reader in Law and Culture*, Routledge, 2013;

to u vidu, nije moguće na sveobuhvatan način pomenuti sve relevantne kritike i diskusije bogate feminističke jurisprudencije, pa će biti istaknuto samo esencijalno.

Sve feminističke autorke i autori, naime, primjećuju da međunarodno pravo kakvo je poznato danas, rođeno u doba prosvetiteljstva i doba razuma, ističe pozitivističku filozofiju gdje je posebno vidna inherentna, patrijahalna i androcentrična struktura ljudskih prava i međunarodnih odnosa.⁴⁹⁰

Mnoge autorke i autori tvrde da je međunarodno pravo ljudskih prava koncipirano kao skup "muških" prava⁴⁹¹, te da ono, na taj način, predstavlja ništa drugo do "potpuno seksistički sistem"⁴⁹². Oni su, u tom smislu, međunarodnom pravu pripisali duboko zasnovan rodni diskurs koji privileguje muškarce, pa tako prema Hilary Charlesworth, ono pripada "muškom svijetu prava, maskirajući se u ljudsko"⁴⁹³, jer je u potpunosti ignorisao koncepte roda čime je bio "praktično neprobojan za glasove žena"⁴⁹⁴. Istorijski gledano, žene su, doista, bile nevidljive u zakonima jer

Alice Edwards, "Everyday Rape: International Human Rights Law and Violence against Women in Peacetime", C. McGlynn and V. Munro (eds.), *Rethinking Rape Law: International and Comparative Perspectives*, Routledge-Cavendish, London, 2010;

Johanna E. Bond, "International Intersectionality: A Theoretical and Pragmatic Exploration of Women's International Human Rights Violations", 52(1) *Emory Law Journal*, 71-186, 2001;

Elizabeth Spelman, *Inessential Women*, Beacon Press, 1990;

Jasminka Kaljdzic, "Rape, Representation, and Rights: Foremating International Law with the Voices of Women", *Queen's Law Journal*, Vol. 21, 457, 1996;

Kathleen Mahoney, "Theoretical Perspectives on Women's Human Rights and Strategies for their Implementation", 12 *Brook. J. Int'l L.* 799, 1996;

Catharine A. MacKinnon, "Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence", *Signs*, Vol. 7, No. 3, *Feminist Theory* (Spring), 1982.

⁴⁹⁰ Pogledati: Hilary Charlesworth, "What are Women's International Human Rights?" in Rebecca J. Cook, ed., *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994.

Nicola Lacey, "Feminist Legal Theory and the Rights of Women" in Karen Knop, ed., *Gender and Human Rights*, New York: Oxford University Press, 2004;

Hilary Charlesworth, Christine Chinkin & Shelley Wright, "Feminist Approaches to International Law" 85 *Am. J. Int'l L.* 613, 1991;

Karen Engle, "International Human Rights and Feminisms: When Discourses Keep Meeting" in Doris Boss & Ambreen Manji, eds., *International Law: Modern Feminist Approaches*, Portland: Hart Publishing, 2005.

⁴⁹¹ Više o tome: Riane Eisler, "Human Rights: Toward an Integrated Theory for Action", 9 *HRQ* 287, 1987;

Charlotte Bunch, "Women's Rights as Human Rights: Toward a Re-Vision of Human Rights", 2 *HRQ* 486, 1990;

Rebecca J. Cook, "Women's International Human Rights Law: The Way Forward", 15 *HRQ* 230, 1993;

Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, "The Gender of Jus Cogens", 15 *HRQ* 63, 1993;

Hilary Charlesworth, "Human Rights as Men's Rights", Peters and Wolper (eds.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, 103;

Gayle Binion, "Human Rights: A Feminist Perspective", 17 *HRQ* 509, 1995;

Charlotte Bunch, "Transforming Human Rights from a Feminist Perspective", Peters and Wolper (eds.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, 11;

⁴⁹² Charlesworth and Chinkin, *The Boundaries of International Law*, str. 18.

⁴⁹³ Hilary Charlesworth, "What are 'Women's International Human Rights'?", *Human Rights of Women*, University of Pennsylvania Press, 1994, str. 67.

⁴⁹⁴ Više o muškom svijetu međunarodnog prava: Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, Shelley Wright, "Feminist approaches to International Law", *American Journal of International Law*, Volume 85, Issue 4, October 1991, 613 - 645, str. 621.

nisu imale status osoba koje mogu posjedovati zakonska prava.⁴⁹⁵ U tom svijetlu, međunarodne norme o ljudskim pravima prvobitno su bile artikulirane i nastavljaju tako da se tumače i primjenjuju kako bi odražavale iskustva muškaraca, dok u potpunosti zanemaruju štete koje najčešće ili nesrazmjerno pogađaju žene.⁴⁹⁶ Ovo, zapravo, predstavlja opšte prihvaćenu feminističku kritiku međunarodnog prava ljudskih prava jer ono privileguje realnosti muških života, a zanemaruje realnosti ženskih života.⁴⁹⁷

„U diskursu o ljudskim pravima tradicionalno dominiraju muškarci u smislu da se, u onom što je u suštini muški svijet, muškarci bore da ostvare svoje dostojanstvo i zajedničku ljudskost protiv nadmoćnog državnog aparata. Pokušaji da se definiše tijelo građanskih i političkih prava vršeni su od osamnaestog vijeka pa nadalje u društvima koja su organizovali muškarci i, pretežno, za muškarce.“⁴⁹⁸

Rodna neravnopravnost i diskriminacija su se, izgleda, gotovo naturalizovale jer se "sveobuhvatna i sistemska kršenja ljudskih prava nad ženama smatraju dijelom prirodnog poretka"⁴⁹⁹. Feministički autori/ke smatraju da su debate o ženskim pravima u diskursu međunarodnog prava predstavljale samo "ometajući višak"⁵⁰⁰, između ostalog, zbog činjenice da političkim subjektima i na nacionalnom i na međunarodnom nivou dominiraju muškarci, čime se onemogućava da problem rodne ravnopravnosti bude vidljiv⁵⁰¹. To, prema njima, znači i da se problemi koji tradicionalno brinu muškarce smatraju opštim ljudskim pitanjima; dok se, "pitanja žena", za razliku od njih, smatraju posebnom i ograničenom kategorijom⁵⁰². Na liniji

⁴⁹⁵ Ngairu Naffine, "Can Women be Legal Persons?", in James, S., Palmer, S. (ed./s), *Visible Women - Essays on feminist legal theory and political philosophy*, 2002.

⁴⁹⁶ Alice Edwards, *Violence Against Women and International Human Rights Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, str. 51.

⁴⁹⁷ O marginalizaciji žena pogledati: Anne Gallagher, "Ending the Marginalization: Strategies for Incorporating Women into the United Nations Human Rights System", 19 *HRQ* 2, 1997.

O istoriji uključivosti žena u razvoj međunarodnog prava ljudskih prava pogledati: Arvonne S. Fraser, "Becoming Human: The Origins and Development of Women's Human Rights", 21 *HRQ* 853, 1999.

⁴⁹⁸ Noreen Burrows, "International Law and Human Rights: The Case of Women's Rights" in T. Campbell et al (eds.), *Human Rights: From Rhetoric to Reality*, New York, Basil Blackwell, 1986, str. 80.

⁴⁹⁹ Joanna Kerr, "The Context and the Goal", *Ours By Right: Women's Right as a Human Rights*, London, 1993, str. 3.

⁵⁰⁰ Hilary Charlesworth, "What are 'Women's International Human Rights'?", *Human Rights of Women*, University of Pennsylvania Press, 1994, str. 59.

⁵⁰¹ Chafone Bunch, "Transforming Human Rights from a Feminist Perspective", *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London, Routledge, 1995, str. 12.

⁵⁰² Hilary Charlesworth, "Human Rights as Men's Rights", *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London, Routledge, 1995, str. 105.

isticanja "posebne, ograničene" kategorije, Hilary Charlesworth, Christine Chinkin i Shelley Wright navode sljedeće:

"Zato što muškarci generalno nisu žrtve seksualne diskriminacije, porodičnog nasilja i seksualnog ponižavanja i nasilja, ovi problemi se prebacaju u *posebnu sferu* i često budu *ignorisani*. Ortodoksni pristup međunarodnom pravu i politici bi se dramatično promijenio ako bi njihove institucije zaista bile ljudske po sastavu"⁵⁰³.

Oduzeto ženskih glasova, dakle, predstavlja direktnu posljedicu "muške hegemonije nad javnim životom i institucijama"⁵⁰⁴, što je dovelo do isključenosti žena, ili njihovog zanemarljivog doprinosa u pregovorima, razvijanju, artikulisanju, izradi, praćenju i sprovođenju normi ljudskih prava, čime su pitanja žena ostala zanemarena.⁵⁰⁵ Preokretanje ovakvih tokova ogledalo se u uzimanju učešća žena u procesima i institucijama ljudskih prava što je direktno uticalo na relevantnost pravnih propisa za žene koje su smatrale da imaju jednaka prava da sasvim ravnopravno sa muškarcima budu uključene u sve aspekte pravnog, političkog, ekonomskog, kulturnog i civilnog života.⁵⁰⁶ Charlesworth, u tom pogledu, identifikuje dva razloga za veće učešće žena i njihovu zastupljenost u međunarodnim organizacijama: prvo, to predstavlja osnovno pitanje ravnopravnosti i ljudskih prava, i drugo, žene nude različite oblike donošenja odluka.⁵⁰⁷

Dugo očekivana zastupljenost žena u međunarodnim tijelima i njihovo učešće u donošenju pravnih normi, međutim, nije ostalo bez kritike, i to u prvom redu zbog toga što su se glasovi žena, uglavnom, glasno čuli na forumima specifičnim za žene, ali su njihovi glasovi bili prigušeni unutar glavnih tokova međunarodnih tijela⁵⁰⁸, zbog čega je međunarodno pravo ljudskih prava posebno optuženo za marginalizovanje pitanja žena u "geto"⁵⁰⁹. Međunarodna tijela su, u početku, zauzela stanovište da bi posebni programi i međunarodni dokumenti i standardi namijenjeni specijalno pravima za žene riješile problem nejednakosti žena. U tom smislu, kroz

⁵⁰³ Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, Shelley Wright, 'Feminist Approaches to International Law', str. 622.

⁵⁰⁴ Kathleen Mahoney, 'Theoretical Perspectives on Women's Human Rights and Strategies for their Implementation', 12 *Brook. J. Int'l L.* 799, 1996, str. 810;

Ursula A. O'Hare, 'Realizing Human Rights for Women', 21 *HRQ* 364, 365-366, 1999;

Catharine A. MacKinnon, 'Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence', 8 *Signs* 635, 1983, str. 638.

⁵⁰⁵ Više o tome: Ibid. Charlesworth, Chinkin, Wright, 'Feminist Approaches to International Law'.

⁵⁰⁶ Ibid. Byrnes, 2000, str. 96.

Mary Eberts, 'Feminist Perspectives on the Canadian Charter of Rights and Freedoms', P. Alston (ed.), *Promoting Human Rights Through Bills of Rights: Comparative Perspectives*, Oxford University Press, New York, 1999, str. 241.

⁵⁰⁷ Hilary Charlesworth, 'The Gender of International Institutions', 89 *ASIL Proceedings* 84, 1995.

⁵⁰⁸ Alice Edwards, 2011, str. 48.

⁵⁰⁹ Laura Reanda, 'Human Rights and Women's Rights: The United Nations Approach', 3 *HRQ* 11, 1981.

vrijeme, donošeni su različiti međunarodni dokumenti i standardi kojima se težilo ostvarivanju ženskih prava, a koji su poseban predmet interesovanja narednog poglavlja. Sa teorijskog aspekta, međutim, treba naglasiti da dostina feminističkih autorki i autora nije podržavala ovakav pristup pitanjima žena jer dodavanje posebnih prava postojećem sistemu, prema shvatanju Ann Scales, "pretpostavlja da možemo riješiti problem društvene nejednakosti dodavanjem još jednog elementa već postojećim mnogobrojnim pravnim ispitivanjima"⁵¹⁰.

Ipak, određen broj feminističkih autora i autorki podržavao je takvu praksu, koja se, mora se priznati, nije pokazala neučinkovitom, već naprotiv, umnogome je doprinijela pomjeranju sa nezahvalne početne pozicije u pogledu položaja žena kako na međunarodnom, a onda i na nacionalnom planu. Imajući u vidu sve navedeno, međunarodne organizacije su se odlučile za dvojni pristup koji podrazumijeva i uključivanje žena unutar glavnih institucija kroz rodnu integraciju, odnosno *gender mainstreaming*, ali ujedno i održavanje institucija i programa specifičnih samo za žene.⁵¹¹ To je, dakako, uticalo na promjenu statusa quo i okretanje feminističkih pravnih autorki i autora od dekonstrukcije prava ka većem angažovanju i iznalaženju načina da se na pitanja žena adekvatno odgovori, te da se njihov položaj konkretnim djelovanjima zaista poboljša i da se sistemski i kontinuirano radi na ostvarivanju rodne ravnopravnosti kako na međunarodnom nivou tako i na nacionalnim nivoima država.

⁵¹⁰ Ann C. Scales, "The Emergence of Feminist Jurisprudence: An Essay", *95 Yale L. J.* 1373, 1986, str. 1382.

⁵¹¹ Više o tome: Alice Edwards, 2011, str. 49.

POGLAVLJE III

MEĐUNARODNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

RODNA RAVNOPRAVNOST U MEĐUNARODNOM SISTEMU

ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA

3.1. OPŠTI OSVRT

Opšti napredak društva direktno je uticao i na promjene na polju rodne ravnopravnosti u pravu koje su, simultano, doprinijele daljem napretku društva. Iz prikaza prethodnog poglavlja, jasno je da ove promjene nisu nastupile automatski već su rezultat duge borbe i preciznih pravnih, političkih i strateških inicijativa za promociju rodne ravnopravnosti koje sežu čak vjekovima unazad. Premda prava čovjeka kao urođena, jednaka i neotuđiva prava svih članova ljudske porodice predstavljaju temelj slobode, pravde i mira u svijetu, jedan od najkritičnijih izazova s kojima se i danas suočava međunarodna zajednica je, svakako, rodna ravnopravnost. Ova raširena pandemija ometa višestruke napore međunarodne zajednice i glavni je uzrok donošenja brojnih propisa i inicijativa kako bi se odgovorilo na neravnopravno postupanje prema ženama, kao teškoj povredi ljudskih prava. Rodna ravnopravnost je, dakle, svoje mjesto našla u bogatoj međunarodnoj legislativi kao društveni problem koji zaslužuje posebnu pažnju i javnu intervenciju.

Međunarodna zajednica je, naime, među prvima prepoznala ovaj problem i uložila velike napore ka osiguravanju rodne ravnopravnosti koja će omogućiti jednak tretman za žene i muškarce, težeći ka tome da sve pojedince tretira jednako i zabrani i eliminiše različite oblike diskriminacije. U teoriji je bilo mnogo diskusije o tome šta znači jednakost, a u praksi kako postići istu. Jedno je sigurno, većina feminističkih autorki i autora uviđa da postoje jasni globalni obrasci nejednakosti žena i muškaraca objašnjeni u teoriji, dok, još uvijek nije sasvim jasno ili uobičajeno prihvaćeno, koja su to precizna praktična pitanja protiv kojih se mora boriti.⁵¹² I to, najviše zbog kulturnih različitosti savremenih država u idejama i konceptualizaciji rodne ravnopravnosti. Uvođenje pitanja jednakosti između žena i muškaraca u praksi, prvenstveno u pravo i politike, kao i načine i mogućnosti na osnovu kojih su ona adresirana, podrazumijeva shvatanje pojma rodne ravnopravnosti u širem smislu,

⁵¹² Vše o tome: Eniše Hafner- Burton, Mark A. Pollack, "Mainstreaming gender in global governance", *European Journal of International Relations*, 8 (3), 2002, 329 - 373;
Mieke Veloo, *Another Velvet Revolution? Gender mainstreaming and the politics of implementation*, IWM Working paper No.5, Vienna, 2001.

odnosno, u smislu konteksta svake države ponaosob, što ovu disciplinu čini izuzetno kompleksnom.⁵¹³

Crna Gora obavezuje njeno članstvo u međunarodnim organizacijama koje se crpi iz potpisanih, odnosno ratifikovanih dokumenata Ujedinjenih nacija i Savjeta Evrope. To znači da je ona pravno obavezna da ispuni i primjeni sve norme koje se odnose na prava žena i zabranu, eliminaciju i sprječavanje diskriminacije i nasilja nad ženama. Postoji, osim toga, i moralna obaveza u pogledu primjene ne samo pravnih, odnosno obavezujućih već i političkih dokumenata koji su donijeti na nivou ovih organizacija. Iako Crna Gora još uvijek nije država članica Evropske unije, ali jeste država kandidat za članstvo, to podrazumijeva implementaciju *acquis communariae* na nacionalnom nivou, pa legislativa iz oblasti zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda utiče i na crnogorsku legislativu. Uloga ovih međunarodnih organizacija je dvostruka i ogleda se u promovisanju rodne ravnopravnosti i diskriminacije na globalnom nivou, ali je, istovremeno, vidan njihov uticaj na transformaciju pravnih propisa država članica na nacionalnom nivou.

Na liniji ove disertacije se, stoga, postavlja pitanje da li zaista međunarodni pravni instrumenti mogu imati pozitivne efekte u domaćim pravnim režimima, što svakako zavisi i od posvećenosti, prioriteta i političke volje države u pitanju. Evidentno je da borba žena za ravnopravnost uglavnom dobila pravni karakter, jer je kroz vrijeme prepoznato da pravna reforma ima sposobnost da pruži jedan od najvećih podsticaja za društvene promjene. Imajući u vidu sve navedeno, u ovom poglavlju pregledani su najznačajniji međunarodni i regionalni dokumenti i standardi iz oblasti rodne ravnopravnosti, sa ciljem ispitivanja efikasnosti pristupa "od vrha prema dolje" u rješavanju pitanja ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi, odnosno da li se diskurs o ljudskim pravima i međunarodno pravo uopšte mogu koristiti za pozitivnu transformaciju agende za ostvarivanje prava žena na nacionalnom nivou.

3.2. UJEDINJENE NACIJE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANJE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA

Ujedinjene nacije (UN) imaju veliku ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti još od vremena osnivanja 1945. godine, od kada je ova međunarodna organizacija angažovana u borbi za stvaranje pravednijeg društva u kojem su žene i muškarci ravnopravni. Ovaj angažman, zapravo, proizilazi iz temeljnih principa UN-a koje je postavila Povelja Ujedinjenih nacija navodeći da je jedan od ciljeva ove organizacije

⁵¹³ Poseban naglasak na zemlje države članice Evropske unije: Mieke Verloo, *Multiple Meanings of Gender Equality: A critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*, Central European University Press, Budapest, 2007.

“podsticanje ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili vjeru”⁵¹⁴. Jedan od najvažnijih aspekata uloge UN-a u ovom području jeste stvaranje međunarodnih dokumenata i standarda koje promovišu rodnu ravnopravnost, kao i pružanje globalne platforme za dijeljenje najboljih praksi i koordiniranje napora u ostvarivanju rodne ravnopravnosti kroz različite organe i organizacije unutar sistema UN-a, koje imaju značajan zadatak u implementaciji i praćenju implementacije dokumenata i programa, pružanje tehničke pomoći i podržavanju politika koje podstiču osnaživanje žena i djevojčica. Iako je, međutim, UN postigao značajan napredak u ovom području, izazovi i dalje ostaju, a neki od problema zahtijevaju dalju akciju, pa će se pažljivo razmotriti i predstaviti pravni i institucionalni okvir UN-a za uklanjanje diskriminacije i osiguravanje prava žena relevantni za ovu disertaciju.

3.2.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Ujedinjene nacije su, dakle, jedna od najznačajnijih međunarodnih organizacija jer su donijele ključne dokumente u prepoznavanju i priznavanju rodne neravnopravnosti i diskriminacije kao vidu kršenja ljudskih prava i prepoznale odgovornost države u slučajevima nasilja nad ženama. Donijele su brojne međunarodne dokumente i preporuke koje se bave položajem žena i koje su ustanovile obaveze države u tom pogledu, što predstavlja poseban doprinos ravnopravnosti žena i muškaraca na globalnom ali i na nacionalnim nivoima država članica. Svaki od ovih dokumenata predstavlja važan korak u borbi za prava žena i rodnu ravnopravnost, pružajući osnovu za dalje napore u ovom području čiji se značaj ogleda u stvaranju međunarodnog konsenzusa o važnosti zaštite ženskih prava i promovisanju ravnopravnosti žena i muškaraca na globalnom nivou. Ovi dokumenti su prikazani više taksativno, sa oskudnijim pregledom njihove sadržine, sa izuzetkom Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena - CEDAW, kao krovnim dokumentom Ujedinjenih nacija iz oblasti promovisanja i ostvarivanja rodne ravnopravnosti i prava žena u različitim oblastima, pa se posebna pažnja posvećuje ovom međunarodnom dokumentu, posebno u analizi efikasnosti pristupa “od vrha prema dolje” i uticaja CEDAW konvencije na cmogorsku jurisprudenciju i sudsku praksu.

3.2.1.1. POVELJA UJEDINJENIH NACIJA⁵¹⁵

Povelja Ujedinjenih nacija je prvi međunarodni dokument koji se izričito bavi pitanjem diskriminacije po osnovu pola. Potpisana je 26. juna 1945. godine, a stupila na snagu 24. oktobra 1945. godine. Ovim dokumentom promovišu se čovjekova prava

⁵¹⁴ Povelja Ujedinjenih nacija, dostupno na: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (pristupljeno 27.05.2024.godine), član 1.

⁵¹⁵ Ibid.

i njegovo dostojanstvo, vrijednost čovjekove ličnosti, kao i ravnopravnost žena i muškaraca. Konkretnije, u članu 1 Povelje UN navodi se da je cilj osnivanja ove međunarodne organizacije bio "poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili religiju". Povelja, nadalje, u članu 13 podstiče "promovisanje međunarodne saradnje u ekonomskim, socijalnim, kulturnim, obrazovnim i zdravstvenim oblastima, i pružanje pomoći u ostvarivanju ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili religiju", dok u članu 55 podstiče "univerzalno poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili religiju". Zabrana diskriminacije po osnovu pola ubačena je u Povelju UN kao rezultat udruženog lobiranja delegatkinja, posebno onih iz latinoameričkih država i podrške nevladinih organizacija akreditovanih na osnivačkoj konferenciji UN-a u San Francisku. U vrijeme kada je usvojena Povelja UN-a, naime, odgovornost za razvoj žena i promociju njihovog statusa povjerena je specijalizovanoj i odvojenoj ženskoj komisiji koja je prvobitno bila određena kao podkomisija Komisije za ljudska prava, ali je 1946. godine ona postala zasebna komisija.⁵¹⁶ Značaj Povelje UN-a istaknut je u mišljenju Howland, prema kojoj ovaj međunarodni dokument predstavlja "osnovni ugovor savremenog međunarodnog prava koji predvladava nad svim drugim međunarodnim obavezama"⁵¹⁷, dok prema Fraser ona ima veliki međunarodni značaj jer je "ustanovila pravnu osnovu za međunarodnu borbu za afirmaciju ženskih ljudskih prava"⁵¹⁸.

3.2.1.2. UNIVERZALNA DEKLARACIJA O LJUDSKIM PRAVIMA⁵¹⁹

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima usvojena je 1948. godine i predstavlja važan dokument koji nakon Povelje UN-a nastavlja da postavlja temelje za rodnu ravnopravnost na međunarodnom nivou. Deklaracija sadrži nekoliko članova koji, poput Povelje UN-a, implicitno propisuju zabranu diskriminacije, *inter alia*, po osnovu pola. Član 1 definiše da se "sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima", dok članovi 2 i 7 propisuju zabranu diskriminacije po različitim osnovima, uključujući i pol. I ovdje su postavljani temelji i osnovni standardi za rodnu ravnopravnost, pa je Deklaracija pružila fundamente za kasnije

⁵¹⁶ Više o donošenju Povelje UN, uticaju delegatkinja iz Latino-američkih država, kao i razvoju ženskih prava u okviru sistema zaštite ljudskih prava UN-a, pogledati: Rebecca Adams, Dan Plesch (ur.), *Women and the UN - A new history of women's international human rights*, Routledge, 2022.

⁵¹⁷ Courtney Holland, "Women and Religious Fundamentalism", *Columbia Journal of Transnational Law* 35, 1997, str. 325.

⁵¹⁸ Arviene Fraser, "Becoming Human: The Origins and Development of Women's Human Rights", *Human Rights Quarterly* 21 (4), 1999, str. 886.

⁵¹⁹ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima:

https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cmr.pdf (pristupljeno 27.05.2024.godine)

međunarodne dokumente i inicijative donijeti pod okriljem UN ka poboljšanju položaja žena i postizanju rodne ravnopravnosti na međunarodnom nivou.

3.2.1.3. KONVENCIJA O SUZBIJANJU TRGOVINE OSOBAMA I ISKORIŠĆAVANJU I PROSTITUCIJE DRUGIH⁵²⁰

Konvencija o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije prostitucije drugih, usvojena od strane Generalne skupštine UN-a 2. decembra 1949. godine i predstavlja prvi obavezujući međunarodni instrument u borbi protiv trgovine ljudima i seksualne eksploatacije. Ovo je prvi međunarodni dokument koji sadrži pojam "trgovina ljudima", ali ne sadrži i definiciju šta se podrazumijeva pod tim pojmom. Nakon II Svjetskog rata, međunarodna zajednica je prepoznala potrebu za snažnijim pravnim okvirom kako bi se suprotstavila trgovini ljudima i prostituciji. Zapravo, donošenje ove konvencije predstavlja posljedicu abolicionizma i feminističke borbe u Engleskoj koju je 1866. godine započela i predvodila Josephine Butler, posebno imajući u vidu da se sistem prostitucije smatrao savremenim oblikom ropstva koji ugnjetava i potlačuje, pa je kao takav poguban za društvo u cjelini.⁵²¹ Ova konvencija je značajna za područje rodne ravnopravnosti jer ima snažnu rodnu komponentu, posebno prepoznavajući da su žene i djeca najčešće žrtve trgovine ljudima i seksualne eksploatacije. Države potpisnice su se obavezale da kriminalizuju sve oblike trgovine ljudima i iskorišćavanja i prostitucije drugih i podsticala se saradnja između država i razmjena informacija u cilju efikasnog djelovanja u ovom pogledu. Osim navedenog, vrlo važan aspekt konvencije ogledao se u odbacivanju dotadašnjeg shvatanja žena u prostituciji kao kriminalki koje treba ukoriti ili kazniti, pa se ovom konvencijom one posmatraju kao žrtve koje treba zaštititi, uključujući različite sfere pomoći poput pružanja medicinske, socijalne i pravne pomoći, kao i pomoć za njihov povratak u matične zemlje. Na ovaj način promijenjen je diskurs u području zaštite žena u prostituciji i omogućeno im je pružanje dekvante zaštite u tom pogledu.

3.2.1.4. KONVENCIJA MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE RADA O JEDNAKOSTI NAGRAĐIVANJA MUŠKE I ŽENSKJE RADNE SNAGE ZA RAD JEDNAKE VRIJEDNOSTI⁵²²

Konvenciju o jednakosti nagrađivanja muške i ženske radne snage za rad jednake vrijednosti donijela je 1951. godine Međunarodna organizacija rada kao

⁵²⁰ Konvencija o suzbijanju trgovine osobama i iskorišćavanje i prostituciju drugih: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-suppression-traffic-persons-and-exploitation>, (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁵²¹ Malka Marcovitch, *Vidjeti kroz UN Konvenciju o suzbijanju trgovine osobama i iskorišćavanje i prostituciju drugih*, str. 2, dostupno na:

https://www.cerz.hr/dokumenti/un_Konvencija.pdf, (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁵²² Konvencija o jednakosti nagrađivanja muške i ženske radne snage za rad jednake vrijednosti: <https://www.ilo.org/publications/equal-remuneration-convention-1951-no-100> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

specijalizovana organizacija pod okriljem UN-a. Ovo je važan međunarodni dokument u borbi za rodnu ravnopravnost jer se njime sve države članice obavezuju da promovišu i osiguraju primjenu principa jednakih plata za muškarce i žene za rad jednake vrijednosti, odnosno eliminaciji diskriminacije po osnovu pola u pogledu plata. Ova konvencija imala je znatan uticaj na promociju rodne ravnopravnosti u sferi rada jer eliminacija razlika u platama između muškaraca i žena za rad jednake vrijednosti predstavlja ključni korak ka postizanju ekonomske ravnopravnosti i smanjenju rodnog jaza u prihodima.⁵²³

3.2.1.5. KONVENCIJA O POLITIČKIM PRAVIMA ŽENA⁵²⁴

U prethodnom poglavlju istaknut je dug put borbe žena za dobijanje prava glasa i ravnopravno učešće sa muškarcima na javnim funkcijama. Nakon II Svjetskog rata porastao je međunarodni pritisak za prepoznavanje i zaštitu političkih prava žena, što je 1953. godine dovelo do usvajanja Konvencije o političkim pravima žena. Konvencija predstavlja važan međunarodni dokument u borbi za rodnu ravnopravnost u pogledu izjednačavanja prava žena sa muškarcima u kontekstu političkog života. Ovom konvencijom afirmiše se pravo žena da biraju i da budu birane na javne dužnosti i da uživaju politička prava koja su, po pravilu, u istorijskom kontinuitetu pripadala muškarcima.

3.2.1.6. KONVENCIJA O DRŽAVLJANSTVU UDATE ŽENE⁵²⁵

Konvencija o državljanstvu udate žene usvojena je 1957. godine, polazeći od "prava na državljanstvo" garantovanog Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima i tretira pitanje državljanstva udate žene. U mnogim pravnim sistemima, naime, postojala su pravna pravila koja su tretirala žene kao građane drugog reda u pogledu državljanstva, pa su žene, u skladu sa takvim patrijahalnim normama, slijedile muža u svakom pogledu, tako i u državljanstvu koje su gubile automatski udajom za stranca. Ovom konvencijom se omogućilo ženama da zadrže svoje državljanstvo ili ga promijene u skladu sa sopstvenim izborom. Član I, konkretnije, propisuje obavezu države potpisnice da ni zaključenje braka, ni rastava između domaćih i stranih državljana, ni promjena državljanstva muža dok brak traje, neće imati uticaj na državljanstvo udate žene. U tom duhu, svaka država potpisnica se

⁵²³ Pogledati: Tekle Tzehairesh, "Equal Remuneration Convention, 1951 (No. 100)", u Edoardo Ales, Mark Bell, Olaf Deinert, Sophie Robin-Olivier (ur.), *International and European Labour Law: A Commentary*, Nomos: Beck and Hart Publishing, 2018.

⁵²⁴ Konvencija o političkim pravima žena:

https://treaties.un.org/doc/Treaties/1954/07/19540707%2000-40%20AM/Ch_XVI_1p.pdf, (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵²⁵ Konvencija o državljanstvu udate žene:

<https://www.refworld.org/legal/resolution/un/ga/1957/en/7204>, (pristupljeno 27.05.2024. godine)

članom 2 obavezuje da ni dobrovoljno sticanje državljanstva neke druge države od strane njenih državljanja, ni odricanje od njenog državljanstva od strane njenih državljanja ne sprječava ženu državljanina da sačuva svoje državljanstvo.

3.2.1.7. KONVENCIJA UNESCO PROTIV DISKRIMINACIJE U OBRAZOVANJU⁵²⁶

Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju usvojena je 1960. godine od strane Organizacije UN-a za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) i predstavlja ključni međunarodni dokument u borbi protiv diskriminacije u obrazovanju. Obrazovni sistemi širom svijeta su, naime, često bili ukorijenjeni u duboke diskriminatorne prakse kojim su posebno bile pogođene djevojčice koje su se suočavale sa nizom prepreka na putu obrazovanja. Ova konvencija imala je za cilj da osigura jednak pristup obrazovanju za sve, bez obzira na rasu, pol, jezik, religiju ili bilo koji drugi status. Ključne odredbe ove konvencije odnose se na zabranu diskriminacije u obrazovanju na osnovu pola i stvaranje jednakih mogućnosti za sve u cilju eliminacije rodni razlika u obrazovanju. Iako je ova konvencija usvojena prije 60 godina, i pored velikih pomaka, djevojčice se i dalje susrijeću sa nizom diskriminatornih praksi u obrazovanju širom svijeta.⁵²⁷

3.2.1.8. KONVENCIJA O PRISTANKU NA BRAK, O MINIMALNOJ STAROSTI ZA SKLAPANJE BRAKA I O REGISTROVANJU BRAKA⁵²⁸

Konvencija o pristanku na brak, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registrowanju braka usvojena je 1962. godine kao važan međunarodni dokument za zaštitu ljudskih prava, posebno prava žena i djece. Razlog za usvajanje ove konvencije bila je praksa sklapanja brakova bez pristanka jednog ili oba partnera, kao i veliki broj dječijih brakova koji su bili uobičajeni u mnogim djelovima svijeta. Ovakvim brakovima kršila su se osnovna ljudska prava, poput prava na slobodu, prava na obrazovanje, prava na zdravlje i slično. Mnoge djevojčice bile su prisiljavane na brakove u mladom uzrastu, čime su, jasno, bile uskraćivane na bezbrižno odrastanje, djetinjstvo, obrazovanje i mogućnost da slobodno biraju svoju budućnost.⁵²⁹ Već u prva tri člana izražena je suština konvencije a to je da brak bude slobodan izbor oba partnera, da se spriječe dječiji brakovi i da se obezbijedi zvanično

⁵²⁶ Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u obrazovanju: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-discrimination-education> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁵²⁷ Pogledati: <https://www.worldbank.org/en/topic/girlseducation>; <https://gem-report-2020.unesco.org/gender-report/> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁵²⁸ Konvencija o pristanku na brak, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registrowanju braka: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-consent-marriage-minimum-age-marriage-and> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁵²⁹ Pogledati: Hoko Hooi, *Child marriage, rights and choice: Rethinking agency in International Human Rights*, Routledge, 2022.

registrovanje svih brakova. Još uvijek, u mnogim djelovima svijeta, postoje ozbiljni problemi i poteškoće u rješavanju problema dječijih i prisilnih brakova.⁵³⁰

3.2.1.9. MEĐUNARODNI PAKT O GRAĐANSKIM I POLITIČKIM PRAVIMA⁵³¹

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima usvojen je 1966. godine i jedan je od ključnih instrumenata u okviru međunarodnog prava ljudskih prava. Glavni cilj ovog pakta predstavlja osiguranje osnovnih građanskih i političkih prava svim ljudima bez diskriminacije, pa je, rodna ravnopravnost, u tom smislu, jedan od fundamentalnih aspekata ovog međunarodnog dokumenta jer se njime proklamuje ravnopravnost žena i muškaraca u svim aspektima društvenog i političkog života. Ovim paktom uspostavljen je i mehanizam nadzora i zaštite kroz rad Komiteta za ljudska prava koji, iako nema nadležnost suda, ima priličan uticaj na države potpisnice jer ih kroz različite kanale i pritiske upozorava da eliminišu eventualne diskriminacije.⁵³² Crna Gora je na osnovu sukcesije od 23. oktobra 2006. godine, država ugovornica ovog međunarodnog pakta.⁵³³

3.2.1.10. MEĐUNARODNI PAKT O EKONOMSKIM, SOCIJALNIM I KULTURNIM PRAVIMA⁵³⁴

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima usvojen je 1966. godine i, kao i prethodni, predstavlja jedan od ključnih instrumenata u okviru međunarodnog prava ljudskih prava u domenu prava koja obuhvata. Zajedno sa Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima čini fundament međunarodnog pravnog sistema zaštite ljudskih prava, a važan je i za područje rodne ravnopravnosti jer ima za cilj da osigura da žene i muškarci uživaju jednaka prava i prilike u svim aspektima života, sa posebnim naglaskom na ekonomska, socijalna i kulturna prava koja podrazumijevaju pravo na rad, pravične uslove rada i pravičnu zaradu, pravo na odmor, odsustvovanje, socijalno osiguranje, sindikalno organizovanje, pravo na adekvatne životne uslove, pravo na zdravlje i pristup

⁵³⁰ Prema procjenama UNICEF-a, oko 650 miliona djevojčica i žena danas su udate prije navršenih 18 godina života; UNICEF, *Child marriage: latest trends and future prospects*, str. 3;

Pogledati i dostupne statističke podatke od Svjetske banke o dječijim brakovima: <https://blogs.worldbank.org/en/gendata/raising-gender-equality-remaining-challenge-child-marriage> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³¹ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/03/19760323%2006-17%20AM/Ch_IV_04.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³² Više o radu Komiteta za ljudska prava: <https://www.ohchr.org/en/inquiry-bodies/cpr> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³³ https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=en (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁴ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/03/19760323%2006-17%20PM/Ch_IV_03.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine)

zdravstvenim uslugama, obrazovanje, sudjelovanje u kulturnom životu i slično. Crna Gora je na osnovu sukcesije od 23. oktobra 2006. godine, država ugovornica ovog međunarodnog pakta.⁵³⁵

3.2.1.11. DEKLARACIJA O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE PREMA ŽENAMA⁵³⁶

Deklaracija o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama usvojena je 1967. godine i predstavlja prvi iskorak ka formiranju pravno obavezujućeg dokumenta koji će cjelokupnom svojom sadržinom da obuhvata područje diskriminacije i osiguravanja prava žena. Ova deklaracija je, naime, postavila temelje za dalji razvoj međunarodnih instrumenata za zaštitu ženskih prava, i predstavlja preteču Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena - CEDAW. Svrha ove deklaracije je promovisanje rodne ravnopravnosti i eliminisanje diskriminacije prema ženama u svim svojim pojavnim oblicima, posebno imajući u vidu da je, do donošenja ove deklaracije, UN već preduzimao korake ka uspostavljanju zakonodavne i institucionalne podrške za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, što je prepoznato kao nedovoljno jer su žene i dalje bile nezaštićene uprkos dotadašnjim naporima, pa se diskriminacija nastavila nesmanjenom količinom i snagom. Ovaj dokument nije pravno obavezujući već je predstavljao samo izjavu o namjerama, moralnu i političku, pa je imao manju ugovornu snagu od ugovora i pokazao se problematičnim u smislu sprovođenja na nacionalnim nivoima država potpisnica.

3.2.1.12. DEKLARACIJA O ZAŠTITI ŽENA I DJECE U SLUČAJU OPASNOSTI I U ORUŽANOM SUKOBU⁵³⁷

Deklaracija o zaštiti žena i djece u slučaju opasnosti i oružanom sukobu usvojena je 1974. godine sa ciljem da osigura posebnu zaštitu žena i djece, prepoznavajući ih kao najranjivije kategorije ljudi u vanrednim situacijama tokom različitih kriza ili oružanih sukoba. Ova deklaracija, na liniji toga, apeluje na potrebu za hitnim i učinkovitim mjerama u cilju osiguravanja sigurnosti, prava i dobrobiti žena i djece. Rodna ravnopravnost, neminovno, predstavlja ključno načelo ove deklaracije, jer se teži obezbjeđivanju zaštite žena i djece od rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije, posebno u kontekstu sukoba.

⁵³⁵ https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&midsg_no=IV-3&chapter=4&clang=en (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁶ Deklaracija o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama: https://www.unodc.org/library/UNGA_Declaration%20Women_1967_en.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁷ Deklaracija o zaštiti žena i djece u slučaju opasnosti i oružanom sukobu: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-protection-women-and-children-emergency-and-armed> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

3.2.1.13. KONVENCIJA O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE ŽENA - CEDAW⁵³⁸

Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (u daljem tekstu: CEDAW konvencija) usvojena je rezolucijom 34/180 od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 18. decembra 1979. godine, a stupila je na snagu 3. septembra 1981. godine kao prvi sveobuhvatni pravno – obavezujući međunarodni dokument o pravima žena na globalnom nivou. Od tada, CEDAW konvenciji su pristupile skoro sve države članice Ujedinjenih nacija, odnosno 189 država.⁵³⁹ CEDAW konvencija smatra se "međunarodnom poveljom ženskih prava" i zato se često naziva i "Ženskom konvencijom".⁵⁴⁰

Strukturalno posmatrano CEDAW konvencija se sastoji od trideset članova koji su podijeljeni u šest djelova. Prvi dio odnosi se na članove 1 – 6 koji se bave eliminacijom diskriminacije, rodni stereotipa i trgovine ženama. Drugi dio obuhvata članove od 7 – 9 baveći se pravima žena u javnom i političkom životu. Konkretnije, ovi članovi se odnose na prava žena da predstavljaju državu na javnim funkcijama, prava glasanja i kandidovanja za izbore, prava da žene učestvuju u kreiranju i sprovođenju državnih politika, i prava na državljanstvo. Treći dio CEDAW konvencije članovima 10 – 14 obuhvata ekonomska i socijalna prava žena u oblastima obrazovanja, zdravstva i radnih prava, pridavajući posebnu pažnju na prava žena u ruralnim sredinama.

Zatim, članovi 15 i 16 predstavljaju četvrti dio ove Konvencije i odnose se na pravo na jednakost pred zakonom, kao i na pravo žene na ravnopravnost u bračnom i porodičnom životu. Ovim članovima propisana su i jednaka prava u pitanjima starateljstva i upravljanja imovinom. Nadalje, analizirajući CEDAW konvenciju dio 5 obuhvaćen članovima 17 – 22 uspostavlja međunarodni nadzorni mehanizam - Komitet za eliminaciju diskriminacije žena koji ima za cilj praćenje primjene CEDAW konvencije u državama potpisnicama putem razmatranja izvještaja koje su države potpisnice Konvencije u obavezi da podnose. Ovi članovi se detaljnije bave radom ovog Komiteta i procedurama izvještavanja država potpisnica. Najzad, članovi

⁵³⁸ Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena:

<https://unmlk.unmissions.org/sites/default/files/regulation%04serbian/SC/ri/SCconcl%20minatediscriminationwom en.pdf> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁹ Pogledati:

<https://treaties.un.org/doc/layoffs/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?Treaty=CEDAW&Lang=en> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵⁴⁰ Vesna Nikolić – Ristanović, Mirjana Dokmanović, *Međunarodni standardi o nasilju u porodici i njihova primjena na Zapadnom Balkanu*, Izdavačko – grafičko preduzeće "Prometaj", Beograd, 2006, str. 55; Andrew Byrnes, Marsha Freeman, "The Impact of the CEDAW Convention: Paths to Equality", *University of New South Wales*, Year 2012, Paper 7, str. 1.

23 – 30 u šestom dijelu opisuju efekte koje CEDAW konvencija ima na druge ugovore, obaveze država potpisnica i uopšte administriranje Konvencije.

Prema CEDAW konvenciji, države potpisnice su dužne da osude diskriminaciju žena u svim vidovima, sprovode politiku otklanjanja diskriminacije žena svim odgovarajućim sredstvima koja im stoje na raspolaganju i bez odlaganja. Sa tim u vezi, države potpisnice su dužne da u njihove pravne sisteme inkorporiraju princip ravnopravnosti žena i muškaraca i da uklone sve diskriminatorne zakone. A sve to u cilju potpunog razvoja i napretka žena, i nesmetanog ostvarivanja i uživanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, ravnopravno sa muškarcima.

CEDAW Konvencija je imala značajan uticaj na promovisanje rodne ravnopravnosti i prava žena na globalnom nivou, utičući na nacionalno zakonodavstvo, politike i prakse u mnogim zemljama. Takođe je bila ključna u unapređenju prava žena, suzbijanju diskriminatornih praksi i promovisanje rodne ravnopravnosti širom svijeta. Uprkos postignutom napretku, međutim, izazovi ostaju, pa Byrnes i Freeman ističu da "i dalje postoji značajan jaz u mnogim oblastima između odredbi Konvencije i odredbi domaćih zakona država potpisnica, kao i u uživanju prava na ravnopravnost u praksi"⁵⁴¹. Naime, zajedno sa širim međunarodnim sistemom ljudskih prava, CEDAW se suočava sa značajnom kritikom feminističkih pravnih stručnjaka. Kritika se odnosi na androcentričnu prirodu međunarodnog prava i mehanizama ljudskih prava, koji mogu zanemariti perspektive žena i perpetuirati njihovu opresiju, kao i u slabosti međunarodnih mehanizama da sprovedu međunarodne norme.⁵⁴² Iako je jedna od najšire ratifikovanih konvencija o ljudskim pravima, CEDAW se suočava sa izazovima zbog velikog broja rezervi, naročito u vezi sa definicijama nediskriminacije i porodičnih prava, prvenstveno u određenim regionima i ima najveći broj rezervi u poređenju sa bilo kojom drugom konvencijom o ljudskim pravima koja je ikada formulisana.⁵⁴³ Mnoge autorke i autori razlog ovome vide u kulturalnom relativizmu po kojem su žene oličenje kulture jedne nacije, ističući da pravni režim ljudskih prava to ne uzima u obzir i zato ne može biti univerzalno primenljiv, te da zahtjevi za rodnu ravnopravnost "nailaze na otpor zbog tvrdnji da takvi zahtjevi predstavljaju miješanje u pravo na slobodu vjeroispovijesti"⁵⁴⁴.

⁵⁴¹ Andrew Byrnes, Marsha Freeman, "The Impact of the CEDAW Convention: Paths to Equality", *University of New South Wales, Year 2012, Paper 7*, str. 40.

⁵⁴² Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, *The Boundaries of International Law: A Feminist Analysis*, 2000; Hilary Charlesworth, 'Human Rights as Men's Rights', u J.S. Peters and A. Wolper (ur.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, Routledge, 2018, 103– 113.

⁵⁴³ Bell, "Women's rights as Human Rights", str. 147-148;

Coomaraswamy, *Reinventing International Law*, str. 3.

⁵⁴⁴ Indira Jaising, "Violence against Women: The Indian Perspective", u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995, str. 52.

Prema Seth, žene se u tom pogledu smatraju "riznicom tradicije, stare naklonosti i porodične historije"⁵⁴⁵, ojačavajući tako njihovu potlačenost, pa ne čudi jasan i nedvosmislen stav Rao da "nijedna društvena grupa nije pretrpjela veće kršenje svojih ljudskih prava u ime kulture/tradicije nego žene"⁵⁴⁶. Saglasna je i Chinkin, žene nemaju izbor u pogledu svojih uloga jer "kulturalne i religijske grupe dodjeljuju ženama uloge i ponašanja"⁵⁴⁷, što dovodi do njihove podređenosti a opstanka muških elita. U svakom slučaju, ma iz kojeg razloga, brojne rezerve omele su gotovo univerzalni status ratifikacije CEDAW-a.⁵⁴⁸

CEDAW konvencija, i pored navedenog, nesumnjivo predstavlja prekretnicu u razvoju međunarodnog pravnog okvira za promociju, zaštitu i priznavanje ženskih ljudskih prava, kao i za priznavanje i uključivanje specifičnosti ženskog subjekta. Ova konvencija umnogome je uticala na podizanju globalne svijesti o ženskim pravima i imala veliki uticaj na nacionalna zakonodavstva država potpisnica.

3.2.1.14. KONVENCIJA O PRAVIMA DIJETETA⁵⁴⁹

Konvencija o pravima djeteta usvojena je 1989. godine i predstavlja bazični međunarodno – pravni instrument koji se zasniva na četiri osnovna principa ističući tako obavezu nediskriminacije, prava na život, posvećenost najboljim interesima djeteta, preživljavanje i razvoj i poštovanje stavova djeteta. Premda se dati dokument ne odnosi neposredno na rodnu ravnopravnost, prema Thomas Hammarberg-u, razmatranje Konvencije je od izuzetnog značaja zbog njenog posljedičnog uticaja koji ovaj nasilje neposredno ili posredno ostavlja na najmlađe.⁵⁵⁰ Konkretnije, ona je prvi dokument međunarodnog karaktera iz oblasti ljudskih prava koji obuhvata sva ljudska

⁵⁴⁵ Vickram Seth, *A Suitable Boy*, London: Phoenix, 1994, str. 285.

⁵⁴⁶ Arati Rao, "The Politics of Gender and Culture in International Human Rights Discourse", u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995, str. 169.

⁵⁴⁷ Christine Chinkin, "Cultural Relativism and International Law", u Courtney Howland (ur.), *Religious Fundamentalism and the Human Rights of Women*, New York: Palgrave, 1999, str. 57.

⁵⁴⁸ Pogledati Ann Mayer, "Cultural Particularism as a Bar to Women's Rights: Reflections on the Middle Eastern Experience", u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995, str. 185;

Jennifer Riddle, "Making CEDAW Universal: A Critique of CEDAW's Reservation Regime under Article 28 and the Effectiveness of the Reporting Process", *34 George Washington International Law Review* 603, 2002;

Michele Brandt i Jeffrey Kaplan, "The Tension Between Women's Rights and Religious Rights: Reservations to CEDAW by Egypt, Bangladesh and Tunisia", *12 Journal of Law & Religion* 103, 1995;

Maysa Bydon, "Reservations on the 'Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) Based on Islam and Its Practical Application in Jordan: Legal Perspectives" *23 Arab Law Quarterly* 31, 2011;

Ahmet Furkan, "The Problem of State Reservations to Human Rights Treaties: Case Study of Saudi Arabia and Convention on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW)", *7 Journal of Critical Reviews* 1829, 2020.

⁵⁴⁹ Konvencija o pravima djeteta:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/crc.pdf> (pristupljeno 27.05.2024. godine).

⁵⁵⁰ Vidi o tome: Thomas Hammarberg, "UN Convention on the Rights of the Child – and How to Make it Work", *HRQ Vol 12, No. 1*, 1990.

prava koja se priznaju jednoj posebnoj grupi ljudi – djeci. U članu 2 ove konvencije zabranjuje se svaki vid diskriminacije prema djeci, *inter alias* i onaj po osnovu roda. Konvencija o pravima djeteta u svom okviru sadrži dva fakultativna protokola: Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o učešću djece u oružanim sukobima⁵⁵¹ i Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji⁵⁵². U kontekstu nasilja u porodici posebno važnim se ističe član 16 i član 19 Konvencije o pravima djeteta. Član 16 navodi da “nijedno dijete neće biti podvrgnuto proizvoljnom ili nezakonitom uplitanju u njegov privatni život, porodicu, dom ili dopisivanje, niti nezakonitim napadima na njegovu čast i ugled”. Nadalje, članom 19 se eksplicira da su države potpisnice u obavezi da preduzmu “sve odgovarajuće zakonske, upravne, društvene i obrazovne mjere da bi se dijete zaštitilo od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povrede ili zlostavljanja, zanemarivanja ili nemarnog postupka, zlostrebe ili eksploatacije, uključujući i seksualno zlostavljanje dok je na brizi roditelja, zakonskih staratelja ili bilo koje druge osobe koja se brine o djetetu”.

3.2.1.15. DEKLARACIJA O UKLANJANJU NASILJA NAD ŽENAMA⁵⁵³

Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama usvojena je 1993. godine i predstavlja izuzetno važan korak u globalnom priznanju i adresiranju nasilja nad ženama kao ozbiljnog kršenja ljudskih prava, posebno u pogledu činjenice da CEDAW konvencija nije na takav način adresirala pitanje nasilja nad ženama, niti ponudila definiciju onog što se podrazumijeva pod ovim pojmom. Ova deklaracija je, na liniji toga, od velikog značaja jer je prvi globalni dokument koji sadrži definiciju nasilja nad ženama i prepoznaje različite vrste i oblike nasilja.⁵⁵⁴

3.2.1.16. OPCIONI PROTOKOL ZA KONVENCIJU O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE NAD ŽENAMA⁵⁵⁵

Opcioni Protokol uz CEDAW konvenciju predstavlja značajnu prekretnicu u međunarodnom pravnom okruženju u vezi sa pravima žena. Usvojen je od strane

⁵⁵¹ Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o učešću djece u oružanim sukobima, dostupan na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-involve-ment-children> (pristupljeno 27.05.2024.godine).

⁵⁵² Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji, dostupan na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-child-prostitution-child-pornography> (pristupljeno 27.05.2024.godine).

⁵⁵³ Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women> (pristupljeno 27.05.2024.godine).

⁵⁵⁴ Detaljnije pogledati Poglavlje IV, 4.2. Nasilje nad ženama i nasilje u porodici.

⁵⁵⁵ Opcioni protokol za Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije nad ženama dostupan na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/text.htm> (pristupljeno 27.05.2024.godine).

Generalne skupštine UN-a, 6. oktobra 1999. godine, a stupio na snagu 22. decembra 2000. godine. Ovaj protokol uspostavlja prvi međunarodni mehanizam za žalbe specifičan za rod sa ciljem jačanja nadzora nad ljudskim pravima. Ovaj razvoj događaja pozdravljen je kao istorijska odluka za žene širom svijeta, proizašla iz inicijativa koje je predvodila Komisija za status žena (CSW) a koja je podržana Bečkom deklaracijom i Programom akcije, kao i Pekinškom platformom za akciju.

Opcioni protokoli, kao što je ovaj, često prate ugovore o ljudskim pravima kako bi definisali specifične procedure ili se bavili suštinskim pitanjima vezanim za ugovor. Oni su sami po sebi ugovori i donose detaljne specifičnosti glavnom ugovoru. Opcioni Protokol uz CEDAW smatran je neophodnim za jačanje osnovne konvencije tako što pojedincima, grupama i nevladinim organizacijama daje pravo da podnesu žalbe CEDAW komitetu zbog kršenja konvencije. Pored toga, ovim protokolom omogućeno je Komitetu da sprovodi istrage teških ili sistemskih zloupotreba ženskih ljudskih prava u zemljama koje su ratifikovale Protokol.

Ciljevi Protokola su višestruki, a ogledaju se u poboljšanju mehanizmima za sprovođenje ženskih ljudskih prava, kao i boljeg i potpunijeg razumijevanje CEDAW konvencije od strane država i pojedinaca ali i stimulisanje države da preduzme konkretne korake za sprovođenje CEDAW-a. Pored toga, on teži da podstakne promjene u diskriminatorskim zakonima i praksama, ojača postojeće mehanizme za sprovođenje ljudskih prava unutar sistema UN-a i poveća javnu svijest o standardima ljudskih prava u vezi sa diskriminacijom protiv žena.

Uprkos svojim ambicioznim ciljevima, Protokol se suočavao sa značajnim izazovima. U prvu ruku, opcionalna priroda Protokola znači da države nisu obavezne da mu pristupe, što podriva njegovu potencijalnu efikasnost. Pored toga, Član 17 zabranjuje rezerve na Protokol ali omogućava državama da se isključe iz postupka istrage opisanog u Članu 10. Odbijanjem da priznaju nadležnost Komiteta za istragu tvrdnji o teškim ili sistemskim kršenjima, države mogu poništiti pozitivne efekte Članova 8 i 9. Ovo značajno slabi sposobnost Komiteta da sprovodi usklađenost i drži kršitelje odgovornima. Štaviše, Član 19 dopušta državi članici da u bilo koje vrijeme otkáže Protokol, dodatno umanjujući njegovu dugoročnu efikasnost. Izazovi primjene međunarodnog prava na domaćem nivou dodatno pogoršavaju ove probleme, postavljajući pitanja o tome kako Protokol može ispuniti svoju namjeravanu svrhu.

Iako Protokol predstavlja korak naprijed u međunarodnim pravima žena, njegova opcionalna priroda i razne rupe u zakonima izazivaju zabrinutost u vezi sa njegovom ukupnom efikasnošću. Čini se da, uprkos svom potencijalu, njegova opcionalna

priroda i ostale nedostatnosti predstavljaju značajne prepreke njegovoj punoj efikasnosti. Jačanje mehanizama sprovođenja i osiguranje šireg učešća država ključni su koraci ka ostvarivanju potencijala Protokola za unapređenje ženskih ljudskih prava na globalnom nivou, konkretnije, on se "može koristiti kao alat za društvenu transformaciju i pružiti ženama mogućnosti da dodatno doprinesu razvoju standarda ljudskih prava i njihovoj primjeni"⁵⁵⁶.

3.2.1.17. REZOLUCIJA 1325 SAVJETA BEZBJEDNOSTI⁵⁵⁷

Rezolucija 1325 Savjeta bezbjednosti UN-a usvojena je 2000. godine, a njen značaj ogleda se u prepoznavanju neproporcionalnog i posebnog uticaja oružanih sukoba na žene i djevojčice. Ova rezolucija naglašava važnost pune i ravnopravne participacije žena u svim naporima za održavanje i promovisanje mira i sigurnosti. Rezolucija 1325 poziva na povećanje učešća žena na svim nivoima odlučivanja u nacionalnim, regionalnim i međunarodnim institucijama, te na integraciju rodne perspektive u sve aspekte mirovnih operacija, uključujući prevenciju sukoba, mirovne pregovore, mirovne operacije i postkonfliktnu obnovu. Takođe, poziva na zaštitu žena i djevojčica od seksualnog i rodno zasnovanog nasilja u konfliktima, te na osiguranje pristupa pravdi i podrške preživjelim.⁵⁵⁸

3.2.1.18. STRATEŠKI DOKUMENTI I INICIJATIVE

U proteklih nekoliko decenija, UN je preduzeo i brojne inicijative i usvojio strateške dokumente usmjerene na unapređenje ljudskih prava žena. Ovi dokumenti igraju ključnu ulogu u oblikovanju globalnih politika i pružanju smjernica za nacionalne vlade, nevladine organizacije i međunarodne institucije. Premda je broj strateških dokumenata i inicijativa mnogo veći, u ovoj disertaciji izdvojeni su Pekinška deklaracija i Platforma za akciju i Održivi razvojni ciljevi (SDG).

Pekinška deklaracija i Platforma za akciju usvojena je na Četvrtoj svjetskoj konferenciji o ženama u Pekingu 1995. godine. Oslanja se na naslijeđe prošlih konferencija UN-a koje su se bavile pitanjima žena, poput konferencija u Nairobiju (1985), Njujorku (1990), Rio de Žaneiru (1992), Beču (1993), Kairu (1994) i Kopenhagenu (1995). Pekinška konferencija bila je značajan događaj za "pregled

⁵⁵⁶ International Women's Rights Action Watch Asia Pacific, *A Resource Guide: Our Rights are not Optional*, IWRAR Asia Pacific, 2008, str. Xiii.

⁵⁵⁷ Rezolucija 1325 Savjeta bezbjednosti UN-a dostupna na: https://peacekeeper.un.org/sites/peacekeeper.un.org/files/SC_ResolutionWomenPeaceSecurity_SRES1325%282000%29%28english_0.pdf (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁵⁸ Više o tome: Elmaja Bavčić, "Žene, rat, mir i sigurnost", u: Saša Gavrić i Amila Žderalović (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politika - Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*, Sarajevo, 2019.

stanja", odnosno napretka i ocjenu implementacije Nairobijskih strategija.⁵⁵⁹ Pekinška deklaracija i Platforma za akciju predstavljaju sveobuhvatan plan za unaprjeđenje prava žena i postizanje rodne ravnopravnosti i "ocjenu napretka postignutog u globalnom unaprjeđenju položaja žena"⁵⁶⁰. Ovaj dokument identifikuje dvanaest kritičnih područja djelovanja, uključujući žene i siromaštvo, obrazovanje i obuku žena, žene i zdravlje, nasilje nad ženama, žene i oružane sukobe, ekonomska prava žena, žene u moći i odlučivanju, institucionalne mehanizme za unaprjeđenje žena, ljudska prava žena, žene i mediji, žene i okolina, te djevojčice. Pekinška platforma za akciju poziva vlade, međunarodne organizacije i civilno društvo da preduzmu konkretne mjere kako bi se postigla rodna ravnopravnost i osigurala puna participacija žena u svim aspektima društva.⁵⁶¹ Kao i Bečka deklaracija i Platforma za akciju, i Pekinška deklaracija i Platforma za akciju nisu pravno obavezujući instrumenti već oni "nose političku i moralnu težinu kao smjernice za politiku"⁵⁶².

Održivi razvojni ciljevi (SDG) su usvojeni od strane svih država članica Ujedinjenih nacija 2015. godine kao dio Agende 2030 za održivi razvoj. Održivi razvojni ciljevi (SDG) predstavljaju univerzalni poziv na akciju kako bi se okončalo siromaštvo, zaštitila planeta i osigurao prosperitet za sve. SDG uključuje 17 ciljeva koji pokrivaju različite aspekte održivog razvoja, uključujući iskorjenjivanje siromaštva i gladi, unaprjeđenje zdravlja i obrazovanja, postizanje rodne jednakosti, osiguranje pristupa čistoj vodi i sanitarijama, promicanje pristojnog rada i ekonomskog rasta, te borbu protiv klimatskih promjena. Cilj 5 je posvećen postizanju rodne jednakosti i osnaživanju svih žena i djevojčica, te se fokusira na eliminaciju svih oblika diskriminacije i nasilja nad ženama, osiguranje jednakih prilika za liderstvo, te univerzalni pristup seksualnom i reproduktivnom zdravlju.⁵⁶³

3.2.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Posvećenost Ujedinjenih nacija rodnoj ravnopravnosti potiče još od njenog osnivanja 1945. godine, kada su u Povelji Ujedinjenih nacija eksplicitno istaknuta jednaka prava za žene i muškarce. Od tada do danas postoji čitava mreža tijela pod

⁵⁵⁹ Pogledati: Report of the Fourth World Conference on Women, A/CONF.177/20, 17 October 1995; UN, Department of Public Information, "Fourth World Conference on Women: Beijing, China, 4-15 September 1995, DPI/1324, February 1993.

⁵⁶⁰ Hikka Pietilä, Jeanne Vickers, *Making Women Matter: The Role of the United Nations*, London: Zed Books, 1994, str. 160.

⁵⁶¹ Pekinška deklaracija i Platforma za akciju:

https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/CSW/PFA_E_Final_WEB.pdf (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁶² Charlotte Bunch, Susana Fried, "Beijing '95: Moving Women's Human Rights from Margin to Center", *Signs*, 22:1, 1996, str. 201.

⁵⁶³ Više o tome na: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

okriljem ove organizacije koja se u potpunosti ili jednim svojim dijelom bave pitanjem rodne ravnopravnosti, a za potrebe ove disertacije izdvojeni su najznačajniji.

Začeci datiraju od inauguracione sjednice Generalne Skupštine 1946. godine, kada je delegacija Sjedinjenih Američkih Država pozvala vlade da "podstaknu žene da aktivnije učestvuju u nacionalnim i međunarodnim poslovima"⁵⁶⁴. Ovo je konsekvantno dovelo do osnivanja Komisije za ljudska prava i Podkomisije za status žena od strane Ekonomski i socijalni savjeta Ujedinjenih nacija, sa ciljem ostvarivanja ciljeva navedenih u članu 1, stav 3 Povelje UN-a.⁵⁶⁵ Podkomisija je imala zadatak da iznosi predloge kako da se status žena podigne na ravnopravan nivo sa muškarcima u svim oblastima ljudskog delovanja, pružajući tako Komisiji za ljudska prava posebnu podršku u vezi sa problemima koji se odnose na žene.⁵⁶⁶ Iako je prvobitno dobila naziv "Podkomisija", poslije mjesec dana od osnivanja Ekonomski i socijalni savjet joj je dodijelio status komisije⁵⁶⁷, i to prevashodno zbog obima posla koji je uključivao i izradu međunarodno - pravnih normi, kao i zbog posebne osjetljivosti koja pitanja žena sa sobom nose i zahtjevom za hitnošću njihove realizacije. Tako Komisija za status žena (CSW) postaje tijelo usmjereno na primjenu preporuka i izvještaja Ekonomskog i socijalnog savjeta o unapređenju prava žena u političkim, ekonomskim, socijalnim i ograzovnim oblastima. Već u svom prvom izvještaju, Komisija za status žena prepoznaje potrebu za zakonodavnim promjenama kako bi se unaprijedio status žena, ističući potrebu i cilj "da podigne status žena, bez obzira na nacionalnost, rasu, jezik ili religiju, na ravnopravan nivo sa muškarcima u svim oblastima ljudskog delovanja, i da eliminiše svaku diskriminaciju protiv žena u odredbama zakona, pravnim maksimama ili pravilima, ili u tumačenjima običajnog prava."⁵⁶⁸

Premda se u svom radu susretala sa brojnim preprekama, Komisija za status žena je uspjela da obezbijedi priznanje prava žena u mnogim zemljama širom svijeta, bez obzira na razliku između *de iure* i *de facto* stanja, i da uzdigne problem diskriminacije prema ženama na politički, ekonomski, socijalni i intitucionalni nivo.⁵⁶⁹ Danas, ona ima ključnu ulogu u unapređenju prava žena i djevojčica kroz promovisanje njihovih

⁵⁶⁴ United States of America, "Open Letter to the Women of the World", read by Eleanor Roosevelt at the first session of the General Assembly, A/PV.29, 12 February 1946.

⁵⁶⁵ ECOSOC, "Resolution establishing the Commission on Human Rights and the Subcommission on the Status of Women", E/RES/5(1), 16 February 1946.

⁵⁶⁶ Bodil Begtrup, "Statement made by the Chair of the Subcommission on the Status of Women to ECOSOC recommending that the status of the Subcommission be raised to full Commission", E/PV.4, 28 May 1946.

⁵⁶⁷ ECOSOC Resolution establishing the Commission on the Status of Women (CSW)", E/RES/2/11, 21 June 1946.

⁵⁶⁸ "Report of the CSW to ECOSOC on the first session of the Commission, held at Lake Success, New York, from 10 to 24 February 1947", E/281/Rev.1, 25 February 1947, Chapter X.

⁵⁶⁹ Reanda, "The Commission on the Status of Women", p. 301.

prava i dokumentovanje stvarnosti njihovih života, odnosno životnih uslova, kao i kroz oblikovanje globalnih standarda rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena i djevojčica.⁵⁷⁰

Komitei za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW Komitet) osnovan je 1982. godine kako bi nadgledao primjenu CEDAW konvencije i obezbijedio da države potpisnice ispunjavaju svoje obaveze. Komitet se sastoji od 23 nezavisna eksperta iz različitih zemalja, koji su izabrani na osnovu svog stručnog znanja i iskustva u oblasti ljudskih i ženskih prava, pa služe u svom ličnom svojstvu i ne predstavljaju države iz kojih dolaze.⁵⁷¹ Odeljak V CEDAW konvencije definiše formu, nadležnosti i način funkcionisanja Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena.⁵⁷²

CEDAW konvencijom je, dakle, uspostavljen međunarodni nadzorni mehanizam kojim se vrši ocjena primjene CEDAW konvencija putem razmatranja izvještaja koje su države potpisnice Konvencije u obavezi da podnose. Sistem zaštite prava ustanovljen CEDAW konvencijom znatno je ojačan usvajanjem Opcionog protokola uz Konvenciju kojim se jačaju njeni nadzorni mehanizmi i, čime su države potpisnice priznale nadležnost Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena za prijem i razmatranje saopštenja i pritužbi o kršenju prava utvrđenih CEDAW konvencijom. Pritužbe mogu da se dostavljaju i od strane pojedinaca ili grupe pojedinaca. Osim toga, ratifikacijom Opcionog protokola države priznaju i nadležnost Komiteta za vođenje istrage o sistemskom ili teškom kršenju ljudskih prava uz uslov da države potpisnice takvu mogućnost nijesu isključile. Izvještavanje se vrši prvi put poslije godinu dana od stupanja na snagu Konvencije u državi, a zatim najmanje svake četvrte godine i/ili kada to CEDAW komitet zatraži. Važno je pomenuti da Komitet osim izvještaja od strane države, informacije dobija i od drugih UN agencija i organizacija, nevladinih organizacija na nacionalnom nivou, pa se takvi izvještaji nazivaju "izvještaji u sjeni". Inicijalni izvještaj vlade treba sadržati informacije o pravnom i stvarnom položaju

⁵⁷⁰ Više o Komisiji za status žena:

<https://www.unwomen.org/en/how-we-work/commission-on-the-status-of-women> (pristupljeno 05. 12. 2024. godine).

⁵⁷¹ Andrew Byrnes, "The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women", u Wolfgang Benedek i drugi (ur.), *Human Rights of Women: International Instruments and African Experiences*, London: Zed Press, 2002, str. 129.

⁵⁷² Pogledati: Roberta Jacobson, "The Committee on the Elimination of Discrimination Against Women", u P. Alston (ur.), *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*, Oxford University Press, 1992, 455-462.

Andrew Byrnes, "The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women and the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women: Reflections on Their Role in the Development of International Human Rights Law and as a Catalyst for National Legislative and Policy Reform", *UNSW Law Research Paper No. 2010-17*, 2010.

žena u državi i mjere i način primjene članova Konvencije, dok se Periodičnim izvještajima ukazuje na određene promjene i mjere koje su preduzete nakon prošlih izvještaja, kao i mjere za primjenu preporuka CEDAW komiteta.⁵⁷³

CEDAW komitet daje opšte preporuke koje predstavljaju autoritativne iskaze o tumačenju odredbi Konvencije, fokusirajući se na prava žena i obaveze država članica. Takođe opisuju vrstu informacija koje bi trebalo uključiti u periodične izvještaje o statusu implementacije. Ove preporuke se bave pitanjima vezanim za specifične članove i oblasti unutar Konvencije ali uspostavljaju i nove standarde. Recimo, iako rodno zasnovano nasilje nije eksplicitno obuhvaćeno Konvencijom, donijeta je Opšta preporuka br. 19 o nasilju nad ženama kojom se pojašnjava da je sloboda od nasilja osnovno pravo. Sa tim u vezi, države članice su dužne da uključe i informacije o svim oblicima nasilja nad ženama u svojim periodičnim izvještajima, uključujući porodično nasilje, seksualno nasilje i dr. Ovo je primjer kako je interpretacija proširila prava obuhvaćena Konvencijom i može nastaviti da ih širi.

Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena, engl. *UN Women* nastala je kao rezultat dogovora država članica UN-a. Osnovana je rezolucijom Generalne skupštine UN-a u julu 2010. a započela je sa radom početkom 2011. Ova agencija objedinila je rad četiri prethodno odvojena dijela UN-a koja su se fokusirala na rodnu ravnopravnost: Sektor za unaprjeđenje žena (DAW), Međunarodni institut za istraživanje i obuku za unaprjeđenje žena (INSTRAW), Kancelarija specijalnog savjetnika za rodna pitanja i unaprjeđenje žena (OSAGI) i Razvojni fond Ujedinjenih nacija za žene (UNIFEM). Cilj osnivanja i rada ove organizacije jeste usaglašavanje unutrašnjeg pravnog poretku zemalja članica sa međunarodnim standardima za rodnu ravnopravnost, te u tom smislu ova organizacija aktivno radi sa zemljama članicama na tom polju i pomaže im u primjeni istih. Između ostalog, ova organizacija bavi se i pitanjem eliminacije diskriminacije nad ženama i djevojčicama zbog čega se smatra prvakom u globalnoj zaštiti žena.⁵⁷⁴

Važnu ulogu ima i Fond Ujedinjenih nacija za populaciju (UNFPA)⁵⁷⁵ engl. *The United Nations Population Fund – UNFPA* je seksualna i reproduktivna zdravstvena organizacija koja je osnovana 1969. godine. Bavi se promocijom reproduktivnih prava i podržava pristup širokom krugu seksualnih i reproduktivnih zdravstvenih službi – uključujući planiranje porodice, zdravstvenu zaštitu majki i seksualnu edukaciju. Cilj

⁵⁷³ Više o tome: Dubravka Šimonović (ur), *Kratki vodič kroz CEDAW - Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, Zagreb: Vlada RH - Ured za ravnopravnost spolova, 2004.

⁵⁷⁴ Više o tome: <https://www.unwomen.org/en/about-us> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

⁵⁷⁵ Više o tome: <https://www.unfpa.org/about-us> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

ove organizacije je da u svijetu svaka trudnoća bude željena i svaki porođaj siguran. Valja pomenuti i Svjetsku zdravstvenu organizaciju- SZO (WHO)⁵⁷⁶, jer vrši monitoring i radi na obezbjeđivanju informacija i programa koji se tiču nasilja nad ženama sa zdravstvenog aspekta, kao važnog pitanja u pogledu postizanja rodne ravnopravnosti. Najznačajnije tijelo kada je u pitanju oblast nasilja u porodici u okviru Svjetke zdravstvene organizacije je Savez za prevenciju nasilja, engl. *The Violence Prevention Alliance – VPA*. VPA je mreža zemalja članica SZO, međunarodnih agencija i organizacija civilnog društva koje rade na prevenciji nasilja.⁵⁷⁷

Takođe, od velikog značaja je i rad Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) koji ima jednu od najznačajnijih uloga u promociji rodne ravnopravnosti širom svijeta kao ključnog aspekta održivog razvoja. UNDP je vodeća agencija Ujedinjenih nacija za međunarodni razvoj kako bi se iskorijenilo siromaštvo i smanjile nejednakosti, kroz rad koji je usmjeren na nekoliko ključnih oblasti, i to: siromaštvo i nejednakost, upravljanje, otpornost, životna sredina, energija i rodna ravnopravnost. UNDP je, stoga, posvećen integraciji rodne perspektive u svim svojim programima i inicijativama.⁵⁷⁸ Najzad, od velike važnosti je i rad Fonda Ujedinjenih nacija za djecu (UNICEF) koji je u potpunosti posvećen zaštiti prava djece i osiguranju da svako dijete ima priliku za srećno i zdravo odrastanje, pa je rodna ravnopravnost konsekventno ključna komponenta ovog cilja, jer djevojčice često trpe dvostruku diskriminaciju po osnovu svog uzrasta a dodatno i svog pola.⁵⁷⁹

3.2.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE

Crna Gora je postala 192. članica Ujedinjenih nacija 22. juna 2006. godine. Od momenta pristupanja u ovu međunarodnu organizaciju, Crna Gora je stupila u članstvo skoro svih agencija i specijalizovanih organizacija Ujedinjenih nacija. Članstvom u Ujedinjene nacija započelo je definisanje liste sporazuma i konvencija kojima je Crna Gora pristupila po osnovu sukcesije.⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ Više o tome: <https://www.who.int> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁷⁷ Više o tome: <http://www.who.int/violenceprevention/en/> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁷⁸ Više o tome: <https://www.undp.org/about-us> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁷⁹ Više o tome: <https://www.unicef.org/gender-equality> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁸⁰ Tu spadaju: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvencija protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih kazni ili postupaka zajedno sa Opcionim protokolom, Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rase diskriminacije, Konvencija o pravima djeteta, Fakultativni protokol o učešću djece u oružanim sukobima uz Konvenciju o pravima djeteta, Drugi fakultativni protokol o prodaji djece uz Konvenciju o pravima djeteta, dječjoj prostituciji i dječjoj pornografiji, Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju krivičnog djela genocida, itd.

Pogledati istu svih međunarodnih ugovora:

<https://treaties.un.org/pages/TreatyParticipationSearch.aspx?clang=en> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

Deponovanjem instrumenata o sukcesiji, Crna Gora je postala potpisnica Konvencije Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i njenog Opcionog protokola. Pored CEDAW-a, Crna Gora je ratifikovala sve međunarodne obaveze o rodnoj ravnopravnosti, uključujući i Pekinšku deklaraciju i Platformu za akciju i Milenijumske razvojne ciljeve. Pod okriljem Ujedinjenih nacija ratifikovala je i Konvenciju Ujedinjenih nacija o saglasnosti za brak, minimalnom uzrastu za stupanje u brak i registraciju brakova. Usvojila je i Ciljeve održivog razvoja UN-a, a jedan od njih, cilj 5 odnosi se na "rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena" sa posebnim ciljem 5.2. koji se odnosi na "eliminisanje svih oblika nasilja nad ženama i djevojčicama u javnoj i privatnoj sferi, uključujući trgovinu ljudima i seksualne i druge oblike eksploatacije". Za Crnu Goru značajno je i potpisivanje Opšte preporuke br. 19 Komiteta za eliminaciju svih oblika diskriminacije nad ženama iz 1992. godine, čiji je cilj usvajanje jačanje CEDAW-a i to posebno u oblasti nasilja u porodici. Značajno je i potpisivanje UN Deklaracije o eliminaciji svih oblika nasilja nad ženama iz 1993. godine, kao prvog međunarodnog dokumenta koji se cjelokupnom svojom sadržinom bavi nasiljem nad ženama.

Kada je u pitanju oblast nasilja nad djecom, od značaja je pomenuti da je Crna Gora ratifikovala Konvenciju o pravima djeteta, kao najznačajniji međunarodno – pravni instrument iz oblasti prava djece. Inače, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je ratifikovala Konvenciju o pravima djeteta 21. decembra 1990. godine,⁵⁸¹ a Savezna Republika Jugoslavija je ratifikovala Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta, o učešću djece u oružanim sukobima i Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta, o prodaji djece, dječjoj prostituciji i pornografiji 03. 07. 2002. godine.⁵⁸² Crna Gora je podnijela sukcesorsku izjavu u odnosu na Konvenciju i Fakultativne protokole 23. oktobra 2006. godine. Od tada, Skupština i Vlada Crne Gore su preduzele značajne korake u pogledu zaštite prava djeteta. Prvi i najznačajniji korak bilo je donošenje zakona⁵⁸³ koji je u skladu sa Konvencijom o pravima djeteta, zatim donošenje značajnih strateških dokumenta iz ove oblasti⁵⁸⁴ i formiranje posebnog tijela Savjeta za prava djeteta⁵⁸⁵. Od značaja je i institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda.

Ovom Konvencijom postavljeni su standardi kojih se Crna Gora mora pridržavati.

⁵⁸¹ Konvencija o pravima djeteta ("Službeni list SRJ" - Međunarodni ugovori, br. 15/90, "Sl. list SRJ" - Međunarodni ugovori 4/96 i 2/97).

⁵⁸² Fakultativni protokoli uz Konvenciju o pravima djeteta ("Službeni list SRJ" - Međunarodni ugovori br. 7/02).

⁵⁸³ Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti ("Službeni list Crne Gore" br. 50/2017).

⁵⁸⁴ npr. Nacionalni plan akcije za djecu 2012 – 2017 koji za cilj ima unapređenje kvaliteta života djece i mladih u Crnoj Gori.

⁵⁸⁵ Savjet za prava djeteta je tijelo Ministarstva rada i socijalnog staranja koje ima za cilj praćenje izvršavanja obaveza proisteklih iz Konvencije i drugih, za državu obavezujućih dokumenata.

Ti pravni okviri služe Crnoj Gori kao osnov pri izradi nacionalnog pravnog okvira iz ove oblasti, socijalnom staranju i praksi u vezi sa djecom uopšte. Sa tim u vezi, Crna Gora je u skladu sa Konvencijom o pravima djeteta i Opštim komentarima koje je objavio CRC Komitet, dužna da preduzme odgovarajuće zakonske, upravne i druge potrebne mjere, uključujući i obrazovne, kako bi obezbijedila zaštitu djece od svih oblika nasilja, ali i zaštita djece od zlostavljanja (uključujući i seksualno zlostavljanje), zanemarivanja ili nemarnog postupanja, zloupotrebe ili eksploatacije i drugih povreda dok je dijete na brizi osobe koja brine o njemu, bilo da je riječ o roditelju, staratelju ili nekoj drugoj osobi.⁵⁸⁶

3.2.4. CRNA GORA I CEDAW KONVENCIJA

Pristupanjem CEDAW konvenciji sukcesorskim postupkom, Crna Gora je preuzela obavezu da svoje zakonodavstvo uskladi sa odredbama konvencije i obezbijedi takav zakonodavni okvir koji će osigurati zaštitu žena od svih oblika diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja. Osim toga, u obavezi je da osigura pravnu zaštitu žena od nasilja kroz akcije i programe. Time je, dakle, preuzeta obaveza eliminacije svih oblika diskriminacije prema ženama kroz odgovarajuće zakonodavne, političke, ekonomske i socijalne mere.⁵⁸⁷ Crna Gora je, sa tim u vezi, sprovela niz zakonodavnih reformi kako bi uskladila svoje zakone sa odredbama CEDAW-a, pa su donijeti novi zakoni i izvršene izmjene postojećih zakona koji se odnose na rodnu ravnopravnost, zaštitu od nasilja nad ženama, radna prava, kao i socijalnu zaštitu.⁵⁸⁸ Osim promjene na zakonodavnom planu u smislu harmonizacije sa CEDAW konvencijom, uspostavljeni su i mehanizmi i tijela za praćenje sprovođenja konvencije. Takođe, u saradnji sa nevladinim sektorom i relevantnim međunarodnim partnerima, Vlada Crne Gore sprovodi različite programe i inicijative za unaprjeđenje položaja žena kroz programe za ekonomsko osnaživanje žena, kampanje protiv rodno zasnovanog nasilja, podrška žrtvama nasilja i slično.⁵⁸⁹

3.2.5. INICIJALNI I PERIODIČNI IZVJEŠTAJI CEDAW KOMITETU

Prema CEDAW konvenciji, države potpisnice imaju obavezu da podnose izvještaje CEDAW komitetu kako bi se pružio pregled mjera koje su države preduzele u cilju ispunjavanja svojih obaveza prema CEDAW konvenciji i postizanja rodne ravnopravnosti. Prvi, odnosno Inicijalni izvještaj koji pruža sveobuhvatan pregled

⁵⁸⁶ Prema: Izvještaj o sprovođenju Zakona o zaštiti od nasilja u porodici za period 2010 – 2015, Ministarstvo pravde Crne Gore, 2016.

⁵⁸⁷ Pogledati: Međunarodni standardi zaštite žena od rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici: Stadij o usaglašenosti crnogorskog zakonodavstva i strateškog okvira sa međunarodnim dokumentima i politikama, str. 33.

⁵⁸⁸ Više o tim zakonima i njihovoj analizi u poglavlju V.

⁵⁸⁹ Pogledati Treći periodični izvještaj Crne Gore, 11. novembar 2021. godine: <https://digitallibrary.un.org/record/3959355?e=pdf> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

početne situacije u pogledu prava žena i postojanja diskriminacije u različitim oblastima, kao i prvih mjera koje je država preduzela u skladu sa CEDAW, Crna Gora je prezentovala 6. oktobra 2011. godine. Nakon Inicijalnog izvještaja, Crna Gora je prezentovala Drugi periodični izvještaj 11. jula 2017. godine⁵⁹⁰ i Treći periodični izvještaj 11. novembra 2021. godine, koji su dokumentovali postignuti napredak u odnosu na prethodne izveštaje, uključujući detaljne informacije o zakonodavnim, sudskim, administrativnim i drugim preduzetim mjerama usmjerenim na poboljšanje statusa žena u Crnoj Gori.⁵⁹¹

U pripremi ovih izvještaja učestvovalo je više državnih organa, **Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava - Direkcija za rodnu ravnopravnost**, kao i ostala ministarstva u Vladi Crne Gore i drugi organi uprave, Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, sudstvo, tužilaštvo, Zaštitnik/ca ljudskih prava i sloboda, uz ekspertsku pomoć Kancelarije UNDP-a u Crnoj Gori, kao i drugih međunarodnih organizacija sa kancelarijom u Crnoj Gori i više nevladinih organizacija. Iako nevladine organizacije nemaju formalnu ulogu u proceduri CEDAW Komiteta, njihovo učešće je od velikog značaja jer pružaju alternativne izveštaje ili „izveštaje iz sjenke“, koji nude drugačiju perspektivu i mogu osvijetliti aspekte koje zvanični državni izveštaji možda zanemaruju ili ne posvećuju dovoljnu pažnju.

3.2.6. ZAKLJUČNA ZAPAZANJA I PREPORUKE CEDAW KOMITETA ZA CRNU GORU

CEDAW komitet usvojio je tri Zaključna zapažanja i preporuke za Crnu Goru. Nakon razmatranja Inicijalnog izvještaja, CEDAW komitet je 4. novembra 2011. godine usvojio zaključne stavove CEDAW/C/MNE/CO/1⁵⁹² i utvrdio i određene oblasti za koje je Crna Gora bila obavezna da, u roku od dvije godine podnese informaciju o dodatnim mjerama koje su preduzete radi unapređenja implementacije Konvencije koje je Vlada Crne Gore usvojila na sjednici održanoj 30. januara 2014. godine i dostavila Komitetu. Druga Zaključna zapažanja i preporuke CEDAW/C/MNE/CO/2⁵⁹³, usvojena su 21. jula 2017. godine, u kojima su zatražene informacije o primjeni hitnih preporuka 21c, 37, 43c i 53b u roku od dvije godine.

⁵⁹⁰ Pogledati: CEDAW- Konvencija Ujedinjenih nacija za uklanjanje svih oblika diskriminacije žena, Centar za ženska prava, Podgorica, 2018, str. 8.

⁵⁹¹ Pogledati: III Izveštaj o sprovođenju Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), Podgorica, septembar 2021. godine.

⁵⁹² Dostupno na:

<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g1146746/pdf/g1146746.pdf?token=OcuZMEgN2E6dnKapdfe-true> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

⁵⁹³ Dostupno na:

<https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/cedaw/crmco2-concluding-observations-second-periodic-report> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

Vlada je usvojila Izvještaj Crne Gore o sprovođenju hitnih preporuka CEDAW Komiteta na sjednici održanoj 4. jula 2019. godine. Posljednja Zaključna zapažanja i preporuke za Crnu Goru CEDAW/C/MNE/CO/3⁵⁹⁴, CEDAW komitet donijeo je 6. juna 2024. godine.

CEDAW Komitet svojim zaključnim zapažanjima i preporukama pruža detaljan putokaz Crnoj Gori kako bi unaprijedila rodnu ravnopravnost i ona sadrže nekoliko važnih elemenata ili djelova. Prvenstveno, u njima CEDAW komitet ističe pozitivne korake koje je Crna Gora preduzela u cilju unaprijeđenja rodne ravnopravnosti i zaštite prava žena što može uključivati donošenje novih zakona, politika, programa i inicijativa iz ove oblasti. Na primjer, pohvaljuje se uvođenje specifičnih zakonskih mjera protiv diskriminacije, kreiranje programa za ekonomsko osnaživanje žena i slično.

Komitet, takođe, identifikuje glavne prepreke i izazove sa kojima se Crna Gora suočava u sprovođenju CEDAW konvencije a one mogu uključivati poteškoće u sprovođenju zakona, ekonomske poteškoće, socijalne i kulturne norme i prakse koje sprječavaju napredak, kao i ograničene resurse države. Na primjer, u mnogim državama kulturne prakse i običaji mogu biti značajna prepreka postizanju pune rodne ravnopravnosti, kakav je slučaj i sa Crnom Gorom⁵⁹⁵, a što je Komitet u više navrata i naglasio.⁵⁹⁶ U trećem Zaključnom razmatranju o preporukama, Komitet posebno naglašava činjenicu da patrijahalni stavovi i rodne uloge i stereotipi i dalje ostaju ukorijenjeni u crnogorskom društvu rezultirajući tako kulturom rodne neravnopravnosti. Kao i u prethodnom dokumentu, Komitet ponovo apeluje na dodatno rodno obrazovanje posebno pravnika i lekara i naglašava važnost novinarske uloge u procesu rodnog osvješćavanja crnogorskog društva, posebno ističući da novinari ne pokazuju dovoljnu osjetljivost za pitanja rodne ravnopravnosti, te da je medijski prostor koji se daje ženama ograničen i fokusiran prvenstveno na tradicionalne ženske teme, uz nedosljednu upotrebu rodno osjetljivog jezika. Govoreći o rodnim stereotipima i patrijahalnim stavovima u crnogorskom društvu, Komitet je, takođe, sa velikom zabrinutošću konstatovao da Crna Gora ima jednu od najvećih razlika između rođenja djevojčica i dječaka u Evropi prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, posebno uzimajući u obzir naznake da se na osnovu ranih

⁵⁹⁴ Dostupno na:

<https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/cedaw/mneco3-concluding-observations-third-periodic-report> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁹⁵ Milena Aćinčić Remiković, "Tradicionalna i kulturna tolerancija na nasilje nad ženama: primjer Crne Gore", u Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovčević, Jasmina Husanović (ur.), *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, TPO fondacija, 2022.

⁵⁹⁶ Pogledati sva tri dokumenta CEDAW Komiteta - Zaključna zapažanja i preporuke 1, 2 i 3.

genetskih testiranja vrše selektivni abortusi zbog neželjenog pola nerođenog djeteta.⁵⁹⁷

Komitet, nadalje, u svojim dokumentima jasno precizira glavne oblasti u kojima izražava zabrinutost zbog specifičnih problema i nedostataka u vezi sa pravima žena u državi članici. Ovo može uključivati različita pitanja kao što su rodno zasnovano nasilje, ekonomska neravnopravnost, diskriminacija u obrazovanju i zapošljavanju, pristup zdravstvenim uslugama i slično. Na primjer, visok stepen nasilja nad ženama i devojčicama i dalje predstavlja ozbiljan problem u mnogim zemljama.⁵⁹⁸

Najzad, CEDAW komitet daje specifične preporuke državama članicama kako bi unaprijedile sprovođenje Konvencije i postigle veću rodnu ravnopravnost. Neke od ključnih preporuka uključuju prevashodno zakonodavne reforme u smislu donošenja novih i izmjene postojećih kako bi se osigurala potpuna uskladenost sa CEDAW konvencijom i eliminisala pravna diskriminacija prema ženama. Od velike važnosti su i druge socijalne, političke, ekonomske i institucionalne mjere koje Komitet preporučuje kako bi se ostvarila rodna ravnopravnost u društvu. Komitet preporučuje sprovođenje socijalnih i ekonomskih mera koje uključuju programe za ekonomsko osnaživanje žena, poboljšanje pristupa obrazovanju za devojčice, te inicijative za smanjenje rodne diskriminacije na radnom mestu. Recimo, podržava se uvođenje programa za obuku i zapošljavanje žena u sektorima gdje su tradicionalno manje zastupljene. Preporučuju se, takođe, i mjere za povećanje političke participacije žena, kao što su uvođenje kvota ili drugih afirmativnih mjera koje garantuju zastupljenost žena u političkom životu i na rukovodećim pozicijama. Akcenat je stavljen i na unapređenje pristupa zdravstvenim uslugama, uključujući reproduktivno zdravlje, prenatalnu i postnatalnu negu, kao i obuku zdravstvenih radnika za prepoznavanje i reagovanje na rodno zasnovano nasilje. Komitet naglašava i jačanje kapaciteta institucija koje se bave rodnom ravnopravnošću, pa je kao ishod u Crnoj Gori ustanovljena institucija Zaštitnika/ce ljudskih i manjinskih prava, a ojačani su i drugi

⁵⁹⁷ Više o selektivnim abortusima u Crnoj Gori pogledati: Jovana Davidović, *Parjubašna usjerenja i medijsko portretisanje rodnih odnosa na primjera selektivnog abortusa u Crnoj Gori*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2022;

Jovana Banović, Branka Banović, "Polno selektivni abortusi u Crnoj Gori: pravno - antropološka analiza", *Etnoantropološki problemi*, 19-1, 2024, 459 - 481.

Novinski članak: <https://www.njuzera.com/gallery/2018/7/8/girls-unwanted-this-is-not-a-country-for-women> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.balkanicaucaso.org/en/Arms/Montenegro/Selective-abortion-in-Montenegro-is-still-alive-212366> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.rferl.org/a/montenegro-sex-selective-abortion-boys-demographics/31294610.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.vijesti.me/tr/emisije/674961/mde-li-se-u-crnoj-gori-selektivni-abortusi-da-li-su-grekici-tradnoce-pov-crnoj-u-polom-bcbs> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

⁵⁹⁸ Pogledati: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

institucionalni mehanizmi kroz rad Direkcije za rodnu ravnopravnost, Nacionalnog savjeta za rodnu ravnopravnost, Odbora za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, a aktivno se radilo i na unaprjeđenju saradnje sa nevladinim organizacijama. Na kraju, Komitet apeluje i na unaprjeđenje sistema za prikupljanje i analizu rodno razvrstanih podataka kako bi se bolje pratila efikasnost politika i programa koji su usmjereni na rodnu ravnopravnost.⁵⁹⁹

U ovoj disertaciji fokus je okrenut ka preporukama zakonodavnog karaktera, s obzirom na njen duh ali i važnost pravnog okvira na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti i zaštite prava žena u Crnoj Gori. Analiza i unaprjeđenje zakonodavstva predstavlja temelj na kojem se zasniva borba protiv diskriminacije i nasilja prema ženama, pa će u ovoj disertaciji biti analizirane najvažnije zakonodavne preporuke iz trećeg i drugog zaključnog zapažanja kako bi se pristupilo analizi crnogorskog pravnog okvira i ocijenio nivo njegove usklađenosti sa CEDAW konvencijom i relevantnim preporukama CEDAW Komiteta.

3.2.6.1. VIDLJIVOST KONVENCIJE

CEDAW komitet je u oba prethodna zapažanja izrazio potrebu da se unaprijede programi izgradnje kapaciteta za sudije, tužioce, osoblje za sprovođenje zakona i advokate, kao i Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda Crne Gore, na temu Konvencije, kako bi ih osposobila da direktno primjenjuju ili se pozivaju na njene odredbe u sudskim ili upravnim postupcima i da u skladu sa njom tumače domaće zakone. Komitet je istakao da je Crna Gora sprovela niz obuka o pravima žena i Konvenciji za pravosuđe u vezi sa izvještavanjem, ali je zabrinut što se Konvencija još uvijek ne primjenjuje direktno niti se poziva u sudskim ili upravnim postupcima. Komitet, stoga, preporučuje da Crna Gora dalje ojača napore kako bi Konvencija i njene opšte preporuke postale sastavni dio sistematske izgradnje kapaciteta za sve sudije/tkinje, tužioce/teljke i advokate/ice, s ciljem da im se omogući da direktno primjenjuju ili se pozivaju na odredbe Konvencije u sudskim postupcima ili tumače domaće zakonodavstvo u svjetlu Konvencije, Fakultativnom protokolu i opštim preporukama Komiteta.

Navedeno predstavlja jedan od istraživačkih temelja u ovoj disertaciji, pa se postavila hipoteza da je sudska praksa od velike važnosti za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, odnosno da samo dobar pravni okvir nije dovoljan bez adekvatnog sprovođenja zakona i njihove primjene, što podrazumijeva relevantnu sudsku praksu koja će potpomognuti takav cilj. Iz navedenog, u disertaciji se analizira ne samo

⁵⁹⁹ Pogledati Inicijalni izvještaj i Periodične izvještaje Crne Gore za bolji uvid napretka u ovom pogledu.

pravni okvir već i crnogorska sudska praksa u ovom pogledu, odnosno u pogledu direktne primjene CEDAW konvencije i poznavanja iste od strane sutkinja i sudija te sprovodi empirijsko istraživanje u obliku anketnog upitnika kojim se ispituju stavovi i iskustva sutkinja i sudija u tom pogledu.

3.2.6.2. ZAKONODAVNI OKVIR

Komitet je u više navrata pozdravio postignuti napredak u pogledu zakonodavne reforme u Crnoj Gori koja je podrazumijevala donošenje novih ili izmjenu postojećih zakona. U skladu sa CEDAW konvencijom i preporukama CEDAW komiteta donijet je, recimo, Zakon o rodnoj ravnopravnosti, a izvršene su i izmjene mnogih zakona poput Krivičnog zakona, pa je u prethodnom periodu rađeno na usklađivanju ne samo sa CEDAW konvencijom već i sa Istanbulskom konvencijom (npr. inkriminacija je sakaćenje ženskih genitalija, prisilna sterilizacija itd). Komitet u posljednjim preporukama naglašava da je, prema sadašnjem zakonodavnom okviru, Zakon o rodnoj ravnopravnosti jedini zakon u Crnoj Gori koji obezbjeđuje jasne i pravno obavezujuće zahtjeve za *gender mainstreaming* i analizu, ali je zabrinut što ne postoje sankcije za nepoštovanje ovog zakona. Stoga, Komitet preporučuje da država članica revidira Zakon o rodnoj ravnopravnosti kako bi uključio sankcije za nepoštovanje istog. Komitet, takođe, u dva posljednja razmatranja preporučuje da Crna Gora značajno poveća ljudske, tehničke i finansijske resurse namijenjene implementaciji zakonodavstva o rodnoj ravnopravnosti i zakonodavstva koje zabranjuje polno ili rodno zasnovanu diskriminaciju, te da sprovede procjenu uticaja različitih napora na izgradnju kapaciteta, a na osnovu ishoda te procjene preduzme neophodne mjere za povećanje efikasnosti izgradnje kapaciteta, što je Crna Gora propustila da uradi u prethodnom periodu.

Iako je očigledno došlo do značajnog napretka u usklađivanju crnogorskog zakonodavstva sa CEDAW konvencijom i preporukama, jasno je da i dalje postoje prostori za poboljšanjem, odnosno daljim usklađivanjem, pa se u ovoj disertaciji marljivo analizira taj napredak, ali i vrši identifikacija nedostataka i nedostatnosti u crnogorskoj legislativi, odnosno ispituje prostor za poboljšanjem i mogućnosti koje ono nudi. Pri analizi crnogorskog zakonodavstva, stoga, pažljivo se vodi računa o međunarodnim preporukama u ovoj oblasti.

3.2.6.3. RODNO ZASNOVANO NASILJE NAD ŽENAMA

Komitet, u skladu sa Opštom preporukom broj 19 (1992) o nasilju nad ženama i broj 35 (2017) o rodno zasnovanom nasilju nad ženama i Ciljevima održivog razvoja (5.2) o eliminaciji svih oblika nasilja nad svim ženama i djevojčicama u javnoj i

privatnoj sferi, preporučuje Crnoj Gori da nastavi svoje napore na usklađivanju domaćeg zakonodavstva sa Istanbulskom konvencijom i osigura da se odredbe krivičnog zakonodavstva koje kažnjavaju nasilje nad ženama strogo primjenjuju, naglašavajući ujedno i potrebu da se osigura da počinioci rodno zasnovanog nasilja nad ženama krivično gone i adekvatno kazne kaznama koje su srazmjerne težini njihovih krivičnih djela i ukinu mogućnost podizanja bilo kakvih optužbi protiv žrtve. Kako je u prethodnom periodu već bilo riječi o neadekvatnim sankcijama, u disertaciji se one analiziraju i kroz legislativu i sudsku praksu, kao i problem postojanja čestih slučajeva gdje se nasilje procesuirao kao prekršaj a ne krivično djelo, posebno ono izvršeno u porodičnom okruženju.⁶⁰⁰

Komitet je pozdravio napredak koji je Crna Gora ostvarila kada je u pitanju rodno zasnovano nasilje nad ženama, posebno u smislu izvršenih izmjena u Krivičnom zakoniku, koje su u skladu sa Istanbulskom konvencijom. Ipak, određena djela još uvijek nisu inkriminalizovana, pa je to i predmet interesovanja ove disertacije (npr. silovanje u braku itd). Komitet je, takođe, izrazio zabrinutost zbog učestalosti i društvene legitimizacije rodno zasnovanog nasilja nad ženama, uključujući i femicid, seksualno nasilje i psihičko nasilje, posebno nakon pandemije COVID - 19, pa se u ovoj disertaciji ispituje i mogućnost i način inkriminisanja femicida kao posebnog krivičnog djela, a ispituju se i već pomenute blage i neadekvatne kazne u slučajevima rodno zasnovanog nasilja nad ženama, posebno femicida i silovanja.⁶⁰¹ Pažnja se, takođe, posvećuje i porastu govora mržnje, posebno rodno zasnovanog nasilja nad ženama u online prostoru, koje je u prethodnom periodu bilo vidno izraženo protiv žena u političkom i javnom životu u Crnoj Gori,⁶⁰² pa će se ova disertacija baviti i kriminalizacijom seksističkog i mizoginog govora mržnje, što je u skladu i sa

⁶⁰⁰ Više o tome: Milena Ačimić Remiković, "Nasilje u porodici: prekršaj ili krivično djelo?", *Zbornik radova "Pravo između stvaranja i tumačenja"*, Sarajevo, 2022, 283 - 305.

⁶⁰¹ Pogledati novinske članke:

<https://rtcg.me/vijesti/drustvo/592011/femicid-u-crnoj-gori-alamantna-statistika-i-potreba-za-hitnim-reformama.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://balkanins.rs/2024/08/24/femicid-u-crnoj-gori-ubijeno-16-zena-u-pet-godina> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://rtcg.me/vijesti/drustvo/566540/isli-pocetka-godine-deset-krivichnih-prijava-za-silovanje.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

⁶⁰² Pogledati novinske članke:

<https://www.slobodnjevropa.org/vi-govor-mrznje-crna-gora-drustvene-mrznje/31778194.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://mna.news/vijesti-iz-crne-gore/u-crnoj-gori-sedam-od-deset-politickih-iskusilo-neki-vid-nasilja/>

(pristupljeno 22.10.2024.godine); 9 od 10 političarki je iskusilo neki vid nasilja tokom svog političkog rada;

<https://www.vijesti.me/vijesti/politika/657373/kaludjerovic-nasilje-nad-politicarkama-obeshtraje-zene-da-se-ukl-jace-u-politicki-zivot> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.cdm.me/politika/nasilje-nad-zenama-u-politici-rastaci-problem-u-crnoj-gori/> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

naporima Evropske unije u ovom pogledu.⁶⁰³

3.2.6.4. DJEČJI I/ILI PRISILNI BRAKOVİ

CEDAW komitet posebno skreće pažnju Crnoj Gori na Zajedničku opštu preporuku/komentar br. 31 CEDAW komiteta i broj 18 Komiteta za prava djeteta o štetnim praksama (2014) na podizanje svijesti o štetnom uticaju dječijeg i/ili prisilnog braka i seksualne eksploatacije nakon sklapanja braka na zdravlje, razvoj i obrazovanje djevojčica. Sa tim u vezi, Crna Gora je u obavezi da sprovede zabranu prisilne vanbračne zajednice ili dječijeg i/ili prisilnog braka posebno u slučajevima dalje seksualne eksploatacije žrtve, kao i da adekvatno krivično goni i sankcioniše počinioce takvih djela, te da u tom pogledu podigne minimalnu starosnu granicu za brak na 18 godina. Komitet ukazuje na mogućnost sudova da prema Porodičnom zakonu odobre brak sa 16 godina, dok je u toku usvajanje izmjena i dopuna Krivičnog zakona koje imaju za cilj podizanje minimalne starosne granice na 18 godina. Ovakva praksa posebno je identifikovana u romskoj i egipćanskoj zajednici u Crnoj Gori.⁶⁰⁴ Imajući u vidu navedeno, Komitet apeluje na ubrzavanje usvajanja izmjena i dopuna Krivičnog i Porodičnog zakona u pogledu zabrane uslaska u brak licima mlađim od 18 godina bez izuzetka, kriminalizirajući i staratelje i bračne službenike koji omogućavaju sklapanje brakova između lica koja nisu navršila 18 godina starosti, što je i predmet analize ove disertacije.

3.2.6.5. TRGOVINA LJUDIMA I EKSPLOATACIJA PROSTITUCIJE

Komitet sa zabrinutošću ističe da je trgovina ljudima i dalje rasprostranjena u Crnoj Gori,⁶⁰⁵ pa preporučuje preduzimanje raznih mjera, uključujući najviše socijalne i ekonomske mjere za pomoć žrtvama trgovine ljudima, kao i osobama koje se bave prostitucijom u pogledu pružanja djelotvorne zaštite od strane države, slobodnog i neposrednog pristupa skloništim, zdravstvenoj zaštiti, psihosocijalnom savjetovanju, pravnoj pomoći i specijalizovanim uslugama rehabilitacije i reintegracije, dozvolama za privremeni boravak, kao i dodjelu sredstava za izlazne

⁶⁰³ Pogledati:

<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240112IPR16277/time-to-criminalise-hate-speech-and-hate-crime-under-eu-law> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/combating-hate-speech-and-hate-crime_en (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁰⁴ Više o dječjim i/ili prisilnim brakovima u romskoj i egipćanskoj zajednici: Sprečavanje dječjih brakova u Crnoj Gori: izazovi, naučne lekcije i teorija promjene, NVO Centar za romske inicijative, 2017, dostupno na: <https://www.unicef.org/montenegro/media/2601/file/MNE-media-MNEpublication24.pdf> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/508485/tajni-svjel-ugovorenih-brakova> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁰⁵ Analiza sudske prakse za predmete trgovine ljudima u Crnoj Gori, AIRE Centar, 2021; U svom izvještaju o trgovini ljudima iz 2018. godine, američki Stejt department navodi da se Crna Gora nalazi na GRUPI 2 na Listi za nadzor (Watch list) već drugu godinu zaredom, str. 10;

programe za žene koje žele da napuste prostituciju. Od zakonodavnih mjera, u prethodnom izvještaju, Komitet je posebno naglasio potrebu da se u skladu sa zakonom, djelotvorno istraže i procesuiraju krivična djela koja se odnose na trgovinu ljudima, posebno da kazne izrečene za izvršenje tih krivičnih djela, uključujući i kazne za korumpirane službenike za sprovođenje zakona, budu srazmjerne težini tih zločina. Preporučeno je i da se dekriminalizuju žene koje se bave prostitucijom i prekinu prakse u kojima se majke odvajaju od svoje djece zbog njihovog učešća u prostituciji. Komitet, u posljednjem dokumentu naglašava da je uprkos stalnim istragama o trgovini ljudima, stopa krivičnog gonjenja još uvijek vrlo niska, pa je sve navedeno predmet interesovanja ove disertacije, a posebno u smislu analize sudske prakse i stvarnih brojki i statističkih podataka koji se odnose na utvrđivanje stope krivičnog gonjenja i konačnih ishoda takvih predmeta, posebno u svijetlu kazni i procjene njihove srazmjernosti sa težinom izvršenog krivičnog djela.

3.2.6.6. UČEŠĆE U POLITIČKOM I JAVNOM ŽIVOTU

Komitet je naglasio potrebu za ravnopravnim učešćem i zastupljenošću žena u političkom i javnom životu i u privatnom sektoru, ističući da je to važan uslov političke stabilnosti, održivog razvoja i inkluzivnog rasta. Izražena je zabrinutost povodom nepoštovanja zakonskih kvoti od 30%,⁶⁰⁶ nezastupljenosti žena u javnoj upravi i u odborima direktora i na rukovodećim pozicijama državnih preduzeća⁶⁰⁷, kao i evidentnom porastu govora mržnje i rodno zasnovanog nasilja nad ženama u političkom i javnom životu posljednjih godina.⁶⁰⁸ Osim rješavanja temeljnih sistemskih prepreka kroz razne mjere podizanja svijesti, obuka i programa, Komitet naglašava i potrebu zakonodavnih reformi u skladu sa Opštom preporukom br. 23 (1997) o ženama u političkom i javnom životu i ciljem 5.5 Održivog razvoja, u smislu izmjene izbornog zakona kako bi se uveo sistem *zip sistemi*⁶⁰⁹, na osnovu kojeg će političke stranke biti u obavezi da naprave listu kandidata u kojoj će naizmjenično biti zastupljeni ženski i muški kandidati. Komitet zahtijeva da se ovakve izmjene zakona

⁶⁰⁶ Pogledati:

<https://www.vijesti.me/vijesti/politika/656726/zip-i-spekta-dik-da-ne-povrni-liste-koje-krsi-zakonske-kvota-za-zene> (pristupljeno 22.10.2024.godine);

<https://www.aktuelno.me/clanak/politicke-partije-da-obezbijede-jednaki-bez-muškarcu-i-zena-na-izbornom-listu> (pristupljeno 22.10.2024.godine).

⁶⁰⁷ Pogledati publikacije "Žene i muškarci", MONSTAT, za pregled statističkih podataka u prilog ove tvrdnje.

⁶⁰⁸ Pogledati:

<https://www.cin-cg.me/mirovinita-sve-cesca-u-javnom-dijelovanju-izbori-na-meti-zato-sko-sa-zena/> (pristupljeno 22.10.2024.godine).

⁶⁰⁹ Zip sistem je metoda za postizanje rodne ravnopravnosti na izbornim listama političkih partija. Prema ovom sistemu, kandidati se na listi naizmjenično raspoređuju po polu, odnosno jednu ženu, jednog muškarca i tako dalje. Cilj je da se obezbijedi uravnotežena zastupljenost žena i muškaraca među kandidatima, što doprinosi većoj rodnoj ravnopravnosti u političkim institucijama. Studije pokazuju da dobro implementirani zip sistemi mogu značajno povećati političku participaciju žena. Međutim, da bi bili zaista efikasni, moraju biti podržani jakim institucionalnim okvirima.

odobre prije izbora 2027. godine, u cilju postizanja pariteta u političkom predstavljanju.⁶¹⁰

3.2.6.7. OBRAZOVANJE

S obzirom na to da su žene u Crnoj Gori obrazovanije od muškaraca, te da je u tom pogledu ovo jedno od rijetkih područja u kojem su crnogorske žene ostvarile ravnopravnost sa muškarcima,⁶¹¹ Komitet nije dao preporuke zakonodavne prirode u tom pogledu. Međutim, skrenuta je pažnja na rodne stereotipe i prisustvo diskriminatornih stereotipa u obrazovnim materijalima i školskim programima, pa se apeluje na određene sistemske i strateške mjere poput dostupnosti vode, toaleta i proizvoda za menstrualnu higijenu u školama, uvrščavanje rodno osviještenih kurikuluma u nastavne planove i slično. Takođe, apeluje se na potrebu promovisanja značaja obrazovanja među ženama i djevojčicama koje pripadaju etničkim manjinama, uključujući Romkinje i Egipćanke i žene i djevojčice sa invaliditetom. S obzirom da preporuke Komiteta nisu zakonodavnog karaktera, te da je generalno postignuta ravnopravnost u ovom području, ova disertacija se ne bavi pitanjem obrazovanja u smislu analize legislativnog i sudskog okvira rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

3.2.6.8. ZAPOSŁJAVANJE

Komitet je u posljednjem Zapažanju izrazio zabrinutost zbog niske zaposlenosti žena, kao i nejednake distribucije porodičnih odgovornosti između žena i muškaraca i istakao da to ima negativan uticaj na mogućnosti zapošljavanja žena, te prepoznao postojanje visokog nivoa horizontalne i vertikalne profesionalne segregacije. Naročito je istaknut uporni jaz u platama između žena i muškaraca u Crnoj Gori, koji je 2023. godine iznosio 21%, a nesrazmjerno je veći na višim nivoima prihoda i sa godinama starosti osoba, dok je jaz u penziji između žena i muškaraca iznosio 12%.⁶¹² Takođe, naglašava se i konzistentno veći procenat žena među nezaposlenim licima sa invaliditetom. U pogledu navedenog, Komitet je preporučio preduzimanje relevantnih mjera, dok je u pogledu zakonodavnih mjera preporučio uvrščavanje riječi "žene i muškarci" u članu 9 Zakona o radu koji se odnosi na jednaku platu za isti rad i rad jednake vrijednosti. Pažnja je okrenuta i ka odustvu rodno zasnovanih pritužbi po osnovu rada, uprkos velikom broju raskida ugovora zbog porodijskog odsustva. U

⁶¹⁰ Pogledati više o zip sistemu: Blanca L. Delgado-Márquez, Victoriano Ramírez-González & Adolfo López-Carmona, "Ensuring Parliamentary Gender Equality Through a New Zipper Method: An Application to Finland", *Social Indicators Research, Volume 116, pages 475-492*, 2014;

Lennita Freidenvall, "Implementing Special Measures for Political Representation and Gender in Sweden", u Sabine Lang, Petra Meier, Birgit Sauer (ur.), *Party Politics and the Implementation of Gender Quotas*, 2023.

⁶¹¹ Pogledati publikacije "Žene i muškarci", MONSTAT, za pregled statističkih podataka u prilog ove tvrdnje.

⁶¹² O rodnom jazu u učešću u radnoj snazi, stepama zaposlenosti i zaradama pogledati: *Rodni jaz u zaradama u Crnoj Gori: ažuriranje statističkog pristupa i uticaj na politiku*, ILO, 2023.

tom pogledu, u disertaciji će biti analizirana i ova oblast, posebno u skladu sa navedenim preporukama Komiteta, ali i ostalim međunarodnim standardima iz ovog područja, posebno bogate sudske prakse Suda pravde Evropske unije u ovoj oblasti. Komitet je, takođe, zatražio da Crna Gora ratifikuje Konvenciju Međunarodne organizacije rada o nasilju i uznemiravanju 2019 (br. 190) i Konvenciju Međunarodne organizacije rada o radnicima u domaćinstvu, 2011 (br. 189).

3.2.6.9. ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Indeks rodne ravnopravnosti pokazao je da je najbolje stanje u Crnoj Gori u domenu zdravlja, a ono uključuje zdravstveno stanje, zdravstveno ponašanje i pristup zdravstvenoj zaštiti. Sa tim u vezi, Komitet sa razlogom nije imao preporuke zakonodavne prirode osim usvajanja zakonodavnih i političkih mjera koje će omogućiti transrodnim ženama da dobiju pravno priznanje svog rodnog identiteta i da promijene svoja imena u matičnim knjigama bez potrebe za prisilnom sterilizacijom. Ostale preporuke odnosile su se na različite mjere kojima bi se podigao kvalitet zdravstvenih usluga za različite kategorije žena, i specifične bolesti koje se vezuju za njih, što treba posebno pažljivo i detaljno razmotriti imajući u vidu osjetljivost i značaj zdravstvenih tema i posebnost zdravstvenih poteškoća i bolesti koje pogađaju žene. U tom smislu, ovo iziskuje posebno istraživanje, posebno u pogledu činjenice da su "ženske bolesti" uvijek znatno manje istražene u nauci, poput brojnih autoimunih bolesti, te da žene i u tom pogledu doživljavaju višestruku diskriminaciju jer su žene i jer imaju određeni zdravstveni problem povezan sa njihovim biološkim karakteristikama.⁶¹³

3.2.6.10. BRAK I PORODIČNI ODNOSI

Komitet je u ovom dijelu preporuka posebnu zabrinutost izrazio u pogledu činjenice da žene nemaju jednak pristup nasljeđu kao muškarci, uprkos činjenici da Zakon o nasljeđivanju predviđa jednaka prava za nasleđe i ženama i muškarcima, a u slučaju razvoda žene često ne dobijaju jednak dio zajedničke bračne imovine prilikom razvoda i razdvajanja.⁶¹⁴ U tom smislu, Komitet zahtijeva zakonodavne reforme u pogledu osiguranja da žene mogu odustati od svog dijela nasljedstva samo nakon što

⁶¹³ Vanessa Kronzer, Stanley Louis Bridges, John Davis, "Why women have more autoimmune diseases than men: An evolutionary perspective", *Evolutionary Applications* 14(1), 2020;

Fariha Angam, Khan Tahir, Jasdeep Kaler i drugi, "The Prevalence of Autoimmune Disorders in Women: A Narrative Review", *Careus* 12(5), 2020;

<https://www.verywellhealth.com/why-autoimmune-diseases-affect-more-women-5095040> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

⁶¹⁴ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/713850/obicajno-pravo-i-dalje-jako-su-crno-gori> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.monitor.co.me/zene-i-nasljedivanje-patrijarhat-jaci-od-zakona/> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

ga dobiju kroz nasljedni red i uz adekvatne pravne garancije, te da svaki sporazum o razvodu koji bi podrazumijevao nejednaku podjelu imovine zahtijeva pisano obrazloženje sudije koji odobrava sporazum. Komitet je, takođe, pozdravio uspostavljanje Fonda za alimentaciju za slučajeve neplaćanja izdržavanja djece ali je izrazio zabrinutost zbog njegove neoperativnosti i teške dostupnosti i preporučio uspostavljanje mjera kako bi se osigurala njegova operativnost i dostupnost.

3.2.6.11. ŽENE IZ RURALNIH PODRUČJA, LEZBEJKE, TRANSRODNE I BISEKSUALNE ŽENE, ŽENE U PRITVORU, ŽENE SA INVALIDITETOM, ROMSKE, AŠKALIJSKE I EGIPĆANSKE ŽENE

Zaključna zapažanja i preporuke Komiteta sadrže posebne djelove koje se odnose na žene koje su pripadnice manjinskih grupa. U tom smislu, Komitet daje preporuke vezane za žene iz ruralnih područja, lezbejke, transrodne i biseksualne žene, žene u pritvoru, žene sa invaliditetom, Romske, Aškalijske i Egipćanske žene u Crnoj Gori. Komitet je tim povodom izrazio zabrinutost povodom problema koja posebno tagniraju ove grupe žena a najviše se odnose na rodno zasnovano nasilje, uključujući i seksualno uznemiravanje, zlostavljanje i eksploataciju, diskriminacijske prakse u pristupu obrazovanju, zapošljavanju i zdravstvenoj zaštiti, isključenost iz političkog i javnog života, što se odnosi na sve ove grupe žena, kao i zabrinutost zbog činjenice da žene u ruralnim područjima nose nesrazmjerno veliki teret neplaćenog rada u teškim uslovima. Sa tim u vezi, Komitet je dao određene smjernice i preporuke u smislu preduzimanja neophodnih mjera kako bi se ovakve diskriminatorne prakse eliminisale.

3.3. SAVJET EVROPE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANJE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA

Savjet Evrope je ključna institucija u promovisanju rodne ravnopravnosti u Evropi. Osnovana je 1949. godine sa ciljem stvaranja jačeg jedinstva između država članica kroz promovisanje ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Osnovni zadatak ove regionalne organizacije je zaštita ljudskih prava, pa je znatan akcenat stavljen na ravnopravnost žena i muškaraca kroz djelovanje njenih institucija, sa posebnim osvrtom na bogatu praksu Evropskog suda za ljudska prava, instrumenata tvrdog i mekog prava, kao i brojnih strateških inicijativa iz ovog područja. Veliko Vijeće Evropskog suda za ljudska prava u predmetu *Leyla Sahin protiv Turske*, priznaje rodnu ravnopravnost kao "cilj koji trebaju postići sve države članice Savjeta Evrope".⁶¹⁵ Kroz koordinirane napore i saradnju sa državama članicama i civilnim

⁶¹⁵ Leyla Sahin protiv Turske: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B%22itemid%5D:%5B%22001-70956%22%7D>

sektorom, Savjet Evrope nastoji postići rodnu ravnopravnost i osigurati zaštitu i promovisanje prava žena u Evropi.⁶¹⁶

3.3.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Savjet Evrope svoje osnovne funkcije ostvaruje kroz instrumente tvrdog prava poput konvencija i ugovora i kroz instrumente mekog prava kao što su preporuke, ali i druge instrumente kao što su deklaracije, akcijski planovi i smjernice. Najznačajniji pravni instrumenti za ostvarivanje rodne ravnopravnosti na nivou Savjeta Evrope predstavljaju instrumenti tvrdog prava, odnosno multilateralni međunarodni ugovori. Postoji značajan broj međunarodnih ugovora koji se odnose na područje rodne ravnopravnosti, a posebnu pažnju ove disertacije zavrđuje Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama i Konvencija o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija), što, sa druge strane, ne znači, da i drugi instrumenti tvrdog i mekog prava nisu značajni pomena. Pažnja će, ipak, biti najviše usmjerena na ova dva instrumenta prepoznajući ih kao najvažnije faktore u ostvarivanju rodne ravnopravnosti i rješavanju različitih slučajeva diskriminacije žena pred Evropskim sudom za ljudska prava, čija je praksa od posebne važnosti za područje Evrope, posebno u pogledu bogate prakse u slučajevima nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Ne treba zanemariti, svakako, ni instrumente mekog prava koje Evropski sud za ljudska prava u svojoj praksi, kao živom instrumentu, sve češće koristi pozivajući se na različite preporuke i zaključke koji su ustanovljeni u pogledu koncepta rodne ravnopravnosti unutar sistema zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda Savjeta Evrope.

3.3.1.1. EVROPSKA KONVENCIJA O LJUDSKIM PRAVIMA I OSNOVNIM SLOBODAMA⁶¹⁷

Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (Evropska konvencija) jedan je od najznačajnijih međunarodnih instrumenata zaštite ljudskih prava. Usvojena je od strane Savjeta Evrope 4. novembra 1950. godine u Rimu, a stupila je na snagu 3. septembra 1953. godine. Konvencija je rezultat poslije ratnog perioda i želje evropskih država da spriječe ponavljanje kršenja ljudskih prava koja su se dogodila tokom Drugog svetskog rata. Evropska konvencija je prvi međunarodni ugovor koji je ustanovio pravno obavezujuće standarde za zaštitu ljudskih prava, a takođe je njome osnovan i Evropski sud za ljudska prava sa sjedištem u Strazburu, kako bi se osiguralo sprovođenje tih standarda, što je od posebne važnosti za ovu

(pristupljeno 22.10.2024.godine).

⁶¹⁶ Više podataka o Savjetu Evrope pogledati na zvaničnom sajtu organizacije:

<https://www.coe.int/en/web/portal> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁶¹⁷ Tekst konvencije dostupan na: https://70.coe.int/pdf/convention_eng.pdf (pristupljeno 26.08.2024.godine)

disertaciju jer je praksa ovog suda od velikog značaja za ovo područje i fundamentalan dio ovog istraživanja.

Evropska konvencija sadrži niz ključnih prava i sloboda koje su zaštićene njenim članovima. Neki od najznačajnijih članova u tom pogledu su:

- Pravo na život (Član 2): Svako ima pravo na život, a država ima obavezu da štiti život svojih građana.
- Zabranu mučenja (Član 3): Niko ne smije biti podvrgnut mučenju, nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju.
- Zabranu ropstva i prinudnog rada (Član 4): Ropstvo, servitut i prinudni rad su zabranjeni.
- Pravo na slobodu i bezbjednost (Član 5): Svako ima pravo na slobodu i bezbjednost, a hapšenje i pritvor moraju biti zakoniti i opravdani.
- Pravo na pravično suđenje (Član 6): Svako ima pravo na pravično i javno suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom.
- Pravo na privatnost (Član 8): Svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske.
- Sloboda misli, savjesti i veroispovjesti (Član 9): Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti.
- Sloboda izražavanja (Član 10): Svako ima pravo na slobodu izražavanja, uključujući slobodu mišljenja i primanja i saopštavanja informacija i ideja.
- Sloboda okupljanja i udruživanja (Član 11): Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja sa drugima.
- Pravo na brak (Član 12): Muškarci i žene imaju pravo da stupe u brak i osnuju porodicu prema nacionalnim zakonima.
- Pravo na efikasan pravni lijek (Član 13): Svako čija su prava i slobode povrijeđeni ima pravo na efikasan pravni lijek pred nacionalnim vlastima.
- Zabranu diskriminacije (Član 14): Uživane prava i sloboda predviđenih u Konvenciji mora biti osigurano bez diskriminacije po *bilo kojoj osnovi*, uključujući i pol.⁶¹⁸

⁶¹⁸ Više o tome: David Harris, Michael O'Boyle, Ed Bates, Carla Buckley, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2018; George Letsas, *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2013.

Iako Konvencija eksplicitno ne sadrži odredbe koje se direktno odnose na rodnu ravnopravnost, njen pravni okvir i sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava pružili su osnovu za borbu protiv diskriminacije na osnovu pola i unaprjeđenje prava žena, igrajući tako ključnu ulogu u promociji i zaštiti rodne ravnopravnosti u Evropi. Rodna ravnopravnost je, naime, implicitno obuhvaćena kroz nekoliko članova Konvencije, prije svega kroz Član 14, koji zabranjuje diskriminaciju na osnovu različitih osnova, uključujući i pol, a pored njega i Protokolom br. 12⁶¹⁹ koji je stupio na snagu 2005. godine, a kojim se dodatno proširuje zabrana diskriminacije i pruža opšta zaštita od diskriminacije u uživanju bilo kog prava koje je osigurano zakonom, a ne samo prava predviđenih Konvencijom. To je omogućilo širu primjenu principa rodne ravnopravnosti u zakonodavstvu i praksi država članica.⁶²⁰

3.3.1.2. EVROPSKA SOCIJALNA POVELJA⁶²¹

Evropska socijalna povelja jedan je od najvažnijih međunarodnih ugovora u oblasti socijalnih prava u Evropi ali i vrlo značajan dokument u oblasti rodne ravnopravnosti. Ovaj dokument, koji je usvojio Savjet Evrope 18. oktobra 1961. godine, a stupio na snagu 26. februara 1965. godine, predstavlja ključni instrument za zaštitu i unaprjeđenje ekonomskih i socijalnih prava građana i građanki u evropskim zemljama. Evropska socijalna povelja postavila je temelje za širok spektar socijalnih prava, uključujući prava na rad, zdravstvenu zaštitu, socijalnu sigurnost, obrazovanje i adekvatne životne uslove, a sva ova prava su ključna za obezbjeđivanje jednakih mogućnosti za žene i muškarce. Povelja je dopunjena i revidirana nekoliko puta kako bi se prilagodila novim izazovima i društvenim promjenama, a najvažnija revizija povelje dogodila se 1996. godine, kada je usvojena Revidirana evropska socijalna povelja⁶²², koja je stupila na snagu 1. jula 1999. godine. Ovaj revidirani dokument proširio je opseg prava i uključio nove socijalne standarde.⁶²³

Alastair Mowbray, *Cases and Materials on the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2012.

⁶¹⁹ Tekst dostupan na: <https://rm.coe.int/1680089622> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

⁶²⁰ Pogledati: Eva Brems, *Diversity and European Human Rights: Rewriting Judgments of the ECHR*, Cambridge University Press, 2017;

Sandra Fredman, *Human Rights Transformed: Positive Rights and Positive Duties*, Oxford University Press, 2006; Aileen McColgan, *Discrimination, Equality and the Law*, Bloomsbury Publishing, 2013.

⁶²¹ Tekst dostupan na: <https://rm.coe.int/168006b642> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

⁶²² Tekst dostupan na: <https://rm.coe.int/168007c193> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

⁶²³ Pogledati: Grégoire de Burca, Bruno de Witte, *Social Rights in Europe*, Oxford University Press, 2005; Jeff Kenner, *Economic and Social Rights under the EU Charter of Fundamental Rights: A Legal Perspective*, Hart Publishing, 2003;

K.D. Ewing, John Hendy, "The Dramatic Implications of Demir and Baykara", *Industrial Law Journal*, 39(1), 2010, 2-51;

Evropska socijalna povelja ne sadrži eksplicitne odredbe koje se odnose isključivo na rodnu ravnopravnost ali ona pruža pravni okvir za zaštitu ekonomskih i socijalnih prava žena, kroz određene članove i mehanizme nadzora kojima se osigurava da se socijalna i ekonomska prava ostvaruju bez diskriminacije na osnovu pola. Jedan od ključnih članova povelje koji doprinosi rodnoj ravnopravnosti je član 20 Revidirane evropske socijalne povelje, koji se odnosi na pravo na jednakost šansi i jednak tretman u poslovima i profesijama, bez diskriminacije na osnovu pola. Ovaj član postavlja osnovu za eliminaciju diskriminacije žena na tržištu rada i obavezuje države da preduzmu mjere koje će osigurati jednak pristup zapošljavanju, jednaku platu za rad jednake vrednosti i jednake uslove rada za žene i muškarce. Pored toga, član 8 Povelje garantuje pravo zaposlenih žena na zaštitu u vezi sa materinstvom, uključujući pravo na plaćeno odsustvo tokom trudnoće i porođaja, kao i zaštitu od otkaza zbog trudnoće. Ove odredbe su ključne za osiguranje da žene ne budu diskriminirane u radnom odnosu zbog svoje reproduktivne uloge, što je jedan od glavnih faktora koji doprinosi rodnoj nejednakosti na radnom mestu.

Važan je i nadzorni mehanizam Povelje koji se ostvaruje kroz djelagost Evropskog komiteta za socijalna prava, a koji ima ključnu ulogu u osiguravanju da se prava iz Povelje ostvaruju bez diskriminacije na osnovu pola. Ovaj komitet analizira periodične izveštaje koje podnose države članice i donosi zaključke o usklađenosti nacionalnih politika i praksi sa obavezama iz Povelje. Ovi zaključci često sadrže preporuke za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti, posebno u oblastima kao što su jednakost plata, usklađivanje profesionalnog i porodičnog života i zaštita od nasilja. Takođe, sistem kolektivnih žalbi, uveden Protokolom iz 1995. godine, omogućava sindikatima, nevladinim organizacijama i drugim relevantnim akterima da podnose žalbe na povrede prava iz Povelje, uključujući i rodnu diskriminaciju. Ovaj mehanizam je posebno važan jer omogućava da se na sistemskom nivou ukazuju na probleme rodne nejednakosti, što može dovesti do značajnih promjena u zakonodavstvu i politici.⁶²⁴

Sve ovo čini Evropsku socijalnu povelju važnim instrumentom u borbi za rodnu ravnopravnost i unaprjeđenje socijalne pravde u evropskim društvima.

Holly Cullen, "The Collective Complaints Mechanism under the European Social Charter", *European Law Review*, 24(2), 1999, 171-189.

⁶²⁴ Tekst dostupan na: <https://m.coe.int/t68007c/tda> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

3.3.1.3. KONVENCIJA ZA BORBU PROTIV TRGOVINE LJUDIMA⁶²⁵

Konvencija Savjeta Evrope za borbu protiv trgovine ljudima, poznata i kao Varšavska konvencija, usvojena je 16. maja 2005. godine, a stupila je na snagu 1. februara 2008. godine. Ova konvencija je u Crnoj Gori stupila na snagu 1. novembra, 2008. godine. Varšavska konvencija predstavlja jedan od najznačajnijih međunarodnih dokumenata u borbi protiv trgovine ljudima, obuhvatajući sve oblike trgovine ljudima, bez obzira na svrhu eksploatacije, i pružajući sveobuhvatnu zaštitu žrtvama. Varšavska konvencija je imala veliki uticaj na nacionalna zakonodavstva i politike u mnogim evropskim zemljama jer su države potpisnice prilagođavale svoj pravni okvir u skladu sa zahtjevima ove konvencije. Ovo je rezultiralo podizanjem svijesti o problemu trgovine ljudima kao ozbiljnom kršenju ljudskih prava, kao i povećanju broja identifikovanih žrtava, boljom zaštitom i podrškom za žrtve, te strožijim kaznama za počiniocima ovih krivičnih djela, sve to prepoznavajući i adresirajući specifične izazove sa kojima se suočavaju žene i djevojčice u kontekstu trgovine ljudima. U tom smislu, ova konvencija je postala ključni alat u globalnim naporima za borbu protiv trgovine ljudima.⁶²⁶

Konvencija je uspostavila poseban mehanizam nadzora, poznat kao Grupa eksperata za akciju protiv trgovine ljudima (GRETA), koja prati primjenu konvencije u državama članicama. GRETA periodično ocjenjuje napredak u sprovođenju konvencije, daje preporuke državama i objavljuje izveštaje o stanju u oblasti borbe protiv trgovine ljudima. Do sada su donijeta tri GRETA izveštaja o evaluaciji Crne Gore, u kojima su date preporuke i smjernice iz ove oblasti. U svom posljednjem izveštaju, GRETA posebno naglašava potrebu da crnogorske vlasti nastave da ulažu u socijalne, ekonomske i druge mjere za grupe koje su posebno podložne trgovini ljudima, te da je u tom smislu potrebno uložiti napore u promovisanju rodne ravnopravnosti, borbi protiv nasilja nad ženama i dječijim/ranim/prisilnim brakovima, kao i pružanje podrške politikama za osnaživanje žena i djevojčica kao sredstvo za borbu protiv osnovnih uzroka trgovine ljudima.⁶²⁷

⁶²⁵ Tekst dostupan na:

<https://rm.coe.int/168008371d> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

⁶²⁶ Pogledati više o ovoj oblasti: Anne Gallagher, *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge University Press, 2010;

Jean Allain, *Slavery in International Law: Of Human Exploitation and Trafficking*, Martinus Nijhoff Publishers, 2012;

Janie Chuang, "The United States as Global Sheriff: Using Unilateral Sanctions to Combat Human Trafficking", *Michigan Journal of International Law*, 27(2), 2006, 437-494;

Conny Rijken, *Combating Trafficking in Human Beings for Labour Exploitation*, Wolf Legal Publishers, 2011;

Rebecca Surtees, "Traffickers and Trafficking in Southern and Eastern Europe: Considering the Other Side of Human Trafficking", *European Journal of Criminology*, 5(1), 2008, 39-68.

⁶²⁷ Pogledati posljednji GRETA izveštaj dostupan na:

3.3.1.4. KONVENCIJA ZA ZAŠTITU DJECE OD SEKSUALNOG ISKORIŠĆAVANJA I ZLOSTAVLJANJA⁶²⁸

Konvencija za zaštitu djece od seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja, poznata kao Lanzarotska konvencija, usvojena je od strane Savjeta Evrope 25. oktobra 2007. godine, a stupila je na snagu 1. jula 2010. godine. Ovo je prvi sveobuhvatni međunarodni pravni instrument koji se bavi zaštitom djece od svih oblika seksualnog nasilja. Njome se definiše širok spektar krivičnih djela povezanih sa seksualnim iskorišćavanjem i zlostavljanjem djece, uključujući seksualno zlostavljanje u okviru porodice, prostituciju djece, dječiju pornografiju, prisiljavanje djeteta na učešće u pornografiji, kao i seksualni turizam. Takođe obuhvata prevenciju, zaštitu žrtava i procesuiranje počinitelja. Države potpisnice su obavezne da usvoje zakone i druge mere kako bi zaštitile djecu od seksualnog zlostavljanja i iskorišćavanja. Ovo uključuje edukaciju i podizanje svijesti, kao i mehanizme za prijavljivanje i brzo reagovanje u slučajevima sumnje na zlostavljanje. Iako Konvencija nije eksplicitno fokusirana na rodnu ravnopravnost, ona prepoznaje da seksualno zlostavljanje i iskorišćavanje djece ima i rodnu dimenziju. Djevojčice su nesrazmjerno pogođene ovim oblicima nasilja, što se odražava i u statističkim podacima o žrtvama seksualnog zlostavljanja i eksploatacije.⁶²⁹

3.3.1.5. KONVENCIJA O SPRJEČAVANJU I BORBI PROTIV NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI – ISTANBULSKA KONVENCIJA⁶³⁰

Istanbulska konvencija usvojena je od strane Komiteta ministara Savjeta Evrope 7 aprila 2011. godine, a 11. maja 2011. godine je otvorena za potpisivanje na konferenciji ministara članica Savjeta Evrope u Istanbulu. Ona je najdalekosežniji i najsveobuhvatniji međunarodni dokument obavezujućeg karaktera koji se bavi nasiljem nad ženama i nasiljem u porodici kao ozbiljnom povredom ljudskih prava. Istanbulska konvencija se nadovezuje na brojne međunarodne dokumente iz oblasti

⁶²⁸ <https://aspi.gov.me/download-preview/7b3e8539-4906-4d89-8ae6-a78b6b55bd9d?version=1.0> (pristupljeno 26.08.2024.godine)

⁶²⁹ Tekst dostupan na:

<https://m.eoz.int/1680084822> (pristupljeno 26.08.2024.godine)

⁶³⁰ Pogledati: UNICEF, *Hidden in Plain Sight: A Statistical Analysis of Violence Against Children*, New York: UNICEF, 2014;

ECPAT International, *Global Study on Sexual Exploitation of Children in Travel and Tourism*, Bangkok: ECPAT International, 2016;

Europol, *Criminal Networks Involved in the Trafficking and Exploitation of Underage Victims in the European Union*, The Hague: Europol, 2020;

World Health Organization, *Violence against women: Intimate partner and sexual violence against women*, Geneva: WHO, 2017;

United Nations Office on Drugs and Crime, *Global Report on Trafficking in Persons*, Vienna: UNODC, 2022.

⁶³⁰ Tekst dostupan na:

<https://m.eoz.int/1680084822> (pristupljeno 26.08.2024.godine)

zaštite ljudskih prava kao što su: CEDAW konvencija, Preporuka Savjeta Evrope br. 5(2002) o zaštiti žena od nasilja, Direktiva 2012/29/EU, minimalni standardi u vezi prava, podrške i zaštite žrtava kriminala/oštećenih strana.⁶³¹

Istanbulska konvencija sastoji se od preambule i 81 člana podijeljenih u dvanaest dijelova. Prvi dio Istanbulske konvencije odnosi se na članove 1 – 6 kojima su utvrđeni ciljevi, definicije, princip jednakosti i nediskriminacije i opšte obaveze države. Članom 1 naglašen je specifični ali suštinski cilj Konvencije, a to je prvenstveno zaštita žena od svih vidova nasilja, a potom i sprečavanje, procesuiranje i eliminisanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici uopšte, kao i suzbijanje svih oblika diskriminacije nad ženama i promocija jednakosti žena i muškaraca. Drugi dio Konvencije odnosi se na integrisanje politika i prikupljanje podataka čime je članovima 7 – 11 pažnja posvećena sveobuhvatnim i kordinisanim politikama, finansijskim sredstvima, nevladinim organizacijama i civilnom društvu, kordinacionom tijelu i prikupljanju podataka. Članovi 12 – 17 predstavljaju treći dio Istanbulske konvencije koji nosi naziv "Prevenција" i detaljnije se bavi pitanjima obaveza država potpisnica, podizanja svijesti javnosti, obrazovanja, obuke stručnjaka, programa preventivne intervencije i sl. Dalje, dio četvrti odnosi se na zaštitu i podršku koja se pruža članovima 18 – 28 kroz različite načine, recimo putem sigurnih ženskih kuća i telefonskih sos linija. Peti dio predstavlja centralni dio Konvencije i odnosi se na materijalno krivično pravo. Naime, članovima 29 – 48 detaljnije je razrađeno pitanje materijalnog krivičnog prava, pri čemu je od velikog značaja istaći da se ovim dijelom od država potpisnica očekuje da kriminalizuju ili na drugi način sankcionišu sljedeće oblike ponašanja: nasilje u porodici (fizičko, seksualno, psihičko ili ekonomsko), proganjanje, seksualno nasilje uključujući i silovanje, seksualno uznemiravanje, prinudni brak, genitalno sakaćenje žena, prinudni pobačaj i prinudnu sterilizaciju. Šestim dijelom Istanbulske konvencije, članovima 49 – 58 regulisana je oblast istrage, sudskog postupka, proceduralnog prava i zaštitnih mjera. Zatim, sedmim dijelom, odnosno članovima 59 – 61 regulisana je oblast migracija i azila. Dio sedam odnosi se na međunarodnu saradnju, gdje je članovima 62 – 65 pitanje iste konkretnije regulisano. Deveti dio je od velikog značaja jer je članovima 66 – 70 regulisano pitanje primjene Istanbulske konvencije, te propisano postojanje posebnog tijela koje se bavi praćenjem, odnosno monitorinog implementacije Konvencije u državama potpisnicama – GREVIO komiteta⁶³². Deseti dio Istanbulske konvencije

⁶³¹ Vesna Ratković, "Sprovođenje Konvencije Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, potreba preduzimanja preventivnih i prepresivnih mjera", *Pravni zbornik br. 2/2016*, Udruženje pravnika Crne Gore, Podgorica, 2016, str. 69.

⁶³² Više o GREVIO komitetu na: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/grevio> (pristupljeno 26.08.2024.godine).

odnosi se na odnos prema drugim međunarodnim instrumentima koji je regulisan članom 70. I najzad, jedanaesti dio Istanbulske konvencije bavi se izmjenama i dopunama iste, dok se dvanaesti dio odnosi na završne odredbe.

Primjena Istanbulske konvencije od strane država potpisnica svakako nije prepuštena slučaju. Naime, ovo pitanje detaljno je obrađeno devetim dijelom Konvencije, konkretnije članovima 66 – 70 kojim se uspostavlja mehanizam za praćenje implementacije Istanbulske konvencije. Ovim članovima ustanovljeno je tijelo koje cijeni u kojoj mjeri se odredbe Konvencije sprovode u praksi. Generalno govoreći, mehanizam za praćenje primjene Konvencije sastoji se od dva stuba: Ekspertske grupe za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – GREVIO komiteta i Komiteta članica. Od značaja su njihovi nalazi i preporuke koji pomažu državama članicama da poštuju Istanbulsku konvenciju i na taj način obezbijede njen dugoročni učinak.

3.3.1.6. INSTRUMENTI "MEKOG" PRAVA

Cjelokupan sistem ljudskih prava Savjeta Evrope zasnovan je na pravno - obavezujućim i na pravno - neobavezujućim dokumentima. U pravno - obavezujuće dokumente spadaju međunarodni ugovori koji definišu obavezu država članica, dok u pravno - neobavezujuće dokumente spadaju preporuke, preporuke, smjernice, deklaracije, rezolucije i smjernice. Ovi dokumenti, iako pravno neobavezujući, imaju veliki značaj jer često služe kao osnov za razvoj novih pravnih standarda i zakona na nacionalnom i međunarodnom nivou. U kontekstu rodne ravnopravnosti, instrumenti mekog prava često usmjeravaju države kako da poboljšaju svoje politike u skladu s međunarodnim standardima, bez obavezne pravne prisile. Evropski sud za ljudska prava se u svojoj doktrini često poziva na instrumente "mekog" prava, te oni i na taj način imaju određen značaj za razumjevanje koncepta rodne ravnopravnosti kada je u pitanju sistem zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda Savjeta Evrope.

Ovi instrumenti "mekog" prava su veoma brojni, pa se u pogledu ove disertacije ističu i taksativno navode sljedeći:⁶³¹

- Preporuka br. R(79)10 koja se tiče prava žena migranata⁶³⁴;
- Preporuka br. R(85)2 o pravnoj zaštiti protiv seksualne diskriminacije⁶³⁵;

⁶³¹ Pogledati:

<https://rm.coe.int/prems-125622-gbr-2573-key-coe-standards-depliant-3-volets-a-5-web-bat/1680a807ad> (pristupljeno 01.09.2024.godine)

⁶³⁴ Dostupno na:

<https://www.refworld.org/legal/resolution/coeministers/1979/en/12613> (pristupljeno 01.09.2024.godine)

⁶³⁵ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/168058ff43> (pristupljeno 01.09.2024.godine)

- Preporuka Rec(2017)9 o rodnoj ravnopravnosti u audio-vizuelnom sektoru⁶⁴⁸;
- Preporuka Rec(2019)1 o sprečavanju i borbi protiv seksizma⁶⁴⁹;
- Preporuka Rec(2022)17 o zaštiti prava migrantkinja, izbjeglica i azilatkinja⁶⁵⁰;
- Preporuka Rec(2024)1 o ravnopravnosti Romkinja i putnica⁶⁵¹.

3.3.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Institucionalni okvir Savjeta Evrope za rodnu ravnopravnost zasnovan je na nizu ključnih organa, dokumenata i programa koji zajedno teže postizanju ravnopravnosti između žena i muškaraca u svim aspektima društvenog života. U tom pogledu, imajući u vidu činjenicu da je Komitet ministara⁶⁵² glavni organ odlučivanja u Savjetu Evrope, jasno je da je njegova uloga centralna i u području rodne ravnopravnosti, u okviru kojeg je donio nekoliko važnih preporuka koje su postavile temelje za razvoj nacionalnih politika za položaj žena u društvu. Osim toga, Parlamentarna skupština Savjeta Evrope⁶⁵³ ima značajnu ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti kroz donošenje rezolucija i preporuka, kao i kroz redovno razmatranje pitanja koja se odnose na rodnu diskriminaciju, čime ovaj organ u svom radu redovno poziva na usvajanje mjera za eliminaciju rodnih nejednakosti. Preporuke i smjernice Komiteta ministara, kao i rezolucije Parlamentarne skupštine povezane sa rodnom ravnopravnošću, pokrivaju razne teme iz ove oblasti, a kroz njih se državama članicama pružaju ključni standardi, smjernice i uputstva za razvijanje zakonodavstva i sprovođenje politika na nacionalnom nivou koje su u skladu sa međunarodnim rodnim standardima. Ove rezolucije su, uz preporuke, takođe dio instrumenata "mekog" prava značajnih za ovu oblast.

Najvažnija institucija u zaštiti i promociji rodne ravnopravnosti u okviru Savjeta Evrope je Evropski sud za ljudska prava koji je razvio raskošan pravni okvir kojim se osigurava zaštita prava žena i promovise ravnopravnost između žena i muškaraca.

⁶⁴⁸ Dostupno na:

[https://search.coe.int/cm/#\[?%22CoEIdentifier%22%3A%2209000016807509e6%22,%22sort%22%3A%22CoEValidationDate%20Descending%22%5D\]](https://search.coe.int/cm/#[?%22CoEIdentifier%22%3A%2209000016807509e6%22,%22sort%22%3A%22CoEValidationDate%20Descending%22%5D]) (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴⁹ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/rm-esc-2019-1-on-preventing-and-combating-sexism/168094d804> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁵⁰ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/prem-092222-gbr-2573-recommendation-cm-rec-2022-17-a5-hat-web-1-/168096f19a> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁵¹ Dostupno na:

[https://search.coe.int/cm/#\[?%22CoEIdentifier%22%3A%220900001680af77e4%22,%22sort%22%3A%22CoEValidationDate%20Descending%22%5D\]](https://search.coe.int/cm/#[?%22CoEIdentifier%22%3A%220900001680af77e4%22,%22sort%22%3A%22CoEValidationDate%20Descending%22%5D]) (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁵² Više o ovom organu:

<https://www.coe.int/en/web/cm/about-cm> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁵³ Više o ovom organu:

<https://pace.coe.int/en/> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

Evropski sud za ljudska prava definiše rodnu ravnopravnost kao jedan od osnovnih principa prava ljudskih prava, naglašavajući jednakost polova kao glavni cilj u državama članicama Saveta Evrope. Pristup Suda uključuje osporavanje i suprotstavljanje višestrukim i međusekcionalnim oblicima nejednakosti, promovisanje rodne ravnopravnosti, zabranu direktne diskriminacije po osnovu pola, razmatranje međusekcionalne diskriminacije i procenjivanje da li zakoni perpetuiraju podređenost žena i nejednake rodne odnose⁶⁵⁴.

Evropski sud za ljudska prava istakao je važnost rodne ravnopravnosti u slučaju Leyla Şahin protiv Turske⁶⁵⁵ i u slučaju Abdulaziz, Cabales i Balkandali protiv Ujedinjenog Kraljevstva⁶⁵⁶. U oba slučaja, Sud je naglasio važnost rodne ravnopravnosti kao ključnog principa koji se nalazi u osnovi Konvencije i naglasio potrebu za ozbiljnijim razlozima za opravdanje različitog tretmana po osnovu pola. Evropski sud za ljudska prava presudio je u više slučajeva koji se odnose na nasilje nad ženama, posebno u kontekstu nasilja u porodici. Jedan od ključnih slučajeva je Opuz protiv Turske⁶⁵⁷, u kojem je Sud po prvi put priznao nasilje nad ženama kao oblik diskriminacije po osnovu pola. U ovom slučaju, Sud je zaključio da je Turska prekršila Evropsku konvenciju o ljudskim pravima jer nije adekvatno zaštitila ženu od nasilja koje je nad njom vršio njen suprug. Sud se, takođe, često bavi slučajevima u kojima se tvrdi da su zakoni ili postupci vlasti diskriminatorski po osnovu pola. Tako, recimo, u predmetu Burghartz protiv Švajcarske⁶⁵⁸, Sud je presudio da je Švajcarska prekršila član 14 (zabrana diskriminacije) u vezi sa članom 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Evropske konvencije jer nije dozvolila mužu da koristi prezime svoje supruge kao porodično ime. Sud je razmatrao i slučajeve diskriminacije u zapošljavanju, uključujući diskriminaciju po osnovu trudnoće ili materinstva. U slučaju Zarb Adami protiv Malte⁶⁵⁹, Sud je zaključio da je postojala diskriminacija protiv muškaraca jer je više muškaraca nego žena bilo pozvano na obavezni vojni rok, što je imalo implikacije za rodnu ravnopravnost. Evropski sud je, osim navedenog, razmatrao i pitanje pristupa pravdi za žrtve rodno zasnovanog nasilja. U nekoliko

⁶⁵⁴ Pogledati: Ivana Radačić, "Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights", *The European Journal of International Law* Vol. 19 no. 4, 2008.

⁶⁵⁵ Leyla Şahin protiv Turske: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B%22itemid%7D:%7B%22001-70956%7D%7D> (pristupljeno 22.10.2024.godine).

⁶⁵⁶ Abdulaziz, Cabales i Balkandali protiv Ujedinjenog Kraljevstva: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B%22itemid%7D:%7B%22001-57416%7D%7D> (pristupljeno 22.10.2024.godine).

⁶⁵⁷ Opuz protiv Turske: <https://hudoc.echr.coe.int/fre/%7B%22itemid%7D:%7B%22002-1449%7D%7D> (pristupljeno 22.10.2024.godine).

⁶⁵⁸ Burghartz protiv Švajcarske: <https://hudoc.echr.coe.int/fre/%7B%22itemid%7D:%7B%22002-10409%7D%7D> (pristupljeno 22.10.2024.godine).

⁶⁵⁹ Zarb Adami protiv Malte: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B%22itemid%7D:%7B%22002-3267%7D%7D> (pristupljeno 22.10.2024.godine).

slučajeva, Sud je istakao da države imaju pozitivnu obavezu da zaštite žene od nasilja i da im obezbijede pristup efikasnim pravnim lijekovima.⁶⁶⁰

Pored navedenih institucija, za područje rodne ravnopravnosti važna je i djelatnost Komisije za rodnu ravnopravnost koja je osnovana kako bi se nadgledalo i vršilo unapređenje implementacije rodni politika u državama članicama Savjeta Evrope. Ova komisija svoju djelatnost usmjerava ka razvijanju i praćenju strategija i akcijskih planova za rodnu ravnopravnost, poput Strategije za rodnu ravnopravnost 2024 - 2029, kojom su postavljeni ciljevi u ovoj oblasti kroz šest ključnih stubova, uključujući i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja i promovisanje uravnoteženog učešća žena i muškaraca u političkom i javnom životu.⁶⁶¹ Da bi se osiguralo uključivanje rodne ravnopravnosti u sve politike Saveta Evrope i podržala primjena relevantnih standarda iz ove oblasti, Savjet Evrope je, takođe, osnovao mrežu za rodnu ravnopravnost (nacionalne tačke kontakata) koja okuplja predstavnike svih država članica radi razmjene dobrih praksi i promovisanja efikasnih politika rodne ravnopravnosti. Ova mreža omogućava umrežavanje i saradnju na projektima i inicijativama koje su usmerene na smanjenje rodni razlika i unapređenje statusa žena i djevojčica.⁶⁶² Najzad, u okviru Savjeta Evrope postoje izvještači za rodnu ravnopravnost koji su odgovorni za praćenje, izvještavanje i zagovaranje rodne ravnoteže u određenim kontekstima ili okvirima,⁶⁶³ kao i Međusekretarijatski tim za rodnu integraciju koji je odgovoran za osiguravanje da se rodna ravnoteža integriše u sve politike, programe i aktivnosti različitih odeljenja i sekretarijata u okviru Savjeta Evrope.⁶⁶⁴

3.3.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE

Crna Gora je postala članica Savjeta Evrope 11. maja 2007. godine. Kao punopravan član Savjeta Evrope, Crna Gora aktivno sarađuje sa ovom međunarodnom organizacijom i Organizacijom za bezbjednost i saradnju u Evropi (OEBS) u cilju promocije vladavine prava i zaštite ljudskih prava. Ratifikovan je veliki broj konvencija Savjeta Evrope, od kojih iz oblasti ljudskih prava valja izdvojiti – Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Konvenciju o borbi protiv trgovine ljudima i Konvenciju o sprečavanju i borbi protiv

⁶⁶⁰ Pogledati: Ivana Jelić, Hannah Smith (autor), *Rodna ravnopravnost i diskriminacija na osnovu pola: Vodič kroz relevantnu jurisprudenciju Evropskog suda za ljudska prava*, AIRE Centre, 2022.

⁶⁶¹ Više o tome:

<https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-commission2> (pristupljeno 01.09.2024.godine)

⁶⁶² Pogledati:

<https://www.coe.int/en/web/genderequality/national-focal-points> (pristupljeno 01.09.2024.godine)

⁶⁶³ Pogledati:

<https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-reporters> (pristupljeno 01.09.2024.godine)

⁶⁶⁴ <https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-bodies> (pristupljeno 01.09.2024.godine)

nasilja nad ženama i nasilja u porodici – Istanbulske konvencije, kao i preporuke Odbora ministara, kao recimo, Preporuka Rec (2002)5 Odbora ministara državama članicama o zaštiti žena protiv nasilja.

Crna Gora je ratifikovala Evropsku konvenciju o ljudskim pravima donijetu pod okriljem Savjeta Evrope, te u vezi sa tim prihvatila obavezu poštovanja prava i sloboda, kao i priznavanje nadležnosti Evropskog suda za ljudska prava. Počev od 28. aprila 2009. godine, kada je donijeta prva presuda, pa do kraja 2024. godine, Evropski sud za ljudska prava donio je 80 presuda u odnosu na Crnu Goru. Iako ovaj broj nije veliki, javila se potreba za njihovim detaljnim sagledavanjem u cilju analize rada nacionalnih vlasti, uočavanja postupanja koja su dovela do kršenja prava zagarantovanih Konvencijom, ali i uočavanja eventualnih sistemskih problema, kako u toku samog sudskog postupka, tako i u postupku izvršenja presuda Evropskog suda.

Istanbulske konvencijom je predviđeno formiranje Ekspertske grupe za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – GREVIO koja je zadužena za praćenje primjene, odnosno implementacije Istanbulske konvencije u nacionalne sisteme država potpisnica. Osim u ovoj Ekspertskoj grupi, Crna Gora ima svoje predstavnike u velikom broju komiteta Savjeta Evrope iz oblasti ljudskih prava kao što su, recimo – Nadzorni komitet eksperata za ljudska prava (CDDH), Grupa eksperata za borbu protiv trgovine ljudima (GRETA) i sl.

3.3.4. CRNA GORA I ISTANBULSKA KONVENCIJA

Crna Gora je 11. maja 2011. godine potpisala Istanbulske konvencije, na osnovu čega je 1. marta 2013. godine usvojen Zakon o potvrđivanju Konvencije SE o suzbijanju i sprječavanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici⁶⁰³. Istanbulske konvencije, kao jedan od najznačajnijih dokumenata iz ove oblasti, od država potpisnica zahtijeva potpunu posvećenost u cilju sprječavanja, zaštite, procesuiranja i sankcionisanja akata nasilja. Istanbulske konvencijom nasilje u porodici je prepoznato kao vid kršenja ljudskih prava, pa je kao takvo i propisano na veoma širok način i to kao: psihičko nasilje (član 33), proganjanje (član 34), fizičko nasilje (član 35), seksualno nasilje (član 36), prinudni brak (član 37), genitalno sakaćenje žena (član 38), prinudni abortus i prinudna sterilizacija (član 39), seksualno uznemiravanje (član 40) i ekonomska povreda. Crna Gora se obavezuje da obezbijedi adekvatne mjere prevencije, zaštite i podrške, uzimajući u obzir specifične potrebe lica ugroženih određenim okolnostima i fokusirajući se na ljudska prava i bezbjednost

⁶⁰³ Zakon o potvrđivanju Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Službeni list Crne Gore" - međunarodni ugovori, br. 4 od 20. marta 2013).

svih žrtava.⁶⁶⁶ Takođe, od Crne Gore se, kao države potpisnice Istanbulske konvencije, zahtijeva da pruži specijalizovane usluge podrške žrtvama seksualnog nasilja (član 25), kao i uzimanje u obzir potreba djece svjedoka prilikom pružanja usluga zaštite i podrške (član 26).⁶⁶⁷

Kao potpisnica Istanbulske konvencije, Crna Gora se, dakle, obavezala da produzme niz mjera koje uključuju:

- **Prevenciju nasilja:** Država je dužna da radi na podizanju svijesti o problemu nasilja nad ženama i u porodici kroz edukativne programe, kampanje i obuke.
- **Zaštita žrtava:** Obaveza je uspostaviti efikasan sistem zaštite žrtava nasilja, uključujući sigurne kuće, besplatne telefonske linije i psihosocijalnu podršku.
- **Kaznena politika:** Crna Gora mora da obezbijedi da počinioci nasilja budu adekvatno kažnjeni i da pravosudni sistem funkcioniše u skladu s principima Konvencije.
- **Naknada za žrtve:** Država je dužna da obezbijedi odgovarajuću naknadu žrtvama nasilja, što uključuje materijalnu i nematerijalnu štetu.

Obaveza je Crne Gore, dakle, da svoje zakonodavstvo i strateške planove redovno prilagođava kako bi bili usklađeni s odredbama Konvencije. Ovaj proces podrazumijeva ne samo usvajanje novih zakona već i njihovu dosljednu primjenu kroz odgovarajuće institucije, što predstavlja poseban izazov u ovom procesu.

3.3.5. IZVJEŠTAJI CRNE GORE GREVIO KOMITETU

Jedan od ključnih mehanizama za praćenje implementacije Istanbulske konvencije predstavlja proces izvještavanja. Crna Gora je pripremila prvi izvještaj o primjeni Konvencije 2017. godine, a paralelno s tim, i nevladine organizacije koje se bave zaštitom prava žena podnijele su svoj izvještaj u sjenci, pružajući kritičku analizu stanja u zemlji.⁶⁶⁸ Ovi izvještaji su važni jer omogućavaju uporednu analizu između zvaničnih podataka države i stavova civilnog sektora, koji često ukazuju na izazove i probleme koje institucije možda zanemaruju. Izvještaji iz sjenke često pružaju detaljniju i kritičniju analizu u odnosu na zvanične izvještaje, ukazujući tako na moguće nedostatke u implementaciji zakonodavnih i drugih mjera, pa iz tog razloga imaju veoma značajnu ulogu u ovom procesu. Nakon ovog izvještaja, 2018. godine GREVIO Komitet je izradio svoj prvi evaluacioni izvještaj o Crnoj Gori.

⁶⁶⁶ Više o tome: Istanbulska konvencija član 12, stav 3 i član 18, stav 3.

⁶⁶⁷ Prema: Izvještaj o sprovođenju Zakona o zaštiti od nasilja u porodici za period 2010 – 2015, Ministarstvo pravde Crne Gore, 2016.

⁶⁶⁸ Pogledati izvještaje iz sjenke:

<https://m.coc.int/ngo-1-report-to-grevio/168073c75d> (pristupljeno 01.09.2024.godine).

<https://m.coc.int/report-ngo-montenegro-2/168073c980> (pristupljeno 01.09.2024.godine).

Crnogorska vlada je 2022. godine podnijela svoj drugi redovni izvještaj GREVIO Komiteta, prateći implementaciju mjera iz Konvencije u prethodnom periodu. Pored toga, nevladine organizacije su ponovo pripremile svoj izvještaj u sjenci, koji je služio kao dopuna i kritička analiza vladinog izvještaja. Međutim, GREVIO još uvijek nije izradio novi evaluacioni izvještaj za Crnu Goru, čime je proces praćenja stanja u zemlji ostao na nivou podataka iz prethodnog perioda, pa će u ovoj disertaciji fokus biti na tom evaluacionom izvještaju.

3.3.6. EVALUACIONI IZVJEŠTAJ GREVIO KOMITETA ZA CRNU GORU IZ 2018.GODINE⁶⁴⁹

GREVIO Komitet je 2018. godine pripremio i dostavio Crnoj Gori svoj prvi evaluacioni izvještaj. U ovom izvještaju, GREVIO je procijenio koliko je država uspješno primijenila odredbe Konvencije, analizirajući zakonodavne, institucionalne i praktične mjere koje su preduzete. Ovaj evaluacioni izvještaj nije samo opisao postojeće stanje, već je takođe ponudio konkretne prijedloge za unapređenje primjene Konvencije koje Crna Gora treba da slijedi i primijeni. GREVIO je dao preporuke za četvorogodišnji period, sa jasnim prioritetima i stepenom hitnosti za svaku predloženu mjeru. Preporuke su bile kategorizovane kao: "apeluje", "snažno ohrabruje", "ohrabruje" i "poziva", čime se ukazuje na važnost i hitnost preduzimanja određenih koraka.

GREVIO komitet, naime, naglašava da je Crna Gora postigla mnogo u pogledu izgradnje zakonodavnog, političkog i institucionalnog okvira za sprječavanje i borbu protiv nasilja nad ženama i prilagođavanju sa međunarodnim standardima iz ove oblasti. Međutim, i dalje postoje prostori i potreba za harmonizacijom sa Istanbulskom konvencijom, pa GREVIO komitet preporučuje značajne promjene u tom pogledu, a u svrhe ove disertacije takstavino se izdvajaju one koje se odnose na pravni ³ vir, a koje će kasnije biti dio analize crnogorske jurisprudencije. U tom smislu, GREVIO snažno ohrabruje crnogorske vlasti da:

- pojačaju napore protiv nasilja nad ženama tako što će osigurati da mjere preduzete u skladu sa Istanbulskom konvencijom rešavaju sve oblike nasilja nad ženama u holističkom i sveobuhvatnom smislu, uz dužno poštovanje njihove rodne prirode; ³
- usklade definicije rodno zasnovanog nasilja u svom zakonodavstvu sa definicijama utvrđenim u Istanbulskoj konvenciji i osiguraju djelotvornu

⁶⁴⁹ Pogledati: <https://m.coe.int/grevio-report-montenegro/163018c5614> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

- primjenu u praksi (recimo, crnogorsko zakonodavstvo ne definiše pojam "nasilja nad ženama", već nudi u Zakonu o rodnoj ravnopravnosti definiciju "nasilje po osnovu pola");
- osiguraju potpunu upotrebu disciplinskih mjera, kao i prekršajnih i krivičnih djela u vezi sa slučajevima zloupotrebe položaja ili nevršenja službenih dužnosti od strane državnih službenika u odnosu na slučajeve nasilja u porodici s ciljem prestanka nekažnjivosti službenika koji ne obavljaju svoje dužnosti;
 - uvedu sistem državne kompenzacije na način predviđen Zakonom o naknadi štete žrtvama krivičnih djela nasilja, bez obzira na pristupanje EU;
 - bolje iskoriste i profesionalizuju nadgledanu šemu posjeta djeci koja su svjedočila ili doživjela nasilje u porodici. Podsjećajući na značaj člana 31. Istanbulske konvencije, GREVIO takođe snažno ohrabruje crnogorske vlasti da preduzmu korake kako bi osigurale da se bezbjednost i potrebe djece žrtava i svjedoka nasilja u porodici osiguraju u svim odlukama o starateljstvu nad djecom i posjetama;
 - obuhvate podsticanje, prinudu ili navođenje djevojčice da se podvrgne postupku genitalnog sakaćenja jer nedavne izmjene i dopune Krivičnog zakonika Crne Gore uvode potpuno nova djela kao što su genitalno sakaćenje žena i proganjanje, te time usklađuju Krivični zakonik sa zahtjevima Istanbulske konvencije;
 - osiguraju operativniju jasnoću između prekršajnog djela nasilja u porodici i djela krivičnogpravnog karaktera. Osim toga, GREVIO poziva crnogorske vlasti da osiguraju odvratajuće sankcije za prekršajno djelo nasilja u porodici;
 - uvedu krivično zakonodavstvo koje bi pokrivalo namjerno ponašanje utvrđeno članom 36. stav 1.c Istanbulske konvencije;
 - uklone proceduralne prepreke i ograničenja krivičnom gonjenju djela prinudnog braka, inkriminiše namjerno ponašanje navođenja odraslog lica da uđe u običajni brak i inkriminiše namjerno ponašanje namamljivanja odraslog lica ili djeteta na teritoriju druge države u cilju prinude tog lica da uđe u brak;
 - osiguraju da seksualno uznemiravanje doživljeno u svim sferama života podliježe zakonskim kaznama. GREVIO dalje podstiče crnogorske vlasti da povećaju svoje napore u obezbjeđivanju veće osviještenosti po pitanju seksualnog uznemiravanja nasuprot seksualnog nasilja među širom javnošću i stručnjacima;
 - kroz zakonodavne mjere i efikasnu obuku članova pravosudnih i tužilačkih organa osiguraju da kazne i mjere izrečene za krivična djela nasilja u porodici budu djelotvorne, proporcionalne i odvratajuće i da ne štete žrtvama i njihovoj djeci;

- osiguraju da posrednici i sudije budu potpuno upoznati sa zabranom posredovanja u slučajevima nasilja u porodici i da se okonča praksa posredovanja u porodičnim sporovima i postupcima razvoda braka gdje postoji istorija nasilja u porodici;
- povećaju nivo svijesti svih uključenih stručnjaka, uključujući sudije i tužioce, o oblastima koje pokriva Istanbulska konvencija kako bi se pažljivo spriječila, istražila, kaznila i pružila reparacija za sva djela nasilja obuhvaćena ovom konvencijom;
- obezbijede hitne mjere zaštite za hitnu zaštitu svih žrtava nasilja u porodici, bez obzira na optužnice od strane tužilaštva ili pokretanje prekršajnog postupka od strane žrtava;
- osiguraju da praktična primjena člana 52. Zakona o strancima omogućava migrantkinjama koje su žrtve rodno zasnovanog nasilja da dobiju, iz humanitarnih razloga, autonomnu dozvolu boravka bez obzira na vrijeme trajanja braka na osnovu standardnih dokaza koje su u stanju da dostave; da osiguraju da žene migranti žrtve rodno zasnovanog nasilja imaju pravo da dobiju autonomne dozvole za boravak u slučaju protjerivanja supružnika ili partnera koji ih je zlostavljao; da osiguraju da djevojke i žene koje su izgubile status prebivališta u Crnoj Gori kao rezultat prinude na brak u inostranstvu mogu ponovo dobiti status prebivališta.⁶⁷⁰

Istanbulska konvencija i smjernice GREVIO komiteta predstavljaju važan segment ovog istraživanja, pa će oni biti pažljivo razmotreni prilikom analize crnogorske jurisprudencije i ispitivanja istraživačkih pitanja i hipoteza disertacije.

3.4. EVROPSKA UNIJA: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANJE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA

Načelo ravnopravnosti i nediskriminacije predstavlja fundamentalno načelo prava Evropske unije, pa je princip rodne ravnopravnosti dio prava Evropske unije još od samih njenih začetaka kada je Ugovorom o osnivanju Evropske zajednice 1957. godine isti utvrdren. Rodna ravnopravnost u Evropskoj uniji je, sa tim u vezi, jedno od ključnih područja koje se razvijalo kroz decenije, sa ciljem postizanja jednakih prava i prilika za žene i muškarce. Iako je Evropska unija postigla značajan napredak u ovoj oblasti, još uvijek postoje izazovi koji zahtevaju kontinuirani rad na usklađivanju politika i unaprijeđenju prava na radnom mestu, obrazovanju i društvenom životu.⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Ibidem.

⁶⁷¹ Pogledati: Daniel Stockemer, "Why are there differences in the political representation of women in the 27 countries of the European Union?", *Perspectives on European Politics and Society* 4; Sylvia Walby, "The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime", *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 2004.

Prema Johanna Croon - Gestefeld, evropsko pravo na ravnopravnost se nerijetko kritikuje zbog svoje neusklađenosti i percipirane nepredvidljivosti jer mnogi smatraju da ga je teško razumjeti zbog njegove raznolikosti,⁶⁷² dok se mnoge teme u pravu Evropske unije obrađuju pod opštim pojmom ravnopravnosti.⁶⁷³ Iako primarno vezan za tržište rada, princip rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji se proširio i izvan tržišta rada. Naime, golemi iskorak u promovisanju i zaštiti rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, prema Snežani Vasiljević, učinjen je širenjem nadležnosti i u području pitanja nasilja nad ženama i nasilja u porodici, u odnosu na ona područja koja su se do sada smatrala tradicionalno nadležnostima država članica.⁶⁷⁴ Ipak, i pored napora ka stvaranju vrlo bogatog pravnog okvira koji se posljednjih godina posebno razvijao u pozitivnom smjeru, to je bilo nedostavno za ostvarivanje stvarne jednakosti u Evropskoj uniji,⁶⁷⁵ pa nijedna država članica nije postigla punu rodnu ravnopravnost, a taj put napreduje usporenim korakom.⁶⁷⁶

3.4.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Evropska unija baštini princip rodne ravnopravnosti od svojih začetaka, a isti je ugrađen u svim ugovorima o osnivanju, koji predstavljaju primarno zakonodavstvo Evropske unije. U sekundarne izvore prava, sa druge strane, spadaju uredbe, odluke, preporuke, mišljenja i direktive.⁶⁷⁷ Područje rodne ravnopravnosti karakteriše oskudniji broj direktiva u odnosu na druga područja, i u njemu se uočava da se polje njihovih dejstava širilo vremenom, te da su se zahtjevi prema državama članicama, takođe, intezivirali. Države članice, kao i države kandidatkinje za članstvo u Evropskoj uniji dužne su da impelmentiraju *aqui communitarie* i da poštuju i primjenjuju standarde rodne ravnopravnosti, čime se dovodi do transformacije društvenih odnosa u različitim sferama u državama članicama i kandidatkinjama za članstvo. Primarno zakonodavstvo Evropske unije je direktno primjenjivo u državama članicama bez potrebe da se ono "prevodi" u nacionalno zakonodavstvo, dok se kod

⁶⁷² Sophie Jacquot, *Transformations in EU Gender Equality: From Emergence to Dismantling*, Palgrave Macmillan, 2015.

⁶⁷³ Johanna Croon - Gestefeld, *Reconceptualizing European Equality Law: A Comparative Institutional Analysis*, 2017, str. 2.

⁶⁷⁴ Pogledati: Samantha Besson, "Gender Discrimination under EU and ECHR Law: Never Shall the Twin Meet?", *8 Human Rights Law Review*, 2008;

Dagmar Schiek, "From European Union Non-discrimination Law Towards Multidimensional Equality Law for Europe", u Dagmar Schiek, Victoria Chege (ur.), *European Union Non-Discrimination Law: Comparative Perspectives on Multidimensional Equality Law*, Abingdon, Routledge-Cavendish, 2009.

⁶⁷⁵ Snežana Vasiljević, *Rodna ravnopravnost: pravo i politika*, Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet, str. 15.

⁶⁷⁶ Pogledati: Mark Bell, *Anti - Discrimination Law and the European Union*, Oxford University Press, 2002, str. 43;

Johanna Kariola, *Gender and the European Union*, Palgrave Macmillan, 2010, str. 7.

⁶⁷⁷ Unija ravnopravnosti: Strategija za rodnu ravnopravnost 2020 - 2025, Beisel, 2020, 152 finalno.

⁶⁷⁸ Više o tome: Danica Todorev, "Direktive Evropske unije u oblasti ravnopravnosti polova", *Evropska unija i rodna ravnopravnost*.

direktivi podrazumijeva obaveza njihovog usvajanja, odnosno usvajanja zakona na nacionalnom nivou kojima će se implementirati zahtjevi iz direktiva. S tim u vezi, pažnja se posvećuje kako primarnim tako i sekundarnim izvorima, odnosno direktivama iz ove oblasti, koje su se razvijale unazad pola vijeka, a koji su danas važni za Crnu Goru kao kandidatkinju za članstvo u Evropskoj uniji.⁶⁷⁸

3.4.1.1. OSNIVAČKI UGOVORI

Rodna ravnopravnost je, kako je bilo riječi, integrisana u pravni sistem Evropske unije kroz osnivačke ugovore koji predstavljaju temelj evropske integracije i razvoja zajedničkog pravnog okvira. Ovi ugovori su, naime, postavili fundament za zakonske norme i politike kojima se promovise ravnopravnost između žena i muškaraca, kao i zabrana diskriminacije po osnovu pola.

Pitanja iz područja rodne ravnopravnosti, kroz princip jednake plate žena i muškaraca za jednak rad pokrenuta su Ugovorom iz Rima, odnosno Ugovorom o osnivanju Evropske ekonomske zajednice koji je potpisan 1957.godine i koji predstavlja prvi osnivački ugovor kojim se na taj način uveo princip rodne ravnopravnosti. Član 119. Rimskog ugovora, naime, nalaže da svaka država članica obezbijedi da žene i muškarci primaju jednake naknade za rad iste vrijednosti. Ova odredba je bila usmjerena na ekonomske aspekte zajedničkog tržišta, ali je postavila osnov za kasnije zakonodavne mere o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji.⁶⁷⁹ Ugovor iz Amsterdama je, nadalje, bio prekretnica za rodnu ravnopravnost u Evropskoj uniji jer su njime uvedene ključne promjene u primarnom zakonodavstvu, uključujući jačanje odredbi o ravnopravnosti i zabrani diskriminacije. U članu 2. i članu 3. Ugovora o Evropskoj uniji, rodna ravnopravnost je, konkretnije, definisana kao jedan od temeljnih ciljeva i zadataka Evropske unije. Takođe, uveden je i koncept "gender mainstreaming" (rodna integracija), što znači da sve politike i aktivnosti Evropske unije moraju uzimati u obzir rodnu perspektivu. Ovaj princip postao je obavezan deo procesa donošenja odluka u EU, što je značajno doprinelo jačanju politika rodne ravnopravnosti u različitim sektorima, uključujući zapošljavanje, obrazovanje i socijalnu zaštitu.⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ Po 11. ti cjelokupan pravni i institucionalni okvir za rodnu ravnopravnost: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/59/equality-between-men-and-women> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁶⁷⁹ Više o Rimskom ugovoru: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁶⁸⁰ Pogledati više o Gender Mainstreaming-u u Evropskoj uniji: Dragana Todorović, "Gender Mainstreaming i Evropska unija", *Evropska unija i rodna ravnopravnost*.

Lisabonski ugovor, koji je stupio na snagu 2009. godine, jedan je od najvažnijih dokumenata u savremenoj istoriji Evropske unije kojim je dodatno osnažena uloga rodne ravnopravnosti u njenom pravnom okviru. Prema članu 3 ovog ugovora, Evropska unija se obavezuje na "promovisanje ravnopravnosti između muškaraca i žena" kao jednog od svojih osnovnih ciljeva i zadataka.⁶⁸¹ Lisabonskim ugovorom je Povelja o osnovnim pravima Evropske unije postala pravno obavezujuća. U ovoj Povelji, član 23. se direktno odnosi na rodnu ravnopravnost, potvrđujući da se mora obezbjediti ravnopravnost između muškaraca i žena u svim oblastima, uključujući zapošljavanje, rad i platu. Ova povelja pruža širi okvir za zaštitu prava žena i postavlja pravne osnove za borbu protiv rodno zasnovane diskriminacije i služi kao pravna osnova za dalji razvoj politika o rodnoj ravnopravnosti.⁶⁸²

Najzad, Ugovor o funkcionisanju Evropske unije koji je stupio na snagu nakon Lisabonskog ugovora 2009. godine, proširuje i definiše različite aspekte funkcionisanja Evropske unije, uključujući rodnu ravnopravnost. Njime se direktno uključuje rodnu ravnopravnost kroz nekoliko ključnih odredbi koje se odnose na zabranu diskriminacije i promovisanje jednakosti između muškaraca i žena. U članu 8 uvodi se obaveza da Evropska unija u svim svojim aktivnostima teži uklanjanju neravnopravnosti i promovisanju rodne ravnopravnosti, čime se postavlja osnova za gender mainstreaming. Članom 10 se prepoznaje da se u svim politikama i aktivnostima mora boriti protiv diskriminacije, uključujući i onu po osnovu pola, dok se članom 19 stvorila mogućnost Evropskoj uniji da donosi zakonodavne mjere za borbu protiv diskriminacije po osnovu pola, čime se ustanovila pravna osnova za razvoj direktiva i zakona protiv rodne diskriminacije. Član 157 je, na kraju, direktno usmjeren na jednakost plata između muškaraca i žena za jednak rad ili rad jednake vrijednosti čime se omogućava uspostavljanje zakonodavstva koje se odnosi na ravnopravnost u zapošljavanju i u radnim uslovima. Ova odredba je, stoga, ključna za zakonodavne mere koje su usmjerene na smanjenje rodnog jaza u platama i obezbeđivanje jednakih prava za žene na radnom mestu, a što je decenijama bilo u glavom fokusu Evropske unije kada je u pitanju područje rodne ravnopravnosti.

3.4.1.2. DIREKTIVE U OBLASTI RODNE RAVNOPRAVNOSTI NA TRŽIŠTU RADA

Direktive predstavljaju jedan od ključnih instrumenata sekundarnog zakonodavstva Evropske unije. One obavezuju države članice da postignu određeni rezultat ili cilj, ostavljajući im slobodu da same odluče o načinima i metodama za

⁶⁸¹ Više o Lisabonskom ugovoru: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁶⁸² Više o Povelji EU: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine)

njihovo sprovođenje. Direktive, u tom pogledu, imaju centralnu ulogu u harmonizaciji zakonodavstva širom Unije, omogućavajući na taj način državama članicama da iste prilagode sa svojim pravnim sistemima, istovremeno osiguravajući usklađivanje sa *acquis communautaire*. U kontekstu rodne ravnopravnosti, direktive su od presudnog značaja jer predstavljaju ključne mehanizme kroz koje Evropska unija promovise i osigurava rodnu ravnopravnost. Najveći broj direktiva u pravu Evropske unije koji se tiču oblasti rodne ravnopravnosti odnose se na položaj žena na tržištu rada. S tim u vezi, tu spadaju:

- *Direktiva 75/117/EEZ*⁸⁸³ ili "Equal pay" direktiva ima za cilj približavanje zakona država članica koje se odnose na primjenu načela jednakih zarada za muškarce i žene. Načelo uspostavljeno u članu 119 Ugovora o osnivanju Zajednice znači da se za isti rad ili za rad jednake vrijednosti uklanja svaka diskriminacija po osnovu pola u pogledu svih vidova i uslova nakande. Sistem klasifikovanja radnih mjesta, tamo gdje se koristi, mora biti zasnovan na istim kriterijumima za muškarce i čene i isključiti mogućnost diskriminacije po osnovu pola;
- *Direktiva 76/207/EEZ*⁸⁸⁴ koja se poziva na član 235 Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice i uspostavlja načelo jednakog tretmana muškaraca i žena u pogledu pristupa zapošljavanju, unaprjeđenju, stručnoj obuci i uslovima rada. Ovo načelo podrazumijeva obezbjeđivanje nediskriminacije po osnovu pola i to posebno pominjanjem bračnog ili porodičnog statusa. Dakle, neće biti diskriminacije po osnovu pola u uslovima, kriterijumima za odabir i pristup svim poslovima ili položajima bez obzira na sektor ili granu aktivnosti i sve niove profesionalne hijerarhije;
- *Direktiva 79/7/EEZ*⁸⁸⁵, kao i prethodna, poziva se na član 135 Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice i odnosi se na postupnu primjenu principa jednakog tretmana muškaraca i žena u vezi sa pitanjem socijalnog osiguranja. Princip jednakog tretmana znači da nema nikakve neposredne ili posredne diskriminacije po osnovu pola, naročito u vezi sa bračnim ili porodičnim statusom, a posebno u pogledu obima i uslova pristupa osiguranju.

⁸⁸³ Tekst direktive dostupan na:

<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31975L0117:EN:HTML> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁸⁸⁴ Tekst direktive dostupan na:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31976L0207&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁸⁸⁵ Tekst direktive dostupan na:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31979L0007&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

obaveze da se izdvaja doprinos i njegov iznos, zatim u ubračunu, uključujući i pšovećanje za supružnika i izdržavana lica, kao i uslove koji određuju trajanje i zadržavanje prava na pomoć;

- *Direktiva 86/613/EEZ*⁶⁶ ili Direktiva o primjeni jednakog tretmana muškaraca i žena angažovanih u nekoj aktivnosti, uključujući i poljoprivredu, u svojstvu samozaposlenog lica i u zaštiti samozaposlenih žena tokom trudnoće i materinstva poziva se na članove 100 i 235 Ugovor o osnivanju zajednice, a svrha je da se obezbijedi primjenu principa jednakog tretmana žena i muškaraca u svojstvu samozaposlenih kad je riječ o aspektima koji nisu pokriveni prethodnim direktivama;
- *Direktiva 92/85/EEZ*⁶⁷ ili Direktiva o uvođenju mjera za podsticanje poboljšanja sigurnosti i zdravlja na poslu zaposlenih trudnica, porodilja i dojilja zasniva se na članu 118a Ugovora o osnivanju. Smisao ove direktive je da primijeni mjere za podsticanje poboljšanja sigurnosti i zdravlja na poslu zaposlenih trudnica, porodilja i dojilja;
- *Direktiva 96/34/EZ*⁶⁸ ili direktiva o okvirnom sporazumu o roditeljskom odsustvu koji su zaključili Unija evropskih konfederacija industrije i poslodavaca i Evropski centar za preduzeća sa javnim učešćem i Evropska konfederacija sindikata ima svrhu da okvirnom sporazumu o roditeljskom odsustvu da pravnu snagu. Svrha ovog sporazuma je da se olakša pomirenje roditeljskih i profesionalnih odgovornosti za zaposlene roditelje i važi i za muškarce i žene koji imaju ugovor o radu;
- *Direktiva 97/80/EZ*⁶⁹ je direktiva o teretu dokazivanja ima za cilj da obezbijedi mjere koje države članice preduzimaju za primjenu principa jednakog tretmana u slučajevima diskriminacije po osnovu pola. Cilje je obezbijediti svim osobama koje se smatraju oštećenim zadovoljenje sudskim putem;

⁶⁶ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31986L0613&from=GA> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁷ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31992L0085&from=hr> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁸ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31996L0034&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁹ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31997L0080&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

- **Direktiva 97/81/EZ⁹⁰** ili Direktiva o radu na dio radnog vremena donijeta je sa namjerom da se primijeni Okvirni sporazum koji su potpisali Unija evropskih konfederacija industrije i poslodavaca, **Evropski centar za preduzeća sa javnim učešćem** u **Evropska konfederacija sindikata**. Svaha ovog sporazuma je da se ukloni diskriminacija protiv radnika zaposlenih na dio radnog vremena, poboljša kvalitet rada na dio radnog vremena i doprinese fleksibilnoj organizaciji radnog vremena koje uzima u obzir potrebe poslodavaca i radnika;
- **Direktiva 2000/78/EZ⁹¹** se ne odnosi direktno i isključivo na rodnu ravnopravnost već se o jednakom tretmanu u zapošljavanju i odabiru zvanja kojim se utvrđuje opšti okvir za borbu protiv diskriminacije na osnovu vjere ili uvjerenja, invaliditeta, starosne dobi ili seksualne orijentacije. Načelo jednakog tretmana smatra se nepostojanje bilo kakve neposredne ili posredne diskriminacije iz bilo kojeg razloga. Direktiva se primjenjuje na sve osobe u javnom i privatnom sektoru u pogledu uslova za pristup zapošljavanju ili zanimanjima, kriterijume za izbor i uslove za prijem u radni odnos, na svim nivoima i svim vrstama profesionalnih orijentacija;
- **Direktiva 2002/73/EZ⁹²** **kojom se mijenja i dopunjuje Direktiva 76/207/EEZ o primjeni jednakog tretmana za muškarce i žene** u pristupu zaposlenju, stručnoj obuci i unaprijeđenju i uslova rada. Ova direktiva je od velikog značaja zato što se njome po prvi put na nivou Evropske unije uvodi obavezno zakonodavstvo koje definiše seksualno uznemiravanje i njegovo prepoznavanje kao oblik diskriminacije po osnovu pola. Takođe, značajne odredbe tiču se i osnaživanja zaštite žena na porodijskom odsustvu i proširenja zaštite na roditelje koji usvajaju djecu, te su definisane mjere za poboljšanje zaštite na radu trudnica, porodilja i dojilja;
- **Direktiva 2004/113/EZ⁹³** kojom se utvrđuje okvir za suzbijanje polne diskriminacije u pogledu mogućnosti dobijanja i nabavke robe, odnosno pružanja

⁹⁰ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31993L0081&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹¹ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32000L0078&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹² Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002L0073&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹³ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0113&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

usluga radi efektivne primjene načela jednakog tretmana muškaraca i žena. U direktivi se definišu diskriminacija, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje;

- *Direktiva 2006/54/EZ*¹⁴ ili Kodifikovana direktiva koja objedinjuje neke od ranijih direktiva o pitanjima zapošljavanja i stručnog osposobljavanja, tereta dokazivanja i jednakih plata i penzija. Usvojena je da bi se unaprijedila transparentnost i dostupnost evropskog sekundarnog zakonodavstva o ravnopravnosti polova koje je vremenom mijenjano i usavršavano;
- *Direktiva 2010/41/EU*¹⁵ je direktiva o primjeni načela jednakog tretmana između muškaraca i žena koji se bave samozaposlenom djelatnošću ukida Direktivu Savjeta 86/613/EEZ. Direktiva 2010/41 daje pravo na jednak tretman muškarcima i ženama koji su uključeni u samozaposlene aktivnosti. Ona ustanovljava pravo na naknade za porodijsko odsustvo u trajanju od najmanje 14 nedjelja. Ova direktiva takođe omogućava pristup svim uslugama koje pružaju privremene zamene, ukoliko one postoje na nacionalnom nivou;
- *Direktiva 2019/1158/EU*¹⁶ o ravnoteži između poslovnog i privatnog života za roditelje i njegovatelje poznata i kao "Work-Life Balance" direktiva, ima za cilj unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u pogledu raspodjele porodičnih i profesionalnih odgovornosti između žena i muškaraca. Ova direktiva se bavi izazovima sa kojima se suočavaju roditelji i pružatelji nege prilikom balansiranja karijere i privatnog života, s posebnim naglaskom na smanjenje rodne neravnoteže u pogledu brige o porodici, te propisuje pravo na roditeljsko i očinsko odsustvo, odsustvo za njegovatelje, kao i fleksibilne radne uslove;
- *Direktiva 2022/2381/EU*¹⁷ o rodnoj ravnoteži u upravnim odborima kompanija uvrštenih na berzi predstavlja važan pravni okvir za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti na najvišim nivoima donošenja odluka u poslovnom sektoru. Ova direktiva, poznata i kao Direktiva o rodnoj ravnoteži u upravnim odborima, usvojena je s ciljem povećanja zastupljenosti žena u upravljačkim strukturama kompanija uvrštenih na berzi, kako bi se smanjio jaz u rodnoj ravnopravnosti u poslovnom svetu.

¹⁴ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32006L0054&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

¹⁵ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0041&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

¹⁶ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1158> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

¹⁷ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022L2381> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

- **Direktiva 2024/1500/EU⁸⁹⁸** o standardima za tijela za jednakost u području jednakog postupanja prema ženama i muškarcima te njihovih jednakih mogućnosti u pitanjima zapošljavanja i rada te o izmjeni direktiva 2006/54/EZ i 2010/41/EU, usvojena je sa ciljem jačanja standarda za tijela koja se bave pitanjima jednakosti, posebno kada je riječ o ravnopravnosti žena i muškaraca u oblasti zapošljavanja i zanimanja. Ključna novina ove direktive je proširenje ovlaštenja tijela za jednakost koja sada imaju veća prava da istražuju slučajeve diskriminacije, izdaju preporuke ili obavezujuće odluke, pristupe potrebnim dokumentima i pokreću pravne postupke kako bi zaštitila javni interes ili podržala žrtve diskriminacije. Cilj je da se na ovaj način osigura bolje sprovođenje politika rodne ravnopravnosti u čitavoj Uniji i smanji diskriminacija na radnom mjestu i obezbijedi pravedan tretman za oba pola.

3.4.1.3. DIREKTIVE U OBLASTI NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI

Dok se značajan dio pravnog okvira Evropske unije **u oblasti rodne ravnopravnosti** fokusira na unaprijeđenje **položaja žena na tržištu rada**, prepoznavanje i suzbijanje nasilja nad ženama predstavlja jednako važan, ali često manje istican segment rodni regulativa i politika. Direktive Evropske unije koje se odnose na nasilje nad ženama oslanjaju se na univerzalne standarde ljudskih prava i imaju za cilj da osiguraju dosljednu i efikasnu zaštitu žena u svim državama članicama. Kroz analizu ovih direktiva stiče se dublje razumjevanje napora Evropske unije u suzbijanju nasilja nad ženama i njene posvećenosti da se stvori evropsko društvo u kojem su žene slobodne od svih oblika nasilja i diskriminacije. Hronološki pregled ovih direktiva pokazuje kontinuirani napredak u prepoznavanju i suzbijanju različitih oblika rodno zasnovanog nasilja, kao i volju i spremnost Evropske unije da odgovori i na ovu vrstu izazova. Ovdje spadaju:

- **Direktiva 2011/36/EU⁸⁹⁹** o sprečavanju i suzbijanju trgovine ljudima i zaštiti žrtava, predstavlja ključni pravni okvir Evropske unije za borbu protiv trgovine ljudima, a ujedno se odnosi na rodnu ravnopravnost kroz zaštitu i podršku žrtvama, s posebnim fokusom na specifične potrebe žena i dece, koje su često najugroženije grupe. Ova direktiva zamenjuje Okvirnu odluku Saveta 2002/629/PUP, jer pruža obuhvatniji pristup borbi protiv trgovine ljudima. Fokus direktive obuhvata prevenciju, kazneno gonjenje počinitelaca i zaštitu žrtava trgovine ljudima;

⁸⁹⁸ Tekst direktive dostupan na:

https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ.L_202401500 (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁸⁹⁹ Tekst direktive dostupan na:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0036> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

- *Direktiva 2011/93/EU*⁷⁰⁰ o suzbijanju seksualnog zlostavljanja i seksualnog iskorišćavanja djece i dječije pornografije koja se, u prvom redu, odnosi na djecu, ali je vrlo važna za prepoznavanje specifičnih oblika nasilja koje se najčešće vrši prema djevojčicama. Ova direktiva ima za cilj predviđanje kazni u nacionalnim zakonodavstvima država članica u pogledu seksualnog zlostavljanja, seksualnog iskorišćavanja djece i dječije pornografije, a značajna je i jer prepoznaje kao kazneno djelo mamljenje djece u ove svrhe i u kontekstu sajber prostora.
- *Direktiva 2011/99/EU*⁷⁰¹ o Evropskom nalogu za zaštitu predstavlja važan zakonodavni instrument Evropske unije koji je usmjeren na pružanje zaštite žrtvama kriminala, posebno onima koje su u opasnosti od nasilja. Ova direktiva direktno utječe na rodnu ravnopravnost jer se često primjenjuje u kontekstu zaštite žena od rodno zasnovanog nasilja, kao što su nasilje u porodici, seksualno uznemiravanje i proganjanje;
- *Direktiva 2012/29/EU*⁷⁰² kojom se utvrđuju minimalni standardi u pogledu prava, podrške i zaštite žrtava krivičnih dela s ciljem da se obezbijedi pravedan i jednak tretman svih žrtava u Evropskoj uniji. Ova direktiva je posebno značajna za postizanje rodne ravnopravnosti, jer priznaje specifične potrebe žena, djevojčica i drugih ranjivih grupa koje su često nesrazmjerno pogođene određenim oblicima kriminala, poput nasilja u porodici, seksualnog nasilja i trgovine ljudima. Sa tim u vezi, ovom direktivom se rodno zasnovano nasilje prepoznaje kao posebna kategorija kriminala koja zahtijeva specifične mjere zaštite za žrtve;
- *Direktiva 2024/1385*⁷⁰³ o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici simbolizuje snažan pravni i moralni odgovor na nasilje nad ženama i nasilje u porodici na teritoriji Evropske unije. Njen značaj se ogleda u prvom sveobuhvatnom pristupu Unije rodno zasnovanom nasilju koji uključuje prevenciju, zaštitu i sankciju za počinioca, ali i podršku i osnaživanje žrtava. Njeno uspješno sprovođenje zahtijeva saradnju svih država članica, kako bi se stvorilo društvo u kojem su prava žena i muškaraca jednako zaštićena i poštovana.

⁷⁰⁰ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0093> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷⁰¹ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0099> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷⁰² Tekst direktive dostupan na: https://www.conhulonan.co.mz/docs/1613926871_direktiva-2012-29-za-evropskog-parlamenta-i-savjeta-od-25-o-kobna-2012.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷⁰³ Tekst direktive dostupan na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ.L_202401385&qid=1712643037916 (09.09.2024.godine)

Zbog svog izuzetnog značaja u ovoj oblasti, ova direktiva ima posebno važno mjesto u ovom istraživanju.

Direktiva 2024/1385 o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici donijeta je 14. maja 2024. godine s ciljem uspostavljanja sveobuhvatnog pravnog okvira za borbu protiv ovih ozbiljnih društvenih problema. Ova direktiva odražava posvećenost Evropske unije unapređenju prava žene i rodne ravnopravnosti. Njeno donošenje je proizašlo iz težnje da se osigura sveobuhvatan okvir za adekvatno **sprječavanje i suzbijanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici u Evropskoj uniji**. To se postiže kroz jačanje i uvođenje mjera u odnosu na sljedeća područja, i to: definiciju relevantnih krivičnih djela i kazni, zaštitu žrtava i pristupa pravosuđu, podršku žrtvama, poboljšanom prikupljanju podataka, prevenciji, kao i koordinaciji i saradnji država članica. Ova direktiva, naime, ima za cilj da podupre međunarodne obaveze koje su države članice Evropske unije preuzele, posebno u kontekstu **Konvencije Ujedinjenih nacija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena**, **Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom**, **Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici**, kao i Konvencije o iskorijenjavanju nasilja i uznemiravanju u svijetu rada Međunarodne organizacije rada.

Ovom direktivom ravnopravnost žena i muškaraca prepoznata je kao jedna od fundamentalnih vrijednosti Evropske unije, dok se posebna pažnja posvećuje nasilju nad ženama i nasilju u porodici kao kršenju tih fundamentalnih vrijednosti i osnovnih ljudskih prava. Nasilje nad ženama je, naime, prepoznato kao manifestacija strukturne diskriminacije žena koja proizilazi iz istorijski nejednakih odnosa moći između žena i muškaraca i kao ozbiljan društveni problem koji dovodi do teških psiholoških i tjelesnih trauma sa teškim posljedicama. Direktiva, stoga, predstavlja odgovor na duboko ukorenjene strukturne nejednakosti i nasilje proizašlo iz rodni stereotipa i tradicionalnih odnosa moći. Direktiva posebno prepoznaje da su žene nesrazmjerno pogođene rodno uslovljenim nasiljem, što ih sprječava u punom društvenom i ekonomskom učešću. Ova nejednakost dodatno je pogoršana intersekcijom diskriminacijom, koja pogađa žene različitih rasa, religija, starosnih grupa, seksualnih orijentacija i drugih osnova. Direktiva, takođe, ističe značaj prevencije nasilja kroz obrazovanje, podizanje svesti i jačanje institucionalne podrške.

U svojim osnovnim odredbama ova direktiva ističe svoj predmet i područje primjene, naglašavajući da se njome vrši definisanje krivičnih djela i sankcija u području seksualnog iskorišćavanja žena i djece i sajber kriminalu, kao i definisanje

prava žrtava svih oblika nasilja nad ženama i nasilja u porodici prije, tokom i nakon krivičnog postupka. U ovom dijelu daju se i definicije koje se primjenjuju u ovoj direktivi, a u preambuli se navodi da se pod definicijom nasilja nad ženama podrazumijevaju i krivična djela kao što su femicid, silovanje, seksualno uznemiravanje, seksualno zlostavljanje, uhođenje, rani brak, prinudan prekid trudnoće, prisilna sterilizacija i različiti oblici nasilja na internetu, kao što su seksualno uznemiravanje na internetu i zlostavljanje na internetu.

Drugi odjeljak se odnosi na krivična djela seksualnog iskorišćavanja žena i djece i na sažber kriminalitet, pa je kao krivično djelo posebno utvrđeno:

- sakaćenje ženskih polnih organa (član 3);
- prinudno sklapanje braka (član 4);
- dijeljenje intimnog ili manipuliranog materijala bez pristanka (član 5);
- uhođenje na internetu (član 6);
- uznemiravanje na internetu (član 7);
- poticanje na nasilje ili mržnju na internetu (član 8);
- kao i poticanje, pomaganje i pokušaj ovih djela (član 9).

Države se, dalje, obavezuju na primjenu odgovarajućih kaznenih politika, za krivično djelo iz člana 3 maksimalna kazna zatvora u trajanju od najmanje pet godina, za krivično djelo iz člana 4 maksimalna kazna zatvora u trajanju od najmanje tri godine, a za krivična djela iz članova 5, 6, 7 i 8 maksimalna kazna zatvora u trajanju od najmanje jedne godine.

Član 11 prepoznaje otežavajuće okolnosti koje podrazumijevaju sljedeće situacije, kada je:

- krivično djelo nasilja nad ženama ili nasilja u porodici učinjeno više puta, odnosno ponovno;
- krivično djelo počinjeno protiv osobe koja je zbog posebnih okolnosti postala ranjiva, kao što su zavisnost ili tjelesni, mentalni, intelektualni ili osjetni invaliditet;
- krivično djelo počinjeno u prisustvu djeteta;
- krivično djelo počinjeno od strane dvije ili više osoba zajedničkim djelovanjem;
- krivičnom djelu prethodilo nasilje ekstremnog intenziteta ili je djelo praćeno takvim nasiljem;
- krivično djelo počinjeno uz upotrebu oružja ili uz prijetnju upotrebe oružja;
- krivično djelo počinjeno uz upotrebu sile ili uz prijetnju upotrebe sile ili uz pomoću prisile;

- postupanje uzrokovalo smrt žrtve ili tešku tjelesnu ili psihološku štetu za žrtvu;
- počinitelj prethodno bio osuđivan za krivična djela iste vrste;
- krivično djelo počinjeno protiv bivšeg ili sadašnjeg bračnog druga ili partnera;
- krivično djelo počinio član porodice ili osoba koja živi sa žrtvom;
- krivično djelo počinjeno zloupotrebom priznatog položaja povjerenja, autoriteta ili uticaja;
- krivično djelo počinjeno protiv određene osobe zato što je ta osoba javni predstavnik/ca, novinar/ka ili borac/kinja za ljudska prava;
- namjera krivičnog djela bila očuvanje ili vraćanje tzv. „časti“ osobe, porodice, zajednice ili druge slične grupe;
- namjera krivičnog djela bila kazniti žrtvu zbog njene seksualne orijentacije, roda, boje kože, religije, socijalnog porijekla ili političkog uvjerenja.

U ovoj direktivi se, nadalje, u odjeljku 3 koji se odnosi na zaštitu žrtava i pristupu pravosuđu posebna pažnja posvećuje prijavljivanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, kao i utvrđivanju potrebe zaštite žrtava, sistemima podrške žrtvama nasilja, zaštiti privatnog života žrtve, hitnim mjerama udaljavanja, zabrane približavanja i zaštite, kao i drugih važnih aspekata pružanja adekvatne zaštite žrtava ali i smjernicama za nacionalne organe koji sprovode zakone i organe za ravnopravnost, te druga pitanja od značaja za ovu oblast. Odjeljak 4 se odnosi na pružanje potpore žrtvama u vidu specijalizovanih službi, telefonskih linija za pomoć žrtvama, skloništa i drugih privremenih smještaja, sa posebnim naglaskom na pružanje pomoći djeci žrtvama nasilja i brige države o njihovoj sigurnosti. Takođe se, od država članica očekuje, shodno odjeljku 5 da preduzimaju preventivne mjere i osposobljavaju i informišu organe i stručna lica, te da preduzimaju intevencijske mjere kako bi osigurale najmanju moguću mjeru rizika od počinjenja nasilja nad ženama ili nasilja u porodici i ponavljanja ovih krivičnih djela. Najzad, u odjeljku 6 posebna pažnja se posvećuje koordiniranim politikama i aktivnostima organa za koordinaciju, nacionalnim akcionim planovima za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici, saradnji svih organa unutar države članice, saradnji sa nevladinim sektorom, kao i saradnji na nivou Evropske unije, te i obavezi država članica da prikupljaju i distribuiraju podatke i istraživanja u ovom području.

3.4.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Institucije Evropske unije imaju izrazito važnu ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti kroz razne pravne, političke i organizacione mehanizme. Ove institucije rade aktivno na jačanju jednakih mogućnosti za muškarce i žene u svim

sferama društva, posebno kroz zakonodavne inicijative i strategije koje se fokusiraju na suzbijanje rodne diskriminacije. U tom pogledu, Evropska komisija ima centralnu ulogu u oblikovanju i sprovođenju politika Evropske unije o rodnoj ravnopravnosti kroz različite strategije i akcione planove usmjerene na promovisanje jednakih mogućnosti za žene i muškarce.⁷⁰⁴ Poznata i kao "čuvarica" ugovora, Evropska komisija nadzire i prati da li države članice adekvatno primjenjuju ugovore i direktive iz oblasti rodne ravnopravnosti na njihovim nacionalnim nivoima.⁷⁰⁵ Ovaj organ sastoji se od 28 komesara, uključujući i jednog zaduženog za pravosuđe, zaštitu potrošača i rodnu ravnopravnost⁷⁰⁶, kao i Glavnu upravu za isto područje i Grupu na visokom nivou o gender mainstreamingu⁷⁰⁷, ali i Savjetodavni odbor o jednakim mogućnostima žena i muškaraca⁷⁰⁸.

Rad Evropske komisije na politikama rodne ravnopravnosti zasniva se na strateškom dokumentu za rodnu ravnopravnost - Strategija rodne ravnopravnosti 2020 - 2025, kao ključnom dokumentu o kontinuiranom naporu Evropske unije da promoviše rodnu ravnopravnost i rješava sistemske rodne nejednakosti. Ovim strateškim dokumentom pruža se sveobuhvatan pristup za rješavanje različitih izazova sa kojima se suočavaju žene i odražava izuzetnu posvećenost Evropske unije postizanju značajnog napretka u ovoj oblasti. U središtu strategije je posvećenost smanjenju razlike u platama između muškaraca i žena, sa fokusom na borbu protiv rodnih razlika kroz ciljane mjera, uključujući poboljšanje transparentnosti plata i promovisanje jednakih plata za jednak rad. Još jedan ključni aspekt strategije je promovisanje učešća žena u odlučivanju kroz povećanje prisustva žena na visoko rangiranim pozicijama uz podršku njihovoj profesionalnoj izgradnji i kreiranju prilika za njihovo napredovanje. Strategija se, takođe, bavi i problemom nasilja nad ženama, nudeći sveobuhvatan okvir za zaštitu i podršku žrtvama. Ova komponenta uključuje poboljšanje zakonskih mera, pružanje podrške žrtvama i prevenciju nasilja kroz

⁷⁰⁴ Više o Evropskoj komisiji na:

https://commission.europa.eu/index_en (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷⁰⁵ Pogledati: Adrijana Hamalić Bećirović, "Evropska unija: pravni okvir i mehanizmi za rodnu ravnopravnost", u: Saša Gavrić i Amira Ždraković (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo i politika*, Sarajevski otvoreni centar, Univerzitet u Sarajevu - Pravni fakultet, 2019, str. 108.

⁷⁰⁶ Više o tome na:

https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/justice-and-consu-mers_en (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷⁰⁷ Više o njihovom radu pogledati na:

<https://www.gumonitor.eu/9353000/1/9r-vik7m1c3gyap/vignbufteth> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷⁰⁸ Pogledati:

<https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/advisory-committee-on-equal-opportunities-for-men-and-women.html?uri=uris%20Advisory%20Committee%20on%20Equal%20Opportunities%20for%20Women%20between%20EU%20countries%20and%20the%20various%20institutes%20involved> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

obrazovanje i podizanje svesti. Ovom strategijom se, dakle, teži stvaranju ravnoteže između žena i muškaraca u svim aspektima života.⁷⁰⁸

Evropski parlament se smatra najdemokratskijom institucijom Evropske unije koja najviše podržava rodnu ravnopravnost među drugim institucijama Unije.⁷¹⁰ Kao jedna od glavnih zakonodavnih institucija Evropske unije, Parlament aktivno doprinosi oblikovanju zakonodavstva i politika koja se odnose na rodnu ravnopravnost, a vrši i nadzor nad primjenom istih. U okviru ove institucije veliku ulogu ima Odbor za ženska prava i rodnu ravnopravnost⁷¹¹, poznat kao FEMM, koji predstavlja ključnu tačku feminističkog upravljanja u Evropskom parlamentu.⁷¹² Ovaj odbor odgovoran je za sva pitanja rodne ravnopravnosti i funkcioniše kao nadzorno tijelo za rodnu ravnotežu u Parlamentu.⁷¹³ Nadalje, Savjet Evropske unije⁷¹⁴ predstavlja najvažnije zakonodavno tijelo Evropske unije koje okuplja ministre država članica odgovornih za različita područja djelovanja. U tom pogledu, Savjet Evropske unije ima veliku ulogu u napredovanju rodne ravnopravnosti oblikovanjem zakonodavstva, koordinacijom politika među državama članicama, razvojem strateških okvira i osiguravanjem da se razmatranja rodne ravnopravnosti integrišu u sve relevantne oblasti politika. Kroz svoje aktivnosti, Savjet doprinosi širem cilju Evropske unije, a to je da se postigne rodnu ravnopravnost i promoviše inkluzivno društvo.

Praksa Suda pravde Evropske unije⁷¹⁵ je od posebnog značaja za područje rodne ravnopravnosti jer je pomogla u tumačenju i sprovođenju pravnog okvira diskriminacije po osnovu roda. Tumačenjem odredbi osnivačkih ugovora i ostalih izvora prava Evropske unije u svim državama članicama, rješavanje sporova, između vlada država članica i institucija Unije, kao i postupanje po tužbama građana i

⁷⁰⁸ Više o tome:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0152> (pristupljeno 09.09.2024. godine).

⁷¹⁰ Pogledati: Johanna Kantola, Emanuela Lombardo, "Chapter 24: The European Parliament as a gender equality actor: a contradictory forerunner", *Political Science and Public Policy*, 2023.

⁷¹¹ Više o Odboru za ženska prava i rodnu ravnopravnost na:

<https://www.europarl.europa.eu/committees/en/femm/about> (pristupljeno 09.09.2024. godine).

⁷¹² Grace Joan, Marian Sawyer, "Representing Gender Equality: Specialised Parliamentary Bodies", *Parliamentary Affairs* 69(4), 2016, 745–7.

⁷¹³ Više o tome: Petra Ahrens, "The Committee on Women's Rights and Gender Equality in the European Parliament: Taking Advantage of Institutional Power Play", *Parliamentary Affairs*, 69(4), 2016, 778–93.

⁷¹⁴ Petra Ahrens, "Working against the Tide? Institutionalizing Gender Mainstreaming in the European Parliament", u Petra Ahrens i Lise Rolandsen Agustin (ur.), *Gendering the European Parliament: Structures, Policies, and Practices*, London: Rowman & Littlefield International, 2019, 85–101.

⁷¹⁵ Više o Savjetu Evropske unije na:

<https://www.council.europa.eu/en/council-eu/> (pristupljeno 09.09.2024. godine).

⁷¹⁶ Pogledati:

https://european-council.europa.eu/en/institutional-law-budget/institutions-and-bodies/search-eu-institutions-and-bodies/court-justice-european-union-cjue_en (pristupljeno 09.09.2024. godine).

privatnih lica čija su prava povrijeđena, predstavlja djelatnost ove institucije. Sud pravde je imao posebnu značajnu ulogu u oblasti jednakog tretmana žena i muškaraca kroz tumačenje inicijalnih odredbi o rodnoj ravnopravnosti, i od tada je donio krucijalne presude čime je pruženo mjerodavno tumačenje *aquis communautaire* u području rodne ravnopravnosti.

Od značaja je i Evropska služba za spoljno djelovanje (EEAS)⁷¹⁶ kao autonomno tijelo Evropske unije pod nadležnošću Visokog predstavnika Unije za vanjske poslove i bezbjedonosnu politiku. Ova služba je odgovorna za spoljne poslove i bezbjedonosnu politiku, a u pogledu rodne ravnopravnosti ima važnu ulogu kroz zalaganje za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u svim aspektima spoljne politike, u svim međunarodnim pregovorima, bilateralnim odnosima i regionalnim inicijativama, a karakteriše je i saradnja sa međunarodnim organizacijama pomoću kojeg vrši promociju rodne ravnoteže i zaštite ženskih prava.⁷¹⁷

Najzad, Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE)⁷¹⁸ osnovan 2006. godine sa zadatkom da doprinese i ojača promovisanje rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, predstavlja ključnu instituciju u tom pogledu. Ovo tijelo prikuplja i analizira podatke o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji i sprovodi istraživanja značajna za razumjevanje trenutnih izazova i identifikaciji oblasti koje zahtijevaju poboljšanje. Osim ovoga, ovo tijelo pruža tehničku i stručnu podršku državama članicama u implementaciji politika rodne ravnopravnosti. EIGE saraduje sa različitim organizacijama, institucijama i mrežama u Uniji i šire. Ova saradnja omogućava razmjenu iskustava i najboljih praksi, kao i koordinaciju napora u ostvarivanju ciljeva rodne ravnopravnosti. Jedan od glavnih zadataka jeste i praćenje napretka u ostvarivanju ciljeva rodne ravnopravnosti, pa stoga, on izvještava o mjerodavnih rezultatima. Neoporno je da su aktivnosti EIGE-a od velike važnosti za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i doprinošenju stvaranja pravednijeg društva za sve.

3.4.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE

Crna Gora je 2010. godine postala zvanični kandidat za članstvo u Evropskoj uniji, a od 2012. godine se nalazi u procesu pregovora o pristupanju, čime je započet put ka članstvu u Uniju. Do sada je otvoreno 33 od ukupno 35 pregovaračkih poglavlja, od kojih su tri privremeno zatvorena. Crna Gora je prihvatila revidiranu

⁷¹⁶ Više o ovoj instituciji na: <https://www.eeas.europa.eu/en> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷¹⁷ Pogledati: https://www.eeas.europa.eu/eeas/gender-and-diversity_en (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷¹⁸ Više o EIGE na: <https://eige.europa.eu/about/our-work> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

metodologiju proširenja, koja se fokusira na temeljne reforme, snažniji politički pravae, povećanu dinamiku pregovaračkog procesa i njegovu predvidljivost. Ova metodologija posebno ističe značaj reformi u oblastima vladavine prava, ljudskih prava, borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala, koje su ključni aspekti u poglavljima 23 i 24. Prema Izveštaju Evropske komisije o napretku Crne Gore, kao jedan od glavnih izazova sa kojima se suočava Crna Gora prepoznat je napredak u reformama vezanim za vladavinu prava. Evropska unija naglašava da dalji napredak u pregovorima zavisi od ispunjavanja privremenih njerila u ovim oblastima. Zatvaranje bilo kojih dodatnih poglavlja neće biti moguće pre nego što Crna Gora postigne značajan napredak u reformama pravosuđa i jačanju nezavisnosti institucija.⁷¹⁹ Pored političkih i pravosudnih reformi, Crna Gora ima i vrlo važnu obavezu da uskladi svoje zakonodavstvo sa pravnim tekovinama EU, tj. *acquis communautaire*. To uključuje reforme u oblastima ekonomije, tržišta rada, zaštite životne sredine, poljoprivrede, kao i u oblasti socijalne politike. Pitanje rodne ravnopravnosti i borba protiv nasilja nad ženama, iako prepoznati u strategijama, zahtevaju dodatnu pažnju i prilagodavanje postojećih politika kako bi se efikasno sprovedi zahtevi EU, pa se osvrst u ovom istraživanu daje rodnom aspektu Izveštaja Evropske komisije o napretku Crne Gore iz 2023. godine.

3.4.4. IZVJEŠTAJI EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE - RODNI ASPEKT⁷²⁰

Izveštaji Evropske komisije o napretku Crne Gore u procesu pristupanja Evropskoj uniji, dakle, pružaju sveobuhvatnu analizu stanja u zemlji, sa posebnim osvrtom na ključna pitanja kao što su politički i ekonomski kriterijumi, vladavina prava i dobri susjedski odnosi. U ovom kontekstu, pitanje rodne ravnopravnosti postaje sve značajniji aspekt napretka Crne Gore ka evropskim integracijama, jer Evropska Unija pridaje veliku važnost zaštiti ljudskih prava, uključujući prava žena i rodnu ravnopravnost.

Evropska unija kontinuirano naglašava važnost rodne ravnopravnosti kao jednog od osnovnih principa na kojima se zasniva njeno zakonodavstvo i politika. Ovaj princip je utvrđen u direktivama i preporukama koje teže eliminisanju diskriminacije po osnovu pola i osiguravanju jednakih mogućnosti za žene i muškarce u svim

⁷¹⁹ Pogledati Izveštaj Evropske komisije o napretku Crne Gore iz 2023. godine: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/609627af-427a-4406-a47a-ed5254aec169_en?filename=SWD_2023_694%20Montenegro%20report.pdf (pristupljeno 01.09.2024. godine).

⁷²⁰ Pogledati: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/609627af-427a-4406-a47a-ed5254aec169_en?filename=SWD_2023_694%20Montenegro%20report.pdf (pristupljeno 01.09.2024. godine).

aspektima društvenog i ekonomskog života. Evropska komisija, kroz godišnje izvještaje, prati kako države kandidatkinje za članstvo sprovode reforme u skladu sa ovim standardima. Kada je u pitanju Crna Gora, Komisija pažljivo ocjenjuje stanje rodne ravnopravnosti, s fokusom na institucionalne mehanizme za promovisanje i zaštitu prava žena, kao i na stvarne rezultate u praksi.

U dokumentu "Rodna analiza Izvještaja Evropske komisije o Crnoj Gori za 2023.godinu" se, naime, već u prvoj rečenici potpuno opravdano naglašava da aktuelni izvještaj karakteriše postojanje oštrijih i direktnijih ocjena u odnosu na prethodne izvještaje, posebno u oblasti rodne ravnopravnosti, ističući tako da je u pogledu njenog ostvarivanja u Crnoj Gori postignut ograničen napredak, što prema autorakama ove analize nije došlo neočekivano.⁷²¹ Izvještaji Evropske komisije su, naime, u više navrata isticali da Crna Gora ima formalno prilično uspostavljen pravni okvir koji je u skladu sa evropskim standardima, ali da postoji značajan prostor za unapređenje njegove implementacije. U poslednjim izvještajima, posebno se naglašava problem rodne neravnopravnosti na tržištu rada, slabija ekonomska participacija žena, kao i prisustvo rodno zasnovanog nasilja koje ostaje jedan od ključnih izazova.

Žene u Crnoj Gori, iako zakonski ravnopravne, i dalje se suočavaju s brojnim barijerama u postizanju stvarne jednakosti u praksi. Na tržištu rada, prisutne su nejednakosti u platama između muškaraca i žena, dok su žene često zastupljene u manje plaćenim sektorima. Takođe, zastupljenost žena na rukovodećim pozicijama u privredi i politici je i dalje niska, uprkos naporima da se kvote za žene na izbornim listama povećaju. Politička participacija žena u Crnoj Gori je, takođe, još jedan važan aspekt koji Evropska komisija prati. Iako su preduzeti određeni koraci u pogledu uvođenja zakonskih kvota za žene na izbornim listama, njihova stvarna politička zastupljenost ostaje ograničena. U izvještajima se često navodi da žene čine manji dio poslanika u parlamentu i članova vlade, dok su na lokalnim nivoima vlasti još manje zastupljene. Komisija naglašava potrebu za sprovođenjem dodatnih mjera kako bi se osigurala veća politička participacija žena, ne samo kroz formalne kvote, već i kroz obezbjeđivanje podrške ženama da se aktivnije uključe u političke procese.

Jedan od glavnih problema koji se konstantno naglašava u izvještajima Evropske komisije je prisustvo rodno zasnovanog nasilja, uključujući nasilje u porodici. Iako je Crna Gora usvojila niz zakona koji kriminalizuju takve oblike nasilja, izvještaji

⁷²¹ Pogledati: Rodna analiza Izvještaja Evropske komisije o Crnoj Gori za 2023.godinu, Centar za ženska prava, 2023.

pokazuju da su institucije često spore ili neefikasne u njihovom sprovođenju. Žrtve nasilja često nemaju adekvatnu podršku ili zaštitu, a sudski procesi su dugi, što može obeshrabriti žene da prijave nasilje. Evropska komisija preporučuje dodatno jačanje kapaciteta institucija koje se bave rodno zasnovanim nasiljem, kao i podizanje svijesti javnosti o ovom problemu. Takođe, ističe se potreba za boljom koordinacijom između policije, socijalnih službi i pravosuđa kako bi se obezbijedila efikasnija zaštita žrtava. Crna Gora je usvojila zakonski okvir koji kriminalizuje trgovinu ljudima, u skladu sa međunarodnim standardima i pravnim tekovinama EU.

U izvještajima Evropske komisije ističe se i napredak u usvajanju zakonodavstva i strategija za suzbijanje trgovine ljudima. Komisija, međutim, često ukazuje na izazove u efikasnoj implementaciji zakona, naročito kada je riječ o identifikaciji žrtava i njihovoj zaštiti. Iako su institucije poput policije, pravosuđa i socijalnih službi formalno osposobljene za rješavanje ovog problema, izvještaji ukazuju na potrebu za boljom koordinacijom i jačanjem kapaciteta ovih institucija. U okviru borbe protiv trgovine ljudima, ključan aspekt je efikasnost pravosuđa u procesuiranju slučajeva i izricanju odgovarajućih kazni za počinioca. U izvještajima Evropske komisije se često naglašava da sudski procesi u Crnoj Gori mogu biti spori, a kazne koje se izriču počiniocima trgovine ljudima ne odgovaraju uvijek težini djela. Preporuke Evropske komisije uključuju potrebu za efikasnijim sudskim procesima i oštrijim kaznama kako bi se poslala jasna poruka o nultoj toleranciji prema trgovini ljudima. Takođe, Komisija podstiče obuku za sudije i tužioce kako bi se osigurala adekvatna primjena zakona, a naglašava se i potreba regionalne saradnje i prevencije.

Neke od ključnih legislativnih preporuka iz Izvještaja o napreku iz 2023. godine, čine sljedeće:¹²²

- Preporuka 1: Kao i prošle godine, izvještaj pominje trend rasta broja femicida i slučajeva rodno zasnovanog nasilja kao veoma zabrinjavajući problem. Zbog toga, Evropska komisija preporučuje Crnoj Gori da izmijeni i usvoji zakonodavstvo u skladu s pravnom tekovinom EU, evropskim i međunarodnim standardima o nasilju u porodici, suzbijanju diskriminacije, zločinima iz mržnje i govoru mržnje. Druge promjene u zakonodavstvu su takođe potrebne, posebno u oblasti nediskriminacije, ističe Komisija. Potrebno je, dakle, osigurati da se dovrši rad na izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici i krivičnog zakonodavstva i razmotri način da se ono dodatno unaprijedi mjerama protiv

¹²² Preporuke preuzete iz: Rodna analiza Izvještaja Evropske komisije o Crnoj Gori za 2023. godinu, Centar za ženska prava, 2023.

femicida, digitalnog nasilja i rodno zasnovanog govora mržnje, kao i završiti postupak izrade Zakona o zaštiti jednakosti i zabrani diskriminacije;

- Preporuka 2: Evropska komisija, takođe, poziva Crnu Goru da izmijeni i uskladi krivično zakonodavstvo sa pravnom tekovinom EU, evropskim i međunarodnim standardima za zaštitu temeljnih i procesnih prava;
- Preporuka 3: Preporučuje se efikasnije zaštita osnovnih ljudskih prava, posebno prava ugroženih grupa, i usaglašeno tumačenje sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava i evropskih i međunarodnih standarda ljudskih prava u cijelom pravosudnom sistemu, uključujući unaprjeđenje međuinstitucionalne saradnje;

Na polju rodne ravnopravnosti postignut je, dakle, ograničen napredak, pa zakonodavni okvir za rodnu ravnopravnost i dalje ima ograničen uticaj jer ovo pitanje nije postavljeno kao prioritet. U pogledu ove disertacije, posebna pažnja se posvećuje ispitivanju navedenih preporuka legislativnog karaktera, te potrebom za daljom harmonizacijom iz predmetne oblasti, posebno u pogledu pobošljanja postojećih prostora za unaprjeđenjem cjelokupnog zakonodavnog i sudskog okvira rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

POGLAVLJE IV

UPOREDNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

OKVIR KOMPARACIJE KROZ ODABRANA PODRUČJA OD ZNAČAJA ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

4.1. OPŠTI OSVRT

Ovo poglavlje posvećeno je analizi komparativnog pravnog okvira u oblasti rodne ravnopravnosti kroz odabrana područja. Pri odabiru tematskih oblasti za komparativnu pravnu analizu korišćen je princip prioritizacije problema koji najdirektnije utiču na ostvarivanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, kako u pogledu njihovog inteziteta, tako i s obzirom na preporuke međunarodnih tijela iz prethodnog poglavlja. Odabrana područja odražavaju ključne izazove sa kojima se Crna Gora suočava u pogledu mogućnosti za progresivnu implementaciju međunarodnih rodni standarda i ostvarivanje rodne ravnopravnosti kroz zakonodavne i institucionalne reforme. S tim u vezi, analizira se oblast nasilja nad ženama i nasilja u porodici, trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, položaj žena na tržištu rada, učešće žena u politici i javnom životu, kao tradicionalne oblasti iz ovog područja ali i kolercija rodne ravnopravnosti sa klimatskim promjena i zaštitom životne sredine kao savremena tema koja naglašava poveznicu između rodne ravnopravnosti sa održivim razvojem. Analizom ove oblasti se, u suštini, želi ukazati na potrebu integracije rodne dimenzije i u onim područjima koja tradicionalno nisu bila od značaja u feminističkoj jurisprudenciji, pa se naglasak stavlja na sposobnost Crne Gore da odgovori izazovima sa kojima se savremeno društvo susrijeće.

Važno je napomenuti da je svako odabrano područje od velikog značaja i da predstavlja posebnu temu samo za sebe. Zbog ograničenja ovog istraživanja i ljepše preglednosti ovo rada, odabrana područja nisu iscrpno analizirana, već samo u pogledu najvažnijih postavki koje mogu poslužiti ovom istraživanju, posebno u kontekstu analize nacionalnog pravnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti. Neke oblasti su, stoga, sa razlogom isključene iz ove komparativne analize, poput obrazovanja ili zdravstva za koje postoje jasne indikacije o najvećem postignutom stepenu rodne ravnopravnosti u poređenju sa drugim oblastima u Crnoj Gori. Sa druge strane, aktuelna oblast reproduktivnih prava, iako izuzetno važna, nije u fokusu ovog istraživanja s obzirom na izraženiju urgentnost problema iz drugih odabranih tradicionalnih područja. Ova selekcija, u svakom slučaju, omogućava sveobuhvatan

pregled problema i potencijala za unaprijeđenje rodne ravnopravnosti, uz isticanje savremenih izazova poput klimatskih promjena, čime se dodatno naglašava važnost integracije rodne perspektive u svim oblastima društvenog života.

Komparativni pravni okvir predstavlja važnu metodološku osnovu za analizu i unaprijeđenje zakonodavstva, posebno u oblasti rodne ravnopravnosti. Kako je rodna ravnopravnost univerzalna vrijednost i temeljno ljudsko pravo priznato u međunarodnim dokumentima, komparativni okvir omogućava praćenje implementacije ovih normi i standarda na globalnom nivou, identifikujući ključne izazove i dobre prakse. Osim relevantnih međunarodnih dokumenata, u ovom poglavlju pažnja je posvećena sudskoj praksi, u prvom redu praksi **Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije**, ali i praksi CEDAW komiteta, čime se doprinosi boljem razumijevanju kako se norme o rodnoj ravnopravnosti primjenjuju u praksi. Ovaj pregled slučajeva iz prakse pomaže u identifikaciji ključnih pravnih principa i njihovoj prilagodljivosti na nacionalnom nivou. Primjeri legislativnih rješenja iz komparativne prakse, uz to, omogućavaju identifikaciju inovativnih pristupa i najboljih praksi koje mogu biti primjenjive u nacionalnom kontekstu.

Imajući u vidu navedeno, ovo poglavlje ima za cilj da potpomogne analizu pozitivno - pravnog okvira ne samo u prepoznavanju problema, već i kroz primjere konkretnih rješenja na osnovu iskustava drugih zemalja. Time se umanjuje rizik od donošenja neefikasnih zakonodavnih rješenja i omogućava prilagođavanje uspješnih modela nacionalnim potrebama. Ovo poglavlje je, dakle, od velikog značaja jer pruža širi uvid u globalne standarde, legislativne modele i empirijske podatke omogućavajući detaljniju analizu crnogorske jurisprudencije. Kroz ovo poglavlje se vrši poveznica nacionalnog konteksta sa globalnim trendovima, omogućavajući tako razvijanje inkluzivnijih i efektivnijih legislativnih rješenja koja doprinose postizanju rodne ravnopravnosti u svom obimu i punini.

4.2. NASILJE NAD ŽENAMA I NASILJE U PORODICI

4.2.1. RASPROSTRANJENOST NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI

Rodno zasnovano nasilje predstavlja jedno od najrasprostranjenijih, najozbiljnijih i najdublje ukorijenjenih kršenja ljudskih prava u svijetu, prožimajući svako društvo na svakom nivou.⁷²³ Prema globalnim procjenama Svjetske zdravstvene organizacije, oko 736 miliona žena, odnosno jedna od tri žene tokom života doživi fizičko i/ili seksualno nasilje od strane intimnog partnera ili seksualno nasilje od strane ne-partnera, ili oboje, barem jednom u životu. U izvještaju se dalje navodi da su stope depresije, anksioznih poremećaja, neplaniranih trudnoća, polno prenosivih bolesti i infekcije HIV-om veće kod žena koje su doživjele nasilje u poređenju sa ženama koje ga nisu doživjele, što predstavlja surovu posljedicu nasilja u vidu raznovrsnih zdravstvenih problema.⁷²⁴ Ovo pogađa žene svih uzrasta, socio-ekonomskih statusa, rasa i etničkih grupa, a za sobom nosi ogromne socijalne i ekonomske troškove za društva.⁷²⁵ Podaci Ujedinjenih nacija ukazuju na užasavajuću činjenicu da je nasilje vodeći uzrok smrti ili invalidnosti žena uzrasta 15 do 45 godina.⁷²⁶ Ne čudi što je, na liniji toga, nasilje nad ženama jedna od prvih oblasti interesovanja feminističkih teoretičara/ki i autora/ki, pa su prve vidljive inicijative i promjene bile iz oblasti nasilja nad ženama u krivičnim i porodičnim zakonima⁷²⁷, uvele su se rodno osjetljive procedure, pružanje besplatne pravne pomoći žrtvama nasilja i adekvatan pristup žrtvama nasilja⁷²⁸. Očito se, međutim, ni danas ne može pohvaliti dobrim brojkama kada je u pitanju nasilje nad ženama i nasilje u porodici. Takvom stanju umnogome doprinosi činjenica da se nasilje prenosi sa generacije na generaciju, posebno imajući u vidu da djeca, najčešće, prisustvuju činu nasilnog ponašanja ili su žrtve nasilja, pa djeca koja su svjedočila porodičnom nasilju imaju veću vjerovatnoću da će se nasilno ponašati prema svojim partnerima i djeci kada budu odrasle osobe.⁷²⁹ Takođe, poražavajuća je i činjenica da se 30% do 60%

⁷²³ Pogledati: Catharine MacKinnon, *Are Women Human? And other International Dialogues*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006;

Aisha Gill, Gina Heathcote, Emma Williams, "Violence", *Feminist Review Journal*, Special Issue 112, 2016,

⁶³ World Health Organization, Violence against women: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/341317/9789240022756-eng.pdf?sequence=1> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁷²⁴ World Bank, Brief: Gender-Based Violence (Violence against Women and Girls): www.worldbank.org/en/topic/socialsustainability/brief/violence-against-women-and-girls, (pristupljeno 27.05.2024.godine).

⁷²⁵ UN Women: Facts and figures on Violence against Women: https://documentation.international.org/isdoes/facts_figures_violence_against_women_2007.pdf

⁷²⁶ Vidi o tome: Kelly Weisberg, *Sex, Violence, Work and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 1996, 277 - 285.

⁷²⁷ Vidi o tome: Elisabeth Schneider, "Describing and Changing: Women's Self Defence Work and the Problem of expert Testimony on Battering", *Women's Rights Law Reporter*, 9, 1986, 195 - 222.

⁷²⁸ Rebecca Dobash, Russell Dobash, "The nature and antecedents of violent events", *24 Br J Crim* 269, 1984; Rebecca Dobash, Russell Dobash, *Violence Against Wives: A Case Against the Patriarchy*, Free Press, New York,

počinilaca nasilja u partnerskim vezama, ponaša nasilno i prema djeci.⁷³⁹

4.2.2. POJAM, VRSTE I UZROCI NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI⁷⁴¹

Nasilje nad ženama i nasilje u porodici je, neosporno, univerzalan i široko rasprostranjen društveni problem i konstanta koja je u novije vrijeme postala jedna od najznačajnijih tema kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou, te opravdano zavređuje pažnju ove disertacije.⁷⁴² Nasilje nad ženama i nasilje u porodici, koji se ispoljavaju u svim sferama života, postojalo je još i u rudimentalnim oblicima porodice, a kao takvo, zahvaljujući društvenim i kulturološkim obrascima ponašanja opstalo je sve do danas. O nasilju nad ženama ne postoji univerzalna definicija jer nema definitivnog slaganja o ovom pojmu u kojem raznolike podjele usložnjavaju sagledavanje ove pojave. U potrazi za univerzalnom definicijom kroz pregled relevantne literature iz ove oblasti, nailazi se na različite definicije od strane različitih autora. Čini se da je, ipak, najviše korišćena i, vjerovatno, najobuhvatnija definicija nasilja nad ženama data u Konvenciji Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija):

“Nasilje nad ženama označava kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije nad ženama i predstavlja sva djela rodno zasnovanog nasilja koje dovode do, odnosno mogu da dovedu do fizičke, seksualne, psihičke, odnosno ekonomske povrede, odnosno patnje za žene, obuhvatajući i prijetnje takvim djelima, prinudu, odnosno arbitrarno lišavanje slobode, bilo u javnosti ili u privatnom životu”.⁷⁴³

Istanbulska konvencija, takođe, jasno prepoznaje i definiše nasilje nad ženama kao “manifestaciju istorijski nejednakih odnosa moći između žene i muškaraca koji su doveli do dominacije i diskriminacije muškaraca nad ženama kao i do sprječavanja napredovanja žena u punoj mjeri”.⁷⁴⁴ Dakle, jasno su prepoznati uzročno-posljedični i kulturološko-institucionalni odnosi koji daju okvire opstanka nasilja u društvu.⁷⁴⁵ Istanbulska konvencija, konkretnije, definiše da rodno zasnovano nasilje nad ženama

1979.

Rebecca Dobash, Russell Dobash, *Women, Violence and Social Change*, Routledge, New York, 1992.

⁷³⁹ Podaci Fondacije „Thepoweroff” dostupni na: www.healingwingsrecreat.org. (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁷⁴¹ Objavljen dio istraživanja: 8. ena Ačimić Remiković, “Tradicionalna i kulturna tolerancija na nasilje nad ženama: primjer Crne Gore”, u Zilka Spahić – Šiljak, Jasna Kovačević i Jasmina Huseinović (ur.), *Uprkos strahu i glasu: Ustavizvati protiv rodno zasnovanog nasilja*, TPO fondacija, Sarajevo, 2022.

⁷⁴² Više o rodno zasnovanom nasilju kao globalnom problemu: Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, “Violence against women: a global issue”, u Subba, J (ur.), *Women, Male Violence and the Law*, 1994, Sydney: Institute of Criminology, Monograph Series No 6.

⁷⁴³ Konvencija o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija), član 3; dostupna na: <https://rm.coe.int/168046246c>

⁷⁴⁴ Op. cit. preambula.

⁷⁴⁵ Više o tome: Zlatan Hrnčić, *Nasilje nad tradicijom u BiH porodica, društveni sistem i rodni odnosi*, TPO fondacija, Sarajevo, 2021.

predstavlja "nasilje koje je usmjereno protiv žene zato što je žena, odnosno ono koje nesrazmjerno utiče na žene". Takođe, Istanbulska konvencija je do nedavno bila jedini međunarodni dokument koji, čak u samom naslovu, direktno adresira pitanje nasilja u porodici, a prepoznaje ga kao:

"svako djelo fizičkog, seksualnog, psihičkog, odnosno ekonomskog nasilja do kojeg dođe u porodici ili domaćinstvu, odnosno između bivših, odnosno sadašnjih supružnika, odnosno partnera, nezavisno od toga da li učinilac dijeli ili je dijelio domaćinstvo sa žrtvom".⁷³⁶

3
Direktiva Evropske unije o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici je nedavno postala drugi međunarodni dokument koji u svom naslovu obuhvata i nasilje u porodici, a ujedno i definiše oba pojma na sličan način kao i Istanbulska konvencija. Ova direktiva, dodatno, u svojoj preambuli naglašava da se pod pojmom nasilja nad ženama podrazumijevaju i krivična djela kao što su femicid, silovanje, seksualno uznemiravanje, seksualno zlostavljanje, uhođenje, rani brak, prinudni prekid trudnoće, prinudna sterilizacija i različiti oblici nasilja na internetu, kao što su seksualno uznemiravanje i zlostavljanje na internetu.⁷³⁷

Na nivou Ujedinjenih nacija, Deklaracija o eliminaciji nasilja nad ženama nudi definiciju nasilja nad ženama kao "svakog akta rodno zasnovanog nasilja koji rezultira ili će vjerovatno rezultirati fizičkim, seksualnim ili psihičkim nanošenjem štete ili patnje ženama, uključujući prijetnje takvim djelima, prisilu ili proizvoljno lišavanje slobode, bilo da se dešavaju u javnom ili privatnom životu."⁷³⁸ Bečka deklaracija i Platforma za akciju su, takođe, proklamovale pravo žena i djevojaka da žive slobodne od svih oblika rodno zasnovanog nasilja, seksualnog uznemiravanja i eksploatacije, kao i nedeljivost ljudskih prava žena sa univerzalnim ljudskim pravima.⁷³⁹ Na sličan način, Pekinška deklaracija i Program za akciju su utvrdili da su ženska prava - ljudska prava i da je prevencija i eliminacija svih oblika nasilja nad ženama i djevojčicama prioritetne prirode.⁷⁴⁰ Jedan od najvažnijih propusta u CEDAW Konvenciji je nedefinisanje i nepokrivanje problema rodno zasnovanog nasilja, zbog čega je CEDAW komitet donio Opštu preporuku br. 19 i Opštu preporuku br. 35 koje se bave pitanjem nasilja nad ženama i predstavljaju značajan iskorak u konceptualizaciji rodno zasnovanog nasilja kao kršenja ljudskih prava.

⁷³⁶ Istanbulska konvencija, Ibid.

⁷³⁷ Direktiva o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, preambula, tačka 9.

⁷³⁸ Declaration on the Elimination of Violence against Women, član 1.

⁷³⁹ Vienna Declaration, World Conference on Human Rights, član 18.

⁷⁴⁰ Beijing Declaration and Platform of Action, 1995.

dostupno na: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2015/01/beijing-declaration> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

O bilo kom obliku rodno zasnovanog ili porodičnog nasilja da je riječ, zajednički činioac predstavlja kontrola, odnosno moć, pa prema riječima Sally Edwards, porodično nasilje predstavlja "sistemski, ahistorijski, akulturalni izraz muške moći koji je jednako neprolazan i trajan kao i patrijarhat koji ga podržava i održava".⁷⁴¹ Prema Catharine MacKinnon, nasilje nad ženama i porodično nasilje je simptomatično nejednakim moćnim odnosima unutar društva, naslijeđenim iz prošlosti i održavanim od strane onih sa pozicije moći. Glavni faktor u nasilju nad ženama, dakle, jeste tradicionalna uloga žena kao podređenih, a muškaraca kao nadređenih, pa osnovni i prvi izvor nejednakosti leži u seksualnosti i ugnjetavnu žena.⁷⁴² U kontekstu ove disertacije, prilikom analize pozitivno - pravnog okvira nasilja nad ženama i nasilja u porodici, posebna pažnja posvećena je prethodno pomenutim međunarodnim standardima i djelima nasilja koja shodno moraju da budu prepoznata u nacionalnom kontekstu, kao i kaznenoj politici povodom ovih djela u nacionalnim zakonodavnim rješenjima.

4.2.3. FEMICID KAO NAJEKSTREMNIJI OBLIK NASILJA NAD ŽENAMA

Femicid predstavlja najekstremniji oblik i vrhunac kontinuiranog nasilja nad ženama koje podrazumijeva namjerno ubistvo žene zbog njenog pola.⁷⁴³ Femicid je podstaknut diskriminacijom po osnovu pola, nejednakim odnosima moći i rodnim stereotipima i predstavlja "najekstremniju i najbrutalniju manifestaciju nasilja nad ženama i djevojčicama"⁷⁴⁴. U novembru 2012. godine, Akademski savjet za sistem Ujedinjenih nacija potpisao je Bečku deklaraciju o femicidu⁷⁴⁵, koja ne predstavlja pravno obavezujući dokument niti međunarodni sporazum, ali dakako predstavlja važan iskorak ka prepoznavanju femicida na globalnom nivou. Od tada se bilježi spor ali kontinuiran napredak u uvođenju ovog termina u rječnik međunarodnih

⁷⁴¹ Sally Edwards, *Men and Gender in the Legal Process*, Blackstone, London, 1996, str. 180.

⁷⁴² Više o tome: Catharine MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, Cambridge, Mass: Harvard, 1989.

⁷⁴³ Više o tome: Diana E.H. Russell, Nicole Van de Ven, *Crimes against Women: Proceedings of the International Tribunal in Brussels 1976*, Third Edition, Russell Publications, Berkeley, 1990;

Jill Radford, Diana E.H. Russell, "Femicide: The politics of 'Women Killing'", u Jill Radford i Diana E.H. Russell (ed.), *Open University Press*, Buckingham, England, 1992;

Caroline Davidson, "Femicide as Gender Persecution", *Harvard Journal of Law and Gender*, Vol. 46, 2023;

Myrna Dawson, "Punishing femicide: Criminal justice responses to the killing of women over four decades", *Current Sociology*, Volume 64 Issue 7, Special Issue on Femicide, 2016;

Chaima Marcuello-Servós, Consuelo Corradi, Shalva Weil, Santiago Botin, "Femicid: A Social Change", *Current Sociology*, Volume 46 Issue 7, Special Issue on Femicide, 2016.

⁷⁴⁴ UN Women, *Five essential facts to know about femicide*, dostupno na:

<https://www.unwomen.org/en/articles/explainer/five-essential-facts-to-know-about-femicide> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁴⁵ Bečka deklaracija o femicidu, dostupna na:

https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_22/_E_CN15_2013-NGO1/E_CN15-2013-NGO1_E.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine)

organizacija i država, ali rodno specifična ubistva žena i dalje ostaju uznemiravajući globalni problem, uz sve veće stope viktimizacije.

Prema podacima UN Women, u 2023. godini oko 51.100 žena širom svijeta je ubijeno od strane svojih intimnih partnera ili drugih članova porodice (uključujući očeve, majke, ujake i braću).⁷⁴⁶ Nadalje, skoro 89.000 žena i djevojčica ubijeno je tokom 2022. godine, što predstavlja najveći godišnji broj zabilježen u posljednje dvije decenije. Čak štaviše, dostupni statistički podaci ukazuju na to da, iako je ukupan broj ubistava u svetu počeo da opada u 2022. godini nakon skoka u 2021. godini, broj ubistava žena u kontinuitetu ne opada.⁷⁴⁷ Iako se smatra da veliki broj žrtava femicida ostaje neprebrojan, brojke govore da svakog dana 140 žena bude ubijeno od člana svoje porodice i bivšeg ili sadašnjeg partnera, te da svakih deset minuta jedna žena u svijetu bude ubijena.⁷⁴⁸ Prema dostupnim statističkim podacima na svjetskom nivou, najčešći počinioци femicida su trenutni i bivši intimni partneri, čineći u prosjeku 60% svih ubistava povezanih s intimnim partnerima i porodicom.⁷⁴⁹ Udio muških i ženskih žrtava ubistava koje su počinili intimni partneri ili članovi porodice u 2022.godini činili su 12% muškaraca i 55% žena.⁷⁵⁰

Smatra se da je pojam femicid prvi put upotrijebljen u Ujedinjenom Kraljevstvu 1801. godine za opisivanje "ubistva žene".⁷⁵¹ U trenucima kada feministički pokret oživljava, termin se ponovo upotrebljava tokom 1970-ih godina,⁷⁵² pa se Diana Russell smatra prvom istraživačicom koja je upotrijebila ovaj termin u međunarodnom kontekstu na Međunarodnom tribunalu o zločinima protiv žena u Briselu 1976. godine.⁷⁵³ Od tada, pojam femicida ima veliki broj definicija a nijednu jedinstvenu i opšteprihvaćenu, čak ni u okviru međunarodnog sistema zaštite prava

⁷⁴⁶ UN Women, *Five essential facts to know about femicide*, op. cit.

⁷⁴⁷ Dostupno na:

<https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022-en.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁴⁸ Pogledati: <https://news.un.org/en/story/2024/11/1157386> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁴⁹ Pogledati:

<https://www.unwomen.org/en/news-stories/press-release/2024/11/one-woman-or-girl-is-killed-every-10-minutes-by-their-intimate-partner-or-family-member> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁵⁰ Dostupno na:

<https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022-en.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁵¹ Pogledati: Celsoe Sacramento, "El Femicidio en América Latina: ¿Vacío Legal o Déficit del Estado de Derecho? Femicide in Latin America: Legal Vacuum or Deficit in the Rule of Law?", *117 Rev. Cidob D'Afers* 2017, str. 51 i 54.

⁷⁵² UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences, Rashida Manjoo, Addendum: Mission to Honduras, UN Doc. A/HRC/29/27, 2015.

⁷⁵³ Pogledati: Brussels, International Tribunal on Crimes Against Women Global Network of Sex Work Projects, 2015, dostupno na: <https://www.mwp.org/timeline/even/brussels-international-tribunal-crimes-against-women> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

žena. Naime, niti CEDAW konvencija niti Istanbulska konvencija ne prepoznaju izričito femicid kao kršenje ljudskih prava i ne sadrže definiciju ovog fenomena. U pogledu CEDAW konvencije, nedostatak bavljenja nasiljem nad ženama ublažen je, mada djelimično, interpretativnim pokušajem CEDAW komiteta da nasilje nad ženama uključi u okvire Konvencije kroz Opštu preporuku br. 19 i Opštu preporuku 35. Opšta preporuka br. 35, međutim, ne pominje femicid eksplicitno niti ga definiše već ga pominje isključivo u kontekstu prikupljanja podataka, svodeći ovaj složeni fenomen na "rodno zasnovana ubistva žena". Istanbulska konvencija, takode, nema odredbe koje se posebno bave fenomenom femicida, ali se njome prepoznaju različiti oblici nasilja za koje su države obavezne da ih kriminaliziraju, i to različiti oblici fizičkog, psihološkog, ekonomskog, seksualnog nasilja, prisilni brak, sakaćenje ženskih genitalija, prisilni abortus, sterilizacija, uhođenje, seksualno uznemiravanje i silovanje. Femicid, u tom pogledu, može biti najteži oblik fizičkog nasilja, pa je, svakako, implicitno sadržan u odredbama Istanbulske konvencije.

U potrazi za definicijom femicida, nailazi se na različite koncepcije ovog pojma od strane različitih međunarodnih organizacija. Recimo, Svjetska zdravstvena organizacija femicid definiše kao "namjerno ubistvo žene zato što je žena, pri čemu šire definicije uključuju sva ubistva žena ili djevojčica"⁷⁵⁴ Evropski institut za rodnu ravnopravnost, definiše femicid na sljedeći način:

"Femicid je ubijanje žena i djevojčica zbog njihovog roda. On obuhvata ubistva žena kao rezultat nasilja od strane intimnog partnera, torture i mizoginog ubijanja žena, ubistva žena i djevojčica 'u ime časti', ubistva kao posljedicu drugih štetnih praksi, ciljano ubistva žena i djevojčica u oružanim sukobima, kao i slučajeve femicida povezane sa bandama, organizovanim kriminalom, trgovinom drogom i trgovinom ženama i djevojčicama."⁷⁵⁵

Ova definicija je preuzeta iz definicije femicida u Bečkoj deklaraciji o femicidu, koja dodatno definiše postojanje nekoliko oblika femicida i to: (1) ubistvo žena kao rezultat nasilja od strane intimnog partnera; (2) mučenje i mizogino ubistvo žena; (3) ubistvo žena i djevojčica u ime „časti“; (4) ciljano ubistva žena i djevojčica u kontekstu oružanih sukoba; (5) ubistva žena povezana s mirazom; (6) ubistva žena i djevojčica zbog njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta; (7) ubijanje aboridžinskih i autohtonih žena i djevojčica zbog njihovog roda; (8) čedomorstvo djevojčica i abortusi zasnovani na polu; (9) smrtni ishodi povezane sa genitalnim sakaćenjem; (10)

⁷⁵⁴ Pogledati: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/77421/WHO_RHR_12.38_eng.pdf (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁷⁵⁵ Pogledati: <https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1192> (pristupljeno 01.12.2024. godine).

optužbe za veštičarenje; i (11) druge oblike femicida povezane s bandama, organizovanim kriminalom, trgovcima drogom, trgovinom ljudima i širenjem malokalibarskog oružja.⁷⁵⁶ Diana Russell, takođe, pravi jednu kategorizaciju femicida i to na: femicid intimnog partnera, porodični femicid, femicid koji su izvršili drugi poznati izvršioc, femicid koji su izvršile nepoznate osobe muškog pola prilikom tokom vršenja drugih krivičnih djela kao što su razbojništvo, krađa sa smrtnim ishodom, te krivična djela u pogledu oružanih sukoba.⁷⁵⁷ Imajući u vidu prethodno navedene statističke podatke koji jasno ukazuju na činjenicu da je najveći broj femicida izvršen od strane partnera ili člana porodice, ne čudi što su feministički autori i autorke, najveću pažnju posvetili femicidu intimnih partnera. U tom kontekstu, Dobash i Dobash kao izdvojene faktore rizika za ovu vrstu femicida ističe nekoliko važnih stavki, i to: demografski i socio - ekonomski faktori, zloupotreba supstanci psihoaktivnog sastava, prethodnu istoriju nasilničkih delikata izvršenih nad ženama, neprijatni i traumatični događaji u djetinjstvu, sklonost ka nasilju prema partnerki, a naglašavaju i važnost specifičnosti odnosa između počinioca femicida i žrtve, kao i druge situacione faktore.⁷⁵⁸

Postoji, dakle, raznovrsnost definicija pojma femicid, pa i literatura nije izuzetak. Za ovo istraživanje bilo bi, ipak, iscrpno ulaziti u dublje teorijske rasprave povodom definicije ovog pojma koji kontinuirano prolazi kroz redefinisane.⁷⁵⁹ Svakako, značajno je bilo pomenuti neke, imajući u vidu potrebu za iznalaženjem načina da se femicid prepozna i definiše, pa i inkriminiše na nacionalnom nivou. Ovo je, dakako, od velikog značaja imajući u vidu da Evropski institut za rodnu ravnopravnost

⁷⁵⁶ Ibid, Bečka deklaracija o femicidu.

⁷⁵⁷ Diana Russell, *Politicizing The Killing Females: Strengthening Understanding of Femicide Using research to galvanize action and accountability*, WHO, Washington DC, str. 22.

⁷⁵⁸ Rebecca Dobash, Russell Dobash, "Murder in British Study: The Murder of Women", *Strengthening Understanding of Femicide Using research to galvanize action and accountability*, WHO, Washington DC, str. 66.

⁷⁵⁹ Pogledati: Monique Widyono, "Conceptualizing Femicide", *Strengthening understanding of femicide: using research to galvanize action and accountability*, 2009;

Diana Russell, "Femicide: Politicizing the Killing of Females", *Strengthening understanding of femicide: using research to galvanize action and accountability*, 2009;

Karen D. Stout, "Intimate Femicide: A National Demographic Overview", *Journal of Interpersonal Violence*, Volume 6, Issue 4, 1994, str. 476 – 485;

Jacquelyn Campbell, Carol W. Runtz, "Femicide: Guest Editors' Introduction", *Homicide Studies*, Volume 2, Issue 4, 1998, str. 347 – 352;

Jilozian, *Femicide in Armenia: A Silent Epidemic*, 2016;

Rosemary Gartner, Maria Crawford, *Woman Killing: Intimate Femicide in Ontario 1974 – 1994*, dostupno na: <https://femicideincanada.ca/wp-content/uploads/2023/10/GARTNER2c-DAWSON-CRAWFORD-1999.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine);

Shanaaz Mathews i drugi, "Every Six Hours a Woman is Killed by her Intimate Partner": A National Study of Female Homicide in South Africa, 2004, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/242681486_Every_six_hours_a_woman_is_killed_by_her_intimate_partner_A_National_Study_of_Female_Homicide_in_South_Africa (pristupljeno 01.12.2024.godine)

ukazuje da nepostojanje jedinstvene definicije femicida, kao i nedefinisanje femicida kao krivičnog djela, onemogućava prikupljanje podataka o prevalenci femicida.⁷⁶⁰ Osim toga, iz istaknutog, vidljivo je da se femicid ne definiše krovnim međunarodno pravnim rodnom standardima, što predstavlja priličan izazov u ispunjavanju preporuke Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost polazeći od premise da je međunarodni okvir krovni u regulisanju pitanja prava žena. Ujedinjene nacije su, takođe, u više navrata reagovala povodom prethodno navedenog, pa su 2013. godine donijele Rezoluciju o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica⁷⁶¹, kao i 2015. godine Rezoluciju o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica⁷⁶², sa naglaskom na dužnu pažnju država da spriječe akte nasilja nad ženama kroz jačanje krivično - pravnog sistema u kontekstu ubistava koja su rodno zasnovana i njihovog prikupljanja, kao i jačanju međunarodne saradnje i razmjene dobrih praksi u ovim krivičnim stvarima. Uz to, u Izvještaju specijalne izjestiteljke za nasilje nad ženama, posebna pažnja posvećena je femicidu, pa se u skladu sa svim prethodno istaknutim, države posebno pozivaju da uspostave mehanizme na osnovu kojih će se pratiti slučajevi femicida - *Femicide Watch*, i to u tri prilično široko postavljene kategorije: femicid intimnog partnera, porodični femicid i drugi femicidi.⁷⁶³ U skladu sa navedenim međunarodnim okvirom, potrebno je izvršiti analizu nacionalnog zakonodavnog konteksta i pružiti shodne smjernice.

4.2.4. NASILJE NAD ŽENAMA U SAJBER PROSTORU I SEKSISTIČKI GOVOR MRŽNJE

Online ili sajber nasilje nad ženama predstavlja novu dimenziju rodno zasnovanog nasilja i oblast koja je u razvoju. Evropski institut za rodnu ravnopravnost sa posebnom pažnjom ističe da i pored toga što se sajber nasilje nad ženama nerijetko odbacuje kao nevažan i isključivo virtuelan fenomen, ono ipak ne postoji samostalno i u vakuumu već predstavlja "oblik rodno zasnovanog nasilja koji se sprovodi putem novih tehnologija i koji je duboko ukorijenjen u nejednakosti između žena i muškaraca koja i dalje opstaje u našim društvima"⁷⁶⁴. Ovo znači da je nasilje nad

⁷⁶⁰ EIGE, *Defining and Identifying femicide: a literature review*, 2021, dostupno na: <https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/defining-and-identifying-femicide-literature-review/> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁶¹ UN Resolucija o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica, dostupno na: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/2010-2019/2013/General_Assembly_A-RES-68-191.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁶² UN Rezolucija o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica, dostupna na: <https://documents.un.org/doc/undoc/genref/5/44/25/pdf/544350.pdf?pdf=1544350.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁶³ Pogledati Izvještaj iz 2015. godine, dostupan na: <https://documents.un.org/doc/undoc/genref/6/29/08/pdf/62908.pdf?pdf=62908.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁶⁴ Pogledati: https://eige.europa.eu/sites/default/files/cyber_violence_against_women_and_girls_key_terms_and_concepts.pdf (pristupljeno 05.12.2024.godine)

ženama metastaziralo i svoje pipke prilijepilo i na sajber prostor, te ono čini dio kontinuuma nasilja koje često počinje u realnom a odjekuje u virtualnom svijetu,⁷⁶⁵ a obuhvata širok spektar nasilja od nasilja u porodici, preko seksualnog nasilja, javnog uznemiravanja, do ratnog silovanja i femicida.⁷⁶⁶ Važno je istaći, sa druge strane, i postojanje očigledne marginalizacije uloge roda u diskusiji o sajber nasilju, posebno u pogledu međusobne povezanosti nasilja koje žene doživljavaju u sajber i realnom svijetu.⁷⁶⁷ Prema riječima Simonović, sajber nasilje nad ženama, dake, može se shvatiti kao produžetak "kontinuum" jer podrazumijeva upotrebu tehnologija u cilju sprovođenja nasilnih radnji prema ženama u okviru jednog te istog sistema opresije,⁷⁶⁸ pa su granice između sajber i realnih dimenzija nasilja sve više isprepletane i nejasne, dok virtualno, takode, ima "stvarne" posljedice na žene.⁷⁶⁹ Najzad, iako je neosporno da su i žene i muškarci žrtve nasilja, studije, pak, pokazuju da su žene češće žrtve teških oblika sajber nasilja, kao što je sajber uznemiravanje i sajber ubođenje,⁷⁷⁰ pa ovo područje ima posebnu vrijednost i zahtijeva dodatno istraživanje u feminističkoj jurisprudenciji.

⁷⁶⁵ Pogledati:

Nimbo Lomba, Cecilia Navarra, Meenakshi Fernandes, *Combating Gender-based Violence: Cyber violence - European added value assessment*, European Parliamentary Research Service, Brussels, 2021;

Emma Jane, *Mongov Online: A short (and brutal) history*, SAGE, London, 2016.

Anastasia Powell, Nicola Henry, *Sexual Violence in a Digital Age*, Palgrave Macmillan, London, 2017.

Marie Segrave, Laura Vitis (ur.), *Gender, Technology and Violence*, Routledge, Abingdon, UK, 2017.

Eleonora Esposito, "Introduction: critical perspectives on gender, politics and violence", *Journal of Language Aggression and Conflict*, Vol. 9, No 1, str. 1-20, 2021.

⁷⁶⁶ Cynthia Cockburn, "The Continuum of Violence: A Gender Perspective on War and Peace", u Wenora Giles (ur.), *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, 2004, str. 24 - 44;

Sara Davies, Jacqui True, "Reframing Conflict-related Sexual and Gender-based Violence: Bringing Gender Analysis Back", *Security Dialogue*, 46(6), 2015;

Mariateresa Garrido, *Mapping Online Gender-Based Violence*, UPEACE Press: San José, 2022;

Aimée Wibben, "Everyday Security, Feminism, and the Continuum of Violence", *Journal of Global Security Studies*, 5(1), 2019.

⁷⁶⁷ Pogledati: Elena Pavan, "Internet Intermediaries and Online Gender-based Violence", u Segrave i Vitis (ur.), *Gender, technology and violence*, London: Routledge, 62 - 78, 2017;

Chiara Gius, "Rethinking gender in cyber-violence: Insights from awareness-raising campaigns on online violence against women and girls in Italy", *Media Education* 14(2), 95-106, 2023.

⁷⁶⁸ Dubravka Simonović, Report of the Special Rapporteur on Violence against Women, its causes and consequences on online violence against women and girls from a human rights perspective (A/HRC/38/47), 2018, upno na:

<https://www.ohchr.org/en/documents/hematic-reports/uhr3847-report-special-rapporteur-violence-against-women-its-causes-and> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁶⁹ Pogledati: Luciano Floridi, *The Online Manifesto: Being Human in a Hyperconnected Era*, Springer Nature: New York, 2015;

Karen Lamsden, Heather Morgan, "Cyber-trolling as Symbolic Violence", u Lomba (ur.), *The Routledge Handbook of Gender and Violence*, London and New York: Routledge, 2018.

⁷⁷⁰ Nicholas Brody, Anita Vangelisti, "Cyberbullying: Topics, Strategies, and Sex Differences", *Computers in Human Behavior* 75, 739-48, 2017.

Fenomen koji je na početku ovog vijeka bio nezamisliv sada je veoma rasprostranjen. Recimo, prema istraživanju iz 2015. godine koje je sprovela Komisija za širokopojasne mreže Ujedinjenih nacija za održivi razvoj, skoro tri četvrtine žena iskusi je neki oblik nasilja zasnovanog na polu u sajber prostoru, pri čemu su skoro dvije trećine počinitelja bili muškarci.⁷⁷¹ Prema istraživanju iz 2020. godine koje je sproveo Economist Intelligence Unit, a koje je obuhvatilo 45 zemalja, čak 85% žena iskusi je ili svjedočilo nasilju u sajber prostoru.⁷⁷² Nadalje, Amnesty International je objavio komparativnu studiju koja je sprovedena u Evropi, Sjedinjenim Američkim Državama i Novom Zelandu, a koja je otkrila da je skoro četvrtina ispitanih žena barem jednom u životu iskusi nasilje zasnovano na polu u sajber prostoru.⁷⁷³ Odrasle žene se, nadalje, često suočavaju sa online nasiljem u njihovom političkom angažovanju, novinarstvu i aktivizmu, što je posebno prepoznato kao prepreka njihovoj političkoj participaciji i slobodi izražavanja.⁷⁷⁴ I ovdje, kao i u realnom životu, žene koje pripadaju marginalizovanim grupama u društvu najviše su pogođene najnasilnijim i najvicioznijim oblicima online nasilja.⁷⁷⁵ Prema Izvještaju Plan International o stanju djevojčica u svijetu iz 2020. godine, više od polovine djevojčica koje su učestvovala, odnosno 58%, izjavile su da su doživjele online uznemiravanje i zlostavljanje, a 50% djevojčica izjavilo je da se suočava više sa uznemiravanjem u sajber prostoru nego u realnom životu. U ovom istraživanju je takođe utvrđeno da online uznemiravanje počinje već sa 8 godina, dok većina djevojčica doživljava svoje prvo online nasilje između 14. i 16. godine.⁷⁷⁶

51

⁷⁷¹ UN Broadband Commission for Digital Development Working Group on Broadband and Gender, *Cyber-Violence against Women and Girls: A World-Wide Wake-up Call*, Report, 2015, dostupno na: <https://ictw.unediate.org/wp-content/uploads/2019/02/Cyber-violence-Gender-report.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁷² The Economist Intelligence Unit, *Measuring the prevalence of online violence against women*, 2020, dostupno na: <https://onlineviolencewomen.eu.com/> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

³⁶ Pogledati:

<https://www.amnesty.org/en/latest/press-releases/2017/11/amnesty-reveals-alarming-impact-of-online-abuse-against-women/> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁷⁴ Pogledati: FRA, *Violence, threats and pressures against journalists and other media actors in the European Union*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, dostupno na:

<https://www.refworld.org/refdoc/5a9a9a9a/5a9a9a9a> (pristupljeno 01.12.2024. godine);

Inter-Parliamentary Union (2016), 'Sexism, harassment and violence against women parliamentarians', Issues 60/1, October, Geneva, dostupno na:

<https://www.ipu.org/resources/publications/issues-briefs/2016-10/sexism-harassment-and-violence-against-women-parliamentarians> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁷⁵ Lunica Di Meco, Lunica, *Monetizing Misogyny: Gendered Disinformation and the Undermining of Women's Rights and Democracy Globally: She Persisted*, 2023, dostupno na:

https://she-persisted.org/wp-content/uploads/2023/02/ShePersisted_MonetizingMisogyny.pdf (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁷⁶ Plan International Izvještaj o stanju djevojčica u svijetu, dostupno na:

<https://plan-international.org/uploads/2022/02/sowar2020-execsummary-en-3.pdf> (01.12.2024. godine)

Kao ni u slučaju femicida, ni kod ovog fenomena ne postoji opšte prihvaćena i jedinstvena definicija pojma sajber nasilja nad ženama, što predstavlja izuzetno izazovan zadatak koji prati sve veća diskusija o tome kako konceptualizovati ovaj fenomen. Savjetodavni komitet Evropske komisije za jednake šanse žena i muškaraca, naime, preporučuje upotrebu sljedeće definicije:

“Sajber-nasilje nad ženama je oblik nasilja zasnovanog na rodu, koje se vrši direktno ili indirektno putem informacionih i komunikacionih tehnologija, a koje rezultira, ili može dovesti do fizičke, seksualne, psihološke ili ekonomske štete ili patnje za žene i djevojke. Ovo uključuje prijetnje takvim delima, bez obzira na to da li se dešavaju u javnom ili privatnom životu, ili ometaju korišćenje njihovih osnovnih prava i sloboda. Sajber-nasilje nad ženama nije ograničeno samo na, ali uključuje povrede privatnosti, proganjanje, uznemiravanje, rodno zasnovan govor mržnje, dijeljenje ličnih sadržaja bez pristanka, seksualno zlostavljanje putem slika, hakovanje, krađu identiteta i direktno nasilje. Sajber-nasilje je dio kontinuiteta nasilja nad ženama: ono ne postoji u vakuumu, već proizilazi iz i održava različite oblike nasilja u fizičkom svetu.”⁷⁷⁷

Za razliku od nepostojanja jedinstvene definicije sajber nasilja nad ženama, izgleda da, sa druge strane, postoji saglasje oko toga da postoji više različitih oblika sajber nasilja nad ženama dok neki od njih predstavljaju ekstenzije onih koji se vrše u fizičkom svijetu. Ovdje, naime, spadaju: sajber proganjanje, sajber uznemiravanje, sajber zlostavljanje, online rodno zasnovan govor mržnje i zloupotreba intimnih slika i video zapisa bez pristanka, ali i drugi oblici sajber nasilja kao što su online prijetnje, lažno predstavljanje i krađa identiteta, “doxing”, “flaming”, “trolling” i “body shaming”.

Na međunarodnom planu, ipak, ne može se pohvaliti sa specifičnim pravnim okvirom koji reguliše nasilje u sajber prostoru, ali su različiti rodni pravni standardi pokušali da odgovore na sve veću zastupljenost ovog vida nasilja. Tako, recimo, na nivou Ujedinjenih nacija, CEDAW preporuka br. 35 proširuje definiciju nasilja nad ženama i na nasilje koje se odnosi na tehnološki posredovano okruženje, čime se dodatno obuhvata i nasilje koje se vrši uz pomoć informaciono - komunikacionih tehnologija.⁷⁷⁸ Na nivou Savjeta Evrope, takode, Istanbulska konvencija ne pominje eksplicitno sajber nasilje nad ženama, ali ono implicitno može da bude shvaćeno kroz

⁷⁷⁷ European Commission, Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men, 2020.

⁷⁷⁸ CEDAW preporuka br. 35, dostupno na: <https://digitallibrary.un.org/record/3305057?v=pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

član 3a u kojem se daje definicija nasilja nad ženama gdje spadaju svi oblici rodno zasnovanog nasilja, zatim u pogledu članova 33 o psihološkom nasilju, članu 34 o proganjanju, kao i članu 40 o seksualnom uznemiravanju, jer svaki od ovih članova može da se odnosi na karakteristike oblika djela sajber nasilja, odnosno nasilja u virtuelnom svijetu. Dodatno, od izuzetnog je značaja GREVIO opšta preporuka br. 1 iz 2021. godine o digitalnoj dimenziji nasilja nad ženama⁷⁷⁹ u kojoj se ističe kako žene postaju sve podložnije nasilju, pa je potrebno da države potpisnice uspostave pravne i političke okvire za suzbijanje svih oblika nasilja nad ženama, uključujući i sve oblike sajber nasilja. U ovoj preporuci se, takode, prepoznaje konceptualna složenost definisanja sajber nasilja nad ženama i napominje da ne postoji "univerzalna tipologija i definicija ponašanja ili radnja koja se smatra grupom oblika nasilja nad ženama koji se vrše online ili putem informaciono - komunikacionog tehnologija"⁷⁸⁰. Stoga, GREVIO razmatra različite verzije i komponente ovog fenomena, uključujući i kontinuitet nasilja, ulogu informaciono - komunikacionih tehnologija i prepoznaje žene kao posebnu grupu žrtava, te predlaže termin "nasilje nad ženama u digitalnoj dimenziji" kao dovoljno širok da obuhvati sve relevantne radnje koje se podrazumijevaju pod ovim pojmom. Najzad, Konvencija iz Lanzarota⁷⁸¹ i Konvencija iz Budimpešte o sajber-kriminalu⁷⁸² obrađuju seksualnu eksploataciju djece na internetu i generalno procesuiraju sajber-kriminal ali ne uključuju nasilje nad ženama uzrokovano upotrebom informaciono - komunikacionih tehnologija.

Na nivou Evropske unije, od posebnog značaja je nova direktiva u oblasti nasilja nad ženama, Direktiva 2024/1385 o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, posebnu pažnju posvećuje sajber nasilju, ipak, ne dajući definiciju istog. U svakom slučaju, vrlo je važna zato što ističe da je potrebno "uskладiti definicije krivičnih djela i kazni za određene oblike nasilja na internetu ako je nasilje neodvojivo povezano sa upotrebom informaciono - komunikacionih tehnologija, a te se tehnologije upotrebljavaju za znatno povećanje težine štetnog učinka krivičnog djela, čime se mijenja obilježje krivičnog djela". U ovoj direktivi se posebno prepoznaje da je sajber nasilje često usmjereno na političarke, novinarkе i borkinje za ljudska prava, pa

⁷⁷⁹ GREVIO opšta preporuka br. 1 iz 2021. godine o digitalnoj dimenziji nasilja nad ženama, dostupna na: <https://rm.coe.int/t16b-prm-3421-grevio-recommendation-no-1-on-the-digital-dimension-of-vi1680ac4da> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁸⁰ Ibid.

⁷⁸¹ Konvencija iz Lanzarota, dostupna na:

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent/?documentId=090000168046a1db> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁸² Konvencija iz Budimpešte o sajber-kriminalu, dostupna na:

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent/?documentId=09000016802fa401> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

propisuje da države članice moraju ovu okolnost uzeti kao otežavajuću pri odmjeraivanju kazni za krivična djela nasilja nad ženama. Naglašeno je da upotreba tehnologija nosi dodatni rizik od brzog i rasprostranjenog povećanja pojavnosti određenih oblika sajber nasilja s jasnim rizikom od stvaranja ili pojačavanja duboke i dugotrajne štete za žrtvu. S tim u vezi, u članu 5 ove direktive ističe se potrebna inkriminisanja dijeljenja intimnog ili manipulativnog materijala bez pristanka lica, što je prepoznato kao velika opasnost i šteta za žrtvu zbog brze i široke distribucije i počinjenja ovog djela. Članom 6, nadalje, definisana je obaveza država članica da inkriminišu uhođenje na internetu kao krivično djelo, te članom 7 uznemiravanje na internetu, i članom 8 poticanje na nasilje ili mržnju na internetu, pri čemu se dodatno pojašnjava šta se pod ovim pojmovima podrazumijeva, a državama članicama se daje autonomija da same definišu ova djela, obuhvaćajući ono što je navedeno ovom direktivom.⁷⁸³

Na kraju ali ne i manje važno, bitno je pomenuti govor mržnje kao poseban oblik nasilja nad ženama koji je posebno zastupljen u sajber prostoru, a kojem se sve više pažnje posvećuje u feminističkoj nauci.⁷⁸⁴ Postoje različita stanovišta povodom pravne regulacije ove oblasti, posebno izazova koji postoje u sajber prostoru⁷⁸⁵, pa se, ni ovdje, ovo istraživanje ne bavi grandioznim polemikama i kritikama. S tim u vezi, od značaja je staviti fokus na inicijativu Evropske komisije koja je 9. decembra 2021. godine usvojila Komunikaciju "Inkluzivna i Zaštitnička Evropa: proširenje liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje"⁷⁸⁶. Cilj ove inicijative je proširenje tzv. liste krivičnih djela Evropske unije definisanih članom 83 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije⁷⁸⁷ kako bi se ojačao pravni okvir za borbu protiv govora mržnje i zločina iz mržnje u cijeloj Evropskoj uniji.⁷⁸⁸ Evropska komisija je prepoznala da se posljednjih decenija govor mržnje rapidno širi Evropom, a da su žene često meta rodno zasnovanog govora mržnje kako na internetu, tako i

⁷⁸³ Direktiva 2024/1385 o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, dostupna na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJL_202401385 (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁷⁸⁴ Pogledati: Emma Jane, "Feminist flight and fight responses to gendered cyberhate", u Marie Segrave i Laura Vitis (ur.), *Gender, Technology and Violence*, Routledge, 2017; Anastasia Powell, Nicola Henry, "Online Misogyny, Harassment and Hate Crimes", *Sexual Violence in a Digital Age*, Palgrave Macmillan, 2017.

⁷⁸⁵ Pogledati: Ignio Gagliardone, Dumit Gal, Thiago Alves, Gabriela Martinez, *Countering Online Hate Speech*, UNESCO, 2015.

⁷⁸⁶ Komunikacija Evropske komisije, dostupna na: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:4d768741-58d3-11ec-91ac-01aa75ed71a1.0005.02/DOC_1&format=PDF (pristupljeno 07.12.2024. godine).

⁷⁸⁷ Pogledati: Nina Perlsak, "Criminalising Hate Crime and Hate Speech at EU level: Extending the list of Eurocrimes under Article 83 (1) TFEU", *Criminal Law Forum*, 33:85–119, 2022.

⁷⁸⁸ Pogledati: Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policy, *Hate speech and hate crime in the EU and the evaluation of online content regulation approaches*, 2020.

izvan njega, te da se treba osigurati odlučan krivično - pravni odgovor na govor mržnje i zločine iz mržnje na osnovima koji nisu samo rasizam i ksenofobija, već i pol, seksualna orijentacija, starosna dob i invaliditet.

Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije u svojoj Opštoj političkoj preporuci br. 15 iz 2015. godine, prvi put uključuje osnove pola i roda u definiciju govora mržnje. Tako, ova preporuka naglašava "težinu govora mržnje usmjerenog na žene zbog njihovog pola, roda i/ili rodnog identiteta, naročito kada je to povezano s drugim njihovim karakteristikama",⁷⁸⁹ Savjet Evrope, takođe, prepoznaje da je govor mržnje široko rasprostranjen u Evropi, pa u svojoj publikaciji "Combating Sexist Hate Speech" posebno ističe da iako sajber prostor donosi novu dimenziju "uzroci seksističkog govora mržnje leže u postojećim nejednakim odnosima moći između žena i muškaraca, čime se perpetuiira rodna nejednakost",⁷⁹⁰ Prema navedenom, seksistički govor mržnje obuhvata "uvrede, postupke koji izražavaju prezir prema osobi na osnovu njenog pola ili roda, "slut - shaming", "body - shaming", objavljivanje osvetničkih sadržaja, prijetnje nasiljem ili silovanjem, uvredljive komentare, ali i lažne komplimente koji služe za ponižavanje i ismijavanje i slično.⁷⁹¹

4.2.5. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA I PRAKSA CEDAW KOMITETA

Praksa Evropskog suda za ljudska prava u ovom području je izuzetno bogata i osobito značajna kada je u pitanju nasilje nad ženama i nasilje u porodici jer je u svojoj ranijoj praksi Sud utvrdio da ovi vidovi nasilja predstavljaju oblike diskriminacije i povredu temeljnih prava zajemčenih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. Premda Evropska konvencija ne pominje izričito nasilje nad ženama i nasilje u porodici, Sud je razvio bogatu praksu u ovoj oblasti i utvrdio povrede Konvencije u ovim slučajevima u pogledu člana 2 (pravo na život), člana 3 (zabrana mučenja i nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja), člana 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života), kao i članove 13 (pravo na djelotvorno pravno sredstvo) i 14 (zabrana diskriminacije).

Sud je prvi put u svojoj praksi u slučaju *Kontrova protiv Slovačke*⁷⁹², jasno stavio

⁷⁸⁹ Opšta politička preporuka br. 15 (2015) Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije, dostupno na: <https://rm.coe.int/ecti-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech/1680655b01> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁷⁹⁰ Council of Europe, Gender Equality Strategy, Combating Sexist Hate Speech, dostupno na: <https://rm.coe.int/1680651592> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁷⁹¹ Op. cit.

⁷⁹² *Kontrova protiv Slovačke*, predstava br. 7510/04, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/?f=1%22fulltext%22%22CASE%20OP%20KONTOVA%20%20SLOVAKIA%20%20>

svjesne prijetnje. Prema Osman testu, naime, država može biti odgovorna za povredu prava na život kada se utvrdi da su vlasti znale ili su morale znati za postojanje stvarne i neposredne opasnosti po život lica, i kada nisu preduzele razumne korake u okviru svojih ovlaštenja da spriječe tu opasnost. Sud koristi ovaj test kako bi procijenio da li je država prekršila svoje pozitivne obaveze da zaštiti pravo na život, posebno u kontekstu nasilja nad ženama.

CEDAW komitet u svojoj praksi u kontekstu femicida, takođe, primjenjuje Osman test. Recimo, u slučaju *Goekce et al. v. Austria*⁷⁹⁶, u kojem je žrtva godinama trpjela zlostavljanje od strane supruga koji joj je više puta prijetio smrću, nekad i pred njihovom djecom. Nakon što je 1999. godine pokušao da je zadavi, prijavila je nasilje policiji, ali su vlasti Austrije propustile da preduzmu potrebne mjere. CEDAW komitet je, stoga, zaključio da je Austrija odgovorna za propust u zaštiti gospođe Goekce i naložio mjere za sprovođenje zakona o porodičnom nasilju, kao i politike zaštite žrtava. Primjenjujući Osman test, koji je uključen u Opštu preporuku br. 35, Komitet je prepoznao da je Austrija bila svjesna rizika kojem je gospođa Goekce bila izložena. To je bilo posebno očigledno jer je gospođa Goekce pozvala policiju samo nekoliko sati pre nego što je ubijena. Država je takođe imala saznanja o dugogodišnjem nasilnom ponašanju njenog supruga i činjenici da je posjedovao oružje. Komitet je, na marginama navedenog, istakao da iako je Austrija usvojila sveobuhvatne zakone o nasilju u porodici, politike i mjere podrške žrtvama, to nije bilo dovoljno. Dodatna obaveza države ogleda se u primjeni ovih mjera, posebno u onim slučajevima u kojima je država bila u saznanju o ponavljajućim radnjama nasilja od strane počinioca i brojnih prijetnji upućenih žrtvi, i to bez obzira na odluku gospođe Goekce da ne podnese zvaničnu tužbu ili da ne odobri hapšenje nasilnika.

Na sličan način je CEDAW komitet primijenio Osman test i u slučaju *Angela Gonzalez Carreño protiv Španije*⁷⁹⁷ u kojoj je gospođa Gonzalez Carreno tokom i nakon braka trpjela nasilje od strane supruga. Kao odgovor na njegove prijetnje i uznemiravanje, gospođa Gonzalez Carreño je podnijela više od 30 tužbi protiv svog bivšeg muža i tražila zaštitu, ali bez uspjeha. Tokom jednog od njegovih posjeta djetetu, bivši muž gospođe Gonzalez Carreño je pucao u njihovu ćerku, a zatim izvršio samoubistvo. Španske vlasti su zatvorile slučaj, smatrajući da je njegova krivična odgovornost iscrpljena. Gospođa Gonzalez Carreño je podnela neuspješnu tužbu španskim domaćim sudovima zbog neuspjeha Španije da zaštiti život njene

⁷⁹⁶ *Goekce et al. v. Austria*, dostupno na: <https://juris.ohchr.org/casedetails/3715/en-US> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁹⁷ *Angela Gonzalez Carreño v. Spain*, dostupno na: <https://juris.ohchr.org/casedetails/3878/en-US> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

čerke. Komitet CEDAW je utvrdio da je ubistvo čerke bilo rođno zasnovano, a primjenjujući Osman test, Komitet je utvrdio da Španija nije djelovala sa dužnom pažnjom kada je život žrtve bio u opasnosti, čime je propustila da prepozna svoju međunarodnu odgovornost zbog nesprovođenja zaštite. Iako je Španija tvrdila da nije mogla da predvidi smrtonosni napad, CEDAW komitet je naglasio da je žrtva ubijena u kontekstu porodičnog nasilja koje je trajalo nekoliko godina, čime je Komitet prepoznao kontinuirani karakter porodičnog nasilja. Komitetova upotreba Osman testa, u ovom slučaju, kroz prepoznavanje kontinuiranih rizika koji su ispunjavali standard "hitnosti" za angažovanje odgovornosti države bila je prekretnica u zaštiti žena od femicida, jer se poslala jasna poruka da države moraju biti svjesne ozbiljnih i široko rasprostranjenih kršenja ljudskih prava žena, čak i u slučajevima kada nije bilo nedavne prijave u slučaju nasilja ili prijetnji.⁷⁹⁸

U kontekstu povrede člana 3 Evropske konvencije, nadalje, važno je naglasiti da nečovječno ili ponižavajuće postupanje od strane nasilnika postoji i samo kada se žrtva osjeća poniženom dok je u potpunosti nerelevantno da li druge takvo postupanje vide kao ponižavajuće ili ne. U slučaju *Volodina protiv Rusije*⁷⁹⁹, recimo, podnositeljka predstavke se žalila Sudu da je domaći organi nisu zaštitili od ponavljajućih radnji nasilja, sa akcentom na nepostojanje djelotvornih mehanizama za sprječavanje nasilja u porodici, te na nesrazmjeran efekat ovih propusta na žene. Sud je u konkretnom slučaju utvrdio povrede člana 3 i 14 Evropske konvencije.

Kada je u pitanju član 8 Evropske konvencije u kontekstu nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Sud najčešće utvrđuje povredu ovog člana u onim slučajevima u kojima nasilje ne doseže prag surovosti koji je potreban kako bi se to nasilje podvelo pod povredu člana 3 Konvencije. U pitanju su, dakle, slučajevi lakših oblika nasilja što podrazumijeva psihičko, ekonomsko i neke lakše slučajeve fizičkog nasilja. Na primjer, u slučaju *Söderman protiv Švedske*⁸⁰⁰, četrnaestogodišnja podnositeljka predstavke otkrila je da je njen očuh pokušao da je snima nagu tako što je sakrio kameru za snimanje u kupatilu. Majka podnositeljke je uništila kasetu i prijavila incident policiji, koja je pokrenula krivični postupak protiv očuha zbog seksualnog uznemiravanja. Očuh je 2007. godine oslobođen optužbi jer, iako je namjerno snimao maloljetnicu, njegovo ponašanje nije bilo obuhvaćeno odredbama o seksualnom

⁷⁰ Gema Fernández Rodríguez de Liévana, "CEDAW issues a Historic Ruling in a Gender Violence Case", *OnHRH Blog*, 2014.

⁷⁸⁰ Volodina protiv Rusije, predstavka br. 41261/17, dostupno na:

[illegible]

¹⁰⁰ Söderman protiv Švedske, predstavka br. 5786/08.

uznemiravanju jer nije imao namjeru da podnositeljka sazna za snimak. Švedski apelacioni sud je takođe naveo da u švedskom zakonodavstvu ne postoji opšta zabrana snimanja osobe bez njenog pristanka, čak i ako je ta osoba maloljetna.

Ovaj član je posebno značajan za sajber nasilje jer se povrede istog dovode u kontekst online nasilja nad ženama, kao i zlostavljanja i uznemiravanja u sajber prostoru. Tako recimo, u slučaju *Khadija Ismayilova protiv Azerbejdžana*⁸⁰¹ podnositeljki predstavke poslato je pismo u kojem joj je priječeno javnim poniženjem ukoliko ne prestane sa istraživačkim novinarstvom. Kada je odbila da prestane da se bavi svojim poslom, na internetu je objavljen video eksplicitnog sadržaja, snimljen bez njenog znanja, sa njom i njenim tadašnjim partnerom. U isto vreme, novine su objavljivale priče koje su je optuživale za pristrasnost prema vlastima i nemoralno ponašanje, da bi naknadno otkrila i skrivene kamere u svom stanu. Sud je u ovom slučaju posebno ukazao na izvještaje o novinarkama i novinarima u Azerbejdžanu koji su bili progonjeni, kao i na percipiranu klimu impuniti za takve radnje i jednoglasno odlučio da je došlo do kršenja članova 8 i 10 Evropske konvencije. Takođe, u slučaju *Buturuga protiv Rumunije*⁸⁰², Sud je istakao da sajber nasilje takođe predstavlja oblik porodičnog nasilja i da postoji potreba za sveobuhvatnim pristupom fenomenu nasilja u porodici u svim njegovim pojavnim oblicima, uključujući i sve vidove nasilja u sajber prostoru. U ovom slučaju, naime, podnositeljka predstavke je tvrdila da je trpila nasilje od bivšeg supruga koji joj je prijetio životom i neovlašćeno pristupao njenim elektronskim nalogima, uključujući Facebook, te kopirao njene privatne podatke. Nacionalne vlasti odbacile su njene pritužbe o povredi privatnosti zbog formalnih razloga i nisu adekvatno razmotrile tvrdnje o sajber nasilju kroz prizmu zakona o porodičnom nasilju. Sud je utvrdio povrede članova 3 i 8 Evropske konvencije.

4.2.6. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE

U kontekstu prepoznavanja, definisanja i inkriminisanja femicida prednjače latinoameričke zemlje koje su imale veliki problem sa ubistvima žena i dalje naporno rade na suzbijanju rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici.⁸⁰³ Recimo,

⁸⁰¹ *Khadija Ismayilova protiv Azerbejdžana*, predstavka br. 65286/13 i 57270/14, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/#/%7B%22itemid%22%3A%22001-188993%22%7D> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁸⁰² *Buturuga protiv Rumunije*, predstavka br. 56867/15, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/#/%7B%22itemid%22%3A%22001-201342%22%7D> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁸⁰³ Pogledati: <https://www.cepal.org/en/press-releases/2022/least-4050-women-were-victims-femicide-latin-america-and-caribbean-eclac> (pristupljeno 07.12.2024. godine); <https://www.americasquarterly.org/article/progress-on-resolving-latin-american-femicides-has-stalled/> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

Gvatemala je donijela Zakon protiv femicida i drugih oblika nasilja nad ženama⁶⁰⁴ kojim se nasilje nad ženama inkriminiše. Ovim zakonom ustanovljavaju se sudovi specijalizovani za procesuiranje zločina protiv žena. Femicid je, ovim zakonom, definisan kao "nasilna smrt žene, koja se događa u kontekstu nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena, kao izraz rodne moći nad ženama". U članu 6 ovog zakona, definiše se da krivično djelo femicida čini onaj koji koristi neku od sljedećih okolnosti: pokušava da bezuspješno uspostavi ili obnovi partnerski ili intimni odnos sa žrtvom; u vrijeme izvršenja femicida sa žrtvom je bio u porodičnim, bračnim, rodbinskim, intimnim, ljubavnim, prijateljskih, kolegijalnim ili radnim vezama; femicid je rezultat kontinuiranog nasilja prema žrtvi; femicid je rezultat grupnih rituala, sa ili bez upotrebe bilo koje vrste oružja; počinilac je omalovažavao tijelo žrtve radi zadovoljenja seksualnih instinkta ili izvršavanjem genitalne ili bilo koje druge vrste mutilacije; femicid je učinjen iz mržnje prema ženama (mizoginije); femicid je izvršen u prisustvu djece žrtve; sve ovo uz postojanje bilo koje druge otežavajuće okolnosti predviđene u članu 132 Krivičnog zakonika Gvatemale⁶⁰⁵.

Na sličan način, Republika Salvador uređuje oblast nasilja nad ženama i donosi Specijalni sveobuhvatni zakon za život žena bez nasilja⁶⁰⁶ kojim se uspostavlja okvir za procesuiranje i prevenciju akata nasilja nad ženama, kao i za pružanje pomoći i podrške žrtvama rodno zasnovanog nasilja. Ovaj zakon je od velikog značaja jer je predvidio čak jedanaest novih krivičnih djela koja imaju za cilj da sankcionišu različite oblike rodno zasnovanog nasilja. Tu spadaju djela fizičkog nasilja, i to: femicid, kvalifikovani femicid, ometanje pravde, indukovano ili asistirano samoubistvo, zatim djela psihološkog nasilja, i to: podsticanje i promovisanje seksualnih radnji putem elektronskih medija, nezakonito širenje informacija, širenje pornografije, kao i djela ekonomskog nasilja u koja spadaju: kršenje obaveze ekonomske podrške, krađa prava na nasljedstvo, krađa prihoda od ekonomske aktivnosti, te nasilje putem govora u koji spada i govor mržnje prema ženama.

Ovaj zakon femicid definiše kao "ekstremni oblik rodno zasnovanog nasilja nad

⁶⁰⁴ <https://www.humanrightsresearch.org/post/femicide-in-latin-america> (pristupljeno 07.12.2024. godine);

<https://www.fonet.org/latin-america-femicide-legislation> (pristupljeno 07.12.2024. godine).

⁶⁰⁵ Ley contra el Femicidio y otras Formas de Violencia Contra la Mujer, dostupno na:

https://www.csa.org.gt/es/ley_contra_el_femicidio_y_otras_formas_de_violencia_contra_la_mujer_guatemalte.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁶⁰⁶ El Código Penal de Guatemala, dostupno na:

https://sc.org.gt/images/UECFPP3zyss/Codigo_Penal.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁶⁰⁷ Ley Especial Integral para una Vida Libre de Violencia para las Mujeres, Decreto N° 520 (Special Comprehensive Law for a Violence-Free Life for Women, Decree No. 520), dostupno na:

https://www.asamblea.gob.gt/sites/default/files/documentos/decretos/171117_073006947_archivo_documento_legislativo.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine)

ženama, rezultat kršenja ljudskih prava žena, kako u javnoj tako i u privatnoj sferi, koji obuhvata skup mizoginih ponašanja koja dovode do društvene ili državne nekažnjivosti, a mogu kulminirati femicidom ili drugim oblicima nasilne smrti žena". U članu 45 koji se odnosi na krivično djelo femicid, navodi se da ko uzrokuje smrt žene iz mržnje ili omalovažavanja zbog njenog pola, kazniće se zatvorskom kaznom od dvadeset do trideset pet godina. Prema ovom članu zakona, smatraće se da postoje mržnja ili omalovažavanje prema ženi ako se dogodi bilo koja od sledećih okolnosti: da je smrti prethodio neki incident nasilja koji je počinilac izvršio nad ženom, bez obzira na to da li je žrtva prijavila incident ili ne; da je počinilac iskoristio bilo kakvu situaciju rizika ili fizičke ili psihičke ranjivosti u kojoj se žrtva nalazila; da je počinilac iskoristio nadmoć koja proizlazi iz nejednakih odnosa moći zasnovanih na rodu; da je, prije nego što je žena ubijena, počinilac protiv nje počinio bilo koje djelo koje se smatra krivičnim djelom protiv seksualne slobode; da je smrt prethodno izazvana mutilacijom. U članu 46 inkriminiše se kvalifikovani femicid pri čemu se navodi da će se krivično djelo femicid kazniti zatvorskom kaznom od trideset do pedeset godina u sljedećim slučajevima: ako ga počini javni službenik, državni ili opštinski radnik, javna vlast ili predstavnik vlasti; ako ga počine dvije ili više osoba; ako se izvrši pred bilo kojim članom porodice žrtve; ako je žrtva mlađa od osamnaest godina, starija osoba ili osoba sa fizičkim ili mentalnim invaliditetom; ako počinilac iskoristi nadmoć proizašlu iz odnosa povjerenja, prijateljstva, domaćinstva, obrazovanja ili rada.

U ovom zakonu se, takođe, inkriminišu i djela učinjena korišćenjem informaciono - komunikacionih tehnologija, pa se u članu 49 inkriminiše objava, distribuiranje, slanje, promovisanje, olakšavanje, upravljanje, finansiranje ili organizovanje, na bilo koji način, korišćenje žena starijih od osamnaest godina, bez njihovog pristanka, u seksualnim ili erotskim aktima putem informatičkih ili elektronskih medija, za šta je predviđena zatvorska kazna od pet do deset godina. U članu 50 se inkriminiše nezakonito širenje informacija u pogledu objavljivanja, dijeljenja, slanja ili distribuiranja ličnih informacija koje narušavaju čast, ličnu i porodičnu intimnost i lični imidž žene bez njenog pristanka, za šta je predviđena kazna od jedne do tri godine zatvora. Takođe, članom 51 propisuje se kazna zatvora od tri do pet godina u slučaju objavljivanja, dijeljenja, slanja ili distribuiranja pornografskog materijala putem bilo kog informatičkog ili elektronskog sredstva u kojem se koristi slika ili identitet žene bez njenog pristanka. Član 55, nadalje, obuhvata neka djela koja se vrše uz pomoć informaciono - komunikacionih tehnologija, kao i govora mržnje prema ženama, pa je propisano da će se kaznom zatvora u iznosu od dvije do dvadeset pet minimalnih plata u sektoru trgovine i usluga kazniti lice koje izvrši neku od sljedećih

radnji: izrada, objavljivanje, širenje ili prenošenje putem bilo kog sredstva, slika ili vizuelnih, audiovizuelnih, multimedijalnih poruka ili poruka na informatičkim platformama koje sadrže mržnju ili omalovažavanje prema ženama; upotreba verbalnih ili neverbalnih izraza u vezi s vršenjem roditeljskog starateljstva sa ciljem zastrašivanja žena; ismijevanje, diskreditovanje, degradacija ili izolacija žena u njihovim radnim, obrazovnim, zajedničkim, političkim ili građanskim prostorima, institucijama ili sličnim okruženjima kao oblik izraza diskriminacije u skladu s ovim zakonom, sprečavanje, ograničavanje ili ometanje učešća žena u bilo kojem procesu akademskog obrazovanja, političkog angažmana, zapošljavanja ili pristupa zdravstvenoj zaštiti; izlaganje žena neposrednom riziku za njihovu fizičku ili emocionalnu sigurnost, kao i prikazivanje ili dijeljenje pornografskog materijala odraslih osoba u javnim, radnim i zajedničkim prostorima. Silovanje se ne procesuiru ovim zakonom već Krivičnim zakonikom Republike Salvador⁸⁰⁷. Salvadorski institut za unapređenje žena - *Instituto Salvadoreño para el Desarrollo de la Mujer* - "ISDEMU", zadužen je za nadgledanje primjene ovog zakona, kao i za uspostavljanje skloništa za žene i drugih programa namijenjenih pomoći žrtvama porodičnog i rodno zasnovanog nasilja.

Kada su u pitanju Krivični zakони, recimo, Krivični zakonik Brazila⁸⁰⁸ je 2015. godine izmijenjen kako bi se femicid inkriminisao⁸⁰⁹, za šta je predviđena kazna zatvora u trajanju od dvanaest do trideset godina. Nova legislativa je definisala femicid kao "ubistvo zasnovano na polu koje je počinjeno protiv žene, uz prisutnost nasilja u porodici, diskriminacije ili mržnje prema ženama". Krivično delo femicid se smatra otežanim ako je žrtva trudna žena, žena u prvih tri meseca materinstva, djevojčica mlađa od četrnaest godina ili žena starija od šezdeset godina. Pored izmjene postojećeg krivičnog zakonika, nova legislativa je izmijenila i Zakon br. 8.072/1990⁸¹⁰, dodajući femicid na listu najtežih zločina. Nadalje, iako se femicid ne pominje eksplicitno u širini svog pojma, Krivični zakonik Argentine⁸¹¹ poznaje

⁸⁰⁷ El Código Penal de El Salvador, dostupno na:

<https://www.bing.com/ck/a?!&hp=976a7e4d76b0283c4927b130321b4cb377ba1c6ac09c98d4369c87ba65fa8lm1uHMF9MTczMzcvMKQwMA&pn=3&ver=2&sh=4&fcd=0ef2890b-5876-68f9-05bf-9c0859c16913&psq=codi+penal+el+salvador&u=1a1H8xJH6Lx934UgaY25qLmshYi5zd2pbnRleC5waHAvclVibGljYWNg25lscj1jbnVlZD8tY29kaW4vLXBhbmFsdWRlLWVzLXNhbmZlZG9yLWVubWVudGFkaW&th=1> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁸⁰⁸ Código Penal Brasil, dostupno na: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Decreto-Lei/Del2848compilada.htm (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁸⁰⁹ Dostupno na: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Atos2015-2018/2015/lei/L13104.htm (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁸¹⁰ Lei no 8.072, de 25 de Julho de 1990, dostupno na: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/8072.htm (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁸¹¹ Código Penal de la Nación Argentina, dostupno na:

<https://www.argentina.gob.ar/normativa/nacional/ley-11179-16546/texto> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

ubistvo svog supružnika, za šta je zapriječena kazna doživotnog zatvora. Na sličan način, Krivični zakonik Portugala⁸¹² u članu 132 propisuje strožiju kaznu, odnosno kaznu zatvora od 12 do 25 godina za krivično djelo kvalifikovano ubistvo - *homicidio qualificado*, ako je žrtva trenutni ili bivši surpužnik ili osoba sa kojom počinitelj ima romantičnu vezu, bez obzira na pol i rod, ako je žrtva trudna ili ako je krivično djelo počinjeno zbog pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta žrtve. Takođe, i Krivični zakonik Čilea⁸¹³ u članu 390 inkriminiruje femicid, odnosno ubistvo žene koja je u vezi ili je bila u vezi sa počiniocem, za šta je predviđena kazna zatvora od 15 godina i jednog dana do kvalifikovane doživotne kazne zatvora. Od zemalja Zapadnog Balkana treba istaći činjenicu da je Sjeverna Makedonija jedina zemlja u regionu koja je inkriminisala femicid 2023. godine. Naime, u članu 123 Krivičnog zakonika Sjeverne Makedonije⁸¹⁴, inkriminiše se ubistvo na način što se propisuje da će svako ko drugog liši života kazniti se kaznom zatvora od najmanje pet godina. Ovo predstavlja osnovni oblik ovog krivičnog djela, a Zakonik taksativno nabroja u kojim slučajevima počinitelj može da se kazni zatvorskom kaznom od 10 godina do doživotne kazne zatvora, pa u tom dijelu, kao kvalifikovani oblik ubistva definiše se i lišenje života žene ili djevojčice koja nije navršila 18 godina u kontekstu rodno zasnovanog nasilja. Biće ne samo interesantno već i veoma značajno ispratiti razvoj sudske prakse u ovom pogledu u Sjevernoj Makedoniji, te izvući pouke koje se mogu primijeniti u našem zakonodavnom i sudskom sistemu u kontekstu odgovora na femicid.

Kada je uopšteno u pitanju polje nasilja nad ženama, evropske zemlje koje su članice Evropske unije imaju obavezu implementacije nove direktive o nasilju nad ženama i nasilju u porodici, te samim tim obavezu inkriminisanja određenog broja djela o kojima je bilo riječi. Takođe, kao potpisnice Istanbulske konvencije, mnoge evropske zemlje su inkriminale različita djela nasilja nad ženama u skladu sa zahtjevom iste. Recimo, Krivični zakonik Republike Srbije⁸¹⁵ definiše i kriminalizuje nasilje u porodici u članu 194, u kojem nasilje u porodici definiše kao primjenu nasilja, prijetnju da će napasti na život ili tijelo, drsko ili bezobzirno ponašanje kojim se ugrožava spokojstvo, tjelesni integritet ili duševno stanje člana porodice. Definicija "člana porodice", međutim, nije u skladu sa zahtjevima Istanbulske konvencije jer ne

⁸¹² Código Penal de Portugal, dostupno na: <https://dadoaderepublica.pt/dadoaderepublica/legislacao-consolidada/decreto-lei/1995-34437675> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹³ Código Penal de Chile, dostupno na: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=19848&idParte=&idVersion=2011-04-08> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹⁴ Krivični zakonik na Makedonija, član 123.

⁸¹⁵ Krivični zakonik Republike Srbije, dostupno na: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/vrti/rep/srg/skustpna/nakon200585/6/reg> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

obuhvata supružnike ili emotivne ili intimne partnere bilo da žive u istom domaćinstvu ili ne, kao i bez obzira na činjenicu da imaju djecu ili ne. Tokom prethodnih godina u Krivični zakonik dodata su krivična djela u skladu sa međunarodnim zahtjevima, pa sada Krivični zakonik sadrži sljedeća djela od značaja za ovu oblast: sakaćenje ženskog polnog organa (član 121a), proganjanje (član 138a), silovanje (član 178), obljava nad nemoćnim licem (član 179), obljava nad djetetom (član 180), obljava zloupotrebom položaja (član 181), nedozvoljene polne radnje (član 182), polno uznemiravanje (član 182a), podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (član 183), posredovanje u vršenju prostitucije (član 184), prikazivanje, pribavljanje i posjedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloljetnih lica za pornografiju (član 185), navođenje djeteta na prisustvovanje polnim radnjama (član 185a), prinudno zaključenje braka (član 187a), vanbračna zajednica sa maloljetnikom (član 190), zapuštanje i zlostavljanje maloljetnog lica (član 193), nasilje u porodici (član 194), nedavanje izdržavanja (član 195), kršenje porodičnih obaveza (član 196), rodoskrvnuće (član 197), trgovina ljudima (član 388). Takođe, važno je napomenuti da je izmjenama Krivičnog zakonika iz 2019. godine uveden doživotni zatvor bez uslovnog otpusta za počiniocce krivičnih djela silovanja ili ubistva djece, trudnica ili osoba sa invaliditetom, što posebno predstavlja primjer dobre prakse imajući u vidu prilično blagu kaznenu politiku u Crnoj Gori, o čemu će biti riječi u nastavku istraživanja. Takođe, kao primjer dobre prakse treba istaći i Zakon o domaćem nasilju Škotske⁸¹⁶ koji je donijet 2019. godine i kojim se mijenja i proširuje Zakon o krivičnom postupku⁸¹⁷ iz 1995. godine a koji je povećao šanse za žrtve da dobiju zaštitu, te olakšao žrtvama kroz proceduru "procesuiranja bez žrtava" kojom su žrtve oslobođene dokazivanja da su bile povrijeđene bilo kojim aktom nasilja. Osim što obuhvata širok pojam "partnera", te proširuje definiciju porodičnog nasilja tako da uključuje i psihološko, on sadrži i klauzulu o ekstrateritorijalnosti (član 3) koja pokriva nasilno ponašanje koje se dešava djelimično ili u potpunosti izvan zemlje, što predstavlja značajan iskorak u ovoj oblasti. Ovim zakonom se, takođe, posebno prepoznaje osjetljivost djece u slučajevima porodičnog nasilja, pa se posebna pažnja posvećuje djeci koja odrastaju u okruženju u kojem se nasilje događa.

4.2.7. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Jasno je da međunarodno pravni okvir zaštite prava žena nije savršen. Potrebno je, ipak, da postoji kontinuirana volja i težnja da se on uskladi sa zahtjevima

⁸¹⁶ Domestic Abuse Act Scotland, dostupno na: <https://www.legislation.gov.uk/asp/2018/5/contents/enacted> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁸¹⁷ Criminal Procedure Act Scotland, dostupno na: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/46/contents> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

savremenog života i da se u skladu sa tim razvija. Očigledno je da međunarodni okvir nije još uvijek odgovorio na neka izuzetno važna pitanja u ovom području, kao i da postoje brojne kritike ovog sistema u teoriji. Iako se ovo istraživanje ne bazira na kritičkom osvrtu postojeće međunarodne pravne zaštite žena, nemoguće je a ne uvidjeti određene prostore za unaprijeđenjem ove oblasti. Konkretno, pristup Istanbulske konvencije porodičnom nasilju, naime, može biti okarakterisan kao ambivalentan: sa jedne strane, porodično nasilje se posmatra kao rodno neutralan fenomen, a sa druge strane, prepoznaje se kao nasilje koje se specifično vrši nad ženama. Na primjer, Angela Hefti sa pravom ističe da definicija porodičnog nasilja u Istanbulskoj konvenciji ne omogućava Sudu da identifikuje porodično nasilje kao rodno zasnovano nasilje. Ona, u prilog tome, navodi slučaj *Kurt protiv Austrije*⁸¹⁸, u kojem je Sud samo pomenio porodično i rodno zasnovano nasilje koristeći vrlo oprezan pristup ovom izrazu.⁸¹⁹ Dodatno, ovakav pristup Istanbulske konvencije djeluje u kontrastu sa razumjevanjem CEDAW komiteta koji nasilje u porodici nedvosmisleno smatra rodno zasnovanim nasiljem. Takođe, izlaskom Turske iz Istanbulske konvencije javljaju se različiti i oprečni stavovi koji dodatno opterećuju funkcionisanje međunarodnog sistema zaštite prava žena.⁸²⁰

Istovremeno, odgovor Istanbulske i CEDAW konvencije na nasilje nad ženama treba kritikovati zbog nedostatka prepoznavanja femicida kao ozbiljnog pitanja ljudskih prava. Ipak, kritika treba biti konstruktivna i data u skladu sa razumnim ograničenjima jer je, sa druge strane, konceptualizacija femicida izuzetno složena, a njegova implementacija, uz to, zavisi od spremnosti država da djeluju u suočavanju sa ovim problemom. Jasna i primjenjiva definicija femicida bi, svakako, omogućila ne samo njegovu adekvatnu identifikaciju već bi i postavila osnovu za donošenje nacionalnih zakonskih rješenja. Stoga je, jedan od ključnih koraka uspostavljanje

⁸¹⁸ *Kurt protiv Austrije*, dostupno na:

<https://www.bing.com/ck/a?!&qp=5b64410a195b846661bb729fc672b15238c93838768de1da48d1d45cbe2d89d1mbdHM9MTczMzcwMzQwMA&ptn=3&ver=2&shb=4&fclid=0ef2890b-5876-589f-05bf-9c0859c36913&psq=ku+e+medina&ra1aHR0cHM6Ly9odWRyYy51Y2hvLnNvZS4pbnQvYXhweI2NvbnZlcnNpb2dvZG9ueC9uZG9YbGlicmFveTlEQ0hSImkPTAwMS0vMTA0NiMmZmlsZW50bWU9Q0FTRSUyME9GJT1wS1VSVCUyM0YyUT1uQVVTYVJlOQ5uZG9Y&rb=1> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁸¹⁹ Angela Hefti, *Conceptualizing Femicide as a Human Rights Violation*, Edwarg Elgar Publishing, UK, 2022, str. 129.

⁸²⁰ Pogledati: Tuğba Bayır, "Turkey's withdrawal from Istanbul Convention: international human rights regime vis-à-vis authoritarian survival", *Turkish Studies*, 25(1), 22–42; <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/turkey-s-announced-withdrawal-from-the-istanbul-convention-endang-ens-women-s-rights> (pristupljeno 01.12.2024.godine); <https://www.aci.org/turkeys-withdrawal-from-istanbul-convention-a-setback-for-women-and-girls-human-rights/> (pristupljeno 01.12.2024.godine); <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2021/07/turkeys-withdrawal-from-the-istanbul-convention-rallies-the-fight-for-womens-rights-across-the-world-2/> (pristupljeno 01.12.2024.godine).

univerzalne definicije femicida u međunarodne pravne rodne instrumente, koja bi obuhvatila sve njegove aspekte - od uzroka i konteksta do njegovih posljedica. U tom slučaju, kao jasno definisan međunarodno pravni standard, koncept femicida bi umnogome pomogao homogenizaciji regionalnih i nacionalnih napora protiv nasilja nad ženama, te omogućilo tijelima za ljudska prava da se bave ovim fenomenom i donose relevantne presude koje utiču na zakonodavne i društvene promjene. Pored potrebe legislativne promjene u ovom pogledu, neophodno je i unaprijediti prikupljanje podataka o femicidu, razvijati specifične protokole za istragu ovih slučajeva i osigurati obuku sudija, tužilaca i policijskih službenika u tom kontekstu. Ovo ne bi bilo moguće ostvariti bez prethodnog definisanja i regulisanja femicida u legislativi.

Sajber nasilje nad ženama kao novo bojište u borbi za prava žena, kao i femicid, i dalje ostaju nedovoljno izraženi i konceptualizovani fenomeni, bez jedinstvene definicije i sveobuhvatnog pristupa. Ovaj ključni nedostatak dodatno komplikuje i nedostatak statističkih podataka u ovoj oblasti radi dalje procjene i evaluacije stanja. Iz tog razloga, Evropski parlament je 2021. godine naglasio hitnu potrebu za premošćavanjem nedostatka znanja o ovom problemu kako bi se stvorili uporedivi istraživački nalazi i efikasne politike.⁸²¹ Evropska unija je, u tom pogledu, izgleda napravila najveći korak donošenjem Direktive o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, koja predstavlja prvi međunarodno pravni i obavezujući dokument koji zahtijeva inkriminisanje nekih oblika sajber nasilje. Iako ova direktiva, kao i drugi međunarodni rodni dokumenti, ne sadrži definiciju sajber nasilja nad ženama, ona sadrži definicije nekih oblika i zahtijeva njihovo inkriminisanje u državama članicama. Sa tim u vezi, i Crna Gora kao kandidat za članstvo ima obavezu implementacije odredbi ove direktive u svoj zakonodavni sistem. I pored toga, ova direktiva nije sveobuhvatna i nije odgovorila na sve zahtjeve i potrebe u ovoj oblasti.

Stoga, države Evropske unije trebaju se voditi i smjernicama Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost koji sugerise razvijanje definicije sajber nasilja nad ženama i njegovih oblika u skladu sa nekoliko principa usvojenih od strane Evropske unije i međunarodnih organizacija.⁸²² Tu, prvenstveno spada princip rodne perspektive⁸²³, po kojem podaci treba da obuhvate sve dimenzije roda i da budu razvrstani po polu žrtve

⁸²¹ Pogledati: https://www.europa.eu/press/press-room/en/TA-9-2021-0489_EN.html (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸²² EIGE, *Combating Cyber Violence against Women and Girls*, 2022, str. 35.

⁸²³ Vile o tome: Sylvia Walby, Jade Towers, Susan Balderson, Consuelo Comadi, Brian Francis, Markku Heiskanen, Karin Helweg-Larsen, Lu Mergaert, Philippa Olive, Emma Palmer, Heidi Stöckl, Sofia Strid, *The concept and measurement of violence against women and men*, Policy Press, Bristol, UK, 2017.

i počinioca, kako bi se identifikovali slučajevima nasilja muškaraca nad ženama, kao i odnos između žrtve i počinioca kako bi se identifikovali slučajevi nasilja između bivših ili sadašnjih intimnih partnera. EIGE, nadalje, predlaže i pristup zasnovan na ljudskim pravima⁸²⁴, koji prioritet daje sigurnosti i dobrobiti žena, uz poštovanje njihovog dostojanstva, osjetljivosti i poštovanja a kakvo načelo zahtijeva najviše moguće standarda kvaliteta u zdravstvu, socijalnim, pravosudnim i policijskim uslugama. Zatim, pristup umjeren na žrtvu,⁸²⁵ prema kojem se treba omogućiti bilježenje iskustava nasilja iz perspektive žrtve, tako da prioritet bude sigurnost i zaštita žrtve, uz izbjegavanje reviktimizacije i dodatne štete. Akcenat se stavlja i na interseksionalnost⁸²⁶, pa se posebna pažnja usmjerava ka osjetljivosti i kulturnoj prilagodbenosti tako da prikupljanje podataka reflektuje potrebe žena koje se suočavaju sa višestrukim oblicima diskriminacije uključujući starost, rasu, etničku pripadnost, seksualnu orijentaciju, religiju, invaliditet, bračni status i zanimanje. Zatim, princip odgovornosti počinioca⁸²⁷ koji nalaže prikupljanje podataka u cilju analiziranja odgovornosti počinioca i proporcionalnosti odgovora pravosudnih ili drugih relevantnih institucija u odnosu na učinjenja djela. I najzad, princip kvaliteta podataka⁸²⁸, prema kome kvalitet podataka treba unaprjeđivati, te integrisati rodnu perspektivu u sve procese prikupljanja, a prekšaji ili krivična djela treba da budu mapirani prema Međunarodnoj klasifikaciji kriminala za statističke svrhe (ICCS), uz akcenat na saradnju policije i pravosudnih organa u slučajevima nasilja nad ženama. Očigledno je da ove razvijene smjernice ne moraju biti primjenjive isključivo na definisanje i regulisanje sajber nasilja nad ženama, već svih oblika nasilja nad ženama koji su do današnjeg dana ostali nedefinisani i neregulisani bilo na međunarodnom, nacionalnom nivou ili na oba nivoa istovremeno.

Najzad, kada je upitanju inkriminsanje govora mržnje potrebno je naglasiti da je inicijativa Evropske komisije o proširenju liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje naišla na određene prepreke, ali i na izvjesnu podršku. Ipak, jednoglasna podrška je zakazala jer i dalje postoje države članice koje se protive

⁸²⁴ UN Women, *Background Paper: A synthesis of evidence on the collection and use of administrative data on violence against women*, New York, 2020, dostupno na: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Synthesis-of-evidence-on-collection-and-use-of-administrative-data-on-VAW-en.pdf> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸²⁵ Ibid.

⁸²⁶ Ibid.

⁸²⁷ Ibid.

⁸²⁸ Više o tome: EIGE, *Gender equality and digitalisation in the European Union*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018b.

ovom predlogu.⁸²⁹ Evropski parlament je kritikovao kašnjenje, ističući važnost usklađivanja pravne zaštite na nivou Evropske unije zbog varijacija u zakonodavstvima država članica i nedovoljnog prijavljivanja incidenata, što je istaknuto u Rezoluciji o proširenju liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje koju je Evropski parlament⁸³⁰ usvojio 18. januara 2024. godine. Ovom rezolucijom, Evropski parlament je pozvao Savjet Evropske unije da usvoji odluku o uključivanju ovih djela u navedenu listu. Rezolucija naglašava hitnost potrebe za zajedničkim pristupom Evropske unije kako bi se definisali minimalni standardi za kažnjavanje govora mržnje i zločina iz mržnje, posebno s obzirom na njihov porast širom Evrope. Nakon ispunjenja ovog koraka, Evropska komisija bi mogla da predloži detaljnije definicije i kazne za ova krivična djela, ali je politička saglasnost unutar Savjeta Evropske unije ključni korak za dalje postupke. Biće interesantno pratiti razvoj situacije i u pogledu daljeg razvoja i u nacionalnim kontekstima država članica, što posebno treba analizirati i ispratiti u okviru pozitivno - pravnog sistema Crne Gore, kao države kandidata za članstvo u Evropsku uniju.

4.3. TRGOVINA LJUDIMA U SVRHU SEKSUALNE EKSPLOATACIJE I PROSTITUCIJA

4.3.1. RODNA DIMENZIJA

Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije i prostitucija predstavljaju izuzetno složene teme sa mnoštvom faktora koji doprinose njihovoj višedimenzionalnosti i kompleksnosti. Upravo zbog toga, ove teme mogu da budu izučavane kao zasebni fenomeni ali, u kontekstu prava žena i rodne ravnopravnosti, ove teme predstavljaju dvije strane iste kovanice. Naime, trgovina ljudima često se definiše kao "savremeno ropstvo", pa većina autorki i autora ovaj pojam opisuje kao pojam koji je neodvojiv od koncepta ropstva,⁸³¹ a vrlo često se koristi i kao sinonim

⁸²⁹ Pogledati:

<https://ec.europa.eu/news/council-hocks-commissions-initiative-to-extend-list-of-eu-crimes-to-hate-speech-and-hate-crime/> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁸³⁰ Rezolucija Evropskog parlamenta o proširenju liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje, dostupno na: https://www.europarl.europa/press/docs/en/TA-9-2024-0044_EN.html (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁸³¹ Kevin Bales, Zoe Trodd, *To plead our own cause: Personal stories by today's slaves*, Cornell University Press, 2010;

Sophie Day, "Renewing the war on prostitution: The spectres of 'trafficking' and 'slavery'", *Anthropology Today*, 25(3), 2009;

Kara Siddhart, *Sex trafficking: Inside the business of modern slavery*, Columbia University Press, 2009;

Ilse Ras, Christiana Gregoriou, "The quest to end modern slavery: Metaphors in corporate modern slavery statements", *Anti - Trafficking Review* (13), 2019;

Schaeffer Gabriel Felicity, "Sex trafficking as the 'new slave trade'", *Sexualities*, 13(2), 2010.

za prostituciju⁸³². Važno je, u svakom slučaju, imati na umu da trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije nije jedini oblik trgovine ljudima. Recimo, prema podacima Međunarodne organizacije rada iz 2021. godine, 27,6 miliona ljudi je prisiljeno na rad, 4,9 miliona od toga broja je seksualno eksploatisano, dok je 22 miliona ljudi prisiljeno na brak⁸³³. Osim ovih oblika trgovine ljudima, postoje još i domaće ropstvo, odnosno prisilni rad koji se odvija u privatnim domaćinstvima i dječiji vojnici, odnosno malodobna djeca koja se koriste kao borci u ratnim sukobima,⁸³⁴ kao i trgovina ljudima radi uklanjanja organa, prisilnog prosjačenja, ilegalnog usvajanja, pornografije ili nekih drugih kriminalnih aktivnosti.⁸³⁵

Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, dakle, nije jedini oblik trgovine ljudima ali predstavlja vrlo značajan segment iste. Kako primjećuju mnoge autorkice i autori, trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije i prostitucije, odnosno "industrija seksa", su rodno uslovljeni jer nesrazmjerno više pogađaju žene koje, uglavnom, pružaju seksualne usluge dok ih muškarci, najčešće, kupuju.⁸³⁶ Prema podacima Međunarodne organizacije rada, tokom 2021. godine generisano je oko 173 milijarde dolara ilegalne dobiti povodom prisilne komercijalne seksualne eksploatacije u koju je bilo uključeno oko 6,3 miliona ljudi, pri čemu pol predstavlja ključni faktor. Prema ovim podacima, naime, gotovo četiri od pet, odnosno 78% osoba žrtava trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije su djevojčice ili žene, dok djeca, odnosno i dječaci i djevojčice čine jednu četvrtinu, odnosno 27% od ukupnog broja slučajeva.⁸³⁷ Prema podacima UNODC-a, čak 94% žrtava seksualne

⁸³² Amy Farel, John McDevitt, Stephanie Fahy, "Where are all the victims? Understanding the determinants of official identification of human trafficking incidents", *Criminology & Public Policy*, 9(2), 2010;

Ratka Andrijašević, *Migration, agency and citizenship in sex trafficking*, Springer Publishing, 2004.

⁸³³ Pogledati podatke Međunarodne organizacije rada, dostupne na:

<https://www.ilo.org/topics/forced-labour-modern-slavery-and-trafficking-persons/data-and-research/forced-labour> (pristupljeno 16.12.2024.godine);

ILO, *Global Estimates of Modern Slavery Forced Labour and Forced Marriage*, dostupno na:

https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_norm/%40proc/documents/publication/wcms_854795.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁸³⁴ Više o tome: <https://ourresour.org/education/research-and-trends/human-trafficking-statistics> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁸³⁵ Pogledati: UNODC, *Global Report on Trafficking in Persons*, dostupno na:

https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTIP_2018_BOOK_web_small.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁸³⁶ Smith, Molly, Juno Mac, *Revolution Prostitution: the Fight for Sex Workers' Rights*, London, Brooklyn, NY: Verso, Kindle edition, Position 101, 2018.

⁸³⁷ ILO, *Profits and Poverty: The economics of forced labour*, dostupno na:

https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-10/Profits%20and%20poverty%20-%20The%20economics%20of%20forced%20labour_WEB_20241017.pdf (16.12.2024.godine)

eksploatacije su djevojčice i žene.⁸³⁸ Na području Evropske unije, nadalje, u 2022. godini 62,8% registrovanih žrtava trgovine ljudima u bile su žene ili djevojčice što predstavlja najnižu vrijednost izračunatu u periodu od 2008. do 2022. godine. Takođe, znatno je manji broj žena počinioca trgovine ljudima koje čine 23,2% od ukupnog broja počinitelja.⁸³⁹

Statistički podaci, dakle, nedvosmisleno naglašavaju rodnu dimenziju trgovine ljudima jer su rodne nejednakosti, ranjivosti žena na porodično nasilje, kao i potražnja seksualnih usluga ono što ih posebno čini podložnima ovoj vrsti trgovine ljudima. Ova ranjivost žena široko je dokumentovana u feminističkoj literaturi kao globalni fenomen koji ne poznaje granice i društvene, ekonomske, političke, etničke ili neke druge razlike. Da su muškarci korisnici seksualnih usluga, odnosno žrtava trgovine ljudima koji su eksploatisani u prostituciji, mnogi objašnjavaju posljedicom moći, kao i samopercipijom prava na kontrolu i pristupu ženskom tijelu i ženskoj seksualnosti.⁸⁴⁰ Smatra se, takođe, da seksualna eksploatacija žena predstavlja produženu ruku nasilja koje se vrši nad njima a kojim se perpetuira podređeni položaj žena, nejednaka raspodjela moći i društveni odnosi u kojima se omogućava struktura diskriminacija žena u svim aspektima, što negativno utiče na živote žena čineći ih sklonijima da žive u siromaštvu i budu ranjivije na nasilje a tako i na trgovinu ljudima radi seksualne eksploatacije.⁸⁴¹ Žene ne samo da su nesrazmjerno više žrtve seksualne eksploatacije, već i posljedice po njihovo zdravlje duboke. One su višestruke kako na fizičkom i seksualnom nivou tako i na psihološkom, a ozbiljne komplikacije mogu dovesti do teških stanja u vezi sa reproduktivnim i seksualnim zdravljem.⁸⁴² Prema istraživanju Evropske komisije, štetne posljedice trgovine ljudima radi seksualne eksploatacije su izraženije za žene a uključuju povrede vagine, povećan rizik od polno prenosivih bolesti i HIV-a, kao i neželjene trudnoće, do

⁸³⁸ UNODC, *Global Report on Trafficking in Persons*, dostupno na: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTIP_2018_BOOK_web_small.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸³⁹ Podaci dostupni na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Trafficking_in_human_beings_statistics (pristupljeno 16.12.2024. godine).

⁸⁴⁰ International Organisation on Migration (IOM), *Is Trafficking in Women Demand Driven?*, Geneva, 2003; Janice Raymond i drugi, *A Comparative Study of Women Trafficked in the Migration Process*, Ford Foundation, New York, 2002.

⁸⁴¹ Julie Orme, Fariyal Ross-Sheriff, "Sex trafficking: policies, programs, and services", *Social Work*, 60(4), 2015, 287-294.

⁸⁴² Cathy Zimmerman, Mazeda Hossain, Charlotte Watts, "Human trafficking and health: A conceptual model to inform policy, intervention and research", *Social Science and Medicine* 73(2), 2011, 327-335.

mnogih drugih komplikacija.⁸⁴³

Iako žene, očigledno, nisu jedine koje su žrtve seksualne eksploatacije, s obzirom na rodnu dimenziju ovog fenomena i srž istraživanja ove disertacije, u okviru ovog rada trgovina ljudima u svrhe seksualne eksploatacije koristi se kao sinonim za seksualnu eksploataciju žena, a ona posljedično podrazumijeva i prostituciju koja, sa druge strane, može a ne mora da podrazumijeva i trgovinu ženama.

4.3.2. FEMINISTIČKI UVIDI U SEKSUALNU EKSPLOATACIJU ŽENA I PROSTITUCIJU

Feminističke uvide u seksualnu eksploataciju žena i prostituciju odlikuje postojanje kontroverzne prirode debate i nedostatak jedinstvenog feminističkog gledišta, pa se stanovišta značajno razlikuju u pogledu pristupa kako postići promovisanje prava žena i njihove autonomije u ovom području.⁸⁴⁴ Uz gledišta o abortusu, stavovi o seksualnoj eksploataciji žena zasigurno predstavljaju tačke najdubljeg razdora i polemika za koje nema saglasja u okviru feminističke nauke. U tom pogledu, usudjujući se napraviti sažetak ove vječne debate, čini se da su danas dominantna dva glavna tabora: prvi, oni koji smatraju da je prodaja seksualnih usluga komercijalni čin zasnovan na pristanku i autonomiji⁸⁴⁵ i sa druge strane, oni koji smatraju da prostituciji treba u potpunosti eliminisati⁸⁴⁶ jer je ona inherentno eksploatorska i uklanja ideju da je prostitucija zasnovana na ugnjetavanju žena.⁸⁴⁷

⁸⁴³ European Commission, *Study on the Gender Dimension of Trafficking in Human Beings*, Luxembourg, 2016; Melissa Farley, "Prostitution and the invisibility of harm. In *Women with Visible and Invisible Disabilities*", *Women & Therapy*, 2003, 247-280; Melissa Farley, Howard Barkan, "Prostitution, violence, and posttraumatic stress disorder", *Women & health*, 27(3), 1998, 37-49.

⁸⁴⁴ Pogledati: Claudia Fonseca, "Feminismos e estudos feministas: com as trabalhadoras sexuais na mira", *Cadernos Paga*, 2016.

⁸⁴⁵ Pogledati: "Two main camps, mirroring the entrenched schisms within activism, policy and academia, have emerged" "Not Just Semantics: Sex Work, Trafficking and Abolitionist Discourse in Malta", dostupno na: <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-subject-groups/centre-criminology/centreborder-criminologies/blog/2021/06/no-just> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁸⁴⁶ Ibid.

⁸⁴⁷ Sheila Jeffreys, *Prostitution as a harmful cultural practice- Not for sale: Feminists revisiting prostitution and pornography*, Spinifex Press, 2004;

Natasha Walter, *Living dolls: The return of sexism*, Virago Press, Hachette UK, 2011;

Wendy McElroy, *Sexual correctness: The gender-feminist attack on women*, McFarland, 2001;

Julia O'Connell Davidson, "Prostitution, Power, and Freedom", University of Michigan Press, 1998, 1087-1125;

Raymond Janice, "Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere", *Women's Studies International Forum*, Vol. 21, No. 1, 1998;

Kamala Kempadoo, "Introduction Globalizing Sex Workers' Rights", u Kamala Kempadoo, Jo Doezema (ur.), *Global Sex Workers: Rights, Resistance, and Redefinition*, Routledge, 2018, str. 3.

Julie Bindel, *The Flogging of Prostitution: Abolishing the Sex Work Myth*, London, United Kingdom, Palgrave, 2017;

Andrea Nichols, *Sex trafficking in the United States: Theory, research, policy, and practice*, Columbia University Press, 2017, str. 47.

Između ova dva oprečna stanovišta kristališe se nekoliko različitih pravaca feminizma koji stavljaju značajan pečat na ovu kontroverznu debatu. S jedne strane, radikalne feministkinje vrlo glasno ističu i poistovjećuju prostituciju kao izuzetno ekstreman oblik nasilja nad ženama protiv koga se mora boriti,⁸⁴⁸ jer su zlostavljanje, silovanje i seksualna eksploatacija sastavni dio čina prostitucije.⁸⁴⁹ One, u prilog tome, naglašavaju da žene koje pružaju seksualne usluge redovno doživljavaju silovanje,⁸⁵⁰ a vjerovatnoća dobijanja pravde u takvim slučajevima je izuzetno niska ili skoro pa nemoguća.⁸⁵¹ Takođe, prema ovom gledištu, apsolutno je irelevantno da li je žena dala pristanak ili se slobodno odlučila da uđe u prostituciju jer ona, prema radikalnim feministkinjama, svakako predstavlja plaćeno silovanje i napad na ljudska prava.⁸⁵² Predstavnice radikalnog feminizma jasno zauzimaju stav da legalizacija prostitucije ustvari predstavlja legalizaciju eksploatacije žena, te da to predstavlja ništa više do šovinističkog zakonodavnog okvira. Prostitucija, dakle, simbolizuje pogled društva na žene koje su posmatrane kao seksualna roba, odnosno seksualni objekt, pa Peteman tvrdi da prostitucija predstavlja seksualni ugovor koji pokazuje patrijalnu konstrukciju razlika između žena i muškaraca, čime se uspostavlja jasna razlika između slobode i podređenosti između polova.⁸⁵³ Uz to, one naglašavaju da legalizovanje prostitucije ne utiče da ona bude bezbjednija.⁸⁵⁴ S druge strane, potpuno kontra stav, liberalne feministkinje zauzimaju gledište da država treba da bude mehanizam koji će da omogući autonomiju žena, te da je korijen ugnjetavanja žena u rodno zasnovanim pravnim ograničenjima a svaka osoba treba da ima pravo na slobodu koje će država jačati.⁸⁵⁵ Prostitucija, dakle, predstavlja zanimanje u kome

Anna Scrotyl, "Rethinking the Boundaries: Towards a Butlerian Ethics of Vulnerability in Sex Trafficking Debates", *Feminist Review* 107 (167), 2014;

Anna McClintock, "Sex Workers and Sex Work", *Social Text*, no. 37, 1993, 1–10, str. 7;

Molly Smith, Juno Mac, *Revolted Prostitutes: the Fight for Sex Workers' Rights*, London; Brooklyn, NY: Verso, Kindle edition, Position 77, 2018.

⁸⁴⁸ Helen Ward, *Marxism versus Moralism*, *Trend online*, 2007;

Donna Hughes, "Prostitution Online", u Melissa Farley (ur.), *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 2003, 115–131;

Michelle Dempsey, "Sex trafficking and criminalization in defense of feminist abolitionism", *U. Pa. L. Rev.*, 158, 1729, 2010;

⁸⁴⁹ Aghatse Esobe, "Trafficking for Prostitution in Italy: Possible Effects of Government Proposals for Legalization of Brothels", *Violence Against Women*, 10 (10), 2004, 1126–115, str. 1153.

⁸⁵⁰ Melissa Farley, *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 2003, str. 1096.

⁸⁵¹ Robert Baron, Ann Cotton, Melissa Farley, "Attitudes toward prostitution and acceptance of rape myths", *Journal of Applied Social Psychology*, 32(9), 2000, 1790 – 1796.

⁸⁵² Andrea Nichols, *Sex trafficking in the United States: Theory, research, policy, and practice*, 2016.

⁸⁵³ Carol Pateman, "Sexual contract", *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*, 2016, 1–3.

⁸⁵⁴ Melissa Farley, Ann Cotton, Jacqueline Lynne, i drugi, "Prostitution and Trafficking in Nine Countries: An Update on Violence and Posttraumatic Stress Disorder", u Melissa Farley (ur.), *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 2003, 33–74.

⁸⁵⁵ Amy Baehr, "Liberal Feminism", u Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013.

žene svjesno odlučuju da koriste svoja tijela kako bi zaradile prihod ili postigle seksualno osnaživanje ili autonomiju.⁸⁵⁶ Ipak, među liberalnim feministkinjama postoje različiti stavovi o tome šta ta sloboda znači jer nisu sve naklonjene seksualnom radu iz moralnih razloga ali im je zajedničko jer ga posmatraju kao političko pravo svake žene da odluči da se bavi tim poslom, odnosno posmatraju ga kao razumno zanimanje.⁸⁵⁷

Ovdje je, takođe, značajna i struja markističkih feministkinja koje uzimaju djelove iz Marksove teorije kapitalizma prema kojoj je društvo podijeljeno na hijerarhijske klase, koje su izgrađene na temeljima koncepta privatne svojine i nejednakosti koje takvi sistem donose, pa ni koncept prostitucije nije bio pošteđen od ovakvih gledišta.⁸⁵⁸ Marks, naime, smatra da je prostitucija samo specifičan izraz opšte prostitucije radnika, te da dominantni oblik rada koji predstavlja društvenu nejednakost u kapitalističkom sistemu je najmanji rad, a pošto prostitucija spada u ovu kategoriju, ona je, takođe, korumpirana i služi kao slika korupcije svjetskih politika.⁸⁵⁹ Iako prostitutke možda misle da su slobodne, Bromberg naglašava, da one samo predstavljaju i jačaju degenerisani radni sistem kapitalističkog društva.⁸⁶⁰ Neke od ovih ideja i danas su prisutne u istraživanjima prostitucije, gdje se prostitucija i iskustva seksualnih radnica povezuju s kapitalističkom dinamikom društava.⁸⁶¹

Oslanjajući se na Marksa, nadalje, socijalističke feministkinje smatraju da društvo funkcioniše pod sistemom klasne opresije i da je uzrok problema u psihološkim i

⁸⁵⁶ Andrea Niesholts, *Sex trafficking in the United States: Theory, research, policy, and practice*, 2016.

⁸⁵⁷ Barbara Milman, "New rules for the oldest profession: Should we change our prostitution laws?", *Harv. Women's LJ* 3, 1, 1980;

Silke Ruth Laskowski, "New German Prostitution Act-An Important Step to a More Rational View of Prostitution as an Ordinary Profession in Accordance with European Community Law", *Int'l J. Comp. Lab. L. & Indus. Rel.* 18, 479, 2002;

Ellen Murray, "Anti-prostitution Laws: New Conflicts in the Fight against the World's Oldest Profession", *Abol. L. Rev.* 43, 360, 1978;

Julia O'Connell Davidson, "The rights and wrongs of prostitution", *Hypatia* 17.2, 2002, 84-98.

⁸⁵⁸ Pogledati: Joan Kelly-Gadol, "The Social Relation of the Sexes: Methodological Implications of Women's History", *1 Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1976;

Lars G. Ericsson, "Changes against Prostitution: An Attempt at a Philosophical Assessment", *90 Ethics*, 1980;

Ellen Lewin, *Introduction to Feminist Anthropology: A Reader*, Blackwell, 2006;

Zillah Eisenstein, "Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", *7 Insurgent Sociologist*, 1977;

Asoka Bandra, "Women in Development: Liberalism, Marxism and Marxist-Feminism", *5 Development and Change*, 1984;

Tanja Zimmermann, "Radomir Kostantinović's Philosophy of the Province and the Yugoslav „Third Path“", *3 Serbian Studies Research*, 2012.

⁸⁵⁹ Sarah Bromberg, "Feminist Issues in Prostitution", *1997 International Conference on Prostitution at Cal State University, Northridge*, 1997.

⁸⁶⁰ *Ibid.*

⁸⁶¹ Teela Sanders, Maggie O'Neill, Jane Pitcher, *Prostitution: Sex Work, Policy & Politics*, Sage Publications, 2017, str. 150 – 152.

društvenim uslovima. Prema njima, prostitucija je rezultat sistema opresije koji objektivizuje žene, ali socijalističke feministkinje pronalaze korijene problema u individualnim psihološkim i društvenim poremećajima. Naglašava se da, u prosjeku, između „65 i 95% onih u prostituciji bilo je seksualno zlostavljano u djetinjstvu“⁸⁶² što može da potkrijepi ovakve konstatacije. Najzad, egzistencijalistički feminizam polazi od stanovišta da prostitucija ne mora nužno da prisiljava žene na zavisnost od muškarca, već može da predstavlja osnaživanje žena.⁸⁶³ Feministkinje koje zastupaju ovo stanovište zagovaraju slobodu i ravnopravnost žena i muškaraca, pa u slučaju da se ona ne ostvari, žene svakako mogu doživjeti slobodu u prostituciji.⁸⁶⁴ One veruju, naime, da ulazak u prostituciju kao izbor može biti ne samo osnažujući već i ekonomski vrlo koristan.⁸⁶⁵ Nasuprot tome, postoji i gledište da prostitucija nije pogrešna iz moralnih razloga, ali jeste pogrešna zato što je nekompatibilna s težnjom ostvarivanja rodne ravnopravnosti.⁸⁶⁶ Ovakva oprečna stanovišta u teoriji čine još zanimljivijom analizu pravnog okvira kako na međunarodnom tako i na nacionalnom nivou, posebno u pogledu kriminalizacije ovakvih djela, odnosno stanovišta država kako da se izbore sa problemima koje seksualna eksploatacija donosi sa sobom.

4.3.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR

U širem kontekstu, područje trgovine ljudima karakteriše bogati korpus međunarodnih dokumenata kojima se uređuje ova oblast⁸⁶⁷, i to još od davne 1904. godine kada je usvojen prvi međunarodni instrument koji se bavio problemom trgovine ljudima, odnosno Međunarodni sporazum za suzbijanje trgovine bijelim robljem⁸⁶⁸, nakon čega je, šest godina kasnije, uslijedilo donošenje Međunarodne

⁸⁶² Melissa Farley, *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, 2003, str. 56.

⁸⁶³ Lipi Ghosh, "Economic Liberalisation and History of Prostitution in Contemporary Civil Society of Thailand", *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 60, 1999;

Lacey Sloan, Stephanie Walsh, "Feminist voices on sex work: Implications for social work", *Affilia* 15.4, 2000, 457-479;

Mohini Gini, *Emancipation and empowerment of women*, Gyan Books, 1998.

⁸⁶⁴ Sarah Bromberg, "Feminist Issues In Prostitution", *1997 International Conference on Prostitution at Cal State University, Northridge*, 1997.

⁸⁶⁵ Jo Doezema, "Ouch! Western feminists 'wounded attachment' to the 'Third World prostitute'", *Feminist Review*, 67(1), 2001, 16-38.

⁸⁶⁶ Jane Pritchard, "The sex work debate", dostupno na: <http://sj.org.uk/the-sex-work-debate/> (16.12.2024. godine).

⁸⁶⁷ Pogledni: Anne T. Gallagher, *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge University Press, 2010; Nicksoni Filbert Kahimba, *Human Trafficking under International and Tanzanian Law*, Springer, 2021.

⁸⁶⁸ Međunarodni sporazum za suzbijanje trgovine bijelim robljem, dostupno na: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1920/09/19200907%2006-00%20AM/Ch_VII_8p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

konvencije za suzbijanje trgovine bijelim robljem⁸⁶⁹. Prvi međunarodni dokument koji se direktno bavi pitanjem trgovine ženama bila je Konvencija Lige naroda o suzbijanju trgovine ženama i djecom⁸⁷⁰ iz 1921. godine, koja je kasnije potvrđena Međunarodnom konvencijom za suzbijanje trgovine punoljetnim ženama⁸⁷¹ iz 1933. godine. Ujedinjene nacije 1949. godine donose Konvenciju o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije drugih⁸⁷², koja uspostavlja eksplicitnu vezu između trgovine, seksualne eksploatacije i prostitucije. Ova konvencija je veoma značajna zato što zabranjuje kažnjavanje žrtava prostitucije a insistira na kažnjavanju onih koji druge podstiču ili uvode u prostituciju bez obzira na njihov pristanak i prepoznaje nespojivost ovih pojava s ljudskim dostojanstvom. Nadalje, Konvencija o statusu izbjeglica iz 1951. godine i Protokol iz 1967. godine,⁸⁷³ osiguravaju zaštitu žrtvama trgovine ljudima kroz princip *non-refoulement*, što znači da nijedna osoba ne smije biti vraćena u situaciju gdje joj prijeti progon, uključujući rodno zasnovani progon povezan s trgovinom ili seksualnom eksploatacijom. U tom pogledu, od značaja je i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima⁸⁷⁴ iz 1966. godine, kojim se zabranjuje ropstvo i trgovina robljem u svim svojim pojavnim oblicima, pri čemu se naglašava da se nijedna osoba ne može držati u ropstvu.

U području zaštite žena, CEDAW konvencija iz 1979. godine predstavlja temeljni dokument koji prepoznaje trgovinu ženama i prinudni brak kao rodno zasnovane oblike progona. Generalne preporuke br. 19, 32 i 35 dodatno razrađuju ove aspekte, ističući obavezu država na suzbijanju i prevenciji nasilje nad ženama, uključujući seksualnu eksploataciju i trgovinu, kroz zakonodavne, političke i edukativne mjere. Ove preporuke dodatno prepoznaju vezu između trgovine i šireg konteksta rodnog nasilja, ukazujući na to da su različiti oblici nasilja dio kontinuuma eksploatacije.⁸⁷⁵ U ovom području, takođe, od značaja je i Deklaracija i Platforma za akciju iz

⁸⁶⁹ Međunarodna konvencije za suzbijanje trgovine bijelim robljem, dostupna na: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1951/08/19510814%2010-35%20PM/Ch_VII_9p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷⁰ Konvencija Lige naroda o suzbijanju trgovine ženama i djece, dostupno na: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1921/09/19210930%2005-59%20AM/Ch_VII_3p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷¹ Međunarodna konvencijom za suzbijanje trgovine punoljetnim ženama, dostupno na: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1933/10/19331011%2006-00%20AM/Ch_VII_5p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷² Konvenciju o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije drugih, dostupno na: <https://www.unhcr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-suppression-traffic-persons-and-exploitation> (16.12.2024. godine)

⁸⁷³ Konvencija o statusu izbjeglica i Protokol, dostupno na: <https://www.unhcr.org/media/convention-and-protocol-relating-status-refugees> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷⁴ Član 8 stav 1 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.

⁸⁷⁵ Pogledati: CEDAW, Opšte preporuke 19, 32 i 35.

Pekinga⁸⁷⁶ iz 1995. godine koja detaljno razmatra diskriminaciju prema ženama i djevojčicama, uključujući seksualno nasilje, trgovinu i eksploataciju. Posebnu pažnju posvećuje prisilnim i dječjim brakovima, nudeći okvir za ukidanje ovih praksi kroz edukaciju, izgradnju kapaciteta i međunarodnu saradnju. U novije vrijeme, od velikog značaja su i Ciljevi održivog razvoja 2030, sa posebnim naglaskom na cilj 5.2. koji se odnosi na eliminaciju svih oblika nasilja nad ženama i djevojčicama, uključujući trgovinu i seksualnu eksploataciju. Ovaj cilj je, naime, dodatni podsticaj državama da usklađuju svoje zakone i politike sa međunarodnim standardima.

Na nivou Ujedinjenih nacija, valja pomenuti još i Konvenciju o pravima djeteta iz 1989. godine⁸⁷⁷ i Opcioni protokol o prodaji djece, dječjoj prostituciji i pornografiji iz 2000. godine⁸⁷⁸, kojim se djevojčice prepoznaju kao posebno ranjiva grupa. Njima se, takođe, naglašava da su rodna diskriminacija i štetne tradicionalne prakse, poput prisilnih brakova, u stvari korijenski uzroci seksualne eksploatacije. Opcioni protokol, dodatno, obavezuje države da kriminalizuju prodaju djece, dječju prostituciju i pornografiju. Ovdje je važno pomenuti i Međunarodnu konvenciju o pristanku na brak, minimalnoj dobi za brak i registraciji brakova iz 1962. godine⁸⁷⁹ kojom se prisilni brak tretira kao kršenje osnovnih ljudskih prava.

Najvažniji međunarodni dokument u ovom području, donijet na nivou Ujedinjenih nacija, predstavlja Protokol za sprečavanje, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i djecom iz 2000. godine.⁸⁸⁰ Ovaj dokument, poznat kao Palermo protokol, predstavlja dodatak Konvenciji protiv transnacionalnog organizovanog kriminala.⁸⁸¹ Definicija trgovine ljudima data je u članu 3 Palermo dokumenta, gdje je označena kao "vrbovanje, transport, transfer, sklonište ili prijem lica uz prijetnju ili upotrebu sile, prisilu, otmicu, prevaru, obmanu, zloupotrebu vlasti ili teških okolnosti, ili davanje ili primanje koristi kako bi se dobio pristanak osobe koja ima kontrolu nad drugom osobom, u svrhu eksploatacije". Prema ovom

⁸⁷⁶ Pogledati: Deklaracija i Platforma za akciju iz Pekinga, 1995. godina.

⁸⁷⁷ Pogledati: Konvencija o pravima djeteta, 1989. godina.

⁸⁷⁸ Opcioni protokol o prodaji djece, dječjoj prostituciji i pornografiji iz 2000. godine, dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-child-prostitution> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷⁹ Pogledati: Međunarodna konvencija o pristanku na brak, minimalnoj dobi za brak i registraciji brakova, 1962. godina.

⁸⁸⁰ Protokol za sprečavanje, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i djecom iz 2000. godine, dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-prevent-suppress-and-punish-trafficking-persons> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸¹ Konvencija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, dostupna na: <https://www.unodc.org/documents/treaties/UNTOC/Publications/TOC%20Convention/TOCbook-e.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

dokumentu, eksploatacija uključuje prisilni rad, seksualnu eksploataciju, ropstvo, uklanjanje organa i slične prakse. Od velikog je značaja to što ovaj protokol potvrđuje stav da se trgovina ljudima ne može odvojiti od eksploatacije kroz prostituciju, pri čemu jasno i nedvosmisleno navodi da je pristanak žrtve na namjeravanu eksploataciju u potpunosti irelevantan. Kao međunarodno pravno obavezujući instrument, Palermo protokol je osmišljen tako da podstiče usvajanje nacionalnih zakona, unaprijedi prekograničnu saradnju pravosudnih i policijskih organa i uskladi regionalno zakonodavstvo protiv trgovine ženama.

Savjet Evrope, takođe, postavlja važan okvir za borbu protiv trgovine ljudima kroz nekoliko ključnih dokumenata koji naglašavaju zaštitu prava žrtava, posebno žena i djece. Iako Evropska konvencija o ljudskim pravima ne sadrži eksplicitne odredbe o trgovini ljudima, ipak pruža osnovu za zaštitu prava žrtava kroz obaveze država članica da garantuju prava iz člana 2 (pravo na život), člana 3 (zabrana nečovječnog i ponižavajućeg postupanja) i člana 4 (zabrana ropstva i prisilnog rada). Evropski sud za ljudska prava kroz svoju praksu, dodatno, razvija obavezu država da preduzimaju proaktivne mjere kako bi zaštitile žrtve trgovine ljudima.

Jedan od centralnih instrumenata Savjeta Evrope u ovom području predstavlja Konvencija o akciji protiv trgovine ljudima iz 2005. godine⁸¹², koja postavlja standarde za prevenciju trgovine, zaštitu žrtava i kazneno gonjenje počinilaca. Od država članica se zahtijeva da primjenjuju rodno senzitivnan pristup, promovišu ravnopravnost žena i muškaraca i integrišu rodnu perspektivu u sve faze implementacije Konvencije. Konvencija, takođe, prepoznaje specifične potrebe djece kao žrtava trgovine, naglašavajući značaj obezbjeđivanja posebnih mera zaštite i podrške. Pored toga, Lanzarote konvencija o zaštiti djece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja iz 2007. godine⁸¹³ pruža dodatnu zaštitu u kontekstu trgovine djecom za svrhe seksualne eksploatacije. Ova Konvencija poziva države članice da usvoje specifične zakone i mjere za prevenciju seksualnog nasilja nad djecom, zaštitu žrtava i kazneno gonjenje počinilaca. Ova konvencija se, međutim, ne fokusira na rodne aspekte, što predstavlja prilično ograničenje i nedostatak u odnosu na trgovinu ljudima, posebno devojčica, koje su češće žrtve rodno zasnovanog nasilja.

Poseban značaj za rodnu dimenziju trgovine ljudima ima Istanbulska konvencija kao najvažniji evropski instrument u oblasti borbe protiv rodno zasnovanog nasilja.

⁸¹² Konvencija o akciji protiv trgovine ljudima, dostupna na: <https://rm.coe.int/168008371d> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸¹³ Lanzarote konvencija o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, dostupna na: <https://rm.coe.int/1680084822> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

Iako se direktno ne bavi trgovinom ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, Istanbulska konvencija indirektno pokriva ovaj fenomen kroz svoje odredbe o fizičkom, psihološkom i seksualnom nasilju, kao i kroz zabranu prisilnih brakova i olakšavanje raskida takvih brakova. Konvencija prepoznaje da su žene i djevojčice izložene većem riziku od rodno zasnovanog nasilja i insistira na sveobuhvatnom pristupu koji obuhvata prevenciju, zaštitu žrtava, gonjenje počinitelja i međunarodnu saradnju. U kontekstu psiholoških posljedica trgovine ljudima, Istanbulska konvencija pruža osnov za razumijevanje kako prisila, prijetnje i nasilje narušavaju psihološki integritet žrtava. Njen integrisani pristup se fokusira na prikupljanje podataka, izradu politika, zaštitu i podršku žrtvama, kao i proceduralne zakone i zaštitne mjere. Ovo je posebno važno za žrtve trgovine ljudima, jer im ovakav pristup omogućava rehabilitaciju i reintegraciju u društvo.

Na nivou Evropske unije, trgovina ljudima prepoznata je kao ozbiljno kršenje ljudskih prava i težak oblik organizovanog kriminala. Ova pojava je eksplicitno zabranjena članom 5 Povelje Evropske unije o osnovnim pravima⁸⁸⁴, dok su pravne osnove za njeno tretiranje sadržane u članovima 79 i 83 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije⁸⁸⁵ koji se odnose na predmetno područje i kojima se inkriminiše trgovina ljudima, kao i seksualna eksploatacija žene i djece. Od najvećeg značaja su direktive, na prvom mjestu Direktiva 2011/36/EU o sprečavanju i suzbijanju trgovine ljudima i zaštite žrtava⁸⁸⁶, koja predstavlja ključni pravni instrument Evropske unije u ovoj oblasti. Ova direktiva jasno definiše trgovinu ljudima kao krivično djelo, dok posebno prepoznaje rodnu prirodu trgovine ljudima, odnosno da su žene i muškarci žrtve trgovine ljudima iz različitih razloga, žene najčešće u svrhu seksualne eksploatacije, a muškarci radi iskorišćavanja radne sange. Ova direktiva počiva na temeljima Povelje koja trgovinu ljudima definiše kao teško kršenje osnovnih prava i izričito je zabranjuje. Osim ove direktive od značaja su i one poput Direktive 2004/81/EC o boravišnoj dozvoli za žrtve trgovine ljudima⁸⁸⁷ i Direktive 2009/52/EC o sankcijama protiv poslodavaca neregularnih migranata koje dodatno doprinose

⁸⁸⁴ Povelja Evropske unije o osnovnim pravima, član 5, dostupno na: https://www.eurobar.europa.eu/charters/pdf/50st_en.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁵ Ugovor o funkcionisanju Evropske unije, članovi 79 i 83, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT%2F> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁶ Direktiva 2011/36/EU o sprečavanju i suzbijanju trgovine ljudima i zaštite žrtava, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32011L0036> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁷ Direktiva 2004/81/EC o boravišnoj dozvoli za žrtve trgovine ljudima, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:3A32004L0081> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

zaštiti prava žrtava.⁸⁸⁸ Uz to, prava djece zauzimaju izuzetno važno mjesto u pristupu trgovini ljudima na nivou Evropske unije, pa Direktiva 2011/93/EU o borbi protiv seksualnog zlostavljanja i eksploatacije djece i dječije pornografije⁸⁸⁹ prepoznaje seksualno zlostavljanje i eksploataciju djece, kao i dječiju pornografiju kao teške oblike kršenja osnovnih ljudskih prava, ali ne posvećuje dovoljno pažnje rodno specifičnim ranjivostima devojčica, čime njen značaj u analizi rodni aspekata ostaje ograničen. Dodatno, Direktiva 2003/86/EC o porodičnom spajanju⁸⁹⁰ se indirektno bavi problemom prisilnih brakova kroz ustanovljenje minimalne starosne granice za sklapanje braka od 21 godinu, ali je njen domet ostao ograničen.

4.3.4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

Praksa Evropskog suda za ljudska prava povodom trgovine ljudima razvijala se u kontekstu člana 4, ali i članova 2 i 3, kao i pozitivne obaveze država članica koje imaju pozitivne obaveze u skladu sa konceptom "3P" uvedenim u Protokolu iz Palermo. Sud je raspravljao u različitim slučajevima povodom trgovine ljudima, od kojih su se neki odnosili i na seksualnu eksploataciju. Takođe, Sud je razmatrao i slučajeve prisilne prostitucije, u pogledu kojih je posebnu pažnju posvećivao članovima 3 i 8 Evropske konvencije.

U slučaju *N.Ç. v. Turske*⁸⁹¹, Sud je razmatrao okolnosti u kojima je podnositeljka predstavke bila natjerana na prostituciju kada je imala samo 12 godina. Podnositeljka predstavke je tvrdila da je na prostituciju bila natjerana od strane dvije žene protiv koje je kasnije podnijela krivičnu prijavu, kao i protiv muškaraca koji su je silovali. Podnositeljka predstavke se žalila na trajanje postupka, koji je u prvostepenoj fazi trajao čak preko sedam godina. Dodatno, podnositeljka predstavke istakla je i da je preživljavala napade i prijetenje od strane rodbine optuženih lica. U tom pogledu, podnositeljka predstavke je zatražila prebacivanje suđenja na drugo mjesto iz bezbjedonosnih razloga. Ovaj zahtjev je, naime, bio odbijen i nije joj se pružila nikakva veta psihološke pomoći. Podnositeljka predstavke je, takođe, istakla sekundarnu viktimizaciju opisujući da je bila natjerana da detaljno prepričava

⁸⁸⁸ Direktiva 2009/52/EC o sankcijama protiv poslodavaca neregularnih migranata koje dodatno doprinose zaštiti prava žrtava, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32009L0052> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁸⁸⁹ Direktiva 2011/93/EU o borbi protiv seksualnog zlostavljanja i eksploatacije djece i dječije pornografije, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=celex%3A32011L0093> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁸⁹⁰ Direktiva 2003/86/EC o porodičnom spajanju, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0086> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁸⁹¹ *N.Ç. v. Turske*, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?%7B%22itemid%22%3A%22001-210354%22%7D> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

seksualne radnje u raznim fazama postupka, kao i da je bila podvrgnuta ponavljanim medicinskim pregledima. Nacionalni sudovi su u konkretnom slučaju smatrali da nije bilo tragova nasilja, odnosno da izvršene seksualne radnje nisu bile počinjene pod upotrebom prijetnje, sile ili nasilja. Sudovi su, takođe, naglasili da je ona svjesno pristala na seksualne činode. Interesantno je a ujedno i posebno važno istaći da su nacionalni sudovi upotrijebili diskutabilan termin - da ona nije bila "potpuno nevoljna" u kontekstu predmetnih seksualnih radnji. U ovom slučaju, Sud je utvrdio da država nije osigurala efikasnu primjenu domaćeg krivičnog zakonodavstva i time nije ispunila svoje pozitivne obaveze, te je istakao povredu člana 3 i člana 8 Evropske konvencije i naglasio važnost prevencije sekundarne viktimizacije žrtava seksualnih delikata.

Sud je, u slučaju *L.R. v UK*⁶⁹², razmatrao predstavku žene koja je bila žrtva trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije koja je tvrdila da su vlasti Ujedinjenog Kraljevstva propustile da prepoznaju njen status kao žrtve trgovine ljudima i da joj nisu pružile odgovarajuću zaštitu. Podnositeljka predstavke se žalila da bi njeno deportovanje u Albaniju predstavljalo kršenje članova 2, 3, 4 i 8 Evropske konvencije. Naime, u martu 2007. godine, podnositeljku predstavke je oteo albanski državljani i iz Italije je doveo u Ujedinjeno Kraljevstvo. Podnositeljka predstavke je bila prisiljena da protiv svoje volje radi kao prostitutka u jednom noćnom klubu. U aprilu 2007. godine, nakon bjekstva, ova žena je prijavila incidente, kako otmicu tako i seksualne napade, nakon čega je upućena jednoj organizaciji koja pruža pomoć ženama koje su bile žrtve trgovine ljudima u Ujedinjenom Kraljevstvu. Podnositeljka je, takođe, zatražila azil, u prvom redu i zbog straha od proganjanja, kao i zbog rizika od ponovnog trgovanja imajući u vidu činjenicu da je sama i ranjiva, kakav zahtjev biva odbijen od strane ministra unutrašnjih poslova. Podnositeljka predstavke se žalila Tribunalu za azil i imigraciju koji je, takođe, odbio njen žalbeni zahtjev navodeći da ne postoji rizik od njene izloženosti zlostavljanju u Albaniji. Dodatno, i viši imigracioni sudija odbio je njen zahtjev za ponovno razmatranje, a potom i Visoki sud. Na kraju, u septembru 2009. godine, predsjednik Vijeća kojem je dodijeljen predmet odlučio je da primijeni pravilo 39 Pravila suda i obavijesti Vladu Ujedinjenog Kraljevstva da podnositeljka predstavke ne bi smjela biti deportovana do daljnjeg. U februaru 2010. godine, podnositeljka predstavke je rodila ćerku. Kako su u međuvremenu, podnositeljka predstavke i njena ćerka dobile status izbjeglica u Ujedinjenom Kraljevstvu i više nije postojao rizik da one budu deportovane u Albaniju,

⁶⁹² *L.R. v UK*, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?%7B%22itemid%7D%3A%7B%22001-105427%22%7D%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

zbog neuspjeha da sprovede efikasnu istragu u vezi sa smrću R. U pogledu povrede člana 4, Sud je utvrdio da Kipar nije imao adekvatan pravni okvir za borbu protiv trgovine ljudima, uključujući režim viza za umjetnice, kao i da policija nije uspjela da zaštiti R. uprkos jasnim indikacijama da je R. mogla biti žrtva trgovine ljudima. Sud je, takođe, utvrdio i povredu člana 4 od strane Rusije zbog neuspjeha da istraži način na koji je R. regrutovana i da identifikuje odgovorne za njeno regrutovanje. Dodatno, Sud je utvrdio i povredu člana 5 od strane Kipra jer je R. nezakonito zadržana, prvo od strane policije, a zatim i u stanu gdje je kasnije pronađena mrtva. Utvrđujući, dakle, da obaveze koje proizilaze iz člana 4 Evropske konvencije postaju relevantne jer je trgovina ljudima zasnovana na ropstvu, Sud se u ovom slučaju pokazao kao da nije u potpunosti razmotrio pravne razlike između ova dva pojma. Ovaj slučaj je, stoga, značajan jer, osim što ističe odgovornost država u borbi protiv trgovine ljudima i zaštiti žrtava, on otvara i pitanja o pravnim razlikama između pojmova ropstva, prisilnog rada i servituta, pri čemu se stiče utisak da je Sud još više zamutio granice kada je u pitanju pravna distinkcija između ovih različitih oblika ljudske eksploatacije.

U slučaju *S.M. v. Croatia*⁵⁹⁴, podnositeljka predstavke je podnijela krivičnu prijavu protiv izvjesnog T.M., bivšeg policajca, navodeći da ju je fizički i psihički prisiljavao na prostituciju. Protiv T.M. je zatim podignuta optužnica za prisiljavanje na prostituciju, kao otežani oblik organizovanja prostitucije. Krivični sud je 2013. godine oslobodio T.M. optužbe uz obrazloženje da, iako je utvrđeno da je organizovao lanac prostitucije u kojem je regrutovao podnositeljku predstavke, nije bilo dokaza da ju je prisiljavao na prostituciju. T.M. je bio optužen samo za otežani oblik ovog djela, pa stoga nije mogao biti osuđen za osnovni oblik organizovanja prostitucije. Žalba Državnog tužilaštva na ovu odluku je odbijena, a ustavna žalba podnosilje proglašena je nedopuštenom. Sud je u ovom slučaju smatrao nepotrebnim da utvrđuje da li se postupanje na koje se podnositeljka predstavke žalila može kvalifikovati kao ropstvo, prisilni rad ili servitut, te je zaključio da trgovina ljudima, kao i eksploatacija prostitucije u smislu člana 3a Palermanskog protokola, člana 4a Konvencije Savjeta Evrope o akciji protiv trgovine ljudima, člana 1 UN Konvencije o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije prostitucije drugih, te CEDAW Konvencije, potpadaju pod djelokrug člana 4. Utvrđeno je da je Hrvatska imala adekvatan pravni okvir za suzbijanje trgovine ljudima i prisilne prostitucije, te da je podnositeljka predstavke dobila određenu podršku, uključujući pravnu pomoć i savjetovanje.

⁵⁹⁴ *S.M. v. Croatia*, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?%7B%22itemid%22%3A%22002-12022%22%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

Međutim, Sud je zaključio da nacionalne vlasti nisu ispunile proceduralne obaveze jer nisu temeljno istražile sve relevantne okolnosti, uključujući ključne svjedoke i dokaze. Takođe, nisu adekvatno razmotrile uticaj psihološke traume na njen iskaz, niti su posvetile dovoljno pažnje optužbama o njenoj zavisnosti od T.M. i njegovim prijetnjama. Sud je, s tim u vezi, zaključio da postupci državnih vlasti nisu bili usklađeni s obavezama iz člana 4 Konvencije.

4.3.5. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE

Prilikom analize komparativnih legislativnih rješenja u ovom području nailazi se na sličnu situaciju kao onu koja postoji u domenu teorije. Od onih legislativnih rješenja u kojima je prostitucija u potpunosti zabranjena i inkriminalizovana, preko onih u kojima se inkriminišu i sankcionišu počinioci, ali ne i lica koja nude i pružaju i seksualne usluge, do onih u kojima je ona shvaćena kao svaki drugi posao i u potpunosti legalizovana. Ipak, saglasje postoji u pogledu trgovine ljudima u svrhe seksualne eksploatacije, kao i prisile u pogledu pružanja seksualnih usluga.

Čini se da je, naime, u naučnoj debati o legislativnim rješenjima koja regulišu kupovinu i prodaju seksualnih usluga, najviše pažnje zadobio "švedski model"³⁹⁵ koji je prvi put 1999. godine zabranio kupovinu seksualnih usluga, pri čemu prodaja seksualnih usluga nije kažnjiva.³⁹⁶ Cilj ovog zakona, naime, bilo je smanjenje potražnje za prostitucijom i borba protiv trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, pa se Švedska odlučila za model u kojem će se kažnjavati lica koja kupuju seksualne usluge, ali ne i one koji ih pružaju, na taj način obezbjeđujući izvjesnu vrstu zaštite licima koja pružaju seksualne usluge. Ovaj zakon predstavlja prvi pokušaj neke zemlje u pronalaženju uzroka prostitucije i trgovine ljudima, pa Švedska jasno prepoznaje da se uzrok nalazi u činjenici da prostitucija predstavlja oblik muškog seksualnog nasilja nad ženama i djecom, pa je primarno naglasiti da bez muške potražnje za seksualnim uslugama, globalna industrija prostitucije se ne bi mogla širiti i dalje razvijati.³⁹⁷ Krivični zakonik Švedske³⁹⁸, kao i Zakon o trgovini

³⁹⁵ Pogledat: Narela Olsson, "The implementation of Sweden's prostitution law at the local level", *Journal of Social Work* Vol. 21(3), 2021, 353–373;

May - Len Skilleci, Charlotta Holmström, *Prostitution policy in the Nordic region: Ambiguous sympathies*, Ashgate Publishing Ltd, 2013;

Sven-Axel Månsson, "The history and rationale of Swedish prostitution policies", *Dignity: A Journal on Sexual Exploitation and Violence*, 2(4), 2017.

³⁹⁶ Lag (1998:408) om förbud mot köp av sexuella tjänster, dostupno na:

<https://krattsdok.gov.se/SFSdoc/98/980408.PDF> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

³⁹⁷ Više o tome: Centar za žene žrtve rata - Rosa, *Uroci prostitucije i trgovanja ženama: Rasprave u Hrvatskoj i svijetu*, Zagreb, 2007, str. 60, dostupno na:

https://www.petr-roo.net/images/publikacije/prostitucija_CZZR_lowres.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine)

³⁹⁸ Brottsbalken (1962:700), dostupno na: <https://lagen.nu/1962:700> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

ljudima⁹⁹⁹ inkriminalizuje trgovinu ljudima u različite svrhe, uključujući tako i seksualnu eksploataciju, pri čemu je važno pomenuti da je u "švedskom modelu" u potpunosti irelevantno da li je lice koje pruža seksualne usluge žrtva trgovine ljudima ili ne, korisnik će, u svakom slučaju, krivično odgovarati.

OSCE je izvršio analizu svih država članica u pogledu pravne regulacije ovog područja i kategorisao ih kao države koje su inkriminisle kupovinu seksualnih usluga od žrtava trgovine ljudima, kupovinu seksualnih usluga bez obzira na status žrtve, države koje primjenjuju oba pristupa, odnosno inkriminalizuju potražnju, kao i one države koje ne kriminalizuju niti jedno od ovih ponašanja.

Tabela 2: Inkriminalizacija seksualnih usluga - države članice OSCE-a⁹⁹⁷

Kriminalizirano korišćenje usluga žrtava trgovine ljudima ⁹⁹⁸	Albanija	Armija	Bosna i Hercegovina	Bugarska
	Hrvatska	Kipar [*]	Estonska	Finska
	Njemačka	Gruzija	Grčka	Latvija
	Luksemburg	Malta	Moldavija	Crna Gora
	Sjeverna Makedonija	Portugal	Rumunija	Srbija
	Slovenija	Velika Britanija (Engleska i Vels) [*]		
Kriminalizirano kupovina seksualnih usluga ⁹⁹⁹	Kanada	Francuska	Island	Švedska
Kriminalizirano i jedno i drugo	Indija	Norveška	Litvanija ^{**}	
	Velika Britanija (Sjevera)		SAD ^{***}	
Ni jedan ni drugi oblik ponašanja nisu kriminalizirani ¹⁰⁰⁰	Andora	Austrija	Azerbejdžan	Belorusija
	Belgija	Češka Republika	Danska	Mađarska
	Italija	Kazahstan	Kirgistan	Lichtenštajn
	Monako	Mongolija	Nizozemska	Poljska
	Ruska Federacija	San Marino	Švedska	Španija
	Švicarska	Tadžikistan	Turska	Turkmenistan
	Ukrajina	Velika Britanija (Škotska)		Uzbekistan

Prema ovim podacima, nezakonito je koristiti seksualne usluge osoba koje su identifikovane kao žrtve trgovine ljudima, čime se teži smanjenje potražnje trgovine

⁹⁹⁹ Lag (2002:436) om förbud mot människohandel, dostupno na: https://www.lagboken.se/Lagboken/sari/staffnatt/brottsbalk-1962700/sj_42801-sfs-2002_436-lag-om-andring-i-brottsbalken (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹⁰⁰⁰ Preuzeto od: Ured specijalnog predstavnika i koordinatara OSCE-a za borbu protiv trgovine ljudima, *Smanjenje potražnje koja potiče trgovinu ljudima u svrhu seksualnog iskorišćavanja*, Beč, 2021, str. 34, dostupno na: <https://www.osce.org/files/documents/e/e/515036.pdf> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

ljudima u smislu seksualne eksploatacije. Osim Crne Gore, i druge zemlje regiona, Albanija, Sjeverna Makedonija, Slovenija, Bosna i Hercegovina i Srbija imaju slična legislativna rješenja u ovom pogledu. Nadalje, Švedska, Francuska, Island i Kanada inkriminišu kupovinu seksualnih usluga bez obzira na to da li su pružaoci usluga žrtve trgovine ljudima ili ne, odnosno, čak i u onim situacijama kada lice pruža dobrovoljno seksualne usluge. Ovaj model je poznat kao "švedski model", pomenut prethodno, a koji se fokusira na kažnjavanje potražnje seksualnih usluga. Zatim, Litvanija, Norveška i Sjedinjene Američke Države, zajedno sa Sjevernom Irskom, inkriminišu i korišćenje usluga žrtava trgovine ljudima i kupovinu seksualnih usluga generalno govoreći. Ovaj model se smatra najstrožijim i ima za cilj smanjenje potražnje i zaštitu žrtava. Na kraju, veliki broj zemalja nije inkriminisalo ni korišćenje usluga žrtava trgovine ljudima ni kupovinu seksualnih usluga, što može da bude vrlo problematično u pogledu pružanja zaštite žrtava trgovine ljudima i može omogućiti dodatnu eksploataciju bez značajnih posljedica. Ovakva situacija zahtijeva međunarodni pritisak i reforme kako bi se osigurala zaštita ljudskih prava u ovom području.

Interesantno je zakonodavno rješenje Litvanije, prema kojem se kupovina i davanje seksualnih usluga tretiraju kao prekršaj, dok se svjesno korišćenje usluga žrtava trgovine ljudima tretira kao krivično djelo, čime se pravi jasna razlika između težine ovih djela, odnosno razlika u pogledu toga da li jedno lice dobrovoljno pruža seksualne usluge, ili je to lice žrtva trgovine ljudima. Prema članu 487 Zakona o administrativnim prekršajima⁹⁰², naime, bavljenje prostitucijom i korišćenje plaćenih usluga prostitucije predstavlja prekršaj. Međutim, ova odredba se neće primjenjivati na osobu koja se bavila prostitucijom ako je u istu bila uključena razloga zbog materijalne zavisnosti, zavisnosti od radnog odnosa ili na neki drugi način, ili ako je u prostituciju uključena korišćenjem fizičke ili psihičke prisile, prevare, ili na bilo koji način dok je bila maloljetna, ili je žrtva trgovine ljudima i priznata kao žrtva u krivičnom postupku. Ovakvo zakonodavno rješenje je, dodatno, prepoznalo razliku u odnosu na karakteristike žrtve, odnosno okolnosti pod kojima se žrtva bavi prostitucijom. Sa druge strane, član 147 Krivičnog zakonika Litvanije inkriminiše trgovinu ljudima u svrhe seksualne eksploatacije, a članovi 307 i 308 se posebno odnose na prostituciju i inkriminišu organizovanje ili upravljanje prostitucijom i bilo koji drugi oblik posredovanja u prostituciji, kao i uključivanje ili prisiljavanje druge osobe na prostituciju.⁹⁰³

⁹⁰² Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodekso patvirtinimo, dostupno na: <https://www.e-ur.lt/portal/lt/legal/Act/44b066c0262311e5b02d5a738a2e8b> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁹⁰³ Baudžiamasis kodeksas, dostupno na: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&lr=pop&doc=661506 (pristupljeno 16.12.2024.godine)

Slična zakonodavna rješenja postoje i u državama koje nisu članice OSCE-a, pa je, na primjer, u Republici Namibiji 2018. godine donijet Zakon o suzbijanju trgovine ljudima kojim se omogućava sprovođenje Palermo protokola. Ovaj zakon inkriminišući trgovinu ljudima i druga povezana djela, ima za cilj pružanje zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima, posebno ženama i djeci. Njime se prostitucija i seksualna eksploatacija prepoznaju kao jedan od oblika trgovine ljudima. Kazne su prilično stroge, pa se ovim zakonodavnim rješenjem predviđaju kazne i do 30 godina, odnosno 50 godina za povratnike djela trgovine ljudima.⁹⁰⁴ Takođe, primjera radi, Izrael je 2020. godine donio Zakon o zabrani upotrebe prostitucije⁹⁰⁵ i njime u potpunosti zabranio prostituciju. Ovaj zakon, naime, ima za cilj da se utiče na smanjenje i potpuno eliminisanje upotrebe prostitucije tako što se isto u potpunosti zabranjuje. Takođe, ovim zakonodavnim rješenjem uključujena je i edukacija i podizanje svijesti o ovom problemu u javnosti, kao i proširenje tretmana i rehabilitacije za osobe koje se bave pružanjem seksualnih usluga. Sankcionisaće se, prema odredbama ovog zakona, i lice koje koristi usluge prostitucije, kao i lice koje se zatekne na mjestu koje u potpunosti ili djelimično služi za pružanje usluga prostitucije, sa namjerom da koristi uslugu prostitucije, osim ako ne dokaže suprotno.

4.3.6. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Kompleksnost ovog područja ogleda se u postojanju brojnih feminističkih gledišta koji nisu u potpunom saglasju i unificirani, čak naprotiv, neka gledišta predstavljaju dijametralno suprotna stanovišta. Uprkos ovim različitostima, međutim, zajedničko im je to što je svako od njih zasnovano na određenim društvenim projekcijama vrednosti i moralnih normi koje se odnose na seksualnost i/ili žene i njihovo mjesto u društvu.⁹⁰⁶ Premda tema ovog istraživanja nije zauzimanje teorijskog stava, niti produbljavanje analize predstavljenih stanovišta, ipak, bitno je naglasiti da svako od navedenih gledišta ima izvjesne nedostatnosti. Iako bi najidealnije rješenje bilo ono utopijsko, takvo nešto je daleko od realnosti u kojoj

⁹⁰⁴ Combating of Trafficking in Persons Act 1 of 2018 Republic of Namibia, dostupno na: <https://www.lrc.org.na/laws/annoSTAT/Combating%20of%20Trafficking%20in%20Persons%20Act%201%20of%202018.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁹⁰⁵ Prohibition on Prostitution Consumption Law (Temporary Order and Legislative Amendment) 5779-2019, Israel, dostupno na: <https://perma.cc/9SRJ-BY9V> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁹⁰⁶ Pogledati: Carol Smart, *Law, Crime and Sexuality*, Sage Publishing, 1995;

John Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, 2007;

Ann M. Lucas, "Race, Class, Gender, and Deviancy: The Criminalization of Prostitution", *Berkeley Women's Law Journal*, 47, 1995;

Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society*, Routledge, 2014;

Phil Hubbard, "Sexuality, immorality and the city: red-light districts and the marginalisation of female street prostitutes", *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 5.1, 1998, 55-76;

Laurie Shego, *Moral Dilemmas of Feminism*, Routledge, 2013.

živimo, pa treba uzeti u obzir nekoliko važnih činjenica počev od onih oprečnih - postoje žene koje svjesno pristaju da se bave seksualnim radom zbog ekonomske ili neke druge koristi dok, sa druge strane, postoje žene koje su bile primoravane, povrijeđene i silovane u prostituciji, te bezbroj drugih činjenica koji čine sivu zonu, odnosno zonu između ove dvije krajnosti. To je, svakako, i jedan od razloga zbog kojeg ne postoji ni ujednačen i jednoobrazan stav međunarodne zajednice povodom ovog fenomena, pa države mogu da određena pitanja iz ove oblasti regulišu shodno svom nahodjenju, odnosno stanovištu, poput pitanja legalizacije ili, sa druge strane, inkriminalizacije prostitucije. U pogledu nacionalnog zakonodavstva važno je, stoga, biti otvoren i prihvatiti mogućnosti različitih iskustava kako bi se stvorila cjelovita slika za svaku pojedinačnu državu i legislativno rješenje koje najbolje i najpogodnije odgovara prilikama u toj zemlji. U tom smislu, ključno je uočiti i izbjeći sve populističke i senzacionalističke argumentacije i stanovišta, čak i u pogledu statističkih podataka koji se koriste kako bi se takva uvjerenja utvrdila i održala, pa je važno da se legislativna rješenja distanciraju od takvih osnova. Treba, takođe, imati na umu da se rješenje ne nalazi samo i isključivo u pravnoj regulativi unutar pravnog sistema određene države, već i u društvenim mjerama i normama koje diktiraju različite percepcije problema trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije.⁹⁰⁷

4.4. ŽENE NA TRŽIŠTU RADA⁹⁰⁸

4.4.1. FUNDAMENTALNA KOMONENTA EMANCIPACIJE ŽENA

Tržište rada je nesumnjivo ključna oblast za ravnopravnost žena i muškaraca jer predstavlja fundamentalnu komponentnu emancipacije žena, dok su pitanja poput strukture poslova, uslova na radu i visina plate važni indikatori napretka u oblasti rodne ravnopravnosti. Pravne norme i politike, naime, imaju odlučujuću ulogu u oblikovanju ekonomske aktivnosti žena. Zakoni kojima se obezbjeđuju jednaka prava i mogućnosti predstavljaju važan preduslov za osiguravanje ekonomskog osnaživanja žena što direktno utiče na njihove živote, kao i blagostanje društva uopšte, posebno u smislu činjenice da ekonomski nezavisne žene, prema Htun, Jensenius i Nelson-Nunez, lakše napuštaju nasilne veze.⁹⁰⁹ Stotsky tvrdi da su rodni dispariteti u pogledu razlika u ulozi žena i muškaraca u ekonomskim aktivnostima, u upravljanju i

⁹⁰⁷ Tanja Zimmermann, "Radomir Konstantinović's Philosophy of the Province and the Yugoslav „Third Path“", *3 Serbian Studies Research*, 2012;

⁹⁰⁸ Milena Aćimović Remković, "Gender mainstreaming on the Montenegrin labour market: challenges and perspectives on the road towards the European union", *Zbornik Pravnog fakulteta* No 45, 2022, str. 185 - 221.

⁹⁰⁹ Mala Htun, Francesca Jensenius, Jani Nelson-Nunez, "Gender-discriminatory laws and women's economic agency", *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 26(2), 2019, str. 193 - 195.

vlasništvu nad proizvodnim sredstvima, posebno zastupljeni u zemljama u razvoju,⁹¹⁰ koje upravo i karakteriše viša stopa nasilnih obrazaca ponašanja, što je slučaj i sa Crnom Gorom.

Ekonomске i socijalne promjene u svijetu, posebno u prethodnom periodu, stvorile su mogućnosti za zapošljavanjem žena i njihovom pristupu dobro plaćenim poslovima, pa britanski sociolog Antoni Giddens kaže da izjednačavanje žena i muškaraca u ovom smislu predstavlja istinsku globalnu revoluciju u svakodnevnom životu čije se posljedice osjećaju svuda u svijetu, u svim oblastima, od rada do politike.⁹¹¹ Već decenijama, međunarodna zajednica prioritet daje ženskim pravima, sa posebnim akcentom na rodnu ravnopravnost na tržištu rada. I pored svih napora na normativnom planu, učešće žena na tržištu rada još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou, odnosno nivou na kojem se može govoriti i o faktičkoj jednakosti muškaraca i žena.

“Žene su uvijek plaćene manje od muškarca, i kada je sve ostalo isto, one dobijaju manje značajna mjesta sa istim diplomama, i naročito su proporcionalno više pogođene nezapošljenošću i radije sklonjenije na mjestima na određeno vrijeme - što, pored ostalog, ima kao posljedicu njihovo skoro sigurno isključenje iz igara moći i perspektiva za karijeru”.⁹¹²

Mnogo je mastila utrošeno da bi se pokazalo da je globalni ekonomski sistem žestoko ukorijenjen na rodno zasnovanim stereotipima i privilegovanju muške makroekonomske politike. Napredak u otklanjanju rodni razlika je zaustavljen, a u nekim djelovima svijeta se preokreće, pa bi ova situacija trebalo da izaziva opravdanu zabrinutost.⁹¹³ Tržište rada odiše više nego očiglednom rodnom neravnopravnošću i diskriminacijom koje podupiru strukturalne nejednakosti pogubne za žene. Milijarde žena još uvijek nema ista zakonska prava kao muškarci, a gotovo 2,4 milijarde radno sposobnih žena širom svijeta još uvijek nema jednake ekonomske mogućnosti. Činjenice ukazuju na to da neproporcionalnu većinu siromašnih u svijetu čine žene,

⁹¹⁰ Janet Stotsky, *Gender Budgeting: Fiscal Context and Current Outcomes*, International Monetary Fund, 2016, str. 4.

⁹¹¹ Više o tome: Antoni Giddens, *Odbegli svet*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.

⁹¹² Pjer Bardije, *Vladavina muškarca*, CID, Podgorica, 2001, str. 127.

⁹¹³ Pogledati: International Labor Organization, *A quantum leap for gender equality: For a better Future of Work For All*, 2019: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-/dgreports/-/dcomm/-/publ/documents/publication/wcms_674831.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

da su ženama u pojedinim djelovima svijeta uskraćena i ljudska prava i pristup važnim ekonomskim i socijalnim resursima.⁹¹⁴

4.4.2. KLJUČNI POKAZATELJI RODNE DIMENZIJE TRŽIŠTA RADA EVROPSKE UNIJE

Iako se jaz u obrazovanju zatvara, sa sve više žena sa visokim obrazovanjem, rodni jaz u zapošljavanju, platama, brizi, moći i penzijama i dalje opstaje. Žene su i dalje nedovoljno zastupljene u bolje plaćenim profesijama.⁹¹⁵ Rodni jaz u platama u EU iznosi 14,1% i minimalno se promijenio u protekloj deceniji. To znači da žene u proseku zarađuju 14,1% manje po satu nego muškarci, što je jednako skoro dvomjesečnoj plati.⁹¹⁶ Rodni jaz u platama pokazuje vrlo spor napredak, smanjujući se na 13% u 2020. godini, u poređenju sa 15,8% u 2010. Rodni jaz u zaposlenosti na puno radno vreme iznosio je 17,1% u 2020, što uglavnom odražava preovlađujuću zastupljenost žena među zaposlenima na nepuno radno vreme (29,1% zaposlenih žena u poređenju sa 7,8% muškaraca u 2020). U vezi s tim, žene i dalje napuštaju radnu snagu u većem broju nego muškarci nakon rođenja dece ili zbog drugih obaveza oko nege. U 2020. godini, 13,8% žena, u poređenju sa 1,2% muškaraca, bilo je neaktivno jer su brinule o djeci ili nesposobnim odraslim osobama. Oko polovine (47,6%) žena uzrasta od 25 do 54 godine, van radne snage, bilo je u ovoj situaciji u 2020. u EU (izuzev Njemačke) zbog ličnih ili porodičnih obaveza. Nasuprot tome, odgovarajući udio za muškarce iznosio je 7,5%.⁹¹⁷ Žene i dalje ostaju primarni negovatelji djece i uglavnom su odgovorne za kućne poslove. Sveukupno, žene rade više kada se uzme u obzir vrijeme posvećeno neplaćenom radu (dnevni, domaćim poslovima, uključujući brigu), ličnim aktivnostima i slobodnom vremenu.⁹¹⁸ Takođe, prema izvještaju Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji iz

⁹¹⁴ Women, Business and the Law 2022, World Bank Group: Svjetska banka procenjuje da razlika između ukupne očekivane zarade muškaraca i žena tokom života na globalnom nivou iznosi 172,3 biliona dolara, što je ekvivalent dvostrukoj svetskoj bruto domaćoj proizvodnji. Zbog toga je usvajanje zakona koji jačaju prava i mogućnosti žena ključni prvi korak ka izgradnji opornijeg i inkluzivnijeg sveta. Žene se i dalje suočavaju sa velikim izazovima koji prijetе da dodatno produže rodne razlike i učvrste postojeće nejednakosti. One zarađuju manje od muškaraca za isti rad i izložene su većem riziku od nasilja u svojim domovima.

⁹¹⁵ PISA report 2019,

<http://www.oecd.org/pisa/PISA%202018%20Insights%20and%20Interpretations%20FINAL%20PDF.pdf> (pristupljeno 09.09.2024.godine).

European Commission, *Women in the Digital Age – Final Report*, 2018;

World Economic Forum, *Global Gender Gap Report 2020*.

⁹¹⁶ Dostupno na:

https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/equal-pay/gender-pay-gap-situation_en, (pristupljeno 09.09.2024.godine);

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/equalpaykey_factsheet.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine).

⁹¹⁷ Dostupno na:

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_2022_printable_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine).

⁹¹⁸ Dostupno na: https://stats.oecd.org/index.aspx?datasetcode=TIME_USE (pristupljeno 09.09.2024.godine).

2022.godine⁹¹⁹, uticaj pandemije izazvane COVID-19 virusom na poziciju žena i dalje nastavlja da se manifestuje u različitim pojavnim oblicima. Nesrazmjern uticaj krize na žene prijeti da onemogućiti godinama dug proces postizanja rodne ravnopravnosti. U izvještaju se navode podaci o zaposlenosti žena od 66,2% u 2020.godini u poređenju sa 60,6% u 2010.godini, dok postoji blag pad koji se prepisuje COVID-19 od 0,9% u poređenju sa 2019.godinom.

4.4.3. OSVRT NA RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR

Iako je pravo Evropske unije u pogledu prava žena najbogatije u oblasti položaja žena na tržištu rada, ovo područje regulisano je i kroz odredbe brojnih međunarodnih dokumenata koji postavljaju standarde za zaštitu prava žena, unaprjeđenje rodne ravnopravnosti i eliminaciju diskriminacije. Na nivou Ujedinjenih nacija, od značaja je Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima koji garantuje prava na ekonomsku sigurnost, socijalnu zaštitu i jednakost. U svojim članovima ovaj međunarodni pakt obavezuje države članice da obezbijede jednaka prava ženama i muškarcima u ostvarivanju svih ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, a to uključuje jednakost na tržištu rada, u obrazovanju, socijalnoj zaštiti i kulturnom životu. Njime se, dodatno, priznaje pravo na rad, na slobodu izbora zanimanja i zaštitu od nezaposlenosti, te se naglašava pravo svih radnika na pravične i povoljne uslove rada, uključujući pravičnu zaradu, jednakost plata za rad iste vrijednosti, sigurne i zdrave uslove rada, zaštitu dostojanstva i odmor.⁹²⁰

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena za posebnom pažnjom reguliše ovu oblast. U članu 11, naime, CEDAW konvencija propisuje da su države potpisnice dužne da obezbijede jednakost žena i muškaraca u ovoj oblasti, posebno u pogledu: prava na rad kao neotuđivog prava svih ljudskih bića, prava na iste šanse za zapošljavanje, uključujući i primjenu istih kriterijuma za izbor kada se radi o pitanjima zaposlenja, prava na slobodan izbor profesije i zaposlenja, prava na unaprjeđenje, prava na sigurnost na poslu i sve koristi i uslove usluga i prava na dobijanje obrazovne obuke i obuke koja se ponavlja u redovnim rokovima, prava na jednaku nadoknadu, uključujući i beneficije, kao i na jednak tretman u pogledu rada jednake vrednosti, kao i na jednakost tretmana u procjeni kvaliteta rada, prava na socijalno osiguranje, posebno u slučajevima penzionisanja, nezaposlenosti, bolesti, invaliditeta i godina starosti, kao i drugih nesposobnosti za rad, kao i prava na plaćeno odsustvo, prava na zaštitu zdravlja i na bezbjednost radnih uslova, uključujući

⁹¹⁹ Izvještaj Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti dostupan na: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_zg_2022_printable_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁹²⁰ Pogledati Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

očuvanje funkcije reprodukcije. Nadalje, da bi se spriječila diskriminacija između žena na bazi braka ili materинства i da bi se obezbijedilo njihovo efikasno pravo na rad, države potpisnice su obavezne da preduzmu mjere u pogledu: sprječavanja, uz pretnju izricanja sankcija, otpuštanja sa posla na osnovu trudnoće ili porodijskog bolovanja i diskriminacije u vidu otpuštanja sa posla na osnovu bračnog statusa, uvođenja porodijskog odsustva koje će biti plaćeno ili na osnovu koga će se isplaćivati paralelna socijalna davanja bez gubitka ranijeg zaposlenja, stalnost u radu ili pripadajuća društvena davanja, pospešivanja obezbjeđenja potrebnih pratećih socijalnih službi koje treba da omoguće roditeljima da kombinuju porodične obaveze sa odgovornostima na radu i učešćem u javnom životu, posebno kroz promovisanje uspostavljanja i razvoja mreže objekata za dječju zaštitu, obezbeđivanja posebne zaštite za žene tokom trudnoće i to na onim vrstama poslova za koje je dokazano da za njih mogu biti štetni.⁹²¹

Ovdje valja pomenuti i konvencije Međunarodne organizacije rada koje su od velikog značaja za ovo područje. Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 100 koja se odnosi na jednakost plata⁹²², obavezuje države članice da osiguraju princip jednakog plaćanja za muškarce i žene za rad iste vrijednosti. Cilj je, dakle, eliminisati razlike u platama koje proizilaze iz rodne diskriminacije. Takođe, Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 111 koja se odnosi na diskriminaciju u kontekstu zaposlenja i zanimanja⁹²³, zabranjuje diskriminaciju u ovom području po osnovu pola, ali i drugih osnova kao što su rasa, religija, političko mišljenje, nacionalnost i socijalno porijeklo. Propisana je obaveza država članica da se usvoje politike koje promovišu jednake mogućnosti i tretman na radu. Uz to, važno je istaći i Konvenciju Međunarodne organizacije rada br. 183⁹²⁴ koja se odnosi na zaštitu materинства jer se njome garantuju prava trudnicama i dojiljama na radnom mjestu, uključujući porodijsko odsustvo, sigurnost na radu i zaštitu od diskriminacije. Posebna pažnja fokusirana je na pružanje zaštite ženama kako bi mogle da usklade svoje radne i porodične obaveze.

⁹²¹ Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena, član 11.

⁹²² Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 100, dostupna na: https://normlex.ilo.org/lyn/urmlx_en/?p=NORMLEXPUB:12100:0:NO:P12100_INSTRUMENT_ID:312245 (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁹²³ Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 111, dostupna na: https://normlex.ilo.org/lyn/urmlx_en/?p=NORMLEXPUB:12100:0:NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312256/NQ (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁹²⁴ Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 183, dostupna na: https://normlex.ilo.org/lyn/urmlx_en/?p=NORMLEXPUB:12100:0:NO:P12100_ILO_CODE:C183 (pristupljeno 09.09.2024.godine)

4.4.4. OSVRT NA OKVIR EVROPSKE UNIJE

4.4.4.1. LISTA ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI (ISKLJUČUJUĆI DIREKTIVE) O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI I POLOŽAJU ŽENA NA TRŽIŠTU RADA

- Rimski ugovor (1957): Ugovor uključuje princip jednake plate za jednak rad na istom poslu između žena i muškaraca u svakoj državi članici;
- Rezolucija Savjeta od 12. jula 1982. o promociji jednakih mogućnosti za žene;
- Preporuka Savjeta 84/635/EEZ o promociji pozitivne akcije za žene (1984);
- Preporuka Savjeta 92/131/EEZ o promociji dostojanstva žena i muškaraca na poslu (1991);
- Rezolucija Savjeta od 27. marta 1995. godine o uravnoteženom učešću muškaraca i žena u donošenju odluka;
- Komunikacija Evropske komisije o uključivanju jednakih mogućnosti za žene i muškarce u sve politike i aktivnosti Zajednice iz 1996. godine: Rodno uvođenje je navedeno kao strategija za promociju rodne ravnopravnosti u svim politikama Komisije i podstiče sprovođenje specifičnih mjera;
- Preporuka Savjeta 96/694 od 2. decembra 1996. godine o uravnoteženom učešću žena i muškaraca u procesu donošenja odluka;
- Članci 2 i 3 Amsterdamskog ugovora iz 1997. godine: Ugovor jača pravnu osnovu za djelovanje Zajednice u korist rodne ravnopravnosti;
- Rezolucija Savjeta od 4. decembra 1997. godine u vezi sa izvještajem o stanju zdravlja žena u Evropskoj zajednici;
- Rezolucija Evropskog parlamenta o rodnoj perspektivi u Evropskom parlamentu iz 2003. godine: Predlaže smjernice za sprovođenje rodne perspektive u radu komiteta i delegacija;
- Ugovor o funkcionisanju Evropske unije iz 2007. godine: Članovi 8, 9, 19 i 157;
- Lisabonski ugovor iz 2009. godine: Član 2 dodaje princip nediskriminacije i jednakosti između žena i muškaraca među vrednosti Evropske unije, dok član 3 promovira jednakost između žena i muškaraca;
- Povelja o osnovnim pravima iz 2010. godine: Član 21 zabranjuje diskriminaciju po bilo kojoj osnovi, uključujući i pol, a član 23 potvrđuje jednakost između žena i muškaraca.⁹²⁵

⁹²⁵ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

4.4.4.2. DIREKTIVE O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI I POLOŽAJU ŽENA NA TRŽIŠTU RADA

Od posebnog značaja za ovu oblast su direktive Evropske unije koje se prenose u nacionalno zakonodavstvo i predstavljaju najvažniji pravni instrument i za države članice Evropske unije i za zemlje koje su u procesu pridruživanja Evropskoj uniji. Oblast rodne ravnopravnosti nije oblast u kojoj ima mnogo direktiva ali se polje njihovog dejstva širilo kako su se povećavali zahtjevi prema državama članicama. Kroz ove direktive, Evropska komisija definisala je četiri osnovna principa: prvi, kojim se garantuju ista prava ženama i muškarcima na tržištu rada, treningu za zapošljavanje, razvoju karijere i radnim uslovima, a odnosi se i na suzbijanje seksualnog nasilja i iskorišćavanja na radu; drugi, koji se odnosi na jednaku platu za isti rad za žene i muškarce; treći, kojim se garantuju specifični uslovi trudnicama, porođiljama i dojiljama; i četvrti, koji se odnosi na promociju samozapošljavanja žena. Tu spadaju: *Direktiva 75/117/EEZ ili "Equal pay"*, *Direktiva 76/207/EEZ*, *Direktiva 79/7/EEZ*, *Direktiva 86/613/EEZ*, *Direktiva 92/85/EEZ*, *Direktiva 96/34/EZ*, *Direktiva 97/80/EZ*, *Direktiva 97/81/EZ*, *Direktiva 2000/78/EZ*, *Direktiva 2002/73/EZ*, *Direktiva 2004/113/EZ*, *Direktiva 2006/54/EZ*, *Direktiva 2010/41/EU*, *Direktiva 2019/1158/EU*, *Direktiva 2022/2381/EU* i *Direktiva 2024/1500/EU*.

4.4.4.3. STRATEGIJE, AKCIONI PLANOVI, PROGRAMI I GENDER MAINSTREAMING

Osim pravnog okvira, na polju rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji veliki značaj imaju strategije, akcioni planovi i programi i gender mainstreaming. U tom smislu, treba pomenuti i:

- Strategija iz Lisabona, Savjet Evrope (2000) koja uključuje cilj da se u roku od deset godina postignu rodni ciljevi za žene u zapošljavanju;
- EU Putokaz za ravnopravnost između žena i muškaraca za 2006-2010, kojim se definišu prioriteti kao što su ekonomska nezavisnost žena i muškaraca i balans između privatnog i profesionalnog života itd;
- Prvi Evropski pakt za rodnu ravnopravnost (2006) kojim se promovise zapošljavanje žena i bolja ravnoteža između privatnog i profesionalnog života, zatvaranje rodni razlika i borbu protiv rodni stereotipa na tržištu rada;
- Komunikacija „Nediskriminacija i jednake mogućnosti: Obnovljeni angažman“ (2008) kojom se pojačava pristup Evropske unije u borbi protiv diskriminacije po osnovu rase ili etničke pripadnosti, religije ili uverenja, invaliditeta, pola, roda itd;

- Strategija za ravnopravnost između žena i muškaraca za 2010-2015 prioritarno tretira povećanje učešća žena na tržištu rada, smanjenje razlike u platama između polova, promociju rodne ravnoteže u donošenju odluka itd.⁹²⁶
- Evropski pakt za rodnu ravnopravnost 2011-2020 promoviše zatvaranje rodnih razlika, bolje ravnoteže/balansa između posla i porodičnog/privatnog života za žene i borbu protiv svih oblika nasilja nad ženama;⁹²⁷
- Strateški angažman za rodnu ravnopravnost 2016-2019 koji nastavlja da potvrđuje Evropski pakt za rodnu ravnopravnost kroz referentni okvir za povećanje napora na svim nivoima;⁹²⁸
- Izveštaj o rodnoj ravnopravnosti u EU za 2022;⁹²⁹
- Izveštaj o rodnoj ravnopravnosti u EU za 2021;⁹³⁰
- H2020 Program - Smjernice o rodnoj ravnopravnosti u Horizontu 2020: Glavni interesantan i inovativan aspekt je to što je rodna ravnopravnost ušla u oblast nauke i istraživanja na snažan način (na primer, zahteva se rodna ravnoteža u istraživačkim timovima i telima za donošenje odluka).

Dok je Evropska unija globalni lider u rodnoj ravnopravnosti sa postignutim značajnim napretkom u poslednjim decenijama, rodno zasnovano nasilje i stereotipi i dalje su prisutni čak i među državama članicama. Da bi se ovo adresiralo, Strategija rodne ravnopravnosti EU za 2020-2025 postavlja ključne akcije za ustanovljeni period i obavezuje se da će Komisija uključiti perspektivu ravnoteže polova u sve oblasti politika EU. Postavljeni su sledeći ciljevi: zaustavljanje širenja rodnih stereotipa, ukidanje razlika na osnovu pola na tržištu rada, postizanje jednakog učešća muškaraca i žena u raznim oblastima privrede, borba protiv razlika u platama i penzijama na osnovu pola, ukidanje razlika na osnovu pola u vezi sa brigom i radom u kući, postizanje rodne ravnoteže u donošenju odluka i politici, kao i borba protiv rodno zasnovanog nasilja.⁹³¹

⁹²⁶ Dostupno na:

<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c58de824-e42a-48ce-8d36-a16c30e701b/language-en> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹²⁷ Dostupno na:

<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0491:FIN:EN:PDF> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹²⁸ Dostupno na:

<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/24968221-cb81-11e5-8a81-01aa75ad71a1/language-en> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹²⁹ Dostupno na:

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/2022_report_on_gender_equality_in_the_eu_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹³⁰ Dostupno na:

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_2021_printable_en_0.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹³¹ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52620DC0152&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

4.4.5. SUDSKA PRAKSA

Praksa Suda pravde Evropske unije u području tržišta rada je izrazito bogata. Rana praksa Suda je, posebno, od velikog značaja jer je bitno uticala na razvoj evropskog prava kroz jasno definisanje načela u ovom području. Sud pravde Evropske unije je, naime, prvi put raspravljao o polnoj diskriminaciji na tržištu rada u pogledu jednake plate za jednak rad u slučaju *Defrenne protiv Societe anonyme belge de navigation aerienn Sabena*⁹²², davne 1976. godine. Naime, Gabriele Defrenne, koja je bila zaposlena kao stjuardesa u belgijskoj avio-kompaniji "Sabena", tužila je ovu avio-kompaniju zbog toga što je čitav svoj radni vijek primala nižu platu od svojih muških kolega koji su radili iste ili slične poslove. Problem se ovdje odnosio na sistemsku razliku u platama između muškaraca i žena, što je bilo u suprotnosti sa tadašnjim članom 119 Ugovora o Evropskoj ekonomskoj zajednici, koji garantuje princip jednakih plata za jednak rad. Sud pravde Evropske unije presudio je da navedni član 119 ovog ugovora ima direktan efekat, što znači da pojedinci mogu neposredno da se pozovu na njega pred nacionalnim sudovima. Ovo je omogućilo ženama poput Gabriele Defrenne da se direktno pozivaju na evropsko pravo kako bi se borile protiv diskriminacije u platama. Ključni problem bio je nejednakost plata između žena i muškaraca za isti rad, što je bilo uobičajeno u mnogim zemljama Evrope u tom periodu. Zbog toga je ova presuda revolucionarna jer se prvi put potvrđuje direktan učinak načela jednake plate, čime su žene dobile mogućnost da svoja prava štite pred nacionalnim sudovima, uz obavezu tih sudova da im ta prava osiguraju. Ovom presudom, Sud pravde je postavio temelje za borbu protiv diskriminacije na osnovu pola u Evropskoj uniji i uticao na unapređenje evropskog zakonodavnog okvira u području promovisanja i ostvarivanja jednakih mogućnosti između žena i muškaraca na tržištu rada.

Sud pravde Evropske unije, posebnu pažnju je posvetio i slučajevima zaštite perioda trudnoće, majčinstva i roditeljstva. Recimo, Sud pravde je u slučaju *Dekker protiv Stichting Vormingscentrum Voor Jong Volwassenen (VJV - Centrum)*⁹²³ utvrdio da diskriminacija po osnovu trudnoće predstavlja direktnu diskriminaciju na osnovu pola. Naime, gospođa Dekker je 1981. godine aplicirala za posao instruktorka u centru za obuku mladih VJV. Uprkos tome što je smatrana najprikladnijom

⁹²² Defrenne protiv Societe anonyme belge de navigation aerienn Sabena:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:61975CJ0043> (pristupljeno 19.11.2024. godine)

⁹²³ Case C-177/88, Elisabeth Johanna Pacifica Dekker v Stichting Vormingscentrum Voor Jong Volwassenen

(VJV - Centrum) Plus, dostupno na:

<https://eur-lex.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=96042&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11354354> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

kandidatkinjom, VTV je odbio njeno zapošljavanje, navodeći da osiguranje ne bi pokrilo troškove njenog bolovanja tokom trudničkog odsustva, što bi finansijski opteretilo organizaciju. Nacionalni sudovi su odbili njen zahtjev za naknadu štete, nakon čega se Dekker žalila Vrhovnom sudu Holandije, koji je slučaj prosljedio Sudu pravde EU. Sud pravde je, tom prilikom, postavio nekoliko značajnih pitanja i to: da li odbijanje zapošljavanja trudnice, zbog finansijskih posljedica njene trudnoće, predstavlja kršenje principa jednakog tretmana iz Direktive 76/207/EEC; da li odsustvo muških kandidata mijenja odgovor na prvo pitanje; da li je potrebno dokazati krivicu poslodavca da bi se utvrdila diskriminacija; i može li poslodavac opravdati takvo ponašanje; te ako se može tražiti dokaz krivice ili opravdanja, da li poslodavac mora preduzeti sve mjere da izbjegne diskriminaciju? Sud je, na liniji toga, istakao da samo žene mogu biti odbijene zbog trudnoće, čime se krši princip jednakog tretmana, te da finansijski razlozi poslodavca ne opravdavaju diskriminaciju, a da prisutnost ili odsustvo muških kandidata nije relevantno. Odbijanje zbog trudnoće je, dakle, direktno povezano sa polom kandidata/kinja. Sud je tvrdio da nije potrebno dokazivati krivicu poslodavca i da navedena direktiva ne uslovljava odgovornost poslodavca dokazivanjem namjere ili krivice, već zahtijeva efektivne sankcije koje djeluju odvraćajuće. Dalje razmatranje opravdanja, stoga, nije bilo potrebno, jer su odgovori na prethodna pitanja već dali jasan okvir za zabranu diskriminacije. Dakle, ova odluka Suda potvrđuje da odbijanje zapošljavanja zbog trudnoće predstavlja direktnu diskriminaciju i obavezuje države članice da uvedu sankcije koje osiguravaju stvarnu zaštitu i odvraćajuće djelovanje protiv ove vrste diskriminacije.

Na sličan način, Sud je u slučaju *Hertz v Aldi*³⁴⁴, posebno naglasio da trudnoća predstavlja stanje koje je drugačije od bolesti a koje je specifično biološko stanje koje se vezuje isključivo za ženski pol, pa se u ovakvim slučajevima radi o diskriminaciji po osnovu pola jer je trudnoća immanentna samo za žene. Sud je nastavio sa ovakvom praksom, pa je, recimo, u slučaju *Webb v Emo Air Cargo*³⁴⁵, Sud postavio pitanje da li je otpuštanje žene zbog trudnoće diskriminacija po osnovu pola, čak i ako je razlog poslodavca nemogućnost radnice da obavlja posao za koji je angažovana. Naime, u ovom slučaju poslodavac je dao otkaz zaposlenoj koja je saznala za trudnoću neposredno nakon započinjanja posla. Na nacionalnom nivou, zbog ograničenja

³⁴⁴ Case C-179/88, *Handels- og Kontorfunktionærernes Forbund i Danmark v Dansk Arbejdsgiverforening (Hertz v Aldi)*, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=96122&pageId=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11387403> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

³⁴⁵ Case C-32/93, *Carole Louise Webb v Emo Air Cargo (UK) LTD*, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=98909&pageId=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11389377> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

zakona, gospođa Webb nije mogla da koristi zaštitu protiv nepravdnog otpuštanja jer nije radila dovoljno dugo kod poslodavca. Nacionalni sudovi nisu smatrali da je otpuštanje zbog trudnoće direktna diskriminacija, tvrdeći da bi i muškarac sa sličnim ograničenjem radne sposobnosti bio otpušten. I u ovom slučaju, Sud je eksplicitno utvrdio da trudnoća nije uporediva sa bolešću ili drugim razlozima za odsustvo sa posla i da opuštanje žene zbog trudnoće predstavlja direktnu diskriminaciju po osnovu pola. Ovom presudom je, dakle, potvrđena apsolutna zaštita trudnica od diskriminacije, čak i kada njihovo odsustvo može izazivati poteškoće u poslovanju. U ovom slučaju, Sud je jasno stavio do znanja da ekonomski interesi poslodavca ne mogu opravdati kršenje prava trudnica. Sud je, nadalje, u slučaju *Betriu Montuli*⁹³⁶ utvrdio da je trudničko odsustvo nužno kako bi se ženama omogućio oporavak nakon porođaja, čime se opravdava posebna zaštita žena u ovom kontekstu.

Susanne Burri, imajući u vidu ovakvu praksu Suda, ističe da otkaz zbog stanja trudnoće, izbjegavanje zapošljavanja ili sprječavanje profesionalnog napredovanja žene bilo iz razloga trudnoće ili porodijskog odsustva predstavljaju direktnu diskriminaciju po osnovu pola.⁹³⁷ Ovakva rana praksa Suda uticala je na stvaranje evropskog antidiskriminacionog prava kakvo je poznato danas, a u okviru svoje bogate prakse u slučajevima diskriminacije koja je brojala preko 400 predmeta u periodu od 1970. do 2018. godine, Sud je u čak 72% slučajeva sudio u slučajevima diskriminacije žena.⁹³⁸

⁹³⁶ Case C-184/83, , dostupno na:

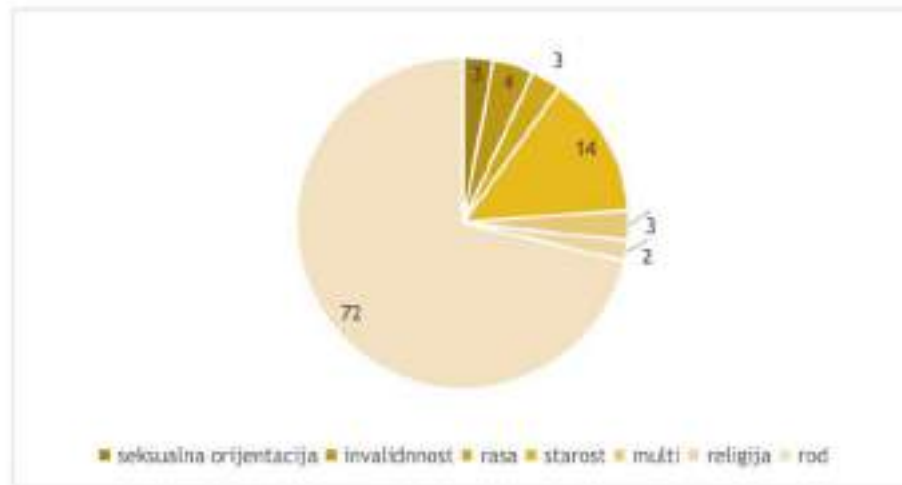
<https://eur-lex.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=92613&pageid=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11678608> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹³⁷ Susanne Burri, "Protection and rights related to pregnancy and maternity in EU law", *Revue de droit compare du travail et de la securite sociale*, 23, 2019.

⁹³⁸ Podaci dostupni na:

<https://equalitylaw.eu/en/database/> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

Grafikon 11: Praksa Suda pravde EU u pogledu slučajeva diskriminacije u periodu od 1970. do 2018. godine, u procentima⁹³⁹

Sud pravde je, oslanjajući se na raniju praksu u slučajevima diskriminacije žena, razvio praksu koja se bavi savremenim izazovima u oblasti rodne ravnopravnosti. Među značajnim aktuelnim pitanjima su slučajevi surogatstva⁹⁴⁰, ravnoprjeme raspodjele roditeljskog odsustva između roditelja⁹⁴¹ i slično. Ovi slučajevi osnažuju zaštitu radnih žena na tržištu rada i unaprjeđuju rodnu ravnopravnost, dokazujući evolutivni pristup Suda prema novim društvenim izazovima.

Iako je praksa Suda pravde Evropske unije u pogledu diskriminacije žena na tržištu rada najdominantnija, ne treba zanemariti ni važne napore Evropskog suda za ljudska prava koji je u svojoj praksi, takođe, imao slučajeve iz ove oblasti. Naime, iako Evropska konvencija o ljudskim pravima ne prepoznaje eksplicitno diskriminaciju žena na radnom mjestu, Evropski sud je u svojoj praksi ovu vrstu diskriminacije podveo pod dejstvo člana 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) podrazumijevajući da pojam "privatni život" obuhvata i aktivnosti iz poslovnog života lica⁹⁴² i pod dejstvom člana 14 (zabrana diskriminacije). Naime,

⁹³⁹ Ibid.

⁹⁴⁰ Pogledati jedan od prvih slučajeva: C-363/12, Z. v A Government department and The Board of management of a community school, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=149388&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lg&dir=&occ=first&part=1&cid=11691411> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹⁴¹ Pogledati C-129/20 Caisse pour l'avenir des enfants, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=238165&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lg&dir=&occ=first&part=1&cid=11703447> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹⁴² Pogledati: Barbulescu protiv Rumunije, 61496/08 i Fernandez Martinez protiv Španije, 56030/07.

praksu Suda pravde Evropske unije, koja osigurava da diskriminacija na osnovu trudnoće ne smije biti opravdana ekonomskim interesima ili opštim interesima, poput zaštite javnih sredstava. Ova presuda, na taj način, doprinosi daljoj zaštiti žena u radnom okruženju i doprinosi jačanju rodne ravnopravnosti u ovoj oblasti.

4.4.6. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE

Jasno je, dakle, da je položaj žena na tržištu rada odraz društvenih, ekonomskih i političkih faktora jednog društva, pa najbolje prakse iz pojedinih zemalja pokazuju kako zakonodavni okviri i socijalne politike mogu doprinijeti jednakosti i unaprijediti učešće žena u radnoj snazi.

Kada je u pitanju praksa u pogledu jednake plate za jednaki rad, najbolje je prikazati primjer Islanda. Island je, naime, prva zemlja na svijetu koja je 2018. godine uvela zakonsku obavezu da kompanije i institucije sa 25 ili više zaposlenih dobijaju sertifikat o jednakim platama. Ovaj sertifikat osigurava da muškarci i žene dobijaju jednake plate za isti rad ili rad iste vrijednosti. Poslodavci su obavezni da implementiraju sistem upravljanja platama u skladu sa standardom jednakih plata (IST 85), koji je razvijen prema međunarodnim ISO standardima. Sistem obuhvata analizu plata, klasifikaciju poslova prema vrijednosti i formalizaciju politika i procesa donošenja odluka o platama. Centar za rodnu ravnopravnost može naložiti korektivne mjere, poput postavljanja rokova za ispunjavanje standarda, a za nepoštovanje se mogu izreći kazne. Veće kompanije su se morale uskladiti do kraja 2018. godine, dok su manje imale duži rok (do kraja 2021. godine za one sa 25 - 89 zaposlenih). Sertifikat se mora obnavljati na svake tri godine kao bi se osigurao kontinuitet usklađenosti.⁹⁴⁵

Ovaj zakon predstavljao je dio šire strategije Islanda za potpuno ukidanje rodnog jaza do 2022. godine, čineći Island svjetskim liderom u implementaciji rodne ravnopravnosti u praksi. Iako Island ipak nije ispunio taj cilj, postignut je značajan

⁹⁴⁵ Pogledati: Act on Equal Status and Equal Rights Irrespective of Gender, dostupno na: <https://www.government.is/library/04-Legislation/Act%20on%20Equal%20Status%20and%20Equal%20Rights%20Irrespective%20of%20Gender.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine); Regulation on the certification of equal pay systems of companies and institutions according to the IST 85 Standard - No. 1030 of 13 November 2017, dostupno na: https://www.government.is/library/04-Legislation/Regulation_CertificationOfEqualPaySystems_25012018.pdf (pristupljeno 01.12.2024. godine); Act on Equal Treatment on the Labour Market, No. 86/2018, dostupno na: <https://www.government.is/library/04-Legislation/Act%20on%20Equal%20Treatment%20on%20the%20Labour%20Market%20No%2086%20of%2018%20on%20the%20Final%20SENT%2030519.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

napredak ka smanjenju rodnog jaza, ali nije se potpuno eliminisao. Prema izvještaju Svjetskog ekonomskog foruma iz 2022. godine, Island je zadržao prvo mjesto u svijetu po rodnoj ravnopravnosti, postigavši ukupni zbir od 90,8% u zatvaranju rodnog jaza. Uprkos tome, još uvijek postoje manji zaostaci, posebno u sektorima poput političkog osnaživanja, gdje i dalje nije postignuta potpuna jednakost. Mjere poput obavezne sertifikacije jednakih plata su, u svakom slučaju, značajno doprinijele smanjenju razlike u platama između žena i muškaraca iako nisu dovele do potpunog eliminisanja, primjer su izuzetno dobre prakse sa značajnim ishodima.⁹⁴⁶ Ovakva praksa bi, stoga, mogla poslužiti kao model za one zemlje koje imaju poseban problem u platnom jazu žena i muškaraca jer ovakvo zakonodavno rješenje utiče na sistematsko smanjenje rodnog jaza u platama, potpješuje izgradnju fer i transparentnih uslova rada, a nadalje utiče na eliminaciju diskriminacije po osnovu pola na tržištu rada.

U pogledu trudničkog, porodijskog i roditeljskog odsustva najsvjetliji primjeri su Nordijske zemlje koje primjenjuju jedan integrativni i holistički pristup kada je u pitanju oblast rodne ravnopravnosti. Ove zemlje dijele zajednički pristup rodnoj ravnopravnosti kroz pružanje snažne podrške radno aktivnim roditeljima. Njihovi zakonski okviri uključuju fleksibilno radno vrijeme, pristupačnu i kvalitetnu brigu o djeci te produžene periode roditeljskog odsustva koji su ravnopravno raspoređeni između roditelja.⁹⁴⁷ Na primjer, u Švedskoj roditelji imaju pravo na 480 dana plaćenog odsustva, pri čemu se potiče ravnopravno dijeljenje roditeljskog odsustva između majke i oca.⁹⁴⁸ U Norveškoj, zatim, roditelji imaju pravo na 12 mjeseci odsustva koje mogu koristiti tokom trudnoće i nakon rođenja djeteta, što prevashodno podrazumijeva pravo majke na odsustvo do 12 sedmica prije porođaja i šest sedmica koje su rezervisane isključivo za oporavak majke nakon porođaja. Osim ovih osnovnih 12 mjeseci, svaki roditelj ima pravo na dodatnu godinu odsustva koja se mora iskoristiti nakon osnovnih 12 mjeseci. U slučajevima kada jedan roditelj samostalno preuzima brigu o djetetu, on može koristiti pravo na oba perioda odsustva. Ovo pravo se, takođe, može prenijeti i na druge staratelje koji se aktivno brinu o djetetu. Valja pomenuti i da usvojitelji i hranitelji imaju ista prava na roditeljsko odsustvo od trenutka kada preuzmu brigu o djetetu.⁹⁴⁹

⁹⁴⁶ Global Gender Gap Report 2022, dostupan na: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁹⁴⁷ Pogledati: <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:700593/FULLTEXT01.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁹⁴⁸ Više o tome: <https://www.norden.org/en/info-norden/parental-benefit-sweden> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁹⁴⁹ Više o tome: <https://www.norden.org/en/info-norden/parental-benefit-and-parental-leaves-norway> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

Njemačka je posebnu pažnju posvetila učešću žena na rukovodećim pozicijama, pa je 2015. godine donijela Zakon o jednakom učešću žena i muškaraca na rukovodećim pozicijama u privatnom i javnom sektoru⁹⁵⁾, koji je stupio na snagu 1. januara 2016. godine. Ovaj zakon uvodi obavezu kvotu od najmanje 30% žena u nadzornim odborima velikih kompanija koje su javno listane i podliježu zajedničkom odlučivanju (50/50 podjela između predstavnika zaposlenika i dioničara). Prema principu „prazne stolice“, ako se ne ispuni kvota, mjesto u odboru ostaje nepopunjeno dok se ne pronađe odgovarajuća kandidatkinja - ženskog pola. Pored toga, zakon zahtijeva od oko 3.500 srednjih i velikih firmi da definišu sopstvene ciljeve za poboljšanje rodne ravnoteže u upravljačkim strukturama na svim nivoima. Od trenutka kada je ovaj zakon stupio na snagu, uključujući specifično odredbu o kvotama, udio žena u rukovodećim strukturama porastao je s 21,7% na 28,1%.⁹⁵¹

Ove statistike doprinose donošenju zaključaka o efikasnosti ovakvog zakonodavnog rješenja. Iako se zakon primjenjuje na relativno mali broj kompanija, uticaj na podizanje svijesti o važnosti rodne ravnopravnosti širi se i na ostale sektore, čime se postepeno mijenjaju poslovne prakse u zemlji. Ovaj zakon takođe služi kao model za druge države koje razmatraju slične inicijative za poboljšanje ravnoteže među polovima na rukovodećim pozicijama, te se uvođenje ovih kvota može smatrati poželjnom mjerom. Međutim, treba imati u vidu da dugogodišnja posmatranja i statistički podaci pokazuju da ovakve mjere nisu bile efikasne do očekivanog nivoa, kao što je slučaj i sa izbornim kvotama za žene. U svakom slučaju, kada se analizira osnovanost ovih kvota, Sud pravde je, recimo, u predmetu *Badeck i drugi*⁶¹², zauzeo jasan stav da su one dopuštene, a ovakav sistem kvota je prihvatljiv jer je opravdan članom 3 Direktive o jednakom tretmanu 2006/54/EC u vezi sa članom 157(4) Ugovora o funkcionisanju Evropske unije, te je to još jedan razlog više da se države okuraže i uvedu ovakve vrste mjera i na taj način dodatno podstaknu postizanje rodne ravnopravnosti na tržištu rada.

⁵⁰ Zakon o jednakom učešću žena i muškaraca na vodećim pozicijama u privatnom i javnom sektoru, dostupno na: https://www.bgb1.de/xaver/bgb1/start_xav?startbk=Bundesanzeiger_BGB1&start=/**%5B&attr_id=%27bgb11550642.pdf%27%5D0_bgb1_%2F%2F%5B%40&tr_id%3D%27bgb11550642.pdf%27%5D0_1733275008969 (nastupio: 01.12.2024.godine)

²⁰⁾ **Pogledati:**
<https://www.bag-er.org/en/topic/focus-areas/dossiers/translate-to-english-positive-massnahmen/translate-to-english-positive-massnahmen-in-deutschland/translate-to-english-positive-massnahmen-fuer-spezifische-personengruppen/translate-to-english-positive-massnahmen-aufgrund-des-geschlechts/translate-to-english-gesetze-fuer-gleichberechtigte-solche-von-frauen-und-maennern-in-fuehrungspositionen/translate-to-english-implementation>
 (nisiavlje: 01.12.2024. godine)

⁹⁵² C-158/97, Badeck i drugi, dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/juris/showText.do?text=&docid=45195&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=12526133> (pristupljeno 01.12.2024. godine).

Značajno je, takođe, istaći i primjer dobre prakse Španije, koja je u skladu sa Zakonom o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i dobrovoljnom prekidu trudnoće⁹⁵³ i Opštim zakonom o socijalnom osiguranju⁹⁵⁴, posebno vodila računa o menstrualnom zdravlju žena i njihovim potrebama tokom dana ciklusa. S tim u vezi, u cilju pomirenja prava na zdravlje sa zapošljavanjem, Španija je ženama sa onesposobljavajućim menstruacijama priznala pravo na poseban status privremene nesposobnosti za rad. Opštim zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je pravo na "menstrualno odsustvo" u trajanju od tri radna dana, sa mogućnošću produženja na pet radnih dana u slučaju težih menstrualnih simptoma. Ne ulazeći u dublja teoretisanja povodom različitih stavova u ovom kontekstu, važno je istaći da ovo zakonsko rješenje nije objeručke prihvaćeno, pa su brojne debate oko menstruacije usresređene na dilemu da li se na ovaj način žene podržavaju ili dodatno stigmatizuju.⁹⁵⁵ Takođe, u tom pogledu, valja istaći i primjer Švedske koja je zakonski zaštitila pravo na besplatne proizvode za menstrualni ciklus. Naime, Zakon o besplatnim proizvodima za menstrualni ciklus iz 2021. godine⁹⁵⁶, obavezuje lokalne vlasti i obrazovne institucije da obezbijede besplatne proizvode za vreme trajanja menstrualnog ciklusa.⁹⁵⁷

4.4.7. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Orodjivanje zakona i politika u Evropskoj uniji ima svoje limite, te nije stopostotno učinkovito. Prema nekim autorima/kama i teoretičarima/kama razlozi leže u izdijeljenoj implementaciji među državama članica zbog različitog shvatanja pojmova i koncepta roda, rodne ravnopravnosti i gender mainstreaminga uopšte.⁹⁵⁸

⁹⁵³ Ley Orgánica 1/2023, de 28 de febrero, por la que se modifica la Ley Orgánica 2/2010, de 3 de marzo, de salud sexual y reproductiva y de la interrupción voluntaria del embarazo:

<https://www.boe.es/buscar/pdf/2023/BOE-A-2023-5364-consolidado.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁹⁵⁴ Real Decreto Legislativo 8/2015, de 30 de octubre, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley General de la Seguridad Social: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2015-11724> (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁹⁵⁵ Pogledati:

https://www.euronews.rs/biznis/biznis-vesti/78220/menstrualno-odsustvo-spanija-je-prva-u-evropi-omogucila-zenama-tri-do-pet-dana-odmora-zbog-menstrualnog-ciklusa-vesti/html_source=chajp.com (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁹⁵⁶ Lagen om gratis mensskydd:

[https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagrar/dokument/motion/kostnadsfria-mensskydd-i-sverige_h9021553/](https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/motion/kostnadsfria-mensskydd-i-sverige_h9021553/) (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁹⁵⁷ Pogledati:

<https://www.euronews.rs/evropa/vesti/59129/svedska-prva-zemlja-u-svetu-u-kojoj-su-proizvodi-za-menstrualni-ciklus-postali-besplatni-vest> (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁹⁵⁸ Vile o tome: Teresa Rees, "Reflections on the uneven development of gender mainstreaming in Europe", *International Feminist Journal of Politics*, 7 (4), 2005, 555-574;

Isabella Crespi (ur.), *Gender mainstreaming and family policy in Europe: perspectives, researches and debates*, Edizioni Università di Macerata, 2007;

Isabella Crespi, "Gender differences and equality issues in Europe: critical aspects of gender mainstreaming policies", *Revue Internationale de Sociologie* 19, 171-188.

Osim toga, najveći uticaj na sprovođenje i implementaciju gender mainstreaming strategija i programa imaju nacionalne istorije država članica koje se u različitim vremenskim uslovima i prilikama pridružuju Evropskoj uniji.⁶⁹ To sve izrazito otežava implementaciju zakonodavnog okvira, te ne čude raznoliki indeksi rodne ravnopravnosti među državama članicama Evropske unije. U svijetlu postpandemijske krize u kojoj se nalazimo, osvrt na prethodno je od krucijalnog značaja, pa neki autori/ke ističu i uticaj ekonomske krize na implementaciju ovih strategija i programa pozivajući loše politike štednje Evropske unije koje su imale negativan uticaj na zakone i politike rodne ravnopravnosti jer "rodni uticaj nikada nije bio uzet u obzir, iako bi trebao da bude centralan u rodnoj perspektivi".⁷⁰ Stoga, pohvalno je istaći napore Evropske unije da se procjena "gender impact-a" u krizi izazvanoj pandemijom COVID-19 ne izostavi, već da bude jedan od primarnih razloga istraživanja. Države članice i države kandidati za članstvo moraju slijediti taj put i odraditi sve potrebno kako bi se kriza što manje odrazila na položaj žena na tržištu rada i kako bi se spriječilo učvršćavanje rodni stereotipa koji imaju naviku da u ovakvim kriznim situacijama još više dobiju na snazi.

Nema sumnje da je pitanje rodne ravnopravnosti jedno od najvažnijih pitanja u Evropskoj uniji. Ne treba, međutim, zanemariti ni činjenicu da je jaz između legislative i njene primjene u praksi prisutan i u članicama Evropske unije, te je dobar pravni okvir nedovoljan za postizanje ravnopravnosti polova u stvarnom životu. Sa tim izazovom susrijeću se sve zemlje Evrope, a put ka potpunoj rodnoj ravnopravnosti je spor. Težnja svakog demokratskog društva su jednake mogućnosti i šanse svih članova društvene zajednice. Nijedno moderno društvo ne toleriše podjele do kojih socijalna isključenost dovodi. Ovo pretpostavlja da žene i muškarci imaju jednake uslove za priznavanje i ostvarivanje ljudskih prava, za doprinos na svakom nivou, bez diskriminacije po osnovu roda. Stvaranje uslova za ravnopravnost žena i muškaraca predstavlja kamen temeljac demokratskog civilnog društva, a taj kamen treba postaviti upravo na ekonomskoj jednakosti polova od koje svaka druga jednakost počinje. Dakle, jedan od najvažnijih, ako ne i najvažniji pokazatelj rodne ravnopravnosti jeste položaj žena na tržištu rada, mogućnost jednakih šansi za uključivanje u tržište rada i mogućnost jednakih šansi za pozicioniranje i nagrađivanje na tržištu rada.

⁶⁹ Pogledati: Jean - Claude Baubier, *The road to Social Europe: A contemporary approach to political cultures and diversity in Europe*, Routledge, London, 2013; Vera Lomazzi, "Gender role attitudes in Italy: 1988-2008, A path-dependency story of traditionalism", *European Societe* 19 (4), 370-395.

⁷⁰ Pogledati: Linda Briskin, "Austerity, union policy and gender equality bargaining", *Transfer: European Review of Labour and Research*, 20 (1), 115-133.

Iz analize tržišta rada u Evropskoj uniji, evidentan je jaz između zakonodavstava i politika i njihove de facto primjene. Sa tim u vezi, jasno je da se problemi ne nalaze u normativnom okviru već mnogo dublje, u čvrsto ukorijenjenim rodnim stereotipima posebno naglašenih u zemljama patrijahalnih i tradicionalnih obrazaca ponašanja u kojima je ženama namijenjena podređena uloga kako u privatnom tako i u javnom životu. Ovi rodni stereotipi u krizi izazvanoj pandemijom COVID-19 polako ali sigurno ruše i najjače temelje demokratskih modernih društava, pa nijedna zemlja nije pošteđena ovih problema u realnom životu, jer "tradicionalne rodne uloge i stereotipi i dalje imaju snažan uticaj na podjelu uloga između žena i muškaraca u domaćinstvu, na radnom mjestu i u društvu u cjelini, pri čemu su žene prikazane kao osobe koje vode domaćinstvo i brinu o djeci, dok su muškarci prikazani kao zarađivači i zaštitnici"⁹⁰¹. Izgleda da se rješenje problema nalazi upravo tu - u njegovom dubokom i čvrstom korijenu. Ukoliko se ovaj problem ne sasiječe u korijenu, a jaz između normative i njene de facto primjene ne anulira, neće se moći govoriti o uspješnosti donijetih zakona o rodnoj ravnopravnosti i integraciji rodni politika na tržište rada u Evropskoj uniji.

4.5. POLITIČKA PARTICIPACIJA ŽENA

4.5.1. REPREZENTACIJA ŽENA NA POLITIČKIM MJESTIMA

Dubinski problem rodne (ne)ravnopravnosti vidan je i na reprezentativnim političkim mjestima koje karakteriše odsustvo žena ili njihova zanemarljiva zastupljenost, što je prepoznato kao "politički rodni jaz".⁹⁰² Joni Lovenduski ističe da zastupljenost žena u politici predstavlja "dobar test prava na demokratiju"⁹⁰³, na kojem mnoge savremene države padaju. Veliki broj autora/ki bavi se koleracijom roda i politike, sa osvrtom na faktore koji otežavaju ili omogućavaju učešće žena i njihovo uključivanje u političke procese, naglašavajući posebno da je politički život rezervisan za muškarce,⁹⁰⁴ te da je društvo stvorilo stigmatu prema kojoj žene nisu

⁹⁰¹ Report on Eliminating Gender Stereotypes in the EU, the European Parliament: https://www.europarl.europa.eu/doocs/document/A-7-2012-0401_EN.html (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁹⁰² Pogledati: World Economic Forum, Global Gender Gap Report 2024, dostupno na: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2024.pdf (16.12.2024. godine)

⁹⁰³ Joni Lovenduski, "Introduction: state feminism and the political representation of women", u Joni Lovenduski (ur.), *State Feminism and the Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, str. 1.

⁹⁰⁴ Više o tome: Julie Ballington, Azza Kamm, *Women in Parliament: Beyond Numbers, A Revised Edition*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005; Ronald Inglehart, Pippa Norris, "Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World", *Cambridge University Press*, Cambridge, 2003; Ronald Inglehart, Pippa Norris, Christian Welzel, "Gender Equality and Democracy", *Comparative Sociology* 1(3-4):235-265, 2002.

Nadezhda Shvedova, "Obstacles to Women's Participation in Parliament", u: Julie Ballington (ur.), *Women in Parliament: Beyond Numbers*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005.

sposobne da zauzmu leaderske pozicije jer se smatraju nižim u statusu od muškaraca.⁹⁶⁵ Takvo stanje ne začuđuje, jer postoji uvrženo mišljenje da politika predstavlja ništa drugo osim sinonima tipične muške djelatnosti u kojoj se učešće žena smatra potpuno "neprirodnim"⁹⁶⁶. Žene, na liniji navedenog, izražavaju mišljenje da prilikom pokazivanja inicijative ulaksa u forme političkog djelovanja i života, politička sredina pokazuje neljubaznost i neprijateljsku nastrojenost.⁹⁶⁷

Naime, iako žene čine više od polovine svjetske populacije, one još uvijek ne predstavljaju polovinu predstavnica u parlamentarnim domovima. Komparacije radi, Međunarodna parlamentarna unija je 2013. godine objavila da žene čine 20,9% parlamentaraca širom svijeta, a ove godine, odnosno 1. januara 2024. godine, činile su 26,9%. U 52 zemlje koje su održale parlamentarne izbore 2023. godine, žene su činile 27,6% izabranih ili imenovanih poslanica što predstavlja poboljšanje od 1,4% u poređenju sa prethodnim izborima u tim istim zemljama.⁹⁶⁸ U ovom izvještaju Međunarodne parlamentarne unije, prepoznaje se da su parlamenti i politika oduvijek bili prostori oblikovani po osnovu roda i da su žene nedovoljno zastupljene na vodećim pozicijama. Uprkos naporima u ovom području, napredak nije linearan, a sve veći broj država odstupa od vizije ravnopravnosti i jača otpor prema ženskom liderstvu. Izvještaj ističe i primjetan porast nasilja prema ženama u politici, kao i sve češća odstupanja žena iz politike.⁹⁶⁹

Prema različitim autorkama i autorima, ovakvi ishodi rezultat su institucionalnog okruženja, predrasuda i međusobnog uticaja faktora ponude i potražnje.⁹⁷⁰ Sa

⁹⁶⁵ Chrystal L. Hoyt, "Women, men, and leadership: Exploring the gender gap at the top", *Social and Personality Psychology Compass*, 4(7), 2010, 484-498.

⁹⁶⁶ Smiljana Leinert Novosel, "Politička participacija žena u doba tranzicije", *Vlast bez žena ili dugi mrak*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997, str. 18.

⁹⁶⁷ Nadezhda Shvedova, *Ibid*, str 33.

⁹⁶⁸ Inter - Parliamentary Union, *Women in parliament in 2023, The year in review*.

⁹⁶⁹ *Ibid*.

⁹⁷⁰ Gretchen Bauer, "Let there be a balance: Women in African parliaments", *Political Studies Review*, 10, 2012, 370-384;

Arme Marie Goez, Shireen Hussim (ur.), *No Shortcuts to Power: African Women in Politics and Policy Making*, London: Zed Books, 2013;

Mona Lena Krook, "Candidate gender quotas", u Gell, J., Palley, L. (ur.), *Women and Politics around the World: A Comparative History and Survey*, Oxford: ABC-CLIO, 2009, 87-97;

Mona Lena Krook, *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform Worldwide*, New York: Oxford University Press, 2009.

Mona Lena Krook, "Why are fewer women than men elected? Gender and the dynamics of candidate selection", *Political Studies Review*, 8, 2010, 155-68;

Mona Lena Krook, Sarah Childs (ur.), *Women, Gender, and Politics: A Reader*, New York: Oxford University Press, 2010;

Joni Lovenduski, *Feminizing Politics*, Cambridge: Polity, 2005;

Pippa Norris, Joni Lovenduski, "Puzzles in political recruitment", u Mona Lena Krook, Sarah Childs (ur.), *Women, Gender, and Politics: A Reader*, New York: Oxford University Press, 2010, 135-40.

razlogom se vjeruje da je uticaj rodnih stereotipa na podobnost političara/ki od izrazitog značaja za ovu oblast,⁹⁷¹ jer činjenice ukazuju na to da, uprkos izražavanju egalitarnih stavova, i žene i muškarci preferiraju muške lidere u odnosu na ženske⁹⁷², pa su žene nedovoljno zastupljene na svim pozicijama autoriteta⁹⁷³. Osim toga, sa širokom upotrebom modernih tehnologija, politički diskurs se sve više premješta izvan tradicionalnog prostora, poput skupština ili mitinga, u digitalnu sferu što, sa jedne strane, omogućava političarima/kama direktniju komunikaciju sa biračkim tijelom ali i, sa druge strane, pogodno tlo za govor mržnje o kojem je prethodno bilo riječi u ovom istraživanju.⁹⁷⁴ Ovo predstavlja ozbiljnu vrstu mizoginije koja poprima posebne razmjere u sajber prostoru, a prema Pettersson i Inari, može uticati i na proces oblikovanja mišljenja javnog mijenja, te podstaći populizam i negativno oblikovati politički diskurs.⁹⁷⁵ Ovaj oblik onlajn mizoginije se, stoga, može smatrati i reakcijom na ulazak žena u političku arenu kojom su prethodno dominirali muškarci, što može predstavljati značajnu prijetnju i ovako slaboj zastupljenosti žena u politici.⁹⁷⁶ Postojeća istraživanja, naime, svjedoče da političarke, uz već postojeće tradicionalne prepreke za ulazak u političku arenu, dodatno trpe i online nasilje i to

⁹⁷¹ Pogledati: Kathleen Dolan, "The Impact of Gender Stereotyped Evaluations on Support for Women Candidates", *Political Behavior* 32(1), 2010, 69-88;

Leonie Huddy, Naida Terkildsen, "Gender Stereotypes and the Perception of Male and Female Candidates", *American Journal of Political Science* 37(1), 1993, 119-147.

⁹⁷² Laurie Rudman, Stephen Kilian, "Implicit and Explicit Attitudes Toward Female Authority", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 2000, 1315-1328;

Kim M. Elssner, Janet Lever, "Does gender bias against female leaders persist? Quantitative and qualitative data from a large-scale survey", *Human Relations* 64(12), 2011, 1555-1578.

⁹⁷³ Erik Olin Wright, Jameson Baxter, Gunn Elisabeth Birkeland, "The Gender Gap in Workplace Authority: A Cross-National Study", *American Sociological Review* 60(3), 1995, 407-435;

Johanna Danmich, Hans-Peter Blossfeld, "Women's disadvantage in holding supervisory positions: Variations among European countries and the role of horizontal gender segregation", *Acta Sociologica* 60(3), 2017, 262-282.

⁹⁷⁴ Pogledati: Reveilhao Maad, Davide Moeseli, "The Impact of Social Media Use for Elected Parliamentarians: Evidence from Politicians' Use of Twitter During the Last Two Swiss Legislatures", *Swiss Political Science Review* 29, 2023, 196-119;

Alice Tostodinnama, Eugenia Nissi, Annalisa Sarra, Lara Fontanella, "Thirty Years of Research into Hate Speech: Topics of Interest and Their Evolution", *Scientometrics* 126 no. 1, 157-79, 2021.

⁹⁷⁵ Katarina Pettersson, Sakki Inari, "'You Truly Are the Worst Kind of Racist!': Argumentation and Polarization in Online Discussions around Gender and Radical-Right Populism", *British Journal of Social Psychology* 62, no. 1, 119-35, 2023.

⁹⁷⁶ Emma Jane, *Misogyny Online: A Short (and British) History*, SAGE Publications, 2016;

Alessia Tranchesi, Lisa Sugliani, "'I Don't Hate All Women, Just Those Stuck-Up Bitches': How Incels and Mainstream Pornography Speak the Same Extreme Language of Misogyny", *Violence Against Women* 27, no. 14, 2021;

Karolina Koc-Michalska, Anya Schiffrin, Anantaria Lopez, Shelley Boulamine, Bruce Bimber, "From Online Political Posting to Mansplaining: The Gender Gap and Social Media in Political Discussion", *Social Science Computer Review* 39, no. 2, 2021;

Rosalyn Southern, Emily Hammer, "Othering Political Women: Online Misogyny, Racism and Ableism Towards Women in Public Life", *Palgrave Studies in Cybercrime and Cybersecurity*, Springer International Publishing, 187-210, 2019.

zbog svog pola,⁹⁷⁷ i to najčešće u kontekstu seksističkih i mizoginih uvreda usmjerenih na njihov izgled ili karakter, čime se one seksualno objektivizuju ili omalovažavaju.⁹⁷⁸

4.5.2. IZBORNE KVOTE KAO EKSPlicitNE MJERE USMJERENE NA RODNU DISKRIMINACIJU U POLITICI

Jedan od najrasprostranjenijih metoda usmjerenih ka ispravljanju rodne diskriminacije u politici predstavljaju izborne rodne kvote,⁹⁷⁹ koje su "možda bile najradikalnija reforma o kojoj se najintenzivnije raspravljalo u oblasti rodne ravnopravnosti"⁹⁸⁰. Feminističke diskusije se, stoga, često bave njihovom učinkovitošću i sposobnosti da ostvare pravičnu rodnu ravnotežu u parlamentarnim domovima. U suštini, proučavajući izborne reforme zaključuje se da rodne kvote predstavljaju najrasprostranjenije izborne reforme imajući u vidu da je preko 130 zemalja izmijenilo svoje ustave u ovom pogledu.⁹⁸¹ Nema dileme da izborne kvote imaju značajan uticaj na strategije političkih partija, zakonodavno ponašanje, javno mnjenje i političko angažovanje i obrazovanje žena,⁹⁸² međutim, njihovo uvođenje rijetko mijenja krajnje ishode politika.⁹⁸³

⁹⁷⁷ Pogledati: Ludovic Rheault, Erica Rayment, Andrea Musulan, "Politicians in the Line of Fire: Incivility and the Treatment of Women on Social Media", *Research & Politics* 6, no. 1, 2019; Stephen Ward, Liam McLoughlin, "Tuds, Traitors and Tossers: the abuse of UK MPs via Twitter", *The Journal of Legislative Studies*, 26:1, 47-73, 2020;

Sarah Sobieraj, *Credible Threat: Attacks against Women Online and the Future of Democracy*, Oxford University Press, 2021.

⁹⁷⁸ IT for Change, *Profitable Provocations: A Twitter-Based Study of Abuse and Misogynistic Trolling Directed at Indian Women in Public-Political Life | IT for Change*, 2022, dostupno na:

<https://itforchange.net/sites/default/files/2133/ITC-Twitter-Report-Profitable-Provocations.pdf> (16.12.2024. godine)

⁹⁷⁹ Fernando Ferreira, Joseph Gyourko, "Does gender matter for political leadership? The case of US mayors", *Journal of Public Economics*, 112, 24-39, 2014;

Tricia Gray, "Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile", *Bulletin of Latin American Research*, 22(1), 52-78, 2003;

Lori Beaman, Esther Duflo, Rohini Pande, Potia Topalova, "Female leadership raises aspirations and educational attainment for girls: A policy experiment in India", *Science*, 335(6068), 582-586, 2012.

⁹⁸⁰ Par Zetterberg, "Do gender quotas foster women's political engagement? Lessons from Latin America", *Political Research Quarterly*, 62(4), 715-730, 2009, str. 715.

⁹⁸¹ *Quota Adoption and Reform Over Time (QAROT)*, 1947-2015.

⁹⁸² Susan Franceschet, Jennifer Piscopo, "Equality, democracy, and the broadening and deepening of gender quotas", *Politics & Gender*, 9(3), 310-316, 2013;

Melanie Hughes, Pamela Paxton, Mona Lena Krook, "Gender quotas for legislatures and corporate boards", *Annual Review of Sociology*, 43, 331-352, 2017.

⁹⁸³ Claire Devlin, Elgie Robert Elgie, "The Effect of Increased Representation in Parliament: The Case of Rwanda", *Parliamentary Affairs* 61 (2), 237-254, 2008;

Susan Franceschet, Jennifer M. Piscopo, "Gender Quotas and Women's Substantive Representation: Lessons from Argentina", *Politics & Gender* 4 (3), 393-425, 2008.

Feministkinje, s tim u vezi, imaju različita mišljenja o svrsishodnosti uvođenja kvota, što se odražava u kontroverzi oko njihove efikasnosti i uticaja. Iako kvote mogu biti korisne za postizanje ravnoteže u političkoj reprezentaciji žena, postoje oprečna gledišta među feministkinjama koje dovode u pitanje njihov stvarni doprinos rodnoj ravnopravnosti, odnosno da li one zaista doprinose postizanju rodne ravnopravnosti u društvu ili ne.⁹⁸⁴ Sa jedne strane, naime, kvote su viđenje kao nužan alat za prevazilaženje prepreka koje ženama onemogućavaju ravnopravno političko učešće, dok se, sa druge strane, kvote posmatraju kao alat kojim se narušavaju principi jednakih šansi i liberalne demokratije. Protivnici/e kvota tvrde da one devaluiraju dostignuća žena i favorizuju rod nad kvalifikacijama, dok zagovornici/e ističu da kvote kompenzuju sistemske prepreke, povećavaju zastupljenost žena i doprinose demokratizaciji i društvenom napretku.⁹⁸⁵ Dok jedni tvrde da su kvote uspješne jer su postigle svoj cilj koji predstavlja povećanje broja žena na funkcijama, drugi tvrde da bi se moglo govoriti o njihovoj uspješnosti, one moraju poremetiti rodne institucionalne obrasce.⁹⁸⁶ Ako se za primjer uzme podatak da su, prije donošenja Pekinške deklaracije, samo četiri zemlje usvojile rodne kvote, a 25 godina nakon donošenja sve države članice usvojile su zakonodavna rješenja kojima se osigurava političko učešće žena i da su kvote svakako uticale na povećanje broja žena u parlamentarnim domovima,⁹⁸⁷ ne može se, u svakom slučaju, o izbornim rodnim

⁹⁸⁴ Pogledati: Anne Phillips, *The Politics of Presence*, Oxford: Clarendon, 1995;

Gihan Aboud-Zeid, "The Arab Region: Women's access to the decision-making process across the Arab Nation", u Dahlerup D. (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 168-93, 2006, str. 186 - 188;

Sarah Childs, *Women and British Party Politics: Descriptive, Substantive and Symbolic Representation*, London: Routledge, 2008, str. 81;

Drude Dahlerup, Lenita Freidenvall, "Quotas as a 'fast track' to equal representation for women", *International Feminist Journal of Politics*, 7 (1), 1-22, 2005;

Melance Thomas, Marc Bodet, "Sacrificial lambs, women candidates, and district competitiveness in Canada", *Electoral Studies*, 32(1), 153-166, 2013;

Aili M. Tripp, Dior Konate, Colleen Lowe-Morna, "Sub-Saharan Africa: On the fast track to women's political representation", u Dahlerup D. (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 112-37, 2006;

Drude Dahlerup (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 2006;

Maciej Górecki, Paulina Kukulowicz, "Gender quotas, candidate background and the election of women: A paradox of gender quotas in open-list proportional representation systems", *Electoral Studies*, 36(1), 65-80, 2014;

Berta Esteve-Volant, Manuel Hagues, "Are women pawns in the political game? Evidence from elections to the Spanish Senate", *Journal of Public Economics*, 96(3-4), 387-399, 2012;

Rainbow Murray, "The power of sex and incumbency: A longitudinal study of electoral performance in France", *Party Politics*, 14(5), 539-554, 2008.

⁹⁸⁵ Pogledati: Hanse Daheour, Drude Dahlerup, "Sustainable representation of women through gender quotas: A decade's experience in Morocco", *Women's Studies International Forum Vol. 41*, 132-142, 2013.

⁹⁸⁶ Amanda Clayton, Pär Zetterberg, "Quota Shocks: The Budgetary Implications of Electoral Gender Quotas Worldwide", *Journal of Politics* 80(3), 916-32, 2018.

Mary K. Nugent, Mary, Mona Lena Krook, "All-Women Shortlists: Myths and Realities", *Parliamentary Affairs* 69(1), 115-35, 2016.

⁹⁸⁷ UN Women, *Synthesis Report on the Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action*, dostupno na:

kvotama govoriti kao o kozmetičkom alatu.⁹⁸⁸ I pored toga, prihvatanje legitimnosti kvota vrlo često prati otpor i to ne samo od elitnih muških grupa, već i od strane žena.⁹⁸⁹

Gray tvrdi da su legislativna rješenja odigrala enormnu ulogu jer su ona upravo stvorila mogućnost da se žene kandiduju i postanu liderke, pa se zakonodavstva prepoznaju kao važan fundament pristupa ženama politici.⁹⁹⁰ Učešće žena u politici, međutim, nije samo važno zbog demokratskog sistema, već ima i ključnu ulogu u donošenju zakona i politika koje koriste društvu u cijelini, a ujedno i potencijalno utiču na manevarski prostor i uspjeh žena u parlamentarnim tijelima. Mnogi autori i autorke, stoga, smatraju da je uključivanje žena u političko odlučivanje ključno za poboljšanje blagostanja i zdravlja žena i djece⁹⁹¹, efikasnost kreiranja zakona i politika koje će biti prilagođeni ženama⁹⁹², kao i višim nivoima prehrambene sigurnosti.⁹⁹³ Posebno se, u tom pogledu, ističu studije koje su sprovedene u razvijenim zemljama i koje pokazuju da povećanje broja žena u zakonodavstvu vodi ka prioritizaciji zdravlja, kao i povećanja izdvajanja za socijalnu politiku i smanjenju siromaštva,⁹⁹⁴ što ukazuje da su žene u liderstvu značajno uticale na zakonodavstva koje su u srcu rada liderki u politici.⁹⁹⁵ Uz to, političarke služe kao uzori djevojčicama jer podižu obrazovne

https://africa.unwomen.org/sites/default/files/FielD%20Office%20Africa/Attachments/Publications/2011/Synthesis%20Report%20on%20the%20Implementation%20of%20the%20BDPFA_Webpage.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

UN Women, Women's Rights in Review 25 years after Beijing, dostupno na:

<https://www.unwomen.org/sites/default/Files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-equality-Women's-rights-in-review-en.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁹⁸⁸ Pogledati različite stavove: Tricia Gray, "Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile", *Bulletin of Latin American Research*, 22(1), 52-78, 2003;

Drude Dahlerup, Lenita Freidenvall, "Judging gender quotas: predictions and results", *Policy & Politics*, 38(3), 407-425, 2010.

⁹⁸⁹ Petra Meier, "A Gender Gap Not Closed by Quotas: The Renegotiation of the Public Sphere", *International Feminist Journal of Politics* 10 (3), 329-347, 2008;

Arne Maria Holli, Eeva Luhtakallio, Eeva Raevaara, "Quota Trouble: Talking about Gender Quotas in Finnish Local Politics", *International Feminist Journal of Politics* 8 (2), 169-193, 2006.

⁹⁹⁰ Tricia Gray, "Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile", 2003.

⁹⁹¹ Rachel Heath, Seema Jayachandran, "The Causes and Consequences of Increased Female Education and Labor Force Participation in Developing Countries", *Working Paper Series, National Bureau of Economic Research*, 2016;

Raphaël Bruce, Alexandros Cavgias, Luis Meloni, Mario Remigio, "Under Pressure: Women's Leadership during the COVID-19 Crisis", *Journal of Development Economics* 154, 2022.

⁹⁹² Magdalena Delaport, Francisco Pino, "Female Political Representation and Violence Against Women: Evidence from Brazil", *SSRN Electronic Journal*, 2022.

⁹⁹³ Janna Visser, James Wang, "Women's Dual Centrality in Food Security Solutions: The Need for a Stronger Gender Lens in Food Systems Transformation", *Current Research in Environmental Sustainability* 3, 2021.

⁹⁹⁴ Liam Swiss, Katheloen Fallon, Giovanni Burgos, "Does critical mass matter? Women's political representation and child health in developing countries", *Social Forces*, 91(2), 531-558, 2012, str. 531.

⁹⁹⁵ Tricia Gray, "Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile", 2003.

aspiracije i osiguravaju širu demokratsku zastupljenost.⁹⁹⁶ Prisustvo političarki kao rezultat kvota, dakle, može snažno uticati na slabljenje rodni stereotipa i predrasuda prema učinku žena na rukovodećim pozicijama.⁹⁹⁷ Barnes i Holman u svom istraživanju ukazuju da povećanje zastupljenosti žena i usvajanje zakonskih rodni kvota utiču na lakše erodiranje tradicionalnih puteva do moći i doprinose povećanju zakonodavne raznolikosti, pa se usvajanje rodni kvota prepoznaje kao alat za preoblikovanje taktike regrutovanja političkih stranaka i širenje mreže iz koje se žene privlače.⁹⁹⁸

4.5.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR

Na međunarodnom planu postoji određen broj dokumenata za obezbjeđivanje ravnopravnosti i političku participaciju žena, uglavnom na nivou Ujedinjenih nacija koje su preuzele prve korake u ovom pravcu i ustanovile princip jednakosti žena i muškaraca, kao i zabranu diskriminacije u Povelji i Univerzalnoj deklaraciji. U pogledu političke participacije žena, od značaja su Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima koji obavezuje države članice da obezbijede jednako uživanje građanskih i političkih prava za žene i muškarce i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima kojim se stvaraju obaveze za države članice da garantuju da će se sva prava garantovana ovim paktovima ostvarivati bez diskriminacije. Prvi dokument u ovom području koji se cjelokupnom svojom materijom bavi političkim pravima žena predstavlja Konvencija o političkim pravima žena kojom se afirmiše pravo žena da biraju i da budu birane na javne dužnosti i da uživaju politička prava koja su, po pravilu, u istorijskom kontinuitetu pripadala muškarcima.

Osim prethodno pomenutog pravnog okvira na nivou Ujedinjenih nacija, ističu se i članovi 7 i 8 CEDAW konvencije kojima se nalaže državama članicama obaveza da preduzmu mjere za eliminaciju diskriminacije žena u političkom i javnom životu. CEDAW komitet, takođe, u svojoj Opštoj preporuci br. 23 iz 1977. godine prepoznaje političku participaciju žena kao ljučnu za ostvarivanje ravnopravnosti i poziva države da razvijaju zakone koji će omogućiti ženama da imaju jednak pristup svim nivoima političke moći. Osim toga, Pekinška deklaracija se u dijelu G bavi pitanjem žena i moći i pruža okvir za unaprijeđenje učestća žena u javnim organima za donošenje

⁹⁹⁶ Raghavendra Chattopadhyay, Esther Duflo, "Women as Policy Makers: Evidence from a Randomized Policy Experiment in India", *Econometrica* 72, no. 3, 1409–43, 2004.

⁹⁹⁷ Lori Beaman, Esther Duflo, Rohini Pande, Petia Topalova, "Female leadership raises aspirations and educational attainment for girls: A policy experiment in India", *Science*, 335(6068), 582–586, 2012.

⁹⁹⁸ Tiffany Barnes, Mirya Holman, "Gender Quotas, Women's Representation, and Legislative Diversity", *The Journal of Politics*, volume 82, number 4, 2020.

odluka, te poziva na pozitivnu akciju i implementaciju mjera koje povećavaju zastupljenost žena na javnih funkcijama. Osim vlada, Pekinška deklaracija, takođe, poziva i političke stranke da teže ka postizanju rodne ravnoteže na svojim listama i razmotre prilagođavanje struktura stranaka kako bi se eliminisale prepreke koje ženama onemogućavaju kandidovanje. S tim u vezi, Pekinška deklaracija ima važnu ulogu u proučavanju rodni kvota, jer se upravo njome pokrenula globalna promjena u uključivanju žena u politiku.

Mnogi autori i autorke smatraju da je ovo bila važna prekretnica nakon koje su mnoge zemlje širom svijeta počele da prilagođavaju svoje strukture u pogledu postizanja rodne ravnopravnosti u javnoj administraciji i zakonodavnim tijelima.⁹⁹⁹ Na Konferenciji Ujedinjenih nacija iz 1995. godine, čak 100 država članica se opredijelilo za uvođenje rodni kvota u politici, pa se u literaturi ističe da su one preduzele snažnu i jedinstvenu inicijativu kojom su se države članice podsticale da obezbijede minimum 30% žena na izabranim pozicijama.¹⁰⁰⁰ U novije vrijeme, važni su i Ciljevi održivog razvoja 2030, odnosno cilj 5.1. koji poziva na eliminaciju diskriminacije prema ženama i djevojčicama, dok cilj 5.5. traži efektivno i jednako učešće žena na svim nivoima donošenja odluka u javnoj sferi, sa osvrtom na političku participaciju i moć žena u ovom području.

4.5.4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

Evropski sud za ljudska prava istakao je važnost demokratije i unaprjeđenja rodne ravnopravnosti u državama članicama Savjeta Evrope u slučaju *Staatkundig Gereformeerde Partij v Netherlands*¹⁰⁰¹. Naime, podnosilac predstavke u ovom slučaju bila je Reformisana protestantska stranka (Staatkundig Gereformeerde Partij - SGP), politička stranka u Holandiji, osnovana 1918. godina sa sjedištem u Donjem domu holandskog parlamenta od 1922. godine. Ova stranka je ukorijenjena u holandskom reformisanom protestantizmu i zasniva svoja načela na Bibliji i trojstvu. Vjeruje u apsolutni autoritet Božije Riječi nad svim područjima društvenog života. Ova stranka, nadalje, smatra da muškarci i žene imaju različite uloge u društvu, pri čemu su muškarci na čelu žena. Shodno tome, žene ne bi trebale imati pravo na javnu funkciju. Grupa nevladinih organizacija podnijela je tužbe protiv ove stranke i države, tvrdeći da strankina rodna politika krši osnovna prava na jednak tretman i političko

⁹⁹⁹ AiH Mai Tripp, Alice Kang, "The global impact of quotas: On the fast track to increased female legislative representation", *Comparative Political Studies*, 41(3), 338-361, 2008.

¹⁰⁰⁰ Melanie Hughes, Mona Lena Krook, Pamela Paxton, "Transnational women's activism and the global diffusion of gender quotas", *International Studies Quarterly*, 59(2), 357-372, 2015.

¹⁰⁰¹ *Staatkundig Gereformeerde Partij v Netherlands*, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i%3D%22itmsid%22%3F%2D001-132340%22> (pristupljeno 16.12.2024 godine)

učešće žena. U pogledu presuda domaćih sudova, Regionalni sud je prvobitno utvrdio da tužiocima nemaju punopravnu sposobnost. Međutim, Apelacioni i Vrhovni sud kasnije su presudili da država mora da preduzme mjere kako bi osigurala da ova stranka omogućiti ženama da se kandiduju na izborima, navodeći kršenje međunarodnih ugovora i holandskog ustava.

Stranka SGP je navela kršenje članova 9, 10 i 11 Evropske konvencije o ljudskim pravima, tvrdeći da mu se presudom Vrhovnog suda lišilo pravo na slobodu vjeroispovijesti, izražavanja i udruživanja. U razmatranju ovog slučaja, Sud je utvrdio da je bilo miješanja u prava stranke SGP, ali je naglasio i da je takvo miješanje težilo legitimnom cilju zaštite prava drugih. U tom pogledu, Sud je zauzeo stanovište da je stav stranke SGP o podobnosti žena za javne funkcije neprihvatljiv, čak i ako je zasnovan na duboko ukorijenjenim vjerskim uvjerenjima. Iz ovih razloga, Sud je jednoglasno proglasio predstavku neprihvatljivom.

Povodom sankcija u pogledu nepoštovanja izbornih kvota, svoj stav je zauzeo i Evropski sud za ljudska prava, koji je u slučaju *Zevnik i drugi protiv Slovenije*¹⁰⁰², ukazao da je postupak odbacivanja izbornih lista opravdan i proporcionalan, posebno u pogledu ostvarivanja ravnoteže polova u političkim izborima. Naime, podnosioci predstavke su se žalili zbog odbacivanja njihovih lista kandidata i kandidatkinja zbog neispunjavanja kvote za zastupljenost žena (35%). Oni su tvrdili da pravilo o kvotama nije dovoljno jasno definisano i da je sankcija bila nesrazmjerna, jer je cijela lista kandidata odbijena umjesto da se ispravi samo pojedinačni nedostatak. Sud se pozvao na član 3 Protokola 1 Konvencije, koji garantuje pravo na slobodne izbore, ističući da države članice imaju široku slobodu u oblikovanju svojih izbornih sistema, ali da takve mjere moraju biti proporcionalne i opravdane. Sud je konstatovao da su nacionalni sudovi pravilno interpretirali zakon i da su pravila o kvotama bila dovoljno jasna, te da je bilo jasno da bi nepoštovanje tih pravila dovelo do odbacivanja cjelokupnih lista kandidata. U tom pogledu, Sud je istakao da su pravila o kvotama neophodna za ostvarivanje ravnoteže između polova kroz veću zastupljenost žena u politici, pa je utvrđeno da je odbacivanje liste zbog nepoštovanja kvota bilo proporcionalno tom cilju jer su domaći sudovi utvrdili da je politička stranka u pitanju bila odgovorna za nesprovođenje tih pravila.

¹⁰⁰² *Zevnik i drugi protiv Slovenije*, dostupno na:

[https://hudoc.echr.coe.int/eng?i={%22itemid%22:\[%22001-199209%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng?i={%22itemid%22:[%22001-199209%22]}) (pristupljeno 16.12.2024. godine)

4.5.5. PRIMJERI LEGISLATIVNIH RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE: PREGLED IZBORNIH KVOTA

Tabela 3: Zastupljenost žena u parlamentarnim tijelima nakon izbora 2023. godine u različitim zemljama¹⁰⁰³

No.	Country	Total seats	Total women	% women	Quota
1	Qatar	470	102	15.3	No
2	United Arab Emirates	40	20	10.0	Yes**
3	Andorra	28	13	46.4	Yes*
4	Poland	260	92	40.0	No
5	Morocco	34	11	45.0	No
6	New Zealand	123	58	45.5	Yes*
7	Spain	254	155	44.1	Yes***
8	Argentina	252	111	43.2	Yes***
9	Ecuador	132	58	43.1	Yes**
10	Netherlands	149	65	40.2	Yes*
11	Switzerland	200	77	38.5	Yes*
12	Serbia	250	85	38.0	Yes**
13	Togo-Lomé	65	22	33.8	Yes**
14	Zimbabwe	279	94	30.1	Yes***
15	Luxembourg	60	18	30.0	Yes***
16	Estonia	101	30	29.7	No
17	Poland	460	135	29.3	Yes***
18	Sierra Leone	148	42	28.2	Yes**
19	China	2972	890	26.5	Yes**
20	Benin	108	28	25.7	Yes***
21	Tajikistan	125	32	25.6	No
22	Gabon	98	24	24.5	Yes**
23	Bulgaria	240	58	24.2	Yes*
24	Mauritania	178	41	23.2	Yes**
25	Uzbekistan	65	15	23.1	Yes**
26	Croatia	200	46	23.0	Yes***
27	Paraguay	80	18	22.5	Yes***
28	Slovakia	150	33	22.0	Yes*
29	Egypt	74	16	21.6	Yes**
30	Montenegro	81	17	21.0	Yes**
31	Guatemala	180	32	20.0	Yes*
32	Turkey	660	136	16.0	Yes*
33	Thailand	300	46	15.2	Yes*
34	Kazakhstan	98	15	15.4	Yes**
35	Tunisia	154	25	16.2	No
36	Minors (Federated States of)	14	2	14.3	No
37	Democratic Republic of the Congo	472	61	12.9	No
38	Marshall Islands	33	4	12.1	No
39	Liberia	72	8	11.0	Yes***
40	Comoros	125	12	10.4	No
41	Guinea-Bissau	102	10	9.8	Yes**
42	Brunei Darussalam	34	3	8.8	No
43	Antigua and Barbuda	18	1	5.6	No
44	Nigeria	355	14	3.9	No
45	Kuwait	65	2	3.1	No
46	Oman	90	0	0.0	No

¹⁰⁰³ Preuzeto od: Inter-Parliamentary Union, *Women in parliament in 2023. The year in review*, str. 9

I pored različitih stanovišta, oblika i obima, kvote su postale standard i važan alat u mnogim zemljama današnjice. Međunarodna parlamentarna unija napravila je presjek stanja koji prikazuje udio žena u nacionalnim parlamentima shodno izborima 2023. godine, kao i koliko zemalja ima utvrđene izborne kvote. S tim u vezi, Crna Gora se nalazi na 30. mjestu, sa 81 mjestom u parlamentu, od kojih je 17 mjesta pripadalo ženama, odnosno 21%. Zabilježeno je da Crna Gora koristi izborne kvote označene sa "***", što upućuje na postojanje zakonski obavezujućih kvota koje regulišu učešće žena. Međutim, i pored tih kvota, procenat žena u parlamentu je nizak, što sugerise da same kvote nisu dovoljne ili nisu optimalno implementirane kako bi doprinijele značajnom povećanju zastupljenosti žena u parlamentu. Upoređujući Crnu Goru sa zemljama poput Kube (55.7% žena, bez kvota) ili Ruande (63.8%, sa kvotama), jasno je da kvote same po sebi nisu jedini faktor koji utiče na političku zastupljenost žena.¹⁰⁰⁴

Dodatni faktori, svakako, uključuju političku kulturu, društvene norme i efektivnost sprovođenja kvota o čemu je prilično diskutovano u feminističkoj literaturi. Zemlje sa visokim procentom žena u parlamentu i kvotama (npr. Španija i Finska) pokazuju da kvote, ipak, mogu biti uspješne u kombinaciji sa podrškom u vidu političkih i društvenih politika koje podstiču rodnu ravnopravnost. S druge strane, zemlje poput Monaka (45.8%, bez kvota) dokazuju da je moguće postići značajnu zastupljenost žena i bez formalnih kvota, uz povoljnu političku klimu. Nordijske zemlje, kao što su Švedska, Norveška i Danska, pružaju odličan primjer kako društvena kultura može doprinijeti visokom udjelu žena u političkom životu. Iako ove zemlje nisu uvele obavezne kvote, one su implementirale razne strategije, kao što su javna edukacija i rodno senzitivni politički programi, koji podstiču žensko učešće. Zakonodavni okvir u ovim zemljama takođe uključuje pozitivne mere koje favorizuju žene u kandidatskim procesima, što je učinilo da ove zemlje često prednjače u političkoj ravnoteži.¹⁰⁰⁵

Evropski institut za rodnu ravnopravnost izdvaja Španiju kao primjer dobre prakse, koja je 2007. godine usvojila zakon¹⁰⁰⁶ koji obavezuje političke stranke da na svakoj izbornoj listi imaju najmanje 40%, odnosno najviše 60% kandidatkinja i

¹⁰⁰⁴ Pogledati mjesečni tabelarni prikaz Međunarodne parlamentarne unije, dostupno na:

https://data.ipu.org/women-ranking?date_month=12&date_year=2024 (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹⁰⁰⁵ Pogledati uporedna rješenja u: Catherine Seistad, Patricia Galsdon, Heike Mensi-Klarbach (ur.), *Gender Diversity in the Boardroom, Volume 2: Multiple Approaches Beyond Quotas*, Palgrave Macmillan, 2017; Mona Lena Krook, *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection, Reform Worldwide*, Oxford University Press, 2009;

¹⁰⁰⁶ La ley española de igualdad de género (Ley Orgánica 3/2007 de 22 de marzo de 2007), dostupno na: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-6115> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

kandidata svakog pola, pri čemu ovaj procenat mora biti ispoštovan na svakoj listi i unutar svakih pet pozicija na listi. Ovakvo zakonodavno rješenje, stoga, predstavlja kvotu od 40% žena, a posebno je značajan jer uvodi efikasne sankcije u slučaju ukoliko izborne liste ne ispunjavaju zahtjev kvote. Ovakvo rješenje je veoma važno za one izborne sisteme sa zatvorenim i blokiranim partijskim listama, kakav je crnogorski. Institut, dalje, navodi da usvajanje ovog zakona nije zahtijevalo izmjene ustava, što bi bio komplikovan proces, te da uvođenje ovih kvota bilo u potpunosti u skladu sa javnim mjenjem jer je prije usvajanja ovog zakona 58% muškaraca i 75% žena u Španiji podržalo uvođenje obaveznih izbornih kvota za žene.¹⁰⁰⁷

4.5.6. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Kvota su, jasno, postale važan politički alat za povećanje pristupa žena tijelima za donošenje odluka. Kako je prikazano u ovom poglavlju, do uvođenja kvota došlo se jakim uticajem međunarodnih organizacija, sa posebnim akcentom na CEDAW konvenciju i Pekinšku platformu za akciju kojima su izborne kvote jasno definisane kao alati za obezbjeđivanje ženske reprezentacije na političkim mjestima. U teorijskom prikazu jasno je da ne postoji saglasje u ovom području. Istaknuti su, zato, argumenti za i argumenti protiv kvota, o čemu postoji jasna podjela među istraživačima i istraživačicama u pogledu stanovišta o potrebi uvođenja i efikasnosti izbornih kvota za žene. Primjeri iz prakse ukazuju da kvote najčešće utiču na povećanje zastupljenosti žena na pozicijama političkih odlučivanja, međutim, jako je važno da se pravilno implementiraju da bi bile efikasne. Ključni su kriterijumi, stoga, način postavljanja i sprovođenja kvota, odnosno da žene moraju biti postavljene na izborne pozicije na stranačkoj listi u odgovarajućem redosljedu, a ne zakopane na dnu liste sa malim izgledima da budu izabrane, te da nepoštovanje zakonskih odredbi kojima se propisuje obaveza ispunjavanja izbornih kvota sa sobom nosi sankcije za nepoštovanje koje će shodno da budu primjenjivane. U svakom slučaju, iako izborne kvote nisu alat kojim se mogu razbiti sve prepreke sa kojima se žene suočavaju u pogledu političke zastupljenosti, one ipak predstavljaju važno oruđe u ukupnoj borbi za što veću zastupljenost žena i njihove učešće u političkom životu.

¹⁰⁰⁷ Više o tome:

https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/good-practices/electoral-quotas-work?language_content_entity=en&utm_source=chatgpt.com (pristupljeno 16.12.2024. godine)

4.6. ŽENSKA PRAVA, ŽIVOTNA SREDINA I KLIMATSKE PROMJENE¹⁰⁰⁸

4.6.1. KLIMATSKE PROMJENE KAO NAJVEĆI IZAZOV SAVREMENOG DRUŠTVA

Klimatske promjene i zaštita životne sredine su nesumnjivo jedno od gorućih globalnih pitanja u savremenom svijetu koje predstavlja istovremeno i "najveći moralni izazov našeg vremena".¹⁰⁰⁹ Veliki dio toga proizilazi iz sve većeg broja prirodnih katastrofa, dokumentovanih slučajeva degradacije životne sredine i sve veće svijesti i zabrinutosti ljudi zbog ovog eskalirajućeg problema.¹⁰¹⁰ Klimatske promjene pogoršavaju rizike i posljedice katastrofa širom svijeta tako što povećavaju učestalost i intenzitet vremenskih i klimatskih nepogoda, čime dodatno povećavaju ranjivost zajednica na ove opasnosti.¹⁰¹¹

Svjetska zdravstvena organizacija naglašava da klimatske promjene predstavljaju najveću prijetnju zdravlju čovječanstva kroz zagađenje vazduha, ekstremne vremenske prilike, prisilno raseljavanje zbog ekstremnih uslova, bolesti, nesigurne dostupnosti hrane, a posljedično i kroz razne pritiske na mentalno zdravlje.¹⁰¹² Svake godine faktori iz životne sredine uzrokuju smrt oko 13 miliona ljudi.¹⁰¹³ Istraživanja pokazuju da već 3,6 milijardi ljudi živi u područjima koja su veoma podložna klimatskim promjenama, te da se između 2030. i 2050. godine očekuje da će klimatske promjene uzrokovati oko 250.000 dodatnih smrti godišnje, a direktni troškovi štete po zdravlje procenjuju se na 2 do 4 milijarde američkih dolara godišnje do 2030. godine.¹⁰¹⁴ U tom pogledu, pogođena su različita ljudska prava: pravo na život, pravo na zdravlje, pravo na privatni život, pravo na imovinu, pravo na vodu, pravo na hranu i adekvatan životni standard.¹⁰¹⁵ Ne čudi, stoga, da su ekološka

¹⁰⁰⁸ Ovaj dio doktorskog istraživanja predstavljen je na Međunarodnom naučnom skupu *Novi platforma Crne Gore za Evropsku uniju: 2024 - 2034 - odgovori, digitalizacija i zelena*, pod nazivom "Rodna ravnopravnost i zaštita životne sredine u kontekstu Klimatskih promjena: ljudsko pravo i pravna obaveza država?", Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore, 26 - 27. septembar 2024. godine, i predstavljen kao članak za ovu konferenciju.

¹⁰⁰⁹ Prema Margaret Alston, "Introducing Gender and Climate Change: Research, Policy and Action", u Margaret Alston, Kerri Wittenbury (ur.), *Research, Action and Policy: Addressing the Gendered Impacts of Climate Change*, Springer, 2013, str. 5, citiram: Rudd K (2007) Interview ABC, The World Today, April 27, 2010.

¹⁰¹⁰ Pogledati statističke podatke: <https://www.ncci.mma.gov/access/monitoring/monthly-report/global/202311> (pristupljeno 17.09.2024. godine).

¹⁰¹¹ IPCC, Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2013.

¹⁰¹² Pogledati: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/144781/9789241508186_eng.pdf (pristupljeno 17.09.2024. godine).

¹⁰¹³ Više o tome: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/climate-change/fst-facts-on-climate-and-health.pdf?sfvrsn=157ecd81_5&download=true (pristupljeno 17.09.2024. godine).

¹⁰¹⁴ Više o tome: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health> (pristupljeno 17.09.2024. godine).

¹⁰¹⁵ Alan Boyle, "Climate Change, Sustainable Development, and Human Rights", Markus Kaltenborn, Markus Krajewski, Heike Kuhn (ur.), *Sustainable Development Goals and Human Rights*, str. 172, 171 - 189; Siobhán McInerney-Lankford, Mac Darrow, Lavanya Rajani, "Human Rights and Climate Change", *A Review of the International Legal Dimensions*, Washington DC: The World Bank, 2011, str. 145;

pitanja u centru međunarodne pažnje i debate, pa je naučna zajednica u proteklih nekoliko decenija sve glasija u upozoravanju na posljedice klimatskih promjena i važnosti očuvanja životne sredine, te preduzimanju hitnih koraka ka obezbjeđivanju zdrave životne sredine.¹⁰¹⁶

Klimatske promjene, dakle, nisu samo ekološki problem, niti se dešavaju u vakuumu. One su samo jedan dio niza pojava poput globalizacije, rasta svjetske populacije, sukoba, ekonomske krize i nepredvidivih politika, koje konsekventno dovode do nesigurnosti u vezi sa hranom i vodom širom svijeta,¹⁰¹⁷ pa su od strane nekih autora predstavljane i kao "slon u sobi"¹⁰¹⁸. Kako se, onda, rodna pitanja uklapaju u rasprave o klimatskim promjenama? Kako su rodna ravnopravnost, kao i globalna nejednakost između žena i muškaraca, povezane sa ekološkom krizom tako velikih razmjera kao što su postojeći i potencijalni negativni uticaji klimatskih promjena?¹⁰¹⁹ Klimatske promjene, naime, očigledno stvaraju brojne izazove ali ne samo zbog njihovih uticaja na životnu sredinu, već i zbog ekonomskih i društvenih (ne)prilika koje izazivaju, i to prvenstveno u pogledu nesrazmjernog uticaja na različite grupacije ljudi. Tereti klimatskih promjena očito nisu ravnomjerno raspoređeni, jer djeluju u interakciji sa društvenom dinamikom svakodnevnog života, često pogoršavajući društvene nejednakosti.¹⁰²⁰ Feministički autori i autorke su u više navrata isticale nejednake posljedice klimatskih promjena specifično osjetne u marginalizovanim grupama, sa posebnim implikacijama na rodne, rasne i klasne podjele u društvu.¹⁰²¹ Mnogi smatraju, stoga, da klimatske promjene i odgovori na njihove posljedice mogu dovesti do pogoršanja socijalnih nejednakosti koje postojeće

Tom Obokata, "Analysis of Climate Change from a Human Rights Perspective", u Stephen Farrell, Towhida Ahmed, Duncan French (ur.), *Criminological and Local Consequences of Climate Change*, Hart Publishing, 2012.

¹⁰¹⁶ Pogledati: James Hansen, *Status of My Grandchildren: The Truth About the Causing Climate Catastrophe and Our Last Chance to Save Humanity*, Bloomsbury Press, USA, 2010.

Naomi Oreskes, Erik Conway, *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*, Bloomsbury Press, USA, 2010.

Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction: An Unnatural History*, Henry Holt and Co, 2014.

Michael Mann, *The New Climate War: The Fight to Take Back Our Planet*, Public Affairs, 2021.

¹⁰¹⁷ Geraldine Terry, "No climate justice without gender justice: an overview of the issues", *Gender and Development* 17(1), 2009, str. 5-18.

¹⁰¹⁸ Premis: Margaret Alston, "Introducing Gender and Climate Change: Research, Policy and Action", u Margaret Alston, Keri Wittenbury (ur.), *Research, Action and Policy: Addressing the Gendered Impacts of Climate Change*, Springer, 2013, str. 5, citiran: Randsen J, Food crisis will take hold before climate change warns chief scientist, *The Guardian*, March 7 2008.

¹⁰¹⁹ Ovo pitanje je postavila Fatma Denton u svom radu: "Climate change vulnerability, impacts, and adaptation: why does gender matter?", u Rachel Masika (ur.), *Gender, Development and Climate Change*, str. 10, 10-21.

¹⁰²⁰ Amber Fletcher, Maureen Rodd, "Different Experiences, Diverse Knowledges Gender, Intersectionality, and Climate Change in Rural and Resource Contexts", Amber Fletcher, Maureen Rodd (ur.), *Gender and the Social Dimension of Climate Change in Rural and Resource Contexts*, Routledge, 2023, str. 2.

¹⁰²¹ Sultana Farhana, "Gender and water in a changing climate: challenges and opportunities", Christiane Fröhlich, Giovanna Gioi, Roger Cremades, Henri Myrtilinen, *Water Security Across the Gender Divide*, 2018, str. 17-33.

ranjive grupe dodatno opterećuju i nanovo izlažu većim nejednakostima.¹⁰²² Ekstremni uslovi istovremeno otkrivaju, pojačavaju, a ponekada čak i osporavaju postojeće razlike u moći i nejednakosti unutar/između domaćinstava, zajednica i vlasti.¹⁰²³ Sudeći prema činjenicama iz krize izazvane pandemijom COVID - 19, kao i na osnovu statistika iz proteklih kriza, žene su te koje su u njima, nesumnjivo, pogođene u nesrazmjernom obimu.¹⁰²⁴ Zbog toga je, posljedično, sve više pristuna svijest o vezi između klimatskih promjena i rodne nejednakosti u svijetu, pa se posljedice klimatskih promjena, kao i njihovi uzroci i načini upravljanja sve češće ispituju u pravcu rodni i/ili drugih dinamikama moći.¹⁰²⁵

U radu se, na liniji navedenog, razmatra povezanost između rodne ravnopravnosti i klimatskih promjena, a daje se i opširniji pregled načina na koji su ove povezanosti formulisane u međunarodnom režimu klimatskih promjena i ljudskih prava, sa posebnim akcentom na slučaj Evropskog suda za ljudska prava *KlimaSeniorinnen* protiv Švajcarske. Na osnovu ovog pregleda, dobija se jasan prikaz potrebe za pristupom klimatskim promjenama koji je rodno osjetljiv i zasnovan na ljudskim pravima, kao komplementarni i osnažujući alat gender mainstreaming-u, pri čemu se ističu postojeći nedostaci i prikazuje relevantnost u nacionalnom kontekstu.

4.6.2. FEMINISTIČKI UVIDI U ROD, INTERSEKCIONALNOST I KLIMATSKE PROMJENE

Nije sporno započeti konstatacijom da postoji nedovoljno istraživanja o rodu i klimatskim promjenama ali da istovremeno postoje i dobro dokumentovani slučajevi rodne "sljepoče" u oblastima zaštite životne sredine.¹⁰²⁶ Neke autorke, u tom pogledu, zaključuju da su analize roda možda izostavljene jer se rod ne smatra relevantnim za ekološka istraživanja ili se posmatra kao "žensko pitanje" kojim bi se trebale baviti

¹⁰²² Seema Arora-Jonsson, Bimbika Basnett Sijapati, "Disciplining gender in environmental organizations: the texts and practices of gender mainstreaming", *Gender, Work Organizat.* 25 (3), 309–325;

Emily Boyd, "Governing the clean development mechanism: global rhetoric versus local realities in carbon sequestration projects", *Environ. Plann. A* 41 (10), 2009, 2380–2395;

Miriam Gay-Antaki, "Now we have equality: a feminist political ecology analysis of carbon markets in Oaxaca", *Mexico J. Latin Am. Geogr.* 15 (3), 2016, 49–66;

Tracey Mutton Osborne, Tracey Mutton, "Carbon forestry and agrarian change: access and land control in a Mexican rainforest", *J. Peasant Stud.* 38 (4), 2011, 859–883;

Bernadette Rossetto, "Persistent women and environment linkages in climate change and sustainable development agendas", *Women's Stud. Int. Forum* 40, 2013, 33–43.

¹⁰²³ Joni Seager, "Disasters are gendered: What's new?", A. Singh & Z. Zommers (Ur.), *Reducing disaster: Early warning systems for climate change*, Springer, 2014, str. 265–281.

¹⁰²⁴ Mark Akrofi, Mahama Madasira, Neve Chinodu, "Nexus between the Gendered SocioEconomic Impacts of COVID-19 and Climate Change: Implications for Pandemic Recovery", *SV Social Sciences* 1 (8), 2021, str. 198.

¹⁰²⁵ Sherrilyn MacGregor, "Gender and climate change: from impacts to discourses", *Journal of the Indian Ocean Region* Vol. 6, No. 2, 2010, str. 223–238.

¹⁰²⁶ Damayanti Banerjee, Michael Bell, "Ecogender: locating gender in the environmental social sciences", *Society and Natural Resources*, Vol. 20, 2007, str. 3–19.

isključivo žene naučnice.¹⁰²⁷

Prethodni vijek, naime, karakteriše skoro potpuno odsustvo bavljenja ekološkim temama od strane zapadnih feminističkih naučnica i naučnika,¹⁰²⁸ što se počelo mijenjati posljednjih decenija kada eko-feminizam dobija na značaju.¹⁰²⁹ Konkretnije, neke feminističke teoretičarke su tokom 1990-tih godina počele da ističu rodnu prirodu prirodnih katastrofa, prepoznajući posebnu ranjivost žena u takvim situacijama kao posljedicu ili proizvod društvenih uslova,¹⁰³⁰ a ne kao inherentnu karakteristiku žena ili drugih ranjivih ili marginalizovanih grupa.¹⁰³¹ Ta istraživanja predstavljala su fundament za stvaranje tematskog okvira u feminističkim istraživanjima roda i klimatskih promjena u kojima one nisu rodne neutralne, već dakako rodno određene sa rodno diferenciranim uzrocima i posljedicama, sa sve jačim argumentima da žene i muškarci različito doživljavaju klimatske promjene, te da će žene biti teže pogođene njihovim posljedicama od muškraca.¹⁰³² U prilog tome, ranih 2000-tih godina do izražaja posebno dolazi feministička literatura o rodu i klimatskim promjenama koja naglašava nesrazmjernu stopu smrtnosti žena tokom velikih katastrofa,¹⁰³³ feminizaciju siromaštva,¹⁰³⁴ a zatim i nedovoljnu zastupljenost žena u klimatskoj politici i donošenju odluka,¹⁰³⁵ kao i rodnu prirodu diskursa o klimatskim promjenama i tehnološko - naučnim rješenjima.¹⁰³⁶ Naglašavan je i uticaj prilagođavanja klimatskim promjenama na radne uloge determinisane rodom,¹⁰³⁷ što feminističkoj literaturi nije nepoznanica jer ona obiluje primjerima raspodjele rodni

¹⁰²⁷ Maureen Reed, Sharon Christie, "Environmental geography: We're not quite home – reviewing the gender gap", *Progress in Human Geography*, 33, 2009, 246–255;

¹⁰²⁸ Sherilyn MacGregor, "Gender and climate change: From impacts to discourses", *Journal of the Indian Ocean Region*, 6(2), 2010, 223–238.

¹⁰²⁹ Pogledati više o ekofeminizmu i klimatskim promjenama: Greta Gaard, "Ecofeminism and climate change", *Women's Studies International Forum*, 49, 2015, 20–33.

¹⁰³⁰ Elaine Enarson, Helen Morrow (ur.), *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women's Eyes*, Westport, CT: Praeger Publishers, 1998;

Alice Fothergill, "Gender, risk, and disaster", *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 14(1), 1996, 33–56.

¹⁰³¹ Mary Anderson, "Understanding the disaster-development continuum: Gender analysis is the essential tool", *Focus on Gender*, 2(1), 1994, 7–10.

¹⁰³² Sherilyn MacGregor, "Gender and climate change: from impacts to discourses", *Journal of the Indian Ocean Region*, 6.2, 223–238, str. 226.

¹⁰³³ Eric Neumayer, Thomas Plumper, "The gendered nature of natural disasters: The impact of catastrophic events on the gender gap in life expectancy: 1981–2002", *Annals of the Association of American Geographers*, 97(3), 2007, 551–566.

¹⁰³⁴ Terry Cannon, "Gender and climate hazards in Bangladesh", *Gender & Development*, 10(2), 2002, 45–50.

¹⁰³⁵ Fatma Denton, "Climate change vulnerability, impacts, and adaptation: Why does gender matter?", *Gender & Development*, 10(2), 2002, 10–20;

Margaret Skutsch, "Protocols, treaties, and action: The 'climate change process' viewed through gender spectacles", *Gender & Development*, 10(2), 2002, 30–39.

¹⁰³⁶ Martin Hulman, "The making of an environmental hero: A history of ocomodern masculinity, fuel cells and Arnold Schwarzenegger", *Environmental Humanities*, 2(1), 2013, 79–99.

¹⁰³⁷ Maureen Reed, Alyssa Scott, David Natcher, Mark Johnston, "Linking gender, climate change, adaptive capacity, and forest-based communities in Canada", *Canadian Journal of Forest Research*, 44(9), 2014, 995–1004;

radnih uloga u kriznim vremenima.¹⁰³⁸

Analiza feminističkog diskursa otkriva da je on prožet pristupom koji odražava hegemonistički maskulinistički okvir tumačenja krize.¹⁰³⁹ U tom smislu, povezanosti između rodne ravnopravnosti, prava žena i klimatskih promjena su veoma složene i višedimenzionalne, pa se ovaj rad neće baviti grandioznim teoretisanjima u sve bogatijoj feminističkoj literaturi u ovom području. Potrebno je, ipak, istaći da neki autori i autorke smatraju svođenje veze između roda i klimatskih promjena na ranjivost žena kao veoma usko tumačenje ovog kompleksnog odnosa. Identifikovanje specifičnih potreba i ranjivosti žena u kontekstu klimatskih promjena je, ipak, izuzetno važno, jer prema riječima MacGregor, žene i muškarci "različito doživljavaju klimatske promjene, a njihova sposobnost da se nose sa njima varira zbog postojećih nejednakosti, sveprisutne diskriminacije, ograničenog pritupa žena resursima i kontrole nad njima, kao i zbog njihovih već ograničenih prava"¹⁰⁴⁰.

U feminističkoj literaturi, nadalje, ističu se važna stanovišta da klimatske promjene ne pogađaju jednako žene i muškarce, a ujedno ne i sve žene jednako, čemu poseban akcenat daje teorija interseksionalnosti. Kultura, rasa, socio-ekonomska klasa, seksualnost, starost i sposobnosti mogu stvoriti velike razlike između žena, kao i između muškaraca. Zbog toga se u 2010-ima, posebno ističu Fletcher i Reed, pažnja usmjerila ka interseksionalnosti kao korisnom okviru za bolje razumevanje specifičnih iskustava ljudi u kontekstu klimatskih promjena jer interseksionalistički pristup omogućava pažljivu analizu složenih uzroka i uticaja klimatskih promjena, a istovremeno zadržava eksplicitno feministički pristup izbjegavajući homogenizaciju kategorija ili univerzalne tvrdnje. Interseksionalnost kao koncept koji je prvobitno razvila Kimberlé Crenshaw,¹⁰⁴¹ naime, pruža analitički okvir za razumijevanje kako različite osnove diskriminacije utiču na specifične grupe žena. Klimatske promjene ne djeluju kao jednokratni faktor već pojačavaju postojeće rodne, ekonomske i socijalne

¹⁰³⁸ Više o pothoj podjeli društvenog rada: Goran 25 nč, "Roditeljstvo kao izvor ekonomske nejednakosti muškaraca i žena", u: Vilić, Petrušić, Žunić, Đorić (ur.), *Ljudska prava za žene, Odlor za građansku inicijativa*, Nii, 2004, str. 39.

¹⁰³⁹ Više o tome: Sheryl MacGregor, "Moving beyond impacts: More answers to the 'gender and climate change' question", Susan Buckingham, Virginie le Masson (ur.), *Understanding Climate Change Through Gender Relations* Routledge, 2017;

Aaron McCright, Riley Dunlap, "Cool dudes: The denial of climate change among conservative white males in the United States", *Global Environmental Change*, 21(4), 2011, 1163–1172.

¹⁰⁴⁰ Nicky Broekhoven, "Gender Equality, Women's Rights, and Environmental Sustainability: The Case of Climate Change", Eva Brems i drugi (ur.), *Human Rights and Development: Legal Perspectives from and for Ethiopia*, 2015, 360–82, str. 362.

¹⁰⁴¹ Kimberly Crenshaw, "Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics", *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 1989, 139–167;

Kimberly Crenshaw, "Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color", *Stanford Law Review*, 43(6), 1991, 1241–1299.

nejednakosti. Siromašne žene, starosjedilačke žene, crkinje i žene iz ruralnih zajednica često su najviše pogođene klimatskim katastrofama, pa se zaključuje da nemaju sve žene "isti stepen ranjivosti i nisu sve žene u lošijem položaju od muškaraca tokom katastrofa"¹⁰⁴². Na primjer, Pyles i Lewis su istakle da uragan Katrina nije isto uticao na Afroamerikanke i bjelkinje koje su doživjele oluju zbog čega su se one različito nosile sa datom situacijom.¹⁰⁴³ Prema Kaijser i Kronsell, žene u podsaharskoj Africi suočavaju se s neproporcionalnim izazovima vezanim za sigurnost hrane, dostupnost vode i migracije.¹⁰⁴⁴ Prema izvještaju UN-a, žene čine većina populacije u siromaštvu, te stoga klimatske promjene još više pogađaju žene koje su već marginalizovane. One imaju, naime, ograničen pristup resursima kao što su zemlja, obrazovanje i tehnologije koje bi im pomogle da se prilagode promjenama u životnoj sredini.¹⁰⁴⁵ Klimatske promjene, takode, utiču na pristup osnovnim pravima kao što su obrazovanje i rad. Kada se resursi poput vode i hrane smanjuju, žene su primorane da provode više vremena brinući se za svoju porodicu, što smanjuje njihove mogućnosti za zaposlenje ili obrazovanje.¹⁰⁴⁶ U mnogim slučajevima, dakle, žene napuštaju svoje obrazovanje i karijeru kako bi pomagale u domaćinstvu, čime se ugrožava njihovo pravo na obrazovanje i mogućnost izlaska iz siromaštva. Klimatska migracija je još jedan važan aspekt u kojem se ispoljava intersekcionalni uticaj klimatskih promjena na žene. Prema Međunarodnoj organizaciji za migracije, žene čine veliki dio klimatskih migranata, a njihove potrebe i rizici se često zanemaruju u planovima za pomoć i adaptaciju, posebno imajući u vidu da su raseljene žene suočene sa povećanim rizikom od nasilja, eksploatacije i seksualnog nasilja, naročito u izbjegličkim kampovima ili prelaznim fazama migracije.¹⁰⁴⁷ Žene migranti često nemaju pristup osnovnim pravima ili socijalnoj zaštiti, a njihova politička i ekonomska moć je minimalna. Ovi faktori dodatno otežavaju njihovu integraciju u nova društva i prilagodavanje na promjene uslijed

¹⁰⁴² Libertad Chavez Redignaz, "Gender-biased social vulnerability on disasters and intersectionality", u Disgupta, Shirner, Sarathi De (ur.), *Women's encounter with disaster*, Frontpage Publications Ltd. 2010, 62-76, str. 70-71.

¹⁰⁴³ Loretta Pyles, Judith Lewis, "Women, intersectionality, and resistance: In the context of Hurricane Katrina", u Disgupta, Shirner, Sarathi De (ur.), *Women's encounter with disaster*, Frontpage Publications Ltd. 2010, str. 77-86.

¹⁰⁴⁴ Anna Kaijser, Annica Kronsell, "Climate change through the lens of intersectionality", *Environmental Politics*, 23(3), 2014, 417-433.

¹⁰⁴⁵ Više o tome: UN Women, *Turning promises into action: Gender equality in the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 2018.

¹⁰⁴⁶ Irene Dankelman, *Gender and climate change: An introduction*, Routledge, 2010.

¹⁰⁴⁷ IOM, *Migration, environment and climate change: Training manual*.

https://publications.iom.int/system/files/pdf/mccc_infoheet_2018_1.pdf (pristupljeno 17.09.2024.godine).

klimatskih katastrofa.¹⁰⁴⁸

Rodne analize, dakle, trebaju biti što je više moguće intersekcionalne kako bi prepoznale da postoje različiti načini na koje su različite žene i muškarci pogođeni klimatskim promjenama i kako se one na njih odnose, posebno u pogledu postojećih struktura moći koje žene i muškarci različito doživljavaju. Crenshaw tvrdi da upotreba „intersekcionalne senzibilnosti... treba da bude centralni teorijski i politički cilj kako antirasizma, tako i feminizma“, kako bi se moglo suočiti sa dominantnom ideologijom.¹⁰⁴⁹ Korišćenje intersekcionalnosti kao alata, kao što su to učinili Kaijser i Kronsell u njihovoj analizi klimatskih promjena, predstavlja način otkrivanja odnosa koji su ranije mogli biti smatrani prirodnim, čime se otvara put za djelovanje u cilju ispravljanja nejednakosti.¹⁰⁵⁰ Analiza rodni dimenzija, na liniji toga, doista omogućava razumjevanje zašto su žene posebno ranjive u kontekstu klimatskih promjena, a neke grupe žena u skladu sa njihovim specifičnostima poput rase, starosti, mjesta prebivališta, socijalnog statusa i slično, dodatno, još više ranjive u odnosu na druge žene, pa je tako nešto sa razlogom zavrijedilo posebnu pažnju ovog istraživanja.

4.6.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR

Klimatske promjene evidentno predstavljaju jedan od najvećih izazova sa kojima se čovječanstvo suočava. Zbog svoje globalne prirode, rešavanje ovog problema zahtijevalo je saradnju na međunarodnom nivou, što je rezultiralo stvaranjem kompleksnog međunarodnog režima.¹⁰⁵¹ Na ovaj način, međunarodna zajednica pokušava da stvori koherentne pravne, političke i strateške okvire kako bi se smanjili negativni efekti klimatskih promjena. U cilju strukturnog i tekstualnog rasterećenja sadržine, kao i preglednosti ovog rada, najrelevantniji međunarodni dokumenti se prikazuju više taksativno i vremenski posloženo, uz isticanje najvažnijih konstatacija u pogledu koleracije područja klimatskih promjena sa rodnom ravnopravnošću. Važno je, stoga, naglasiti da ovaj prikaz nije kompletan i u potpunosti iscrpljen. Izdvajaju se:

¹⁰⁴⁸ Pogledati: Andrea Nightingale, "Power and politics in climate change adaptation efforts: Struggles over authority and recognition in the context of political instability", *Geoforum* 84, 2017, 11-20.

¹⁰⁴⁹ Ibid, Kimberly Crenshaw, 1991, str. 1243.

¹⁰⁵⁰ Ibid, Anna Kaijser, Annica Kronsell, 2014.

¹⁰⁵¹ Više o razvoju međunarodno - pravnog okvira iz oblasti klimatskih promjena pogledati:

Friedrich Sotau, *Fairness in International Climate Change Law and Policy*, Cambridge University Press, 2009;

Mortimer Sellers, James Maxeiner (ur.), *Climate Change and the Law*, In Gentium Cognitive Perspectives on Law and Justice, Volume 21, Springer, 2013;

Vesselin Popovski, "Hard and 'soft' law on climate change: Comparing the 1997 Kyoto Protocol with the 2015 Paris Agreement", u Popovski (ur.), *The implementation of the Paris Agreement on Climate Change, Law, Ethics and Governance*, Routledge, 2019;

Benoit Meyer, *The International Law on Climate Change*, Cambridge University Press, 2018.

- Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama CEDAW¹⁰⁵² (1979) fokusira se na zaštitu prava žena, uključujući rodne dimenzije katastrofa i klimatskih promjena. Opšta preporuka br. 37¹⁰⁵³ naglašava važnost prepoznavanja rodni dimenzija klimatskih promjena i potrebu da se ženama osigura uključenost u donošenje klimatskih politika. Ova preporuka daje smjernice državama potpisnicama CEDAW konvencije u vezi sa prepoznavanjem rodni dimenzija klimatskih promjena, učešća žena u procesu donošenja zakona, politika i programa koji se odnose na klimatske promjene, rizik od katastrofa i održivo korišćenje resursa, zaštitom prava žena tokom katastrofa, kao i u vezi sa finansiranjem i pružanjem tehničke podrške za sprovođenje politika koje podržavaju žene u suočavanju sa klimatskim promjenama. Jasno se naglašava da klimatske promjene pogoršavaju rizike i posljedice katastrofa širom svijeta povećanjem učestalosti i intenziteta vremenskih nepogoda, čime se povećava ranjivost zajednica. Posebno se ističe da klimatske promjene drugačije pogađaju žene u poređenju sa muškarcima, jer se postojeće rodne nejednakosti pogoršavaju u kriznim situacijama, što svjedoči i pregled feminističke literature iz ovog područja. Žene u siromaštvu, starije žene, žene sa invaliditetom i one iz manjinskih zajednica nerazmjerno su pogođene klimatskih promjenama. Rodne nejednakosti ograničavaju pristup žena resursima kao što su hrana, voda, zemljište, obrazovanje i zdravstvo, čime se povećava njihova izloženost rizicima od katastrofa i smanjuje sposobnost prilagođavanja klimatskim promjenama. Naglašava se, takođe, da su žene češće izložene nasilju tokom i posle katastrofa, posebno zbog neadekvatne zaštite u privremenim naseljima i kampovima. Nedostatak sigurnih infrastruktura, kao što su sanitarni čvorovi i skloništa, povećava rizik od rodno zasnovanog nasilja, dok su žene s invaliditetom naročito ranjive zbog fizičkih ograničenja i diskriminacije. Uprkos ovim izazovima, žene igraju ključnu ulogu u smanjenju rizika od katastrofa i prilagođavanju klimatskim promjenama pa stavljanje žena u pasivnu ulogu "ranjivih grupa" zanemaruje njihovu važnost u ovim procesima. Uključivanje žena u planiranje i sprovođenje ovih inicijativa, naglašava se u ovoj preporuci, može unaprijediti rodnu ravnopravnost i ostvariti ciljeve održivog razvoja jer je rodna ravnopravnost preduslov za postizanje održivih razvojnih ciljeva.

¹⁰⁵² Dostupno na: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/cedaw.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁵³ Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no37-30-18-gender-related> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

- Deklaracija iz Rija¹⁰⁵⁴ i Agenda 21¹⁰⁵⁵ (1992) prepoznaju žene kao ključne aktere održivog razvoja i promovišu njihovo ravnopravno učešće u pitanjima zaštite okoliša.
- Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama UNFCCC (1992)¹⁰⁵⁶ pruža osnovu za klimatsku politiku ali u svom originalnom tekstu ne sadrži eksplicitne odredbe o rodnoj ravnopravnosti. S vremenom se prepoznala važnost uvođenja rodnih pitanja u diskusiju o klimatskim promjenama pa je ova transformacija počela u kasnijim fazama razvoja UNFCCC-a, kada je postalo jasno da klimatske promjene nesrazmjerno pogađaju žene, naročito u siromašnijim i ruralnim zajednicama, pa su sa tim u vezi od značaja naredni međunarodni dokumenti iz ove oblasti. Ove naknadne promjene ukazuju na važnost uloge žena u klimatskim inicijativama, naročito u državama u razvoju.¹⁰⁵⁷
- Protokol iz Kjota (1997)¹⁰⁵⁸ bavi se smanjenjem emisije gasova s efektom staklene bašte, ali, takođe, bez eksplicitne rodne dimenzije. Kasnija istraživanja i procjene su, međutim, posebno istakle da klimatske promjene, uključujući i one koje proizilaze iz Kjoto protokola, mogu nesrazmjerno uticati na žene, posebno žene u ruralnim područjima i zemljama u razvoju.
- Pekinška deklaracija i platforma za djelovanje (1995)¹⁰⁵⁹ prepoznaje rodnu perspektivu u pitanjima životne sredine i klimatskih promjena, što uključuje ulogu žena u donošenju odluka o održivom razvoju i očuvanju prirode.
- Rezolucija 1325 (2000)¹⁰⁶⁰ je povezana sa rodnom perspektivom u kontekstu sigurnosti, jer promoviše učešće žena u mirovnim procesima i prepoznaje njihov položaj u oblastima pogođenim klimatskim promjenama.
- Konferencija stranaka UNFCCC u Marakešu COP7¹⁰⁶¹ (2001)¹⁰⁶² predstavlja

¹⁰⁵⁴ Dostupno na: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n92/836/55/pdf/n9283655.pdf> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁵⁵ Dostupno na: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf?_gl=1*313lr8*_ga*MTA4NzQ2MjI4OC4xNzYxNDg1ODQ5*_ga_TK9BQJ5X7Z*MTczMTQ4NTg0S4xLjEuMTczMTQ4NTk1MS4wLjAuMA.. (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁵⁶ Dostupno na: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁵⁷ Pogledati rodnu analizu ovog okvira:

<https://wedo.org/wp-content/uploads/united-nations-wedo.pdf> (pristupljeno 17.09.2024. godine)

¹⁰⁵⁸ Dostupno na: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁵⁹ Dostupno na: <https://www.un.org/womenwatch/dam/beijing/pdf/BDPfA%70E.pdf> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁰ Dostupno na: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF0%7D/WPS%20RES1325%20.pdf> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶¹ U daljem radu Konferencije stranaka se obilježavaju njihovom skraćenicom COP.

prvu konferenciju UNFCCC koja prepoznaje važnost rodne ravnopravnosti u klimatskim politikama i ulogu žena u prilagođavanju klimatskim izazovima.

- Johaneshurški samit o održivom razvoju Rio+10 (2002)¹⁰⁶³ potiče na uključenost žena u održivi razvoj i jačanje njihove uloge u donošenju odluka o životnoj sredini.
- Konvencija Ujedinjenih nacija protiv dezertifikacije UNCCD (2003)¹⁰⁶⁴ se primarno bavi borbom protiv dezertifikacije a, između ostalog, prepoznaje žene kao ranjivu grupu i aktiere u očuvanju zemljišta, čime doprinosi klimatskoj adaptaciji.
- Rezolucija Savjeta Bezbjednosti Ujedinjenih nacija 1820 o zaštiti civila (2008)¹⁰⁶⁵ se fokusira na zaštitu civila, uključujući žene, u kontekstu nasilja izazvanog klimatskim promjenama, poput sukoba zbog resursa.
- COP16 u Kankunu (2010)¹⁰⁶⁶ je vrlo značajna jer prvi put uključuje klimatsku adaptaciju u okvir UNFCCC-a i prepoznaje posebne potrebe ranjivih grupa, uključujući žene.
- COP18 u Dohi (2012)¹⁰⁶⁷ pokrenula je, pored ostalog, pitanja rodne ravnopravnosti i tako su postala važan segment u promovisanju rodne ravnoteže kojima su se uključila rodna pitanja kao stalna temu na UNFCCC konferencijama. Odluka 23/CP.8 koja je donijeta na ovoj konferenciji se, naime, odnosi na „promovisanje rodne ravnoteže i unaprjeđenje učešća žena u pregovorima UNFCCC-a i u predstavljanju stranaka u telima uspostavljenim prema Konvenciji ili Kjoto protokolu“. Ova odluka, dakle, uključuje dogovor da će pitanja rodne ravnopravnosti i klimatskih promena postati stalna tačka dnevnog reda na sastancima konferencije stranaka. Time se naglašava važnost ravnopravnosti zastupljenosti žena i rodne ravnoteže u procesima donošenja odluka unutar međunarodnih pregovora o klimatskim promenama. Inače, Dohanska izmena Protokola iz Kjota, koja je usvojena 8. decembra 2012. godine, nije stupila na snagu do 2020. godine, a njen cilj bio je definisanje drugog perioda obaveza od

¹⁰⁶³ Više o tome: <https://unfccc.int/event/cop-7> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁴ Pogledati: <https://www.un.org/en/conferences/environment/johannesburg2002> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁵ Dostupno na: https://www.unccd.int/sites/default/files/2023-02/UNCCD_Convention_ENG_0_0.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁶ Dostupno na: https://www.un.org/sections/standardsforpeace/sites/www.un.org/sections/standardsforpeace/files/umscr_1820_2008_on_wps_enclis_h.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁷ Više o tome: <https://unfccc.int/event/cop-16> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁸ Više o tome: <https://unfccc.int/event/cop-18> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

2013. do 2020. godine.

- Lima radna agenda o rodnoj ravnopravnosti COP20 (2014)¹⁰⁶⁸ uvodi potrebu za većim učešćem žena u odlučivanju o klimatskim pitanjima, postavljajući osnovu za rodno ravnopravne politike. Ovaj korak predstavljao je prekretnicu u prepoznavanju specifičnih potreba žena u kontekstu klimatskih politika.
- Sendai okvir za smanjenje rizika od katastrofa za period 2015–2030 (2015)¹⁰⁶⁹ promovise rodno osjetljiv pristup u smanjenju rizika od katastrofa, uz naglasak na ulogu žena u prilagođavanju klimatskim promjenama.
- Pariški sporazum (2015)¹⁰⁷⁰ predstavlja istorijski međunarodni sporazum čiji je cilj da se adekvatno suprotstavi klimatskim promjenama kojeg su potpisale gotovo sve države svijeta, a ujedno predstavlja i prvi međunarodni dokument u ovom području koji se bavi pitanjem rodne ravnopravnosti. Ne treba, međutim, "trčati pred rudu" sa brzim zaključcima, jer i pored postojećih obaveza UNFCCC-a u vezi sa rodnom perspektivom, Pariski sporazum umnogome ostaje slijep na rodna pitanja. Ovo sa sobom nosi izvjestan rizik da države potpisnice ne primijene rodno osjetljiv pristup prilikom njegovog sprovođenja što može dovesti do učvršćivanja postojećih rodni uloga i odnosa, te do nastavka održavanja nejednakosti između žena i muškaraca. Termin "rod" se, konkretnije, pojavljuje samo tri puta u cijelom Pariskom sporazumu: jednom u preambuli, jednom u članu 7 (koji se fokusira na adaptaciju), i jednom u članu 1 (koji se odnosi na jačanje kapaciteta) gdje se koriste riječi "rodna ravnopravnost", "rodno osjetljiv pristup" i "rodno razvrstani podaci". Međutim, rodna pitanja su izostavljena iz oblasti mitigacije i prenosa tehnologije. Preambula Pariskog sporazuma naglašava važnost poštovanja i uvažavanja drugih povezanih obaveza prema ranjivim grupama. Kako postoji jasnije razumijevanje načina na koji su ranjivost diferencirani po osnovu roda – i prepoznaje se da žene (i druge ranjive grupe, kako je navedeno u preambuli) nisu homogena kategorija. Razumijevanje ovih razlika ključno je za identifikaciju specifičnih kontekstualnih razlika u ranjivosti, kako bi se osiguralo da mjere prilagođavanja i ublažavanja klimatskih promena budu rodno osjetljive. Posebno, kako bi se ispravile nejednakosti, rodno

43 Dostupno na: https://unfccc.int/files/meetings/lima_dec_2014/decisions/application/pdf/suv_cop20_gender.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁹ Pogledati: https://www.preventionweb.net/files/43291_sendaiframeworkfordrm.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁷⁰ Tekst sporazuma dostupan na: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

ravnopravan pristup tehnologiji i finansiranju za klimatske promjene može podrazumjevati pozitivnu diskriminaciju u korist žena. U tom pogledu, Pariski sporazum ovdje spominje koncept *klimatske pravde* (engl. *climate justice*)¹⁰⁷¹ i potrebu za preduzimanjem mjera za suzbijanje klimatskih promjena. Termin "klimatska pravda" prepoznaje na mnoge načine različite uticaje koje klimatska varijabilnost može imati na one koji su pogođeni siromaštvom, istorijskom nepravdom i diskriminacijom.¹⁰⁷² U posljednje vrijeme zabilježen je porast međunarodnih sudskih postupaka vezanih za klimatske promjene, koji su oblikovani kao naponi da se postigne klimatska pravda za ove populacije, a najsvježiji slučaj je dio posebne pažnje ovog istraživanja, pa mu se, stoga, pridaje poseban značaj. Dakle, Pariski sporazum uključuje rodnu ravnopravnost u preambuli i u člancima o adaptaciji i jačanju kapaciteta, međutim ne i u mitigaciji i transferu tehnologije, te stoga rodna ravnopravnost i pored ovih poduhvata ostaje ograničeno obrađena u ovom sporazumu.

- Agenda za održivi razvoj 2030 (2015)¹⁰⁷³ kojim su definisani ciljevi održivog razvoja, posebno SDG 5 - rodna ravnopravnost i SDG 13 - klimatska akcija, prepoznaju potrebu za rodno osjetljivim pristupom u klimatskim inicijativama.
- COP23 u Bonu (2017)¹⁰⁷⁴ usvaja Akcioni plan o rodnoj ravnopravnosti (GAP)¹⁰⁷⁵ koji podržava uključivanje žena u donošenje klimatskih politika i integraciju rodni aspekata u sve klimatske aktivnosti.
- Rezolucija Evropskog parlamenta o ženama, rodnoj ravnopravnosti i klimatskoj pravdi (2018)¹⁰⁷⁶ naglašava potrebu za uključivanjem rodne perspektive u klimatske politike, ističući da žene, kao ranjivija grupa u kontekstu klimatskih promjena, igraju ključnu ulogu u postizanju pravednijeg i održivijeg društva.
- Evropski zeleni dogovor (2019)¹⁰⁷⁷ ističe potrebu za inkluzivnim politikama prepoznajući nesrazmjerno pogođenost određenih kategorija ljudi.

¹⁰⁷¹ Više o tome: Cathi Albertyn, Meghan Campbell, Helena Alviar Garcia, Sandra Friedman, Marta Rodriguez de Assis Machado (ur.), *Feminist Frontiers in Climate Justice Gender Equality, Climate Change and Rights*, 2023.

¹⁰⁷² Pogledati: Inhe J. M. de Jong, "Beyond the turn to human rights: a call for an intersectional climate justice approach", *The International Journal of Human Rights*, 28:5, 738-758, 2024;

Geraldine Terry, "No climate justice without gender justice: an overview of the issues", *Gender and Development*, March 2009, Vol. 17, No. 1, 5-18, 2009.

¹⁰⁷³ Pogledati: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁷⁴ Više o tome: <https://unfccc.int/event/cop-23> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁷⁵ Pogledati: https://unfccc.int/sites/default/files/cop23_aav_gender.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁷⁶ Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0005_EN.html (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁷⁷ Više o tome: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COMP%3A2019%3A646%3AFIN> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

- COP25 u Madridu (2019) produžava i dodatno ojačava Lima radnu agendu kroz usvajanje Akcionog plana o rodnoj ravnopravnosti (GAP)¹⁰⁷⁸, koji pruža konkretne korake i mjere za unaprjeđenje rodno odgovornog pristupa u oblasti klimatskih promjena. Ovaj plan podstiče na veće uključivanje žena u vođenje klimatskih politika, kao i na integraciju rodnih aspekata u sve klimatske aktivnosti.
- Evropski zakon o klimi (2021)¹⁰⁷⁹ ne podržava direktno rodnu ravnopravnost, ali prepoznaje potrebu za inkluzivnim politikama koje osiguravaju da tranzicija ka klimatskoj neutralnosti bude pravedna i uključuje sve društvene grupe, tako indirektno uključujući i žene.
- Strategija Evropske unije za prilagođavanje klimatskim promjenama (2021)¹⁰⁸⁰ prepoznaje postojanje nesrazmjernog uticaja klimatskih promjena na ranjive grupe i ljudska prava i ističe potrebu donošenja posebnih, prilagođenih mjera za smanjivanje takvog nesrazmjernog uticaja na ranjive kategorije ljudi.
- Rezolucija Generalne skupštine UN-a o pravu na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu (2022)¹⁰⁸¹ priznaje pravo na čist okoliš kao ljudsko pravo, s naglaskom na zaštitu žena i ranjivih grupa u donošenju ekoloških odluka.
- COP29 u Baku (2024)¹⁰⁸² čije je održavanje u toku, posvetiće posebnu pažnju važnosti razmatranja rodniha pitanja u borbi protiv klimatskih promjena, naglašavajući da su žene nesrazmjerno pogođene posljedicama klimatskih promjena. Važno je, takođe, obezbijediti ženama puno i ravnopravno sudjelovanje u procesima odlučivanja i pregovorima u ovoj oblasti. Ističe se i potreba za usvajanjem Programa o rodnoj ravnopravnosti i klimi.

4.6.4. SUDSKA PRAKSA

Iako se klimatske promjene direktno ne spominju u Evropskoj konvenciji o

¹⁰⁷⁸ Dostupno na: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/ep2019_13a01_adn.pdf (pristupljeno

11.11.2024. godine)

¹⁰⁷⁹ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R1119>

(11.11.2024. godine)

¹⁰⁸⁰ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021DC0082>

(11.11.2024. godine)

¹⁰⁸¹ Dostupno na:

<https://digitallibrary.un.org/record/3983329?ln=6&lnproxt=km++1667emclaxt+%5B%22%5B%27prokt+km++1667emclaxt+gr%27%5D%22%5D&v=pdf> (11.11.2024. godine)

¹⁰⁸² COP 29 se održava u trenutku pisanja ovog rada (11.11.2024. godine - 22.11.2024. godine). Važan novinski članak:

https://climate.ec.europa.eu/news-your-voice/news/cop29-european-union-commits-ambitious-climate-action-gender-and-climate-change-2024-11-11_en (pristupljeno 11.11.2024. godine)

ljudskim pravima, Savjet Evrope je kroz sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava postavio vrlo važan temelj za povezivanje klimatskih promjena s ljudskim pravima. U tom pogledu, od velikog značaja je nedavni presedan Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *KlimaSeniorinnen protiv Švajcarske* koji je otvorio nove poglede u tumačenju klimatskih promjena u jurisprudenciji. Ovaj slučaj se, naime, tiče prava starijih žena na zaštitu od klimatskih promjena, kao i njihove tvrdnje da Švajcarska vlada nije preduzela adekvatne mjere za zaštitu zdravlja i života svojih građana u kontekstu globalnog zagrijavanja. Ovaj slučaj predstavlja jedan od prvih primera u kojem su klimatske promjene posmatrane kroz prizmu ljudskih prava pred međunarodnim sudom.

Podnosioci žalbe su četiri švajcarske žene i udruženje pod nazivom "KlimaSeniorinnen", koja se sastoji uglavnom od žena starijih od 64 godine. Ove žene su tvrdile da su posebno ranjiva grupa u kontekstu klimatskih promjena, zbog svojih godina i specifičnih zdravstvenih problema koji se pogoršavaju usljed ekstremnih vremenskih uslova izazvanih globalnim zagrijavanjem. Podnositeljke su slučaj predale Evropskom sudu za ljudska prava 2016. godine, nakon što su iscrpile sve domaće pravne mogućnosti u Švajcarskoj. Njihov slučaj je postao jedan od prvih klimatskih slučajeva na sudu za ljudska prava. Podnositeljke su tvrdile da Švajcarska krši njihova ljudska prava garantovana Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, posebno se pozivajući na član 2, te propust Švajcarske da ispuni svoje obaveze prema Konvenciji da efikasno zaštiti njihove živote i da osigura poštovanje njihovog privatnog i porodičnog života, uključujući njihov dom - član 8, kao i da nisu imali pristup sudu u smislu člana 6, te člana 13, odnosno povredu prava na djelotvoran pravni lijek. U tom kontekstu, podnositeljke su se žalile da država nije uspjela da uvede odgovarajuće zakonodavstvo i da uspostavi odgovarajuće i dovoljne mjere za postizanje ciljeva za borbu protiv klimatskih promjena, te da im domaći sudovi nisu pravilno odgovorili na njihove zahtjeve i da su donosili proizvoljne odluke koje utiču na njihova građanska prava u pogledu propusta države da preduzme neophodne radnje za suzbijanje štetnih efekata klimatskih promjena.

¹⁹ Evropski sud za ljudska prava je zaključio da je došlo do kršenja članova 8 (pravno na poštovanje privatnog i porodičnog života) i član 6 stav 1 (pristup sudu). Sud je, naime, utvrdio da član 8 obuhvata pravo na efektivnu zaštitu državnih organa od ozbiljnih štetnih efekata klimatskih promjena na živote, zdravlje, dobrobit i kvalitet života. Utvrđeno je, takođe, da je Švajcarska propustila da ispuni svoje obaveze (pozitivne) i da su postajale izvjesne praznine u procesu uspostavljanja relevantnog domaćeg regulatornog okvira, uključujući propust švajcarskih vlasti da

kvantificiraju, putem budžeta za ugljenik ili na drugi način, nacionalna ograničenja emisije staklenih plinova, i da smanji emisiju istih. Sud je, utvrdio, da vlasti nisu djelovale na vrijeme i na odgovarajući način da osmisle, razviju i implementiraju relevantno zakonodavstvo i mjere u ovom slučaju. U pogledu člana 6 stav 1 Konvencije, Sud je utvrdio da švajcarski sudovi nisu dali ubjedljive razloge zbog kojih su smatrali da je nepotrebno ispitati osnovanost pritužbi podnositeljki predstavke. Posebno je naglašeno da nisu uzeti u obzir uvjerljivi naučni dokazi o klimatskim promjenama i nisu ozbiljno shvaćene pritužbe.

Ipak, u pogledu člana 34 Konvencije, Sud je kao i u prethodnim slučajevima u području klimatskih promjena, smatrao da četiri podnositeljke predstavke nisu ispunile status žrtve i njihove pritužbe u tom pogledu proglasio neprihvatljivim. Sud je smatrao da pojedinačni podnosioci predstavke moraju pokazati da su lično i direktno pogođeni djelovanjem ili nečinjenjem vlade. Istaknuto je da je u tom pogledu potrebno ispuniti dva ključna kriterijuma, i to: 1- potrebno je postojanje visokog inteziteta izloženosti štetnim efektima klimatskih promjena podnosioca predstavke; 2- potrebno je da se hitno osigura individualna zaštita podnosioca predstavke. Sud je, u tom smislu, posebno istakao da je prag za utvrđivanje statusa žrtve u slučajevima klimatskih promjena posebno visok jer Konvencija ne prihvata žalbe od opšteg javnog interesa, odnosno *actio popularis*.⁴² Nasuprot tome, podnosioci iz udruženja imali su pravo da podnesu pritužbu. Sud je utvrdio da je došlo do kršenja prava na poštovanje privatnog i porodičnog života prema Konvenciji i da je bilo kršenja prava na pristup sudu.

Takođe, valja pomenuti i slučaj *Caréne protiv Francuske*¹⁰⁸³ koji se odnosio na pritužbu bivšeg stanovnika i gradonačelnika opštine Grande-Synthe jer Francuska, prema navodi⁹, nije preduzela dovoljne korake da spriječi globalno zagrijavanje i da ovaj propust predstavlja kršenje prava na život i prava na poštovanje privatnog i porodičnog života. Sud je pritužbu proglasio neprihvatljivom, jer je smatrao da podnosilac nema status žrtve u smislu člana 34 Konvencije. U slučaju *Duarte Agostinho i drugi protiv Portugala i 32 druge države*¹⁰⁸⁴ koji se odnosio na trenutne i buduće ozbiljne posljedice klimatskih promjena, za koje podnosioci krive države tuženice, tvrdeći da one utiču na njihove živote, blagostanje, mentalno zdravlje i mirno uživanje njihovih domova. U pogledu ekstrateritorijalne nadležnosti država tuženica, osim Portugala, Sud je utvrdio da nema osnova u Konvenciji za proširenje

¹⁰⁸³ Dostupno na: https://hudoc.echr.coe.int/17_Toc162343861 (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁸⁴ Dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-233261%22%7D> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

njihove ekstrateritorijalne nadležnosti na način koji su podnosioci zahtijevali. Imajući u vidu da podnosioci nisu iskoristili nijedno pravno sredstvo u Portugalu u vezi sa svojim pritužbama, pritužba protiv Portugala takođe je proglašena neprihvatljivom zbog neiscrpljivanja domaćih pravnih sredstava. Sud je proglasio neprihvatljivim pritužbe podnijete protiv Portugala i drugih država u vezi s pitanjem klimatskih promjena, pa slučaj *KlimaSeniorinnen* predstavlja presedan u ovom području, čija će važnost doći do izražaja u narednom periodu.

4.6.5. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Naglašava se, dakle, značaj pravne i društvene transformacije u vezi s klimatskim promjenama i rodnom ravnopravnošću, te kako klimatske promjene ne samo da sve češće zadiru u sferu ljudskih prava, već one jesu pitanje istih. Kroz feministički pristup klimatskim promjenama i intersekionalnu analizu, ističe se kako su žene neproporcionalno pogođene klimatskim izazovima, čime se potvrđuje potreba za njihovim većim uključivanjem u donošenje odluka u ovom području na svim nivoima – od lokalnog do međunarodnog. Analiza relevantnih međunarodnih dokumenata iz ovog područja, naime, jasno ukazuje na postojanje izvjesne "rodne sljepoče" ali se sve više prepoznaje važnost rodne dimenzije klimatskih promjena, pa se rodna "sočiva" sve češće koriste prilikom pristupa klimatskim promjenama. Sa pravnog aspekta, međutim, ova tema je još uvijek u razvoju, pa ne treba žuriti sa donošenjem konačnih sudova i zaključaka. Jedno je jasno: presedan poput "*Klima Seniorinnen*" pred Evropskim sudom za ljudska prava, ipak, otvara prostor za dalji razvoj pravne prakse koja povezuje klimatske promjene s ljudskim pravima i rodnom ravnopravnošću. Ovo je, dakle, dragocjen pravni primjer koji naglašava kako klimatske promjene mogu postati pitanje ljudskih prava, posebno za ranjive grupe ljudi kao što su starije žene. Odluka Evropskog suda za ljudska prava otvara put za dalju integraciju pitanja klimatskih promjena u domenu ljudskih prava i rodne ravnopravnosti ali, sa druge strane, sa teretom izuzetno teškog dokazivanja statusa žrtve u skladu sa Evropskom konvencijom. Interesantno će biti, u tom smislu, pratiti razvoj dalje sudske prakse i povezivanja ovih područja u budućnosti, kao i integraciju ovih međunarodnih standarda iz područja klimatskih promjena na nacionalnim nivoima, te otvaranjem pandorine kutije za mnoštvo drugih sličnih slučajeva i pred domaćim sudovima.

POGLAVLJE V

POZITIVNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

RODNA RAVNOPRAVNOST U CRNOGORSKOJ

JURISPRUDENCIJI

5.1. OPŠTI OSVRT

Osnovnu raspravu ovog poglavlja čini legislativni i sudski odgovor Crne Gore u pogledu ostvarivanja rodne ravnopravnosti, u kojem se ispituje odnos rodne ravnopravnosti i crnogorskog pravnog poretka. Iz prethodnih poglavlja disertacije jasno je da postizanje rodne ravnopravnosti predstavlja izazov savremenih društava, posebno društava sa jakim patrijahalnim nasljeđem koja se nalaze u procesu tranzicije. Prikaz istorijskog i postojećeg stanja u pogledu položaja žena u Crnoj Gori nedvosmisleno govori o činjenici da u stvarnom životu nije ostvarena rodna ravnopravnost i da žene ne uživaju ista prava kao muškarci, ili makar ne na isti način. Evidentno je da je položaj žena i muškaraca u Crnoj Gori još uvijek određen patrijahalnim nasljeđem i tradicionalnim i kulturnim normama ponašanja koje ne evoluiraju u skladu procesima u savremenim modernim društvima. Ovakvo stanje u crnogorskom društvu konsekventno ima za ishod stanje u kojem muškarci i žene i ne uživaju prava u istom obimu, odnosno žene su u neuporedivo većoj mjeri diskriminisane. Analiza rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom poretku je, stoga, od izuzetne važnosti za crnogorsku feminističku pravnu nauku posebno u smislu razotkrivanja patrijahalnih, skrivenih i opšteprihvaćenih normi koje su svoje mjesto zadržale u pravnim propisima sve do danas maskirajući se kao "neutralne". Postojeći pozitivno - pravni okvir za postizanje rodne ravnopravnosti obuhvata ustavni okvir i zakonodavni okvir kojim su kroz različite kanale uspostavljeni mehanizmi za zaštitu od diskriminacije i ostvarivanja prava žena, pa se oni, uz institucionalne mehanizme i sudsku praksu analiziraju u ovom poglavlju i predstavljaju cilj sprovođenja ovog doktorskog istraživanja kroz davanje odgovora na postavljena istraživačka pitanja i ispitivanje hipoteza disertacije.

5.2. USTAVNO - PRAVNI OKVIR ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Ustavi su fundamentalni i vrhovni akti pravnih poredaka širom svijeta koji oblikuju temeljne pretpostavke o pravima i državljanstvu i formiraju parametre za međusobnu sudsku interakciju i zaštitu prava.¹⁰⁸⁵ Oni postavljaju distribuciju političke moći, njeno korišćenje i ograničenja i obuhvataju najviše ideale i identitete jedne zemlje, pa tako i Ustav Crne Gore usvojen 2007. godine predstavlja vrhovni pravni akt i fundamentalni dokument koji definiše političku, pravnu i društvenu strukturu države, ističući da je država Crna Gora građanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava.¹⁰⁸⁶ Prema riječima Vukčevića, ovaj ustav je "sadržinski i strukturno na fonu moderne evropske ustavnosti... jer promovise i štiti osnovne društvene vrijednosti" i promovise ljudska prava "kao mjeru demokracije države tvorevine i društva u cjelini".¹⁰⁸⁷

Kao izraz suvereniteta i demokratskih vrijednosti Ustav Crne Gore, dakle, osigurava prava i slobode građanki i građana, uspostavlja principe vladavine prava i definiše organizaciju vlasti, a već u osnovnim odredbama propisuje jednakost svih građana pred zakonom i zabranu diskriminacije. Prema O'Regan i Friedman, pravo na jednakost se danas može naći u gotovo svim modernim demokratskim ustavima i proteže se i na izričite odredbe za priznavanje rodne ravnopravnosti.¹⁰⁸⁸ Zapravo, prema riječima Young, "od 194 pisana ustava širom svijeta... skoro dvije trećine ustava učvršćuju garancije jednakosti ili nediskriminacije po osnovu pola, a skoro jedna trećina izričito upućuje na rod".¹⁰⁸⁹ Ustavi su, dakle, od centralnog značaja za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, uprkos činjenici da je istorijsko iskustvo dovelo do toga da su neke feministkinje skeptične u pogledu konstitucionalizma i konvencionalnih političkih struktura.¹⁰⁹⁰

Većina savremenih ustava, naime, sadrži odredbe kojima se garantuje jednakost između žena i muškaraca i kojima se eksplicitno zabranjuje diskriminacija.¹⁰⁹¹ Ovaj ustav je od posebne važnosti za područje rodne ravnopravnosti jer predstavlja prvi ustav u crnogorskoj ustavnoj istoriji koji je ustanovio princip rodne ravnopravnosti i

¹⁰⁸⁵ Beverley Baltes, Daphne Barak Erez, Tsvi Kahana (ur.), *Feminist Constitutionalism: Global Perspectives*, Cambridge University Press, 2012, str. 1.

¹⁰⁸⁶ Pogledati osnovne odredbe Ustava Crne Gore ("Službeni list Crne Gore" br. 38/2018).

¹⁰⁸⁷ Mladen Vukčević, "Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima", *Pravni zbornik*, br. 1-2, Podgorica, 2010, str. 376.

¹⁰⁸⁸ Kate O'Regan, Nick Friedman, "Equality", u: Tom Ginsburg, Rosalind Dixon (ur.), *Comparative Constitutional Law*, Edward Elgar, 2011, str. 473.

¹⁰⁸⁹ Katherine Young, "Introduction: A Public Law of Gender", u: Kim Rubenstein, Katherine Young, *The Public Law of Gender: From the Local to the Global*, Cambridge University Press, 2016, str. 1.

¹⁰⁹⁰ Alexandra Dobrowolsky, Vivien Hart (ur.), *Women Making Constitutions: New Politics and Comparative Perspectives*, Palgrave Macmillan, 2003, str. 2.

¹⁰⁹¹ Helen Irving, *Gender and the Constitution: Equity and Agency in Comparative Constitutional Design*, Cambridge University Press, 2008, str. 166.

time obezbijedio jaču garanciju za ostvarivanje prava žena i borbu protiv rodne diskriminacije. Opsežna literatura koju su u svojim istraživanjima analizirale Williams i Irving ukazuje na dilemu da li ustavno garantovanje prava zaista predstavlja efikasnu strategiju za promovisanje i ostvarivanje rodne ravnopravnosti?¹⁰⁹² Irving pesimistično ističe da "formalno zagarantovana prava ne znače nužno i ostvarivanje njihove garancije da će okončati ugnjetavanje marginalizovanih grupa"¹⁰⁹³. Ovakav stav zastupa i Vukčević, naglašavajući da "jednaka (formalna) prava ne znače uvijek i realnu jednakost, što se često očitava na primjeru ustavnog tretmana muškaraca i žena"¹⁰⁹⁴. Usred globalnog zamaha prepoznavanja rodne ravnopravnosti kao ustavnog principa ostaje dilema da li je to zaista dovelo do adekvatnih promjena i u stvarnosti?

U svakom slučaju, da bi se razumio domađaj ustavnih garancija rodne ravnopravnosti potrebno je ispitati i neka druga ustavna načela koja su u uskoj povezanosti jer u sebi nose dimenziju rodne ravnopravnosti i važni su jer predstavljaju osnov za uvođenje i uređivanje zakonskih i podzakonskih područja i mehanizama za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

5.2.1. RODNA ANALIZA USTAVA CRNE GORE

Ustav Crne Gore sastavljen je od preambule i 158 članova raspoređenih u osam oblasti, i to po sljedećem redosljedu: osnovne odredbe, ljudska prava i slobode, uređenje vlasti, ekonomsko uređenje, ustavnost i zakonitost, Ustavni sud Crne Gore, promjena Ustava i prelazna i završna odredba. Prilikom vršenja rodna analize Ustava, važno je osloniti se na nekoliko važnih segmenata koji su od značaja za ovo istraživanje a u cilju identifikacije oblasti koje zahtijevaju izmjene zarad postizanja veće rodne pravde. U tom smislu, važno je ispitati da li Ustav garantuje princip nediskriminacije po osnovu roda i rodnu ravnopravnost, princip pozitivne diskriminacije u pogledu rodne ravnopravnosti i ispravljanja postojećih nejednakosti, te da li se bavi problemom nasilja nad ženama, njihovim ekonomskih i socijalnim statusom u kontekstu njihovog položaja na tržištu rada, te političkoj participaciji žena. Iako primarno nisu interesovanje ovog istraživanja, važno je, ipak, osvrnuti se i na ravnopravnost žene i muškarca u porodici, kao i na zdravstvena i reproduktivna prava žena.

¹⁰⁹² Pogledati: Susan Williams (ur.), *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, 2009;

Helen Irving, "More than Rights", u: S.H. Williams (ur.), *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, 2009.

¹⁰⁹³ Op. cit, Helen Irving, 2009, str. 92.

¹⁰⁹⁴ Ibid, Miladin Vukčević, 2010, str. 376.

Tabela 4: Termini koji se direktno odnose na rodnu ravnopravnost u Ustavu Crne Gore¹⁸⁹⁵

Termin	Broj pominjanja	Mjesto
Rodna ravnopravnost	2	Dio prvi - Osnovne odredbe: Zabrana diskriminacije, član 8 Dio drugi - Ljudska prava i slobode: Rodna ravnopravnost, član 18
Ravnopravnost žene i muškarca	2	Dio drugi - Ljudska prava i slobode: Rodna ravnopravnost, član 18 Dio četvrti - Ekonomska, socijalna i kulturna prava i slobode: Brak, član 71 (ravnopravnost supružnika)
Pol	1	Dio drugi - Ljudska prava i slobode: Privremeno ograničavanje prava i sloboda, član 25
Posebna zaštita žena	3	Dio četvrti - Ekonomska, socijalna i kulturna prava i slobode: Prava zaposlenih, član 64 Dio četvrti - Ekonomska, socijalna i kulturna prava i slobode: Zdravstvena zaštita, član 69 Dio četvrti - Ekonomska, socijalna i kulturna prava i slobode: Zaštita majke i djeteta, član 73

U Ustavu Crne Gore, dakle, od ukupno 158 članova, nailazi se na samo 8 članova koji se direktno odnose na rodnu ravnopravnost, dok se termini rodna ravnopravnost i ravnopravnost žene i muškarca koriste u po dva člana, termin pol u jednom članu a tri člana Ustava odnose se na posebnu zaštitu žena i to u pogledu radnih prava, odnosno posebne zaštite žena na radu, zdravstvene zaštite u kontekstu prava trudnica na zdravstvenu zaštitu iz javnih prihoda, kao i posebne zaštite majke i djeteta. Uz ove članove postoji još članova koji su od značaja za ovo područje, pa se, uz navedene, i te odredbe shodno analiziraju. Međutim, već na samom početku biva očigledno da se rodna ravnopravnost ne tretira u dovoljnoj mjeri i da je ovakva analiza zapravo prijeko potrebna kako bi se izvršile potrebne reforme i izmjene koje će osnažiti cjelokupan položaj žena u Crnoj Gori.

¹⁸⁹⁵ Inspirisano: Slavica Striković (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, Ženska Akcija, Podgorica, str. 21.

5.2.1.1. PREAMBULA¹⁰⁹⁶

Preambula predstavlja "esenciju koja odlikava smisao i duh Ustava i daje osnovne vrijednosti na kojima počiva država Crna Gora"¹⁰⁹⁷. Već u samoj preambuli poseban akcenat stavljen je na opredjeljenje građana da žive u državi u kojoj su osnovne vrijednosti "sloboda, mir, tolerancija, poštovanje ljudskih prava i sloboda, multikulturalnost, demokratija i vladavina prava". Ustav, dakle, ne svrstava i rodnu ravnopravnost u esencijalne vrijednosti države Crne Gore. U tom pogledu, valja razmotriti i činjenicu da se u Ustavu ne koristi rodno osjetljiv jezik, pa je već u samoj preambuli korišćena riječ "građanin" i "pripadnik naroda i nacionalnih manjina", ali ne i *građanka* i *pripadnica* naroda i nacionalnih manjina: "polazeći od odlučnosti da smo kao slobodni i ravnopravni *građani, pripadnici* naroda i nacionalnih manjina koje žive u Crnoj Gori... privržení demokratskoj i građanskoj Crnoj Gori...". Šta je sa građankama i pripadnicama naroda i nacionalnih manjina, koje čine više od polovine crnogorskog stanovništva? Potrebno je, stoga, ne samo koristiti rodno osjetljiv jezik u svim djelovima Ustava Crne Gore, već i u samoj preambuli naglasiti predanost države Crne Gore rodnoj ravnopravnosti kao značajnoj vrijednosti kojom se stvara prostor za tumačenje Ustava u prilog jednakosti u svim djelovima i uokviruje buduća politika Crne Gore.

5.2.1.2. OSNOVNE ODREDBE

U osnovnim odredbama Ustava Crne Gore se, takođe, ne garantuje rodnu ravnopravnost, ali se kroz druga ustavna načela oslikava dimenzija rodne ravnopravnosti. Tu spadaju ustavna načela koja se odnose na: ljudska prava i slobode, zabranu izazivanja mržnje, zabranu diskriminacije i pravni poredak.

Prema članu 6 Ustava Crne Gore, država **jemči i štiti prava i slobode**, posebno ističući da su **prava i slobode nepovrediv**, te da je svako obavezan da poštuje prava i slobode drugih. Iako se neposredno ne navodi rodna ravnopravnost, ovaj član podrazumijeva i pravo na jednakost, jednak tretman i jednake mogućnosti žena i muškaraca, bez diskriminacije koja bi značila i kršenje ovog ustavnog načela, kao i nepovredivost **prava i sloboda**, kao i obaveze da se **poštuju prava i slobode drugih**, uključujući i **prava i slobode** žena i muškaraca u istom obimu i na isti način.

Ustav Crne Gore u članu 7 propisuje zabranu izazivanja ili podsticanja mržnje ili netrpeljivosti po bilo kom osnovu. Iako se osnovi ne nabrajaju, vjerovatno zbog lakše i ljepše preglednosti ustavnih načela, pod njima se podrazumijeva i pol, odnosno rod

¹⁰⁹⁶ Ustav Crne Gore ("Službeni list Crne Gore" br.1/2007, 38/2013 - Amandmani I-XVI).

¹⁰⁹⁷ Ibid, Mladen Vukčević, 2010, str. 377.

kao osnov po kom se zabranjuje izazivanje ili podsticanje mržnje ili netrpeljivosti. S obzirom na to da mržnja prema ženama ima zvaničan naziv u upotrebi, ovaj član podrazumijeva i zabranu mizoginije.

U članu 8 Ustava Crne Gore propisano je da je "zabranjena svaka neposredna ili posredna diskriminacija, po bilo kom osnovu". Ponovo, ne navode se taksativno svi osnovni po kojima je zabranjena diskriminacija, ali pod njima se neminovno podrazumijeva i zabran posredne ili neposredne diskriminacije po osnovu pola, odnosno roda. Na liniji toga, od značaja je Zakon o zabrani diskriminacije koji predstavlja razgradnju ovog ustavnog načela a koji se cjelokupnom svojom materijom bavi područjem diskriminacije, pa se u tom zakonu jasno navodi šta se podrazumijeva pod diskriminacijom, njeni oblici i vrste, kao i osnovi po kojima je zabranjeno da se diskriminacija vrši. I pored toga, vidno je da je Ustav propustio da prepozna višestruku diskriminaciju. U članu 8 stav 2 se, dalje, navodi da se "neće smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju". Ove mjere se, shodno stavu 3, mogu primjenjivati do trenutka ostvarenja ciljeva zbog kojih su preduzete. Jasno je, dakle, da se posebne mjere odnose na afirmativnu akciju, odnosno "pozitivnu diskriminaciju" koja je, na ovaj način, nedvosmisleno svrstana kao ustavno načelo, čime se stvorila mogućnost preduzimanja afirmativnih akcija daljim zakonskim i podzakonskim aktima, u cilju ostvarivanja rodne ravnopravnosti u cjelokupnom pravnom poretku.

Ustav Crne Gore u članu 9 propisuje da su "potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka i da imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primenjuju kada odnose uređuje na drugačiji način od unutrašnjeg zakonodavstva". Ovaj član je izuzetno važan za područje rodne ravnopravnosti u pogledu spona unutrašnjeg i međunarodnog prava koja stvara važnu obavezu Crne Gore da međunarodne dokumente i standarde o ostvarivanju rodne ravnopravnosti implementira u svoj pozitivno – pravni sistem ili ih primenjuje neposredno. U duhu ove disertacije, ovo ustavno načelo je posebno relevantno jer omogućava ispitivanje efikasnosti međunarodnog pravnog okvira kada je u pitanju ostvarivanje rodne ravnopravnosti u crnogorskoj jurisprudenciji, odnosno njihovu koleraciju u pogledu donošenja zaključka o njihovoj zajedničkoj sposobnosti da omoguće ostvarivanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Međutim, treba istaći propust ustavotvorca koji u praksi može stvarati izvjesne nedosljednosti i nejasnoće i to u pogledu činjenice da je

ovaj ustav primat dao međunarodnim ugovorima u odnosu na zakonodavstvo ali ne i u odnosu na cjelokupno domaće pravo i/ili i sam Ustav, što bi konsekventno značilo da međunarodno pravo nema primat u odnosu na cjelokupno unutrašnje pravo, osim na zakonodavstvo. Dodatna problematika ogleda se u konstrukciji nastavka ovog člana u kojem se navodi da će se međunarodni ugovori primjenjivati neposredno samo ako uređuju odnose drugačije od unutrašnjeg zakonodavstva. Ne iznenađuje, stoga, što i Vukčević iskazuje očekivajuću dilemu: "da li je naš ustavotvorac na ovaj način "zatvorio" mogućnost direktne primjene jednog broja relevantnih normi međunarodnog prava, (i) u dijelu rodne ravnopravnosti"¹⁰⁸⁹

5.2.1.3. LJUDSKA PRAVA I SLOBODE

U drugom dijelu Ustava Crne Gore garantuju se ljudska prava i slobode. Princip rodne ravnopravnosti inkorporiran je u ovaj dio ustava, premda su i još neke odredbe relevantne u analizi rodne ravnopravnosti, i to: osnov i jednakost (član 17), zaštita (član 19), kao i privremeno ograničenje prava i sloboda (25). U suštini, i svi drugi članovi u ovom dijelu su od značaja za ravnopravnost žene i muškarca jer se odnose na "svakog".

Član 17 stav 1 propisuje da se prava i slobode ostvaruju na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih sporazuma. Kao i član 9, i ovaj član je, na istoj liniji, značajan za ovu disertaciju jer podrazumijeva primjenu međunarodnih dokumenata i standarda za ostvarivanje rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou, posebno u svijetlu činjenice da je Crna Gora potpisala i ratifikovala ili sukcesijom potvrdila međunarodne dokumente i standarde o rodnoj ravnopravnosti, pa građanke i građani Crne Gore mogu ostvarivati svoja prava i na osnovu tih dokumenata. Ovo se, konkretnije, ne odnosi isključivo na međunarodne ugovore koji imaju pravno obavezujući karakter, već i na ostala dokumenta usvojena u svrhu implementacije potvrđenih međunarodnih ugovora u područja rodne ravnopravnosti poput deklaracija, platformi, preporuka i slično, ali i prakse Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije, što ima posebnu valorizaciju u ovoj disertaciji, sa posebnim osvrtom na hipoteze koje su najviše okrenute ka koleraciji međunarodnog i domaćeg pravnog okvira za ostvarivanje prava žena i eliminisanje svih oblika diskriminacije. U članu 17 stav 2, nadalje, navodi se da su svi jednaki pred zakonom, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo. O načelu jednakosti pisano je u okviru teorijskog dijela disertacije, kao važnom načelu koje podrazumijeva jednakost svih, bez obzira na bilo koje lično svojstvo, a to podrazumijeva i pol, odnosno rod.

¹⁰⁸⁹ Ibid, Mladen Vukčević, 2010, str. 380.

Rodna ravnopravnost je garantovana ustanovljenjem izričite obaveze države da "jemči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih mogućnosti" sadržane u članu 18, kao centralne garancije rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Premda je pohvalno što je ustavotvorac konačno odlučio da inkorporira rodnu ravnopravnost među ustavnih odredbama, ostaje prilično začuđujuće zašto takva garancija nije data u Osnovnim odredbama, pa i Vukčević, zastupajući ovakav stav smatra da bi tako nešto bilo doslednije jer se ova odredba "ne odnosi samo na ljudska prava, već i na ustav u cjelini a posebno na organizaciju vlasti kao drugu veliku ustavnu cjelinu"¹⁰⁹⁹. Prema Pajvančić, garantovanje ravnopravnosti po osnovu pola ujedno uključuje i "bračni status, porodični status, materinstvo, roditeljstvo i seksualnu orijentaciju"¹¹⁰⁰.

Čini se, važno je istaći, da ustavotvorac nije najbolje poznao predmetnu problematiku, uzimajući u obzir činjenicu da član 18 nosi naziv "rodna ravnopravnost" a u razradi ove odredbe aludira se isključivo na jednakost žene i muškarca. Imajući u vidu svu teorijsku diskusiju prikazanu u drugom poglavlju ovog istraživanja, neminovno je razumjeti da ovdje postoji izvjestan propust i nedosljednost, jer bi, u skladu sa odredbom, pogodniji naziv bio "polna ravnopravnost" ili "ravnopravnost po osnovu pola", dok pojam rodna ravnopravnost obuhvata mnogo širu definiciju od samo jednakosti žene i muškarca. Iako se ova disertacija prvenstveno odnosi na ravnopravnost žena i muškaraca, posmatrano u užem smislu pojma rodne ravnopravnosti, ne treba zanemariti da se u našem jeziku naizmjenično i prilično nejasno koriste izrazi rodna i polna ravnopravnost, kao sinonimi, pri čemu valja napraviti razliku opisanu u teorijskom poglavlju da postoji jasna razlika između pojmova pola i roda, a samim tim između pojmova polna i rodna ravnopravnost, pa polna ravnopravnost obuhvata onu uslovljenju rođenjem i biološkom odrednicom pojedinca, dok rodna, uz to, obuhvata i socijalni konstrukt i društveno nametnute norme kako bi jedan pojedinac trebao da se ponaša, odnosno koje uloge bi tokom života trebao da ima u skladu sa svojim biološkim odrednicama.

U članu 19 propisuje se da svako ima pravo na jednaku zaštitu svojih prava i sloboda. U ovoj ustavnoj normi čuči ključni princip pravne jednakosti građanki i građana i temeljni standard svakog demokratskog društva. Sa aspekta rodne ravnopravnosti, jednaka zaštita prava i sloboda može biti problematična ako se ne uzme u obzir suštinska jednakost, koja podrazumijeva stvaranje uslova u kojima žene i muškarci mogu ravnopravno ostvarivati svoja prava. Formalna jednakost, odnosno

¹⁰⁹⁹ Ibid, Mladen Vukčević, 2010, str. 378.

¹¹⁰⁰ Marijana Pajvančić, *Ustavni okvir ravnopravnosti polova*, Univerzitet u Novom Sadu Pravni fakultet, Novi Sad, 2010, str. 78.

tretman koji se na prvi pogled čini jednakim za sve, često ne prepoznaje društvene, ekonomske i kulturne prepreke koje ženama otežavaju ostvarivanje prava, kako je i opisivano u teorijskom poglavlju ove disertacije. Na primjer, žena koja je žrtva nasilja može imati jednako pravo na zaštitu kao i muškarac, ali u praksi često nailazi na neefikasne ili neadekvatne mehanizme zaštite koji ne uzimaju u obzir specifičnosti rodno zasnovanog nasilja. Ovaj član Ustava, stoga, sa sobom nosi i pitanje koliko pravni i institucionalni okvir u Crnoj Gori uspješno prepoznaje i rješava rodne nejednakosti. Pravna jednakost u oblasti rada, primjera radi, može značiti da žene i muškarci imaju pravo na jednake plate za isti rad, ali sistemska diskriminacija može ostati prisutna kroz neplaćeni rad, segregaciju zanimanja ili ograničen pristup liderstvu. Da bi se, dakle, ovaj član dosljedno primijenio u kontekstu rodne ravnopravnosti, potrebno je osigurati da zakoni i politike prepoznaju specifične prepreke s kojima se žene suočavaju. To uključuje rodnu analizu zakonodavstva, rodno osjetljivo budžetiranje i razvoj institucionalnih kapaciteta za promovisanje ravnopravnosti. Takođe, neophodno je kontinuirano praćenje i evaluacija kako bi se osiguralo da pravna jednakost u stvarnosti rezultira i suštinskom jednakosti. Jednaka zaštita prava i sloboda, dakle, nije samo pitanje formalne jednakosti pred zakonom, već zahtijeva aktivnu posvećenost uklanjanju rodno zasnovanih prepreka.

Član 25 Ustava Crne Gore koji se odnosi na privremeno ograničenje prava i sloboda prepoznaje pol kao osnov po kome se ovo ograničenje ne smije činiti. Naime, u ovom članu propisano je da se za vrijeme proglašenog ratnog ili vanrednog stanja može ograničiti ostvarivanje pojedinih ljudskih prava i sloboda, u obimu u kojem je to neophodno. Već u sljedećem stavu se jasno i nedvosmisleno naglašava da se ovakva ograničenja ne smiju činiti po nekom od različitih osnova, a između ostalog, i po osnovu pola. Naglašava se, nadalje, da se ne mogu ograničiti pravo na život, pravni lijek i pravnu pomoć, dostojanstvo i poštovanje ličnosti, pravično i javno suđenje i načelo zakonitosti, pretpostavka nevinosti, odbrana, naknada štete za nezakonito i neosnovano lišenje slobode i neosnovana osuda, sloboda misli, savjesti i vjeroispovjesti, zaključenje braka, te se ne mogu ukidati zabrane koje se odnose na izazivanje ili podsticanje mržnje ili netrpeljivosti, diskriminacije, ponovnog suđenja i osude za isto krivično djelo i nasilnu asimilaciju. Iz perspektive rodne ravnopravnosti, ova odredba ima posebno značajnu ulogu jer tokom ratnog ili vanrednog stanja, žene su često među najugroženijim grupama zbog povećane izloženosti nasilju, nesrazmjernog uticaja na njihovu ekonomsku sigurnost i preuzimanja dodatnih odgovornosti za porodicu i zajednicu. Međutim, važno je napomenuti da formalna zaštita u ustavu mora biti praćena odgovarajućim mjerama u praksi. Primjera radi, tokom vanrednih stanja prioritet treba biti zaštita žena od rodno

zasnovanog nasilja, uključujući osiguranje pristupa skloništima, pravnoj pomoći i podršci. Bez adekvatne kontrole, takođe, postoji rizik da se krizne situacije koriste za uvođenje mjera koje neproporcionalno pogađaju žene ili marginalizovane grupe, uprkos ustavnim ograničenjima. Član 25, dakle, time ne samo da reafirmiše princip jednakosti i zabranu diskriminacije, već postavlja standarde za vođenje društva u najtežim situacijama.

5.2.1.4. POLITIČKA PRAVA I SLOBODE

U okviru Dijela tri - Politička prava i slobode, od značaja za analizu rodne ravnopravnosti u Ustavu Crne Gore su članovi koji se odnose na biračko pravo (član 45), zabranu cenzure (član 50) i zabranu djelovanja i osnivanja političkih i drugih organizacija (član 55). Ostali članovi koji se odnose na slobodu misli, savjesti i vjeroispovjesti, slobodu izražavanja, prigovor savjesti, slobodu štampe i slično su, takođe, značajni ali ne za dublju rodnu analizu. Ovim članovima se, naime, sva politička prava i slobode garantuju neutralnim formama, poput "svako ima pravo".

Za razliku od ovakve regulacije, član 45 koji ⁹ odnosi na biračko pravo propisuje da pravo da bira i da bude biran ima državljanin Crne Gore koji je navršio 18 godina života i najmanje dvije godine prebivališta u Crnoj Gori, pri čemu se naglašava da se biračko pravo ostvaruje na izborima, da je ono jednako, te da su izbori slobodni i neposredni, a glasanje je tajno. Koristi se, dakle, termin "državljanin", ali ne i "državljanica" i pored činjenice da se ovo pravo garantuje jednako ženama i muškarcima. Kako primjećuje i Marijana Pajvančić, u ustavnim dokumentima se koriste ovakve pravne terminologije koje su "po pravilu diskriminatorne jer zbog sadržine ovih prava i subjekata kojima se garantuju nije moguće korišćenje neutralno forme (svako, niko)"¹⁰¹. Ona, dalje, navodi da izostaje garantovanje posebnih mjera za otklanjanje faktičke neravnopravnosti u korišćenju ovih prava posebno u pogledu korišćenja izbornog prava kako za parlamentarne tako i za lokalne izbore.¹⁰² Jasno je, posebno iz statističkih podataka prikazanih u prvom poglavlju ove disertacije, da žene koriste samo svoju pasivnu biračku sposobnost učestvujući u izborima u vidu glasanja, dok svoju aktivnu biračku sposobnost ne iskazuju u punoj mjeri i pod ravnopravnim uslovima kao i muškarci.

Od značaja su i članovi 50 i 55 koji se odnose na zabranu cenzure i zabranu djelovanja i osnivanja političkih i drugih organizacija i to iz razloga što u svojim

¹⁰¹ Marijana Pajvančić, *Ustavni okvir ravnopravnosti polova*, Univerzitet u Novom Sadu Pravni fakultet, Novi Sad, 2010, str. 89.

¹⁰² Ibid.

odredbama ne integrišu oblik diskriminacije po osnovu pola. Analiza ovih odredbi, naime, ukazuje na određene nedostatke u formulaciji ovih članova u pogledu prepoznavanja i adresiranja rodne diskriminacije. Iako oba člana sadrže važne odredbe koje se odnose na sprječavanje širenja mržnje i diskriminacije, nijedan eksplicitno ne integriše zabranu diskriminacije po osnovu pola, što predstavlja značajan propust u kontekstu savremenih standarda ljudskih prava i rodne ravnopravnosti. Naime, član 50 propisuje da nema cenzure u Crnoj Gori ali da nadležni sud može spriječiti širenje informacija i ideja putem sredstava javnog obaveštavanja samo ako je to neophodno radi: sprječavanja pozivanja na nasilno rušenje Ustavom utvrđenog poretka, očuvanja teritorijalnog integriteta Crne Gore, sprječavanja propagiranja rata ili podstrekivanja na nasilje ili vršenje krivičnog djela, sprječavanja propagiranja rasne, nacionalne i vjerske mržnje ili diskriminacije. Ovo je posebno problematično jer se u izuzecima ne navode i drugi osnovi diskriminacije, pa s obzirom na sve veći uticaj medija, uključujući digitalne platforme i u prvom redu socijalne mreže, ovakav nedostatak može imati ozbiljne posljedice na zaštitu prava žena i rodnu ravnopravnost u Crnoj Gori.

Članom 55 zabranjuje se djelovanje političkih i drugih organizacija koje je usmjereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne cjelokupnosti Crne Gore, kršenje zajemčenih sloboda i prava ili izazivanje nacionalne, rasne, vjerske i druge mržnje i netrpeljivosti. Fokus na nacionalnu, rasnu i vjersku mržnju je neminovno važan ali izostavljanje pola kao osnova diskriminacije znači da organizacije koje promovišu rodno zasnovanu netrpeljivost ili diskriminaciju formalno ne bi bile obuhvaćene ovim ograničenjem. Ovo stvara potencijalni pravni vakuum u kojem bi organizacije koje propagiraju mizoginiju ili rodno zasnovanu mržnju mogle djelovati bez sankcija. Jako je važno, stoga, u ovim članovima prepoznati problem perpetuiranja rodnih stereotipa, mizoginije i pozivanja na diskriminaciju žena zbog njihovog pola. Iz perspektive rodne ravnopravnosti, dakle, neophodno je proširiti ove ustavne odredbe kako bi se uključila zabrana širenja informacija i djelovanja organizacija koje podrivaju rodnu jednakost ili promovišu diskriminaciju po osnovu pola. Ovaj korak bio bi u skladu s međunarodnim rodnim standardima u ovoj oblasti.

Takođe, u pogledu člana 53 koji se odnosi na slobodu političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i djelovanja valja razmotriti i ustanovljenje odredbe koja će obavezati političke stranke da obezbijede veće učešće žena u političkom životu.

5.2.1.5. EKONOMSKA, SOCIJALNA I KULTURNA PRAVA I SLOBODE

U okviru ovog dijela Ustava Crne Gore regulišu se prava i slobode koje se odnose na ekonomska, socijalna i kulturna pitanja. Riječ je, stoga, o pravima i slobodama vezanim za rad, zdravstvenu zaštitu, te pitanja prava i sloboda vezana za brak i porodicu, kao i pitanja vezana za kulturna prava i slobode.

U kontekstu rodne ravnopravnosti u patrijahalnoj sredini kakva je crnogorska, od velike su važnosti članovi kojima se jemči svojina (član 58), sloboda preduzetništva (član 59) i pravo nasljeđivanja (60). Imajući u vidu raskorak ovih ustavnih načela sa statističkim podacima u ovim oblastima, jako je važno ove članove promatrati kroz sočiva rodne ravnopravnosti i ukazivati na ustavom zajemčena prava žena u navedenim oblastima. S tim u vezi, možda bi bilo optimalnije koristiti formulaciju u kojoj bi se posebno naglašavalo jemčenje ovih prava ženama.

U pogledu prava u vezi sa radom, od značaja su članovi koji se odnose na pravo na rad (član 62), zabranu prinudnog rada (član 63), prava zaposlenih u kojem se garantuje posebna zaštita žena na radu (član 64), socijalni savjet (član 65), štrajk (član 66) i socijalno osiguranje (član 67). Ustav Crne Gore u članu 62, naime, propisuje opštu garanciju prava na rad, na slobodan izbor zanimanja i zapošljavanja, pravične i humane uslove rada i na zaštitu za vrijeme nezaposlenosti. Ovo pravo zagarantovano je "svakom". Član 64 je od posebnog značaja jer propisuje posebnu zaštitu žena na radu, dok član 69 utvrđuje pravo na zdravstvenu zaštitu iz javnih prihoda trudnicama. U članu 64, dodatno, navodi se da zaposleni ima pravo na odgovarajuću zaradu, ograničeno radno vrijeme i plaćeni odmor, kao i zaštitu na radu. Ovdje valja razmotriti utvrđivanje principa jednakih zarada za isti rad žena i muškaraca kao ustavom zagarantovanog principa, čime se značaj ovog problema uvećava. Član 63 propisuje zabranu prinudnog rada i navodi da se prinudnim radom ne smatra rad koji je uobičajen u sklopu izdržavanja kazne lišenja slobode, obavljanja službe vojne prirode ili službe koja se zahtijeva umjesto nje, rad koji se zahtijeva u slučaju krize ili nesreće koja prijeti ljudskim životima ili imovini. Ova ustavna odredba odnosi se i na zabranu prinudnog rada u kontekstu seksualne eksploatacije. Premda su neki mišljenja da je ovo potrebno eksplicitno propisati u ovoj odredbi,¹¹⁰⁷ to bi posljedično značilo da je potrebno navesti i sve druge vrste prinudnog rada koje se ovom normom zabranjuju. S tim u vezi, važno je konstantno isticati da se ovo odnosi i na seksualnu eksploataciju i u tom kontekstu i na zabranu trgovine ljudima u te svrhe.

¹¹⁰⁷ Jelena Ružić, u Slavica Striković (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, str. 56 i 57.

Prava i slobode kojima se garantuje zaštita braka, porodice i roditeljstva određena su članovima 71 (brak), 72 (porodica) i zaštita majke i djeteta (73). Član 71, naime, propisuje da se brak može zaključiti samo uz slobodan pristanak žene i muškarca i da se zasniva na ravnopravnosti supružnika čime se postavljaju temelji za jednakost u bračnim odnosima. Naglašavanje slobodnog pristanka ima značajnu ulogu u sprječavanju prisilnih brakova i afirmaciji autonomije oba supružnika. Međutim, eksplicitno definisanje braka kao zajednice isključivo žene i muškarca može se smatrati ograničenjem i diskriminacijom po osnovu seksualne orijentacije, ali i u pogledu vanbračne zajednice koja nije ustavnom normom izjednačena sa tradicionalnim brakom. Dalje, iako se brak definiše kao zajednica ravnopravnih supružnika, praktična implementacija ovog principa može biti izazovna zbog ukorijenjenih rodni stereotipa i neravnopravne raspodjele kućnih obaveza i brige o djeci. Da bi se osigurala suštinska ravnopravnost, potrebne su dodatne mjere, poput edukacije, podsticanja ravnopravne raspodjele odgovornosti i zakonodavnih mjera koje podržavaju rodnu jednakost u porodičnim odnosima.

Član 72 utvrđuje da porodica uživa posebnu zaštitu i naglašava međugeneracijske obaveze članova porodice. Sa jedne strane, propisana je dužnost roditelja da se brinu o djeci, vaspitavaju ih i školuju. Sa druge strane, djeca su obavezna da se staraju o roditeljima kojima je potrebna pomoć. Ovaj reciprocitet naglašava međugeneracijsku povezanost i solidarnost, ali može imati specifične rodne implikacije. U mnogim društvima, žene su one koje najčešće preuzimaju ulogu staranja o roditeljima i djeci, što može negativno uticati na njihovu ekonomsku nezavisnost i prisustvo na tržištu rada. Bez sistemske podrške, poput dostupnih i kvalitetnih servisa za brigu o djeci i starijima, ove obaveze mogu nesrazmjerno opteretiti žene, što se u praksi najčešće i događa. Dodatno, ovim članom se priznaju jednaka prava djece rođene u braku i one rođene van braka što predstavlja veoma važan korak ka eliminaciji diskriminacije i afirmaciji jednakosti svih članova društva, što ima i rodne implikacije s obzirom na istorijske prakse stigmatizacije samohranih majki.

U članu 73 utvrđena je posebna zaštita majke i djeteta čim se odražava tradicionalno viđenje uloge žena kao primarnih starateljki i nositeljki reproduktivne funkcije. Iako je ovakva zaštita važna, neophodno je izbalansirati je s principima rodne ravnopravnosti kako bi se izbjegla stereotipizacija žena i njihovo ograničavanje na ulogu majke. Takode, formulacija da država stvara uslove za podsticanje rađanja djece može implicirati da je reproduktivna uloga žena od centralnog značaja za društvo, što može dovesti do pritiska na žene da prioritet daju roditeljstvu, a ne drugim aspektima svog života, poput karijere ili ličnog razvoja. Ova odredba bi, stoga,

trebala biti proširena kako bi se obuhvatila ravnopravna uloga oba roditelja u podizanju djece, kao i osiguranje da mjere podsticanja rađanja djece ne narušavaju prava žena na slobodno odlučivanje o reprodukciji. Takođe, posebna pažnja bi trebala biti posvećena usklađivanju politike zaštite majke i djeteta s potrebnim porodicama koje se ne uklapaju u tradicionalne obrasce, poput samohranih roditelja, istopolnih parova ili porodica u kojima o djeci brinu očevi.

U suštini, iako sve ove odredbe, kako zapaža Pajvančić, spadaju nesumnjivo u red zakonskih prava jer njihov sadržaj i obim reguliše zakon, ustav izbjegava izričito propisivanje obaveza države da ovu zaštitu osigura. Ona, dalje, ističe da vrlo često izostaje i klasično upućivanje na zakon kojim se bliže uređuju ova pitanja.¹¹⁴ Takođe, primjetno je da Ustav Crne Gore izostavlja eksplicitno garantovanje reproduktivnih prava, slobodu odlučivanja o rađanju i pravo na potpomognutu trudnoću. Ovaj nedostatak ukazuje na značajan jaz u prepoznavanju reproduktivnih prava kao ključnog aspekta ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i autonomije žena. Takva prava obuhvataju mogućnost da žene slobodno odlučuju o svom reproduktivnom zdravlju, uključujući pravo na pristup kontracepciji, abortusu i potpomognutim reproduktivnim tehnikama, bez diskriminacije, pritiska ili ograničenja. Dodatno, valja napomenuti, u crnogorskom pravnom sistemu ne postoje propisi koji na cjelovit i sveobuhvatan način regulišu ovu složenu problematiku. Imajući u vidu osjetljivost ove teme i kompleksnost pitanja koja se tiču reproduktivnih prava, potrebno je dodatno istraživanje i dublja analiza ove oblasti kako bi se identifikovali izazovi i razvili odgovarajući zakonodavni predlozi. Stoga, izostavljanje ove teme iz disertacije opravdano je potrebom za iscrpnim, posebnim istraživanjem koje bi moglo obuhvatiti pravne, društvene i medicinske aspekte ovog značajnog pitanja. Ovaj pristup omogućava precizniju obradu pitanja reproduktivnih prava i njihovu adekvatnu inkorporaciju u buduće pravne analize. U svakom slučaju, Ustav Crne Gore bi morao prepoznati reproduktivna prava kao temeljna ljudska prava i ključni aspekt rodne ravnopravnosti i sadržavati odredbe kojima se ista garantuju.

5.2.1.6. OSTALE ODREDBE

Drugi djelovi Ustava Crne Gore odnose se na djelove koji obuhvataju članove kojima se regulišu pitanja uređenja vlasti i to Skupštine Crne Gore, Predsjednika Crne Gore, Vlade Crne Gore, lokalne samouprave, suda, vojske Crne Gore, Savjeta za odbranu i bezbjednost, Državnog tužilaštva, zatim, djelovi koji se odnose na ekonomsko uređenje, Ustavni sud Crne Gore, kao i djelovi koji se odnose na

¹¹⁴ Marijana Pajvančić, 2010, str. 85.

promjenu Ustava i prelazne i završne odredbe. U pogledu rodne ravnopravnosti važno je osvrnuti se na činjenicu da kada je u pitanju dio uređenja vlasti, ne postoje odredbe kojima se afirmiše veće učešće žena u pogledu rada ovih organa.

5.3. ZAKONODAVNO - PRAVNI OKVIR ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Zakonodavno - pravni okvir Crne Gore predstavlja fundament za ostvarivanje i zaštitu rodne ravnopravnosti, čime se ima za cilj osigurati ravnopravno uživanje osnovnih prava i sloboda za žene i muškarce. Ovaj cilj nije moguće postići samo propisivanjem načela rodne ravnopravnosti u Ustav Crne Gore, već je potrebno i usvajanje niza ključnih zakona koji pružaju pravnu podršku za realizaciju i zaštitu prava žena. CEDAW konvencija, naime, ističe obavezu država potpisnica da preduzmu odgovarajuće mjere za eliminaciju diskriminacije žena u socijalnoj, kulturnoj, ekonomskoj, građanskoj, kao i u drugim oblastima života, kroz preduzimanje adekvatnih zakonodavnih i drugih mjera u cilju ostvarivanja ovog principa u praksi. U ovome leži obaveza Crne Gore za uspostavljanjem rodno senzitivnog zakonodavstva koje će paralelno sa važnim ustavnim promjenama u ovom području težiti ka stvaranju čvrste pravne osnove za zaštitu ljudskih prava žena.

Crna Gora je kroz ratifikaciju međunarodnih ugovora preuzela obavezu primjene međunarodnih standarda, čime je postavila pravac za unaprijeđenje uslova za ravnopravno učešće svih građanki i građana u društvenom životu, sa posebnim naglaskom na žene. Pored domaćeg zakonodavstva, proces pristupanja Evropskoj uniji i obaveza ispunjavanja Ciljeva održivog razvoja, dodatno su podstakli razvoj i sprovođenje politika rodne ravnopravnosti. Ovi koraci ukazuju na to da su nacionalne vlasti prepoznale važnost rodne ravnopravnosti kao jednog od ključnih preduslova za demokratski napredak, društvenu koheziju i održivi razvoj.

Fundament zakonodavnog okvira u ovoj oblasti, naime, čine ključni zakoni koji direktno obuhvataju zaštitu i promociju rodne ravnopravnosti i zaštitu od diskriminacije a koji predstavljaju korpus antidiskriminacionih zakona u Crnoj Gori. Ovdje spadaju tri važna zakona koja se posebno analiziraju u ovom istraživanju i postavljaju osnove zakonodavnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti. Prije svega, Zakon o rodnoj ravnopravnosti koji služi kao temeljni zakon za regulisanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori i koji pruža osnov za sprovođenje mjera koje direktno promovišu ravnopravnost žena i muškaraca u svim sferama društva. Zatim, Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda, koji pored prethodno navedenog, ima značajnu ulogu u zaštiti prava i zaštiti od diskriminacije po osnovu pola i roda. I najzad, Zakon o zabrani diskriminacije koji dodatno osigurava pravnu zaštitu

građanki i građana od svih oblika diskriminacije, uključujući i diskriminaciju po osnovu pola i roda, te stvara osnovu za sprovođenje i nadzor nad praksama koje bi mogle ugroziti ravnopravnost žena i muškaraca.

Pored opšteg antidiskriminacionog pravnog okvira, rodna ravnopravnost u Crnoj Gori prožima i druge pravne akte koji regulišu specifične oblasti društvenog života. Ovi zakoni predstavljaju subsidijerno zakonodavstvo i igraju ključnu ulogu u osiguravanju ravnopravnosti među polovima, posebno u kontekstu borbe protiv nasilja nad ženama i porodičnog nasilja, trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, diskriminacije na tržištu rada, političke participacije žena, kao i zaštite u domenu porodičnih odnosa i mnogih drugih. Njima se, dakle, regulišu oblasti koje su od najneposrednijeg interesa za ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

U tom pogledu, među najznačajnijim zakonima u kontekstu navedenih specifičnih oblasti interesovanja ove disertacije obrađenih i u okviru uporedno - pravnog okvira istraživanja, izdvajaju se: Krivični zakonik, Zakonik o krivičnom postupku, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i to u kontekstu svih oblika rodno zasnovanog nasilja, kao i trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, Zakon o radu i Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju analizu specifične odredbe kao primjera pozitivne diskriminacije žena, u kontekstu položaja žena na tržištu rada, te Zakon o izboru odbornika i poslanika u kontekstu izbornih kvoti važnih za političku participaciju žena u Crnoj Gori.

Svaki od ovih zakona, iako nije direktno namijenjen isključivo rodnoj ravnopravnosti, u svom normativnom okviru sadrži odredbe koje značajno utiču na ostvarivanje jednakosti među polovima u specifičnim društvenim oblastima. U ovom dijelu istraživanja, stoga, predstavlja se pregled pomenutih zakona kako bi se ukazalo na njihovu relevantnost i povezanost sa ciljevima rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom sistemu i vrši se detaljna analiza njihovih odredbi i sudske prakse kroz razmatranje ovih specifičnih oblasti istraživanja koje su prepoznate kao ključne za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

Tabela 5: Pregled relevantnih zakona u odnosu na odabrana područja od značaja za rodnu ravnopravnost

Odabrane tradicionalne oblasti analize	Relevantni zakonodavni okvir	Glavni aspekti analize
Nasilje nad ženama i nasilje u porodici ⁵	➤ Krivični zakonik; ➤ Zakonik o krivičnom postupku; ➤ Zakon o zaštiti od nasilja u porodici	➤ Rodna analiza odredbi Krivičnog zakonika u pogledu krivičnih djela rodno - zasnovanog nasilja; ➤ Potreba inkriminisanja femicida kao najekstremnijeg oblika nasilja nad ženama; ➤ Procesni aspekti slučajeva rodno - zasnovanog nasilja; ➤ Nasilje u porodici shodno Krivičnom zakoniku i Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici ²⁴
Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije	➤ Krivični zakonik	➤ Rodna analiza krivičnog djela trgovine ljudima
Žene na tržištu rada	➤ Zakon o radu ➤ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (primjer pozitivne diskriminacije)	➤ Rodna analiza odredbi Zakona o radu; ➤ Rodna diskriminacija u radu; ➤ Posebna zaštita žena u pogledu trudnoće, materinstva i slično.
Politička participacija žena	➤ Zakon o izboru odbornika i poslanika	➤ Izborne kvote

Osim navedenih zakona za koje se sprovodi rodna analiza u ovom poglavlju, važno je istaći da postoje i drugi zakoni u mnogorskom pravnom sistemu koji sadrže relevantne odredbe za područje rodne ravnopravnosti i ne ulaze u korpus antidiskriminatorskih zakona ili prethodno pomenutih zakona. Ovi zakoni samo dijelom svoje materije regulišu pitanje zaštite diskriminacije ili nekog drugog vida rodne ravnopravnosti, te se neki od njih dodatno nalaze i u predstojećoj analizi. U suštini, važnost međunarodnog zahtjeva u pogledu orodnjavanja zakona ogleda se u težnji da svaki zakon bude rodno osjetljiv i orodnjen, te je u tom pogledu moguća i

potrebna rodna analiza cjelokupnog zakonodavnog okvira u različitim područjima. Ovo ukazuje na potrebu sprovođenja dodatnih istraživanja u ovoj sve značajnijoj oblasti, odnosno to ukazuje na potrebu rodne analize svakog pojedinačnog pravnog akta i posebne pažnje u ovom kontekstu prilikom izrade i donošenja svih legislativnih rješenja u Crnoj Gori.

5.4. ZAKON O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

5.4.1. OPŠTI OSVRT

Prvi Zakon o rodnoj ravnopravnosti¹¹⁶⁵ u Crnoj Gori donijet je 31. jula 2007. godine u nastojanju da se institucionalno prizna i osigura ravnopravnost žena i muškaraca u svim društvenim sferama. Ovim zakonom se po prvi put u našem pravnom sistemu afirmiše rodna ravnopravnost kao jedna od osnovnih vrijednosti, a izričito se zabranjuje diskriminacija po osnovu pola. Zakon o rodnoj ravnopravnosti uređuje način osiguravanja i ostvarivanja prava na osnovu rodne ravnopravnosti, kao i mjere za eliminisanje diskriminacije po osnovu pola. Njegov cilj je da se stvore jednake mogućnosti za učešće žena i muškaraca u svim aspektima društvenog života. Prava garantovana ovim zakonom osiguravaju se i ostvaruju u skladu s međunarodnim aktima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava.

5.4.2. IZMJENE I DOPUNE ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI IZ 2015. GODINE

Kao odgovor na međunarodne i nacionalne potrebe, izmjene ovog zakona izvršene su 2015. godine, čime je Crna Gora nastojala da bolje odgovori na međunarodne obaveze i osigura sveobuhvatniju zaštitu prava svojih građanki i građana. U okviru međunarodnih standarda, ove izmjene su uključivale obaveze preuzete ratifikacijom ključnih dokumenata poput CEDAW konvencije, Pekinške deklaracije i Platforme za akciju, kao i Istanbulske konvencije. Takođe, bile su potrebne i zbog usklađivanja sa izmijenjenim direktivama Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti i nediskriminacije, što je posebno važno s obzirom na proces evropskih integracija Crne Gore. Istovremeno, u periodu između donošenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti 2007. godine i njegovih izmjena 2015. godine, u Crnoj Gori je postavljen širi antidiskriminacioni zakonodavni okvir. Uvedeni su zakoni kao što su Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći koji su doprinijeli unaprijeđenju pravne zaštite od diskriminacije po osnovu pola i drugim osnovama. Dodatne izmjene su unesene u

¹¹⁶⁵ Zakon o rodnoj ravnopravnosti ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 046/07, 073/10, 040/11, 035/15).

² Zakon o radu, Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti, Zakon o izboru odbornika i poslanika, te u Zakonik o krivičnom postupku, sve sa ciljem usklađivanja sa principima jednakosti i antidiskriminacije. Ovi zakoni postavili su temelje za širu primjenu antidiskriminacionih mjera, ali su istovremeno pokazali potrebu za izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti kako bi se omogućila njegova potpuna primjena u novom zakonodavnom okruženju.

Izmjene Zakona o rodnoj ravnopravnosti iz 2015. godine donijele su nekoliko ključnih novina. Prvo, proširena je definicija diskriminacije po osnovu pola, a uključene su i nove definicije neposredne i posredne diskriminacije, koje su usklađene sa odredbama Zakona o zabrani diskriminacije. Uvedena je i posebna zaštita od uznemiravanja po osnovu pola, koje je definisano kao neželjeno ponašanje prema licu ili grupi lica jednog pola, koje narušava dostojanstvo, izaziva strah ili stvara neprijateljsko ili ponižavajuće okruženje. Ovo proširenje definicija doprinosi jasnijem razumijevanju diskriminacije i omogućava efikasnije pravne mehanizme za zaštitu od nje. Dodatno, proširena je obaveza procjene uticaja odluka i aktivnosti na rodnu ravnopravnost, koja je ranije bila ograničena na državne organe, lokalne samouprave i javne ustanove. Ova obaveza sada obuhvata i privatni sektor, uključujući privredna društva i preduzetnike. Na taj način, zakon obuhvata širi spektar društvenih aktera, čime se dodatno osnažuje okvir za postizanje rodne ravnopravnosti u privatnom sektoru. Takođe, izmjenama iz 2015. godine uvedene su i dodatne obaveze u vezi sa upotrebom rodno osjetljivog jezika. Državni organi, lokalne samouprave, mediji i privredna društva obavezni su da u svojim aktima koriste nazive zanimanja, funkcija i titula u prirodnom rodu (muškom ili ženskom), što doprinosi vidljivosti žena u javnom prostoru i institucionalno promoviše kulturu rodne osjetljivosti. U sferi zapošljavanja, zakon sada predviđa posebnu zaštitu za žene tokom trudnoće i majčinstva, kao i za lica koja su promijenila pol, obezbjeđujući im jednaka prava u pristupu zapošljavanju, samozapošljavanju i ostvarivanju socijalne zaštite. Zakon, takođe, uključuje mjere zaštite od mogućih štetnih posljedica po one koji podnesu pritužbe zbog diskriminacije ili podrže postupke u vezi s tim. Pored navedenog, izmjene su donijele i dodatne prekršajne sankcije za nepoštovanje zakonskih obaveza, uključujući kazne za neupotrebu rodno osjetljivog jezika, nedostatak edukacije zaposlenih o rodnoj ravnopravnosti, te neprijavlivanje ostvarivanja mjera rodne ravnopravnosti. Na taj način, zakon postavlja mehanizme odgovornosti i teži obezbjeđivanju učinkovitije primjene propisa.

² Zakon je, naime, podijeljen na pet cjelina, koje obuhvataju ciljeve i definicije, obaveze državnih organa, uključujući nacionalne mehanizme odgovorne za promociju rodne ravnopravnosti. U posebnom poglavlju definiše se uloga i metode rada zaposlenih u nacionalnom mehanizmu koji se bave pojedinačnim žalbama. Zakon, takođe, sadrži poglavlje o kaznenim odredbama, kao i prelaznim i završnim odredbama.

5.4.3. OSNOVNE ODREDBE

U osnovnim odredbama definišu se osnovni pojmovi i postavljaju osnovni principi rodne ravnopravnosti. U prvom članu ovog zakona ² istaknut je predmet uređivanja koji se odnosi na obezbjeđivanje i ostvarivanje prava po osnovu rodne ravnopravnosti, u skladu sa međunarodnim aktima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, kao i mjere za eliminisanje diskriminacije po osnovu pola i stvaranje jednakih mogućnosti za učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima društvenog života. Upravo jedna od najznačajnijih izmjena i dopuna iz 2015. godine tiču se proširenja predmeta uređivanja ovog zakona, kao i lica na koja se odnosi ovaj zakon, dodajući i lica drukčijih rodnih identiteta. Ovo je od posebnog značaja jer se na ovaj način obezbjeđuje zaštita lica drukčijih rodnih identiteta, naročito u pogledu njihovog ravnopravnog tretmana.

Definicija rodne ravnopravnosti po prvi put je data u crnogorskom pravnom poretku izmjenama i dopunama ovog zakona, dopunjujući tako ustavnu garanciju i princip rodne ravnopravnosti, dajući mu tako novi smisao i značenje. U članu 2, konkretnije, ističe se da se pod rodnom ravnopравношću podrazumijeva "ravnopravno učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima javnog i privatnog sektora, jednak položaj i jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada". Ovako postavljena definicija podrazumijeva potrebu organizovanog djelovanja na nivou cjelokupnog pravnog sistema u Crnoj Gori, organa vlasti na nacionalnom i na lokalnom nivou, kako bi se preduzele sve potrebne mjere i aktivnosti da bi se načelo rodne ravnopravnosti sprovelo u praksi.

Jedna od najznačajnijih odredbi ovog zakona nalazi se u članu 3 i odnosi se na uspostavljanje izričite obaveze državnih organa, organa državne uprave i lokalne samouprave, javnih ustanova, javnih preduzeća i drugih pravnih lica koja vrše javna ovlašćenja da u svim fazama planiranja, donošenja i sprovođenja odluka, kao i preduzimanja aktivnosti iz svoje nadležnosti ocjenjuju i vrednuju uticaj tih odluka i

aktivnosti na položaj žena i muškaraca. Izmjenama ovog zakona, ova obaveza važi i za privredna društva, druga pravna lica i preduzetnice i preduzetnike. Autorke Komentara Zakona o rodnoj ravnopravnosti, Drobnjak i Bajić, ističu da se ovdje radi o gender mainstreaming-u, odnosno orodnjavanju, koje prema njihovim riječima podrazumijeva obavezu navedenih institucija da procijene: "kakvu će korist, materijalnu ili nematerijalnu, finansijsku ili drugu, donošenje odluke ili preduzimanje aktivnosti donijeti muškarcima, a kakvu ženama; kakav će efekat odluka ili druga aktivnost imati za žene, a kakav za muškarce, sa aspekta finansijskih sredstava i ljudskih i drugih resursa potrebnih za njihovo realizovanje; kakav će efekat imati nedonošenje odluke; kako žene, a kako muškarci koji imaju obavezu ulaganja procjenjuju donošenje odluke ili preduzimanje druge aktivnosti u smislu troškova, koristi, prihvatljivosti i praktičnosti".¹¹⁰⁶ One, dalje, navode da se rezultati ovakvih procjena moraju "imati u vidu prilikom predlaganja, donošenja i sprovođenja odluka i preduzimanja aktivnosti, a naročito treba razmotriti kakve mogu biti dugoročne posljedice neusvajanja rodno senzitivne odluke".¹¹⁰⁷

² Izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti iz 2015. godine, izmijenjena je definicija diskriminacije po osnovu pola, kao i definicije neposredne i posredne diskriminacije po osnovu pola, na način što su usklađene sa definicijama diskriminacije, neposredne i posredne diskriminacije koje su propisane Zakonom o zabrani diskriminacije¹¹⁰⁸, kao i definicijama diskriminacije u međunarodnim dokumentima istaknutim u prethodnim poglavljima ovog istraživanja. S tim u vezi, član 4 propisuje sljedeće:

"Diskriminacija po osnovu pola je svako pravno ili faktičko, neposredno ili posredno pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica jednog pola u odnosu na lica drugog pola, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva jednom licu, odnosno grupi lica jednog pola u odnosu na lica drugog pola, zbog kojeg se nekom licu otežava ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u građanskom i političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom i drugim oblastima javnog i privatnog života.

Diskriminacijom po osnovu pola smatra se i podsticanje, pomaganje, davanje instrukcija, kao i najavljena namjera da se određeno lice ili grupa lica diskriminišu po osnovu pola.

¹¹⁰⁶ Nada Drobnjak, Slavica Bajić, *Komentar Zakon o rodnoj ravnopravnosti*, str. 32.

¹¹⁰⁷ Ibid.

¹¹⁰⁸ Zakon o zabrani diskriminacije. ("Službeni list CG", br. 46/10 i 18/14).

Diskriminacijom se smatra svako postupanje kojim se žena zbog trudnoće ili majčinstva, kao i drugo lice zbog promjene pola, dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na druga lica, prilikom zapošljavanja, samozapošljavanja, ostvarivanja prava po osnovu socijalne zaštite i drugih prava.

Diskriminacijom, u smislu stava 1 ovog člana, smatra se i uznemiravanje po osnovu pola, seksualno uznemiravanje, podsticanje drugog lica na diskriminaciju, kao i korišćenje riječi u muškom rodu kao generički neutralne forme za muški i ženski rod.

Diskriminacijom iz stava 1 ovog člana ne smatra se pravo žena na zaštitu materinstva, kao i propisanu posebnu zaštitu na radu zbog bioloških karakteristika.¹¹⁰⁰

Navedeni član ovog zakona nudi prilično širok pristup definiciji diskriminacije po osnovu pola koji je usklađen sa međunarodnim standardima, u prvom redu CEDAW konvencijom, što predstavlja značajan korak naprijed i doprinosi pravnoj dosljednosti i jačanju zaštite prava žena. U stavu 1 se jasno definiše diskriminacija kao širok pojam koji obuhvata različite oblike nejednakosti. Stav 2 dalje proširuje pojam diskriminacije na sve oblike podrške i podsticanja diskriminatornih praksi. Uključivanje ovih aspekata ukazuje na prepoznavanje sistemske prirode diskriminacije i važnost suočavanja sa svim njenim manifestacijama, što je u skladu sa najboljim praksama u drugim jurisdikcijama. U stavu 3 se posebno navode neke specifične situacije koje se smatraju diskriminacijom, a koje se mogu javiti u kontekstu trudnoće, majčinstva ili promjene pola. To je posebno relevantno u društvima gdje žene često trpe posljedice na radnom mjestu zbog materinstva, a Crna Gora nije izuzetak, pa je ovo rješenje zakonodavca pohvalno jer su se i ovi osjetljivi periodi života izdvojili i posebno zakonom zaštitili. Ovakvo usaglašavanje sa međunarodnim standardima, poput preporuka CEDAW komiteta, doprinosi većoj pravnoj zaštiti ovih ranjivih grupa.

Stav 4 prepoznaje uznemiravanje i seksualno uznemiravanje kao posebnu vrstu diskriminacije što je izrazito važno za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja. Nadalje, u ovom stavu se ističe da se upotreba riječi u muškom rodu kao generički neutralne može smatrati diskriminacijom, pa je ova odredba od značaja i to iz nekoliko razloga. Prvo, upotreba riječi u muškom rodu kao generički neutralnom se često koristi u pravnim i svakodnevnim kontekstima, što može perpetuirati rodne stereotipe i marginalizovati žene. Ovaj stav prepoznaje da je jezik moćan alat koji oblikuje percepciju i može doprinijeti održavanju nejednakosti. Drugo, na ovaj način se vrši

¹¹⁰⁰ Op. cit., Zakon o rodnoj ravnopravnosti, član 4.

usklađivanje sa međunarodno – pravnim okvirom u kojem se naglašava važnost rodno – neutralnog jezika. Na primjer, CEDAW preporuke podstiču korišćenje jezika koji je inkluzivan i koji ne perpetuiira rodne stereotipe. I pored pozitivnih promjena, ovaj stav može da izazove probleme u njegovoj implementaciji posebno u pogledu činjenice da institucije i pojedinci možda nisu spremni da promijene dugogodišnje navike u jeziku.

U stavu 5 se posebno ističe da se diskriminacijom ne smatra pravo žena na zaštitu materinstva i posebne zaštite na radu zbog bioloških karakteristika. Ovaj stav ima nekoliko važnih aspekata koji se prvenstveno ogledaju u prepoznavanju činjenice da su žene, zbog bioloških razlika povezanih sa trudnoćom i porođajem, često u situacijama koje zahtijevaju dodatnu zaštitu. Ova zaštita uključuje pravo na trudničko bolovanje, pravo na porodijsko odsustvo, pravo na roditeljsko odsustvo, kao i određene vrste zaštite na radnom mjestu i druge mjere koje su osmišljene da se osigura da žene nisu diskriminirane zbog svojih reproduktivnih uloga. Važno je istaći da se na ovaj način ne favorizuju žene, već se ovdje radi o priznavanju specifičnih potreba žena koje proističu iz njihovih bioloških karakteristika, pa ovakav pristup omogućava ženama da učestvuju u radnom životu bez straha od gubitka prava ili privilegija zbog materinstva. Primjer zaštite žena na radu zbog bioloških karakteristika u pravnom sistemu Crne Gore predstavlja Zakon o radu¹¹¹⁰, kao i Zakon o odbrani¹¹¹¹ kojim se predviđa posebna zaštita žena na radu. Pored značajnih poduhvata zakonodavca u ovom pogledu, ističe se jedan bitan nedostatak koji fokus stavlja na diskriminaciju po osnovu pola, ali ne i roda, iako se u samom nazivu zakona jasno i nedvosmisleno radi o rodnoj a ne polnoj ravnopravnosti, te se u istom definiše pojam rodne a ne polne ravnopravnosti. Kako je istaknuto u teorijskom poglavlju istraživanja, potrebno je posebno voditi računa o razumjevanju pojmova "pol" i "rod" jer je ova distinkcija važna u pogledu razumjevanja diskriminacije koja pogađa žene.

Član 5 ovog zakona naglašava da se diskriminacijom ne smatraju opšte i posebne mjere koje su donijete ili preduzete radi otklanjanja i sprječavanja nejednakog tretmana žena i muškaraca, kao i otklanjanja posljedica tog tretmana i promovisanja rodne ravnopravnosti. Ova odredba se direktno odnosi na koncept afirmativne akcije ili pozitivne diskriminacije, što predstavlja, kako je posebno naglašeno i u teorijskom

¹¹¹⁰ Zakon o radu ("Službeni list CG", br. 74/2019, 8/2021, 59/2021, 68/2021 i 145/2021).

¹¹¹¹ Zakon o odbrani ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 047/07 od 07.08.2007, Službeni list Crne Gore", br. 086/09 od 25.12.2009, 088/09 od 31.12.2009, 025/10 od 05.05.2010, 040/11 od 08.08.2011, 014/12 od 07.03.2012, 002/17 od 10.01.2017, 046/19 od 07.08.2019).

2 poglavlju, važan aspekt u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Ovaj član je, takođe, u direktnoj vezi sa članom 8 stav 2 Ustava Crne Gore kojim je utvrđeno da se neće smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kojem osnovu u 2 jednakom položaju. Takođe se zasniva i na članu 4, stav 1 CEDAW konvencije kojim je utvrđeno da se usvajanjem posebnih privremenih mjera od strane država članica teži ostaviravanju jednakih mogućnosti i tretmana za žene, te da ove mjere važe sve do trenutka ostvarivanja takvog cilja. Ovom odredbom se, naime, prepoznaje da su žene, zbog istorijski ukorijenjenih nejednakosti, često u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce. Prema tome, cilj ovih mjera je da se stvore uravnoteženi uslovi koji će omogućiti ženama da postignu jednake mogućnosti. Važno je naglasiti da se ove mjere kreiraju tako da isprave istorijske nejednakosti, a ne da bi se stvorila nova forma diskriminacije, te je prestanak njihovog važenja uslovljen postizanjem ravnopravnosti.

Članom 6 ovog zakona štite se svi oni koji se u svojstvu žrtve ili svjedokinje i svjedoka javljaju pred nadležnim organima ili medijima zbog postupka povodom diskriminacije po osnovu pola, ili daju iskaze ili upozoravaju javnost na slučaj diskriminacije, kao i oni koji podnesu pritužbu zbog diskriminacije ili na bilo koji drugi način daju podršku ili učestvuju u postupku koji se vodi zbog iste. Ovim je propisana i pozitivna obaveza nadležnih državnih organa da u toku postupka vode računa da navedena lica ne trpe štetne posljedice. Takođe, ova odredba ima za cilj da ohrabri žrtve diskriminacije po osnovu pola i/ili drugih lica u ovom slučaju, da podnose 2 pritužbe, svjedoče i otvoreno govore o diskriminaciji. Članom 6a propisano je da se zaštita od diskriminacije u potpunosti uređuje Zakonom o zabrani diskriminacije i Zakonom o Zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda o kojem će biti posebno riječi u ovom istraživanju.

Najzad, u članu 7 date su definicije izraza koje se upotrebljavaju u ovom zakonu i to roda, pola, jednakih mogućnosti, nejednakog tretmana, neposredne diskriminacije po osnovu pola, posredne diskriminacije po osnovu pola, nasilja po 2 osnovu pola, uznemiravanja po osnovu pola, kao i seksualnog uznemiravanja. Definicije i terminologija koja se koristi u ovom zakonu usklađeni su sa savremenim međunarodnim standardima i definicijama, a naročito sa CEDAW konvencijom i sa direktivama Evropske unije iz ove oblasti.

5.4.4. OPŠTE I POSEBNE MJERE

U članu 8 Zakona o rodnoj ravnopravnosti naglašava se da se rodna ravnopravnost obezbjeđuje kroz opšte i posebne mjere. Ovaj član predstavlja važan element u pristupu ostvarivanju rodne ravnopravnosti jer prepoznaje potrebu za aktivnim intervencijama u društvenim strukturama. Propisivanje i uvođenje opštih i posebnih mjera, poznatih kao afirmativna akcija, podrazumijeva neophodnost odstupanja od osnovnog principa formalne jednakosti raspravljanoj u teorijskom poglavlju disertacije. Ovo odstupanje je ključno jer se oslanja na analizu postojećih nejednakosti i diskriminacije koje utiču na žene. Stoga je vrlo važno analizirati trenutno stanje u društvu kako bi se prepoznale prepreke koje onemogućavaju postizanje stvarne ravnopravnosti. Kada se razmatraju opšte i posebne mjere, važno je održati ravnotežu između potrebnog odstupanja i njegovih potencijalnih posljedica jer prekomjerna odstupanja od formalne jednakosti mogu dovesti do neželjenih efekata ili stvaranja novih oblika diskriminacije. Važno je, stoga, uspostaviti mehanizme za praćenje i evaluaciju efekata tih mjera.

U članovima 9 do 14 detaljnije se razrađuje šta se podrazumijeva pod opštim mjerama i njihov značaj, kao i odgovornosti institucija vlasti za promociju rodne ravnopravnosti i to Skupštine i Vlade Crne Gore, ulogu lokalnih vlasti, ulogu političkih stranaka, medijsku promociju, kao i upotrebu rodno osjetljivog jezika, edukaciju o rodnoj ravnopravnosti i prikupljanju statističkih podataka po polu što je ključno za analizu i praćenje napretka u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Na ovaj način obezbjeđuje se ostvarivanje rodne ravnopravnosti u kontekstu političkog predstavljanja i donošenja odluka, podstiču se specifične mjere koje preduzimaju lokalne vlasti u kontekstu jedinstvenih izazova sa kojima se susrijeću i njihovih mogućnosti, te obezbjeđuju mjere za postizanje rodno balansirane zastupljenosti žena u politici. Takođe, akcenat se stavlja i na ulogu medija koji u ovom procesu mogu umnogome doprinijeti promjeni stavova i jačanju svijesti o važnosti rodne ravnopravnosti, kao i podsticanju korišćenja rodno osjetljivog jezika i sprovođenju edukacija i obuka o rodnoj ravnopravnosti u cilju stvaranja kulture koja će omogućiti smanjenje predrasuda i rodni stereotipa, te uticati na ostvarivanje rodne ravnopravnosti u kompletnom društvu.

5.4.5. POSEBNE MJERE

U članovima 15 do 20 detaljnije se razrađuje pitanje posebnih mjera za koje je istaknuto da se uvode u oblastima gdje postoji nejednaka zastupljenost žena i muškaraca. Ovo uključuje različite tipove mjera, i to: pozitivne mjere kojima se daje

prednost licima manje zastupljenog pola, podsticajne mjere kojima se pružaju posebne pogodnosti za uklanjanje nejednakosti i programske mjere koje se odnose na edukaciju i promovisanje rodne ravnopravnosti.

Ove mjere su u potpunosti opravdane imajući u vidu statističke podatke posebno navedene na početku ovog istraživanja.¹¹¹² Podaci upozoravaju na potrebu ovakvog zakonodavnog rješenja kako bi se omogućilo uvođenje kvota u svim sektorima u kojima postoji niska zastupljenost žena, poput politike i privrednog sektora. Važno je, takođe, pratiti progres putem redovnih izvještaja i evaluacija na osnovu akcijskih planova kako bi se osiguralo da posebne mjere zaista doprinose smanjenju nejednakosti. Osim toga, potrebno je jačati edukaciju i obrazovanje kroz različite programe i uključivanje ove materije u obavezne sadržaje u javnom sektoru, obrazovnim institucijama ali i privatnom sektoru. Shodno dostupnim statističkim podacima, potrebno je raditi na konstantnom podsticaju u onim sektorima poput tehnološke industrije, gdje su žene izrazito manje zastupljene. Primjera radi, posebne mjere u ovom pogledu bi se ogledale u razvijanje specifičnih programa stipendiranja za žene u STEM oblastima kako bi se povećala njihova zastupljenost.

Najzad, u ovim odredbama ističe se uloga ministarstva nadležnog za ljudska i manjinska prava koji organima može preporučiti uvođenje posebnih mjera u onim mjestima u kojima je niska zastupljenost žena, pri čemu se ovo ministarstvo obavezuje da se angažuje u kreiranju akcionih planova za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti. Ovo je jako važno jer su akcioni planovi u mnogim zemljama pokazali značajni napredak ali i potrebu za kontinuiranim praćenjem što je ključno za postizanje održivih rezultata.¹¹¹³ Potrebno je, stoga, imati jasno definisane ciljeve i pokazatelje koji će pratiti napredak u ovom području i imati redovnu obavezu godišnjeg izvještavanja o sprovođenju akcionih planova i njihovim rezultatima. Nadležno ministarstvo, takođe, nadgleda sprovođenje ovih mjera i osigurava njihovu usklađenost sa zakonom. Najzad, predviđena je i mogućnost sprovođenja podsticajnih i programskih mjera od strane drugih subjekata i to **privrednih subjekata, političkih stranaka, nevladinih organizacija i drugih subjekata, u skladu sa prirodom i sadržinom oblasti u kojoj djeluju.**

U konačnom, ove **mjere** su u komparativnoj praksi odigrale enormnu ulogu u poboljšanju položaja žena. Sa tim u vezi, osim gore navedenih, od značaja su i mjere

¹¹¹² Pogledati Poglavlje I: Društveni položaj žena u Crnoj Gori.

¹¹¹³ Na primjer, Norveška, Švedska i Finska su primijenile sveobuhvatne akcijske planove koji uključuju finansiranje, kvote i programe za rodnu ravnopravnost, čime su postigle najveću zastupljenost žena u poslovnim i političkom sektoru.

podrške ženama preduzetnicama kroz programe koji nude mentorsku podršku, edukaciju i finansijsku pomoć, koje su se u mnogim zemljama pokazale kao značajan alat za poboljšanje zastupljenosti žena u poslovnom sektoru¹¹⁴. Od velike je važnosti, naravno, i više puta pominjana senzibilizacija javnosti kroz medijske kampanje, kao što su kampanje protiv rodni stereotipa, što dakako utiče na percepciju uloge žena u društvu i poslovnom sektoru.

5.4.6. NADLEŽNOSTI

U članu 21 definisana je centralna odgovornost Vlade Crne Gore za donošenje "Plana aktivnosti" i programe za njegovo sprovođenje, čime se postavljaju ciljevi i mjere za unaprijeđenje rodne ravnopravnosti u oblastima rada, obrazovanja, socijalne zaštite, zaštite od nasilja nad ženama, te participacije žena i muškaraca u donošenju odluka. Ovaj član, naime, propisuje da se Plan aktivnosti donosi na period od četiri godine i sadrži:

- ciljeve i mjere za postizanje rodne ravnopravnosti u oblastima iz člana 15 stav 1 ovog zakona, a naročito u oblasti rada, socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja, zaštite od nasilja nad ženama, kao i zastupljenosti žena i muškaraca u procesima odlučivanja na svim nivoima i u svim područjima društvenog života;
- smjernice za izradu programa u pojedinim oblastima društvenog života, kao i obaveze i nosioce programa;
- podatke koji se moraju u zvaničnim statistikama, anketama ili ispitivanju javnosti prikupljati, objavljivati, povezivati, čuvati, analizirati i iskazivati odvojeno po polu;
- pokazatelje postignutih rezultata primjene Plana aktivnosti;
- način izvještavanja o sprovođenju mjera iz Plana aktivnosti;
- odgovornost za sprovođenje mjera utvrđenih Planom aktivnosti;
- finansijska sredstva potrebna za sprovođenje mjera iz Plana aktivnosti.

Ističe se, takođe, da se programima za sprovođenje Plana aktivnosti utvrđuju aktivnosti u pojedinim oblastima društvenog života, za period od dvije godine. Uvođenje preciznih smjernica je vrlo značajno za unaprijeđenje efikasnosti u ostvarivanju rodne ravnopravnosti kroz jasno definisane indikatore uspjeha, pa je uključivanje specifičnih indikatora veoma važno jer omogućava kvantitativnu evaluaciju i pomaže u identifikaciji oblasti koje zahtijevaju dodatne intervencije, te je ovakvo zakonodavno rješenje poželjno jer predstavlja osnovu za uvođenje preciznih planova i smjernica kojima se teži unaprijediti oblast rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

¹¹⁴ Pogledati World Economic Forum, Global Gender Gap Report.

Članom 22 definisane su nadležnosti nadležnog ministarstva koje se ogledaju u sljedećem:

- koordiniranje ² aktivnosti koje imaju za cilj uspostavljanje rodne ravnopravnosti i učestvuje u
- priprema i donošenju akcionih planova za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na svim nivoima;
- praćenje primjenu međunarodnih dokumenata i konvencija, kao i usvojenih međunarodnih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti, preduzima mjere za njihovu implementaciju u pravni sistem Crne Gore i kreira kvalitetan monitoring poštovanja tih dokumenata;
- pripremanje Plana aktivnosti, predlaže njegovo usvajanje i prati njegovo sprovođenje;
- pripremanje programa za sprovođenje Plana aktivnosti na osnovu izvještaja organa za oblasti iz njihove nadležnosti;
- organizovanje istraživanja i analize o stanju rodne ravnopravnosti i analize potrebne za sprovođenje Plana aktivnosti, kao i sakupljanje podataka u okviru saradnje na nacionalnom i međunarodnom nivou;
- pripremanje izvještaje o ispunjavanju međunarodnih obaveza od strane Crne Gore u oblasti rodne ravnopravnosti;
- saradivanje sa lokalnom samoupravom i pruža podršku za osnivanje mehanizama za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou;
- uspostavljanje saradnje sa nevladinim organizacijama;
- preduzimanje i podsticanje aktivnosti na edukaciji o rodnoj ravnopravnosti i organizuje izdavanje prigodnih publikacija čiji je cilj promovisanje rodne ravnopravnosti;
- dostavljanje Vladi godišnji izvještaj o ostvarivanju Plana aktivnosti;
- obavljanje i druge poslove u vezi ostvarivanja rodne ravnopravnosti u skladu sa ovim zakonom.

Propisana je i obaveza organa da svoje Izvještaje ² dostave Ministarstvu, najkasnije u roku od dva mjeseca prije isteka vremena za koje je program utvrđen.

Ministarstvo, dakle, ima ključnu ulogu u uspostavljanju rodne ravnopravnosti kroz koordinaciju aktivnosti, usklađivanje sa međunarodnim standardima, praćenje primjene mjera, te kroz saradnju sa lokalnim samoupravama i nevladinim sektorom. Ovaj član je značajan jer omogućava Ministarstvu da djeluje kao centralna tačka za prikupljanje i analizu podataka o rodnoj ravnopravnosti. Ovo je naročito važno s obzirom na globalne pokazatelje o sporom napretku u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Takođe, međunarodne obaveze se sve češće zasnivaju na analizama koje uključuju rodne pokazatelje, poput onih koje preporučuju CEDAW i OECD. Ovi pokazatelji osiguravaju mogućnost upoređivanja sa drugim zemljama i usklađivanja

sa najboljim praksama, što dodatno doprinosi transparentnosti i efikasnosti rada na nacionalnom nivou.

Najzad, u članu 23 uspostavljena je obaveza državnih organa da imenuju službenice i službenike za koordinaciju aktivnosti na polju rodne ravnopravnosti što predstavlja vrlo značajan korak ka unaprjeđenju institucionalne odgovornosti i implementacije zakonskih okvira. Članom 24 ustanovljava se i dužnost organa da pružaju potrebnu podršku nadležnom ministarstvu, odnosno podatke u okviru svojih nadležnosti, što ministarstvu omogućava bolji uvid u primjenu mjera na terenu. Ovakva saradnja je izuzetno važna jer dovodi do bolje evaluacije mjera i eventualnog unaprjeđenja Plana aktivnosti, pa je ovakva saradnja između različitih sektora vlasti fundamentalna za obezbjeđivanje integrisanog pristupa rodnoj ravnopravnosti što je značajan faktor uspjeha u ostvarivanju rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou. Ipak, iako je u ovom pogledu zadovoljavajuć zakonodavni okvir, u praksi je potrebno jačati ulogu ovih službenika i službenica, kao i svih koordinatora/ki kada su u pitanju poslovi rodne ravnopravnosti kroz različite obuke i dodatne resurse kako bi efikasnije mogli da obavljaju svoju funkciju. Takođe, s obzirom na važnost preciznih podataka, teži se ka osiguravanju sistema za praćenje napretka prema jasno definisanim rodnim indikatorima uz periodične revizije. Najzad, osim državnih institucija, kako bi se ostvario zajednički cilj, od izuzetne je važnosti njegovati saradnju sa nevladinim organizacijama što dodatno doprinosi transparentnosti i obezbjeđivanju širih uvida u specifične probleme lokalne zajednice, ali i generalno zajednice u cjelini.

5.4.7. KAZNE ODREDBE I SUDSKA PRAKSA

Članovi 33 i 33a propisuju kazne za pravna i odgovorna lica koja krše odredbe Zakona o rodnoj ravnopravnosti, i to specifično u slučajevima diskriminacije u vezi sa trudnoćom, majčinstvom ili promjenom pola, kao i za nepoštovanje rodno osjetljivog jezika, neobezbjeđivanja edukacije zaposlenih u postizanju rodne ravnopravnosti, kao i statističkih podataka, te u slučaju nedostavljanja ministarstvu izvještaja o ostvarivanju rodne ravnopravnosti i u slučaju neodređenja službenika ili službenice koji će koordinisati aktivnostima u vezi pitanja rodne ravnopravnosti. Predviđene su sankcije u iznosu od 1.000 do 10.000 eura za pravna lica, kao i kazne od 150 do 2.000 eura za odgovorna lica. Kaznene odredbe, naime, predstavljaju i ključne mehanizme odvratanja od diskriminacije i nepoštovanja rodne ravnopravnosti na radnim mjestima i u javnim institucijama. Valjalo bi, stoga, razmotriti mogućnost uvođenja strožijih kazni za ponavljanje ovih prekršaja što bi zasigurno imalo dodatni efekat odvratanja. Paradoksalno, iako je propisana kazna za nesakupljanje statističkih

podataka koji su rodno diferencirani, za potrebe ovog istraživanja nije bilo moguće doći do podataka o sudskoj praksi u pogledu ovog zakona, kao ni u pogledu drugih zakona koji se analiziraju u ovom poglavlju u kontekstu rodne diferencijacije sakupljenih podataka, što se posebno naglašava prilikom analize svakog zakona pojedinačno. Takođe, nije bilo moguće doći ni do tačnih podataka u pogledu broja lica koja su određena kao koordinatori/ke u državnim organima u pogledu pitanja rodne ravnopravnosti, pa su takvi podaci crpljeni iz Nacionalne strategije rodne ravnopravnosti, a koji nisu ažurirani duži vremenski period.

5.4.8. INSTITUCIONALNI MEHANIZMI ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Ustavni i zakonodavni okvir, kao i preduzete međunarodne obaveze stvorile su adekvatne mogućnosti za stvaranje institucionalnih mehanizama za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Iako Zakon o rodnoj ravnopravnosti pitanja rodne ravnopravnosti stavlja u nadležnost Ministarstva ljudskih i manjinskih prava, on predviđa i obaveze Skupštine i Vlade Crne Gore (član 10), ali i jedinica lokalne samouprave (član 11), političkih stranaka (član 12) i medija (član 13), da u okviru svoje nadležnosti⁴ preduzimaju mjere u cilju postizanja rodne ravnopravnosti. U skladu sa tim, ministarstva i administrativna tijela odredili su službenike/ce koji u okviru svoje nadležnosti obavljaju zadatke koordinatora/ki aktivnosti vezanih za pitanje rodne ravnopravnosti i sudjeluju u pripremi i sprovođenju aktivnosti nacionalnog strateškog⁴ dokumenta za rodnu ravnopravnost. Prema podacima iz Nacionalne strategije rodne ravnopravnosti, od novembra 2016. na nacionalnom i lokalnom nivou imenovano je 106 osoba koje se bave rodnim pitanjima i 13 kontakt osoba u medijima (do trenutka donošenja Nacionalne strategije). Od značaja je i uloga Generalnog sekretarijata Vlade Crne Gore, Uprave za inspekcijske poslove koja vrši nadzor nad primjenom zakona i nevladinih organizacija u Crnoj Gori koje se bave ovom oblašću. Najvažniji institucionalni mehanizmi koji su, stoga, posebno istaknuti u ovom istraživanju su Odbor za rodnu ravnopravnost u Skupštini Crne Gore, Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava i Zaštitnik za ljudska prava i slobode.

Odbor za rodnu ravnopravnost predstavlja stalno tijelo Skupštine Crne Gore koje je nadležno za oblast rodne ravnopravnosti u ovom zakonodavnom organu. Prema Poslovniku Skupštine Crne Gore¹¹¹⁵, Odbor za rodnu ravnopravnost razmatra predloge zakona, drugih propisa i opštih akata koji se odnose na ostvarivanje načela rodne ravnopravnosti, prati primjenu ovih prava kroz sprovođenje zakona i

¹¹¹⁵ Poslovnik Skupštine Crne Gore (br. 00-32-1/21-1/35, EPA 134 od 22.7.2021.godine)

unapređivanje principa rodne ravnopravnosti, posebno u oblasti prava djeteta, porodičnih odnosa, zapošljavanja, preduzetništva, procesa odlučivanja, obrazovanja, zdrastva, socijalne politike i informisanja, učestvuje u priprmi, izradi i usaglašavanju zakona i drugih akata sa standardima evropskog zakonodavstva i programima Evropske unije koja se odnose na rodnu ravnopravnost, afirmiše potpisivanje međunarodnih dokumenta koji tretiraju ovo pitanje i prati njihovu primjenu, sarađuje sa odgovarajućim radnim tijelima drugih parlamenata i nevladinim organizacijama iz ove oblasti. Takođe, ovaj odbor prati i ocjenjuje usklađenost zakona Crne Gore sa pravnom tekovinom Evropske unije i, na osnovu izvještaja Vlade Crne Gore, prati i ocjenjuje primjenu zakona, posebno zakona iz kojih proizilazi obaveza usaglašavanja sa pravom Evropske unije (član 45). U skladu sa članom 72 Poslovnika Skupštine Crne Gore, ovaj odbor, kao i drugi odbori u okviru Skupštine Crne Gore, može organizovati parlamentarna saslušanja i parlamentarnu istragu radi kontrole dosljedne primjene ustavnih normi, razrješenja važnih pitanja i rješenja iz predloženih ili postojećih akata, događaja i pitanja koja izazivaju nejasnoće u radu državnih organa i organizacija, kao i nadležnih institucija. Božena Jelušić je, u pogledu rada ovog odbora, istakla da je on matičan samo za Zakon o rodnoj ravnopravnosti, a u slučaju ostalih zakona samo daje mišljenje, što ukazuje na njegovu svojevrstu rodno - lukrativnu, a ne dovoljno operativnu funkciju. Ovo, prema njenim riječima, predstavlja svojevrstu tautologiju jer su Odbor i Zakon "zatvoreni" u svoj krug iz kojeg se suštinski ne može u dovoljnoj mjeri uticati na orodnjenost zakona.¹¹¹⁶

Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti u Ministarstvu ljudskih i manjinskih prava koordinira aktivnosti vezane za rodnu ravnopravnost u Ministarstvu pravde, ljudskih i manjinskih prava. Prema Pravilniku o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Ministarstva ljudskih i manjinskih prava iz 2022. godine¹¹¹⁷, ovo odjeljenje vrši poslove koji se ondose na: pripremu predloga Zakona o rodnoj ravnopravnosti, koordiniranje procesom izrade predloga strategije za rodnu ravnopravnost i koordinira aktivnostima koje imaju za cilj uspostavljanje rodne ravnopravnosti i učestvuje u pripremi akcionih planova za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na svim nivoima, stara se o primjeni međunarodnih dokumenata i konvencija, kao i usvojenih međunarodnih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti itd.

¹¹¹⁶ Božena Jelušić, u Slavica Striković (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, Podgorica, 2023, str. 62, 63 i 72.

¹¹¹⁷ Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Ministarstva ljudskih i manjinskih prava iz 2022. godine, dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-previous/12fd9458-442d-4971-b418-2221630ec3b6?version=1.0> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

4 Zaštitnik ljudskih prava i sloboda je institucija uvedena Zakonom o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda¹¹¹⁸. Ovlašćena je da rješava pritužbe u vezi sa radom sudova u slučaju odugovlačenja u postupcima, zloupotrebe procesnih ovlaštenja ili neizvršenja sudskih odluka, te da jednom godišnje podnosi izvještaj Skupštini Crne Gore u svrhu predavljanja predmeta u kojima je on/ona postupao/la, statističkog pregleda stanja ljudskih prava i sloboda, preporuka i mjera za unaprjeđenje ljudskih prava i iskorjenjivanje uočenih propusta, kao i procjene stanja u oblasti diskriminacije. Zaštitnik je takođe ovlašćen za postupanje u odnosu na rad državnih organa u okviru svojih nadležnosti.

4 Osim navedenih, od značaja su i drugi državni organi poput Nacionalnog savjeta za rodnu ravnopravnost koji je osnovan 2016. godine kao savjetodavno tijelo koje prati sprovođenje politika rodne ravnopravnosti na nacionalnom i lokalnom nivou. Savjet je do sada okupljao neka od lica koja su bila članovi/ce Komisije za praćenje primjene Plana aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti¹¹¹⁹, dok je izostajao visoko rangirani politički i institucionalni nivo učešća. Nevladine organizacije u Crnoj Gori, takođe, kroz monitoring izvještaje i istraživanja, redovno ukazuju na kontinuiranu prisutnost diskriminacije na osnovu pola i roda, te zahtijevaju jači institucionalni odgovor. Ove organizacije, takođe, aktivno doprinose kroz programe zaštite od diskriminacije i osnaživanje žena i osoba različitih rodni identiteta, a njihova uloga je ključna u unaprjeđenju stanja u ovoj oblasti.¹¹²⁰

Novinu predstavlja ustanovljenje Operativnog tima za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama, koji je osnovala Vlada Crne Gore 25. marta 2024. godine.¹¹²¹ Operativni tim sačinjen je od predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova, predstavnika pravosuđa, NVO sektora i drugih državnih organa. Prema odluci o osnivanju, zadaci Operativnog tima ogledaju²³ u: sagledavanju dosadašnje prakse postupanja nadležnih organa i institucija koje se bave prevencijom i suzbijanjem nasilja u porodici i nasilja nad ženama, kao i analiza konkretnih slučajeva tog nasilja; davanju smjernica i preporuka za unaprjeđenje rada nadležnim organima i institucijama koje se bave prevencijom i suzbijanjem nasilja u porodici i nasilja nad

¹¹¹⁸ Više o ovoj instituciji u odjeljku o Zakonu o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda, kao i Zakonu o zabrani diskriminacije gdje je detaljnije određen djelokrug ovog organa i ostala pitanja od značaja za funkcionisanje istog.

¹¹¹⁹ Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti, dostupno na:

https://www.paragraf.me/nacrti_i_predlozi/PLAN_AKTIVNOSTI_ZA_POSTIZANJE_RODNE_RAVNOPRAVNOSTI.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹¹²⁰ Pogledati rad nekih od navedenijih:

Centar za ženska prava, website: <https://womensrightscenter.org/> (pristupljeno 16.12.2024.godine);

Sigurnu ženska kuća, website: <http://sck.co.me/> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹¹²¹ Pogledati: <https://wupi.gov.me/download-previous/Fb4626e3-22a9-498c-87eb-48331b661264?version=1.0> (pristupljeno 05.07.2024.godine)

ženama; sagledavanju dosadašnje prakse i analizi konkretnih slučajeva ugovorenih dječjih brakova; davanju smjernica i preporuka za unaprijeđenje rada nadležnim organima i institucijama koje se bave sprječavanjem ugovaranja dječjih brakova. Operativni tim je, dakle, počeo sa radom tek u godini pisanja ovog istraživanja, pa se može utvrditi da je isti zasijedao nekoliko puta, te da je u određenim slučajevima značajnim za ovo istraživanje, dao važne smjernice i preporuke. Treba raditi na tome da svi institucionalni mehanizmi zaista u potpunosti zažive i svoj posao rade efikasno i dosljedno, kako bi se zaista moglo uticati na promjenu društvenih konstrukcija moći, neravnopravnosti i diskriminacije kakva postoji u crnogorskom društvu.

5.4.9. PLAN AKTIVNOSTI ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI: NACIONALNA STRATEGIJA RODNE RAVNOPRAVNOSTI 2021 - 2025

U skladu sa odredbama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, u proteklom godinama, kroz četiri ciklusa usvajanja strateških dokumenata za rodnu ravnopravnost (za periode 2010-2012, 2013-2017, 2017-2021, 2021-2025), država je pokušala da odgovori na izazove u ovoj oblasti. Ovi planovi su definisali glavne ciljeve za postizanje rodne ravnopravnosti u različitim sektorima društva. Međutim, procjene pokazuju da, iako su određeni koraci preduzeti, sistemski napredak je bio spor i nedovoljno učinkovit. Prema analizama i evaluacijama, i dalje postoje značajne prepreke u postizanju punog nivoa rodne ravnopravnosti. Institucije u Crnoj Gori još uvijek ne pružaju adekvatnu zaštitu ženama, što je posebno izraženo kod osjetljivih grupa kao što su osobe sa invaliditetom, romkinje, starije žene i osobe koje žive u ruralnim područjima. Takve strukturalne nejednakosti dovode do marginalizacije dijela stanovništva, što dodatno usporava demokratski razvoj zemlje i njen napredak ka članstvu u Evropskoj uniji.¹¹²² Evropska komisija je u više navrata, kroz svoje izvještaje o napretku Crne Gore, naglasila da je napredak u oblasti rodne ravnopravnosti ograničen. U izvještaju iz 2020. godine posebno je istaknuto da zakonodavni okvir, iako prisutan, ne daje očekivane rezultate zbog slabog sprovođenja mjera. Takođe, Komisija je primijetila da institucionalni akteri često nisu dovoljno svjesni svojih zakonskih obaveza ili nisu dovoljno osposobljeni da efikasno primijene rodno odgovorne politike, što je posebno istaknuto u Nacionalnoj strategiji (2021-2025).

Ističe se, takođe, da iako postoje zakoni i strategije, orodnjavanje javnih politika nije u dovoljnoj mjeri prisutno u praksi. Zakon o rodnoj ravnopravnosti propisuje obavezu organa vlasti da prilikom planiranja, donošenja odluka i preduzimanja

¹¹²² Pogledati Poglavlje I u dijelu društvenog položaja žena u Crnoj Gori, sa posebnim osvrtom na statističke podatke u različitim oblastima koji potkrepljuju ove tvrdnje (iznjete i u Nacionalnoj strategiji).

aktivnosti procjenjuju kako te aktivnosti utiču na žene i muškarce, ali ovo nije adekvatno implementirano. Evropska komisija, zajedno s drugim međunarodnim organizacijama, kontinuirano naglašava da je potrebno ojačati institucionalne mehanizme i povećati kapacitete institucija za sprovođenje rodni politika.

Nacionalna strategija, stoga, predstavlja sveobuhvatnu strategiju koju je Crna Gora razvila kako bi se suprotstavila rodnoj nejednakosti i borila protiv rodne i polne diskriminacije. Ovaj dokument, koji je pripremilo Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, usmjeren je ka stvaranju pravednijeg društva kroz strukturirane i strateške pristupe. Strategija je strukturisana oko tri glavna operativna cilja i ključne aktivnosti u okviru ovih ciljeva kako bi se postigla rodna ravnopravnost. Nacionalna strategija, dakle, donosi nove ciljeve i pristupe kako bi se prethodno navedeni izazovi efikasnije adresirali. Nakon opsežnih konsultacija sa različitim akterima, Strategija prepoznaje da je nizak nivo rodne ravnopravnosti i dalje jedan od centralnih problema u Crnoj Gori. Strategija, na liniji navedenog, postavlja *glavni strateški cilj – podizanje nivoa rodne ravnopravnosti do 2025. godine*.

Imajući u vidu sve navedeno, u okviru Strategije prepoznati su ključni *uzroci* rodne nejednakosti, taksativno nabrojani sljedećim redoslijedom:

1. "Institucionalni mehanizmi za sprovođenje i nadzor nad sprovođenjem politika rodne ravnopravnosti nisu dovoljno efikasni i efektivni u zaštiti žena i osoba drugih polnih i rodni identiteta od diskriminacije;
2. Rodni stereotipi, predrasude i tradicionalna podjela uloga između muškaraca i žena su još uvijek veoma prisutni u svim segmentima društva;
3. Nedovoljan nivo učešća žena i osoba drugačijih polnih i rodni identiteta u oblastima koje omogućavaju jednak pristup resursima i dobiti od korišćenja resursa."¹²³

Sa tim u vezi, definisana su 3 glavna operativna cilja, sa potrebnim mjerama u okviru istih i to:

1) Operativni cilj 1 koji se odnosi na unaprjeđenje primjene postojećeg zakonodavnog okvira na sprovođenju politike rodne ravnopravnosti i zaštitu od diskriminacije po osnovu pola i roda, kroz mjere koje imaju za cilj jačanje kapaciteta institucionalnih mehanizama za sprovođenje zakonskih odredbi za zaštitu od diskriminacije, kao i mjere i aktivnosti koje imaju za cilj da uspostave efikasniju i efektivniju koordinaciju, nadzor nad sprovođenjem i izvještavanje. Takođe, mjerama ove Strategije adresira se i potreba za intenzivnijim uključivanjem svih aktera

¹²³ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti 2021 - 2025, str. 3.

4
udruštva u rješavanje problema vezanih za diskriminaciju po osnovu pola i roda i osnaživanja žena i osoba drugačijih polnih i rodni identiteta.¹¹²⁴ Mjere u okviru Operativnog cilja 1 su:

1. standardizovati procedure za orodnjavanje javnih politika;
2. uspostaviti objedinjenu i uporedivu evidenciju o slučajevima diskriminacije po osnovu pola i roda;
3. edukovati zaposlene i rukovodni kadar u institucijama o ključnim konceptima iz oblasti rodne ravnopravnosti i njihovim obavezama iz oblasti rodne ravnopravnosti u skladu sa zakonom;
4. edukovati članove/ce Komisije za sprovođenje, koordinaciju, praćenje i ocjenu uspješnosti politika rodne ravnopravnosti;
5. uključiti sve tri grane vlasti, nevladine organizacije, poslodavačke organizacije, sindikate, medije i NVO-e u dijalog o orodnjavanju javnih politika.¹¹²⁵

6
2) Operativni cilj 2 odnosi se na unapređenje oblasti obrazovanja, kulture i medija kako bi se smanjio nivo stereotipa i predrasuda prema ženama i osobama drugačijih polnih i rodni identiteta.⁴ Mjere u okviru Operativnog cilja 2 su:

1. Uvesti rodno odgovorne sadržaje i obaveznu upotrebu rodno osjetljivog jezika u nastavne programe i nastavu;
2. Edukovati vaspitno - obrazovni kadar za podsticanje vrijednosti građanskog, rodno ravnopravnog i inkluzivnog društva kod djece i mladih;
3. Organizovati obuke iz medijske pismenosti u cilju prepoznavanja svih vrsta stereotipa, uključujući i rodne stereotipe;
4. Uvesti rodno odgovorne programe i obaveznu upotrebu rodno osjetljivog jezika u programe institucija kulture;
5. Podstaci medije da uvedu rodno odgovorne programe i da koriste rodno osjetljiv jezik;
6. Uvesti praćenje medijskog izvještavanja iz rodne perspektive (rodno odgovorni monitoring medija).¹¹²⁶

4
3) Operativni cilj 3 odnosi se na povećanje nivoa učešća žena i osoba drugačijih polnih i rodni identiteta u oblastima koje omogućavaju pristup resursima i dobrobiti od korišćenja resursa, kao i kroz brojne mjere kojima se žele stvoriti preduslovi za njihovo učešće, kao i mjere kojima se žele osnažiti ove društvene grupe. Mjere u okviru Operativnog cilja 3 su:

¹¹²⁴ Ibid, str. 4.

¹¹²⁵ Ibid.

¹¹²⁶ Ibid.

- 4 1. Osnajiti žene i osobe drugačijih polnih i rodni identiteta da učestvuju u političkom odlučivanju;
2. Osnajiti žene i osobe drugačijih polnih i rodni identiteta, kao i marginalizovane i osjetljive osobe i grupe da učestvuju u ekonomskom životu;
3. Podići nivo prevencije i zaštite od rodno zasnovane diskriminacije, seksualnog uznemiravanja, rodno zasnovanog nasilja i višestruke diskriminacije na radnom mjestu;
4. Organizovati kampanje za ravnomjerniju raspodjelu rada u kući, brige o djeci i starijim;
5. Podstaci tripartitni dijalog o izmjenama zakona kojima će se omogućiti veće učešće žena na tržištu rada i postizanje bolje ravnoteže između poslovnog i privatnog života;
6. Povećati procenat žena u STEM (nauka, tehnologija, inženjerstvo, matematika) oblastima u obrazovanju;
7. Procijeniti uticaj i sprovesti mjere prevencije kako bi se umanjio negativan uticaj klimatskih promjena i prirodnih katastrofa na zdravlje žena, muškaraca, osoba drugačijih polnih i rodni identiteta, kao i marginalizovanih i posebno osjetljivih osoba i grupa.¹¹²⁷

Nacionalna strategija se, dakle, nadovezuje na pravni okvir utvrđen Ustavom i različitim zakonima, usklađujući se sa međunarodnim ugovorima poput CEDAW-a i Istanbulske konvencije. Nacionalna strategija je, takođe, usklađena sa krovnim strateškim dokumentima ⁴ Gore, a u posebnoj je koleraciji i sa: Nacionalnim planom za implementaciju Konvencije Savjeta Evrope za sprječavanje i borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama¹¹²⁸, Strategijom socijalne inkluzije Roma i Egipćana¹¹²⁹, Akcionim planom za zaštitu lica sa invaliditetom od diskriminacije¹¹³⁰ i Strategijom razvoja ženskog preduzetništva.¹¹³¹

Strategija uključuje analizu situacije, viziju, ciljeve, mjere i detaljan akcioni plan. Važnost ove strategije upravo leži u sveobuhvatnim i inkluzivnim pristupima. Uključivanjem više sektora i aktera, Strategija osigurava sveobuhvatan pristup za rješavanje osnovnih uzroka rodne nejednakosti. Poseban naglasak na obrazovanje i medije od velikog je značaja jer ove oblasti igraju ključnu ulogu u oblikovanju

¹¹²⁷ Ibid, str. 5.

¹¹²⁸ Dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-preview/1f011d7b-7220-460a-a48b-bf093b37db6c?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024.godine).

¹¹²⁹ Dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-preview/9c1f248f-c43d-4cc0-bf18-e5b778327c90?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024.godine).

¹¹³⁰ Dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/3be67277-942a-4c56-8504-e56b0266650f> (pristupljeno 24.10.2024.godine).

¹¹³¹ Dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-preview/0a95b4bc-c3f4-4f9b-8c36-9b499684c885?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024.godine).

društvenih stavova i normi. Takođe, naglasak na ekonomskom i političkom osnaživanju ističe potrebu za strukturnim promjenama kako bi se postigla rodna ravnopravnost. Rješavanjem rodne nejednakosti Crna Gora može osigurati da svi njeni građani/ke imaju priliku da u potpunosti učestvuju u društvenom, ekonomskom i političkom životu, doprinoseći održivom razvoju zemlje i njenim težnjama za članstvo u Evropsku Uniju.

Nacionalna strategija je, najzad, uspostavila ključne korake ka stvaranju pravednijeg društva u Crnoj Gori. Njeni višeslojni pristupi adresiraju osnovne uzroke rodne nejednakosti i pružaju jasne smjernice za postizanje značajnog napretka u integraciji rodne perspektive i zaštiti od diskriminacije. Uspjeh ovih planova, u svakom slučaju, zavisiće od efikasne primjene njihovih mjera i kontinuirane posvećenosti svih uključenih aktera u ovim međuzavisnim procesima.

5.5. ZAKON O ZAŠTITNIKU/CI LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA

5.5.1. OPŠTI OSVRT

Prvi zakon u Crnoj Gori koji uspostavlja postojanje institucije Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda, odnosno Ombudsmana donijet je 2003. godine. Od tada do danas uslijedilo je nekoliko zakonodavnih izmjena i dopuna u ovom području, pa je aktuelni Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda¹³² posljednji put izmijenjen u martu 2017. godine. Ovim zakonom pružena je važna mogućnost građankama i građanima da podnesu pritužbe protiv organa državne uprave, organa lokalne uprave i lokalne uprave, javnih službi i drugih nosilaca javnih ovlašćena u onim slučajevima kada su njihova prava i slobode povrijeđena aktom, radnjom ili nepostupanjem. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore predstavlja nezavisnu i samostalnu instituciju koja, osim prethodno istaknutog, preduzima različite mjere u pogledu sprječavanja mučenja i drugih oblika nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, kao i važne mjere za zaštitu od diskriminacije. Njegova uloga u postizanju rodne ravnopravnosti je izuzetna. U prvom redu, on istražuje pritužbe vezane za diskriminaciju po osnovu roda, bilo da se radi o zapošljavanju, obrazovanju, zdravstvenim uslugama ili nasilju. Na ovaj način, Zaštitnik/ca može identifikovati sistemske probleme i preporučiti adekvatna rješenja. Njegova uloga se, takođe, sastoji u saradnji sa drugim državnim organima, u prvom redu sa zakonodavcima kako bi se promovisale izmjene postojećih zakonskih rješenja ili donošenje novih kojima se osnažuju prava žena. Važan aspekt njegove uloge

¹³² Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda crne gore ("Službeni list Crne Gore", br. 042/11 od 15.08.2011, 032/14 od 30.07.2014, 021/17 od 31.03.2017).

podrazumijeva širu misiju u kontekstu stvaranja svijesti o važnosti rodne ravnopravnosti, na način što se podstiče šira društvena svijest i promoviše kultura jednakosti.

5.5.2. PREGLED ZAKONSKIH ODREDBI

Članovi 1 do 6 čine osnovne odredbe ovog zakona u kojima se definišu ključne funkcije i načela djelovanja Zaštitnika/ce. Načelna pitanja, kao što su nezavisnost, pravda, pravičnost i sprječavanje mučenja ili diskriminacije, postavljeni su kao glavne vrijednosti u radu Zaštitnika/ce. U ovim odredbama uspostavljaju se, dakle, osnovne nadležnosti i obaveze Zaštitnika/ce, postavljajući ga kao nezavisno tijelo koje djeluje u skladu sa ustavom i međunarodnim ugovorima. Posebno se naglašava nezavisnost i autonomija u radu, što je ključno za efikasno obavljanje i izvršavanje funkcija ovog organa. Takođe, isključuju se sudovi iz nadležnosti Zaštitnika/ce, osim u specifičnim slučajevima utvrđenim ovim zakonom. Građankama i građanima se, nadalje, omogućava da podnesu pritužbe kada smatraju da su im prava povrijeđena i omogućavaju Zaštitniku/ci da djeluje po sopstvenoj inicijativi. Ovo značajno proširuje mogućnost zaštite i omogućava proaktivno djelovanje ovog organa. Takođe se uvodi i javnost rada, stvarajući jasnu zakonsku obavezu sačinjavanja godišnjih i posebnih izvještaja, što svakako povećava transparentnost i odgovornost rada ove važne državne institucije. Najzad, u ovim članovima osigurava se finansiranje iz budžeta Crne Gore, što je neophodno za djelotvorno i efikasno ostvarivanje funkcije ovog organa. Od izuzetne je važnosti ovakvo zakonodavno rješenje u kojem se posebno naglašava nezavisnost i autonomija ovog organa kao glavni principi koji omogućavaju zaštitu ljudskih prava bez pritiska bilo koje vrste, a u prvom redu političkih. Valjalo bi, sa druge strane, razmotriti mogućnost stvaranja više prostora za finansijsko upravljanje i autonomiju ovoj instituciji jer direktna povezanost sa Ministarstvom finansija može otvoriti prostor za eventualni politički uticaj, što može uticati na autonomiju ove institucije. U tom pogledu, posebno se ističe činjenica da je Ustav Crne Gore samo u tri slučaja propisao samostalnost i nezavisnost nekog državnog organa i to sudova, sudskog savjeta i ombudsmana, pa je i finansijsku nezavisnost ovog organa potrebno obezbijediti i eksplicitno i implicitno. U svakom slučaju, bilo bi potrebno obezbijediti i osigurati transparente procese finansiranja, te kontrolu korišćenja istih.¹¹³³ Ovakvo zakonodavno rješenje učinilo je ovu instituciju

¹¹³³ Pogledati, recimo, modele usvojene u Norveškoj i Njemačkoj u kojima Ombudsman ima pravo na samostalno upravljanje budžetom, što mu omogućava veću autonomiju. U Norveškoj se ova institucija finansira iz fiksnog dijela budžeta, a u Njemačkoj kroz posebne budžetske stavke, čime se obezbjeđuje veću nezavisnost ove institucije.

pristupačnu građankama i građanima koji mogu lako podnijeti pritužbu, što je izuzetno važno za efikasnost ovih procesa i za povjerenje javnosti u ovu instituciju.

Dalje, u članovima 7 do 16 uređuje se postupak imenovanja Zaštitnika/ce, uslovi za kandidaturu, kao i uslovi za prestanak funkcije. U suštini, postupak izbora na funkciju Zaštitnika/ce uređen je i propisan Ustavom Crne Gore¹³⁴, te su ove zakonske odredbe samo nadgradnja ustavnih, i u njima se bliže određuje postupak imenovanja od strane Predsjednika Crne Gore, kriterijumi za izbor, ograničenja, kao i prestanak funkcije. Iako nema prostora za dodatnu suštinsku izmjenu u procesu izbora, jer je ovo pitanje regulisano samim Ustavom, treba razmotriti jačanje procedure izbora kroz postojanje strogih profesionalnih standarda i obezbjeđivanje autoriteta i sturčnosti, a ujedno posebno voditi računa i o transparentnosti procesa imenovanja. Ovim zakonodavnim rješenjem jasno su definisani uslovi za prestanak funkcije čime se pruža mehanizam za očuvanje integriteta institucije.

U članovima 17 do 23 definišu se nadležnosti i ovlašćenja Zaštitnika/ce koje se ogledaju u pokretanju inicijativa, postupanju po pritužbama i davanju mišljenja. Konkretnije, naglašena su ovlašćenja na pritužbe povezane sa radom sudova, ali samo u specifičnim slučajevima kao što su odugovlačenje postupaka ili neizvršenje sudskih odluka, kao i mogućnost podnošenja inicijative za donošenje zakona ili drugih propisa, pokretanje postupka pred Ustavnim sudom, sa posebnim naglaskom da Zaštitnik/ca nema ovlašćenja da poništi akte organa ili zastupa stranke u postupcima, čime se čuva neutralnost i status ove institucije. Dalje, u članovima 24 do 27 propisuju se posebna ovlašćenja Zaštitnika/ce a ogledaju se u proaktivnoj ulozi Zaštitnika/ce u osiguravanju prava lica lišenih slobode, omogućavajući pristup prostorijama bez najave, što doprinosi transparentnosti institucija. To je u skladu sa međunarodnim standardima zaštite ljudskih prava, posebno sa Opcionim protokolom uz Konvenciju protiv torture¹³⁵. Pristup bez najave i mogućnost razgovora bez prisustva službenih lica, takođe, omogućavaju Zaštitniku da stekne nepristrasan uvid u uslove u kojima se nalaze ova lica. Uspostavlja se i nacionalni preventivni mehanizam za prevenciju torture što omogućava ovom organu da preduzima mjere za sprječavanje torture i da formira radno tijelo sa stručnjacima/kinjama iz relevantnih oblasti kada su potrebna specijalistička znanja. Ovakvo zakonodavno rješenje definiše Zaštitnika/cu kao nacionalni preventivni mehanizam čime ga formalno usklađuje sa zahtjevima

¹³⁴ Pogledati, član 81 Ustav Crne Gore.

¹³⁵ Opcioni protokol uz Konvenciju protiv torture, dostupan na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-against-torture-and-other-crue> (pristupljeno 27.11.2024 godine)

međunarodnog prava. Propisana je, vrlo važno, i neposredna saradnja Zaštitnika/ce sa Potkomitetom za prevenciju torture, što umnogome omogućava bolju usklađenost sa međunarodnim standardima i praksama. Dakle, u ovim članovima se Zaštitniku/cu i njegovim saradnicima/cama daju široka ovlašćenja u prevenciji torture, nadzoru institucija u kojima se nalaze lica lišena slobode, zaštiti od diskriminacije i saradnji sa međunarodnim tijelima. Ove odredbe usklađuju rad Zaštitnika/ce sa međunarodnim standardima i omogućavaju efikasno delovanje u zaštiti ljudskih prava u Crnoj Gori.

U članovima 28 do 46 regulisano je postupanje Zaštitnika/ce u slučajevima pritužbi, uključujući način podnošenja pritužbi, poverljivost postupka, i obaveze organa koji su predmet pritužbe. Analiza članova ovog odjeljka otkriva ključne aspekte mehanizma zaštite ljudskih prava kroz sistematski i transparentan pristup. Važne stavke ovih odredbi ogledaju se u mogućnosti pokretanja postupka povodom pritužbe ili po sopstvenoj inicijativi što pruža Zaštitniku/ci autonomiju da reaguje samostalno čime se dodatno ojačala njegova uloga u zaštiti ljudskih prava. Saglasnost oštećenog lica je neophodna za postupanje po sopstvenoj inicijativi, što osigurava poštovanje prava pojedinca ali, sa druge strane, može biti problematično u situacijama gdje su prava pojedinaca očigledno povrijeđena, a oštećeni se plaši da će biti dodatno ugrožen. Postupak je poverljiv, a pravo na podnošenje pritužbe imaju sva lica koja smatraju da su im prava povrijeđena, uz posebne odredbe za djecu. Precizira se i sadržaj pritužbe, kao i obaveza Zaštitnika/ce da može tražiti dopunu podataka. Utvrđen je rok od 6 mjeseci od saznanja za povredu, ali uz mogućnost produženja roka u slučajevima posebnog značaja čime ova fleksibilnost omogućava veću pravnu zaštitu i pravdu za žrtve povreda ljudskih prava. Organi su, shodno ovim članovima, dužni da se izjasne o pritužbi u roku od 8 dana za dostavljanje izjašnjenja, kao i da dostave Zaštitniku/ci sve potrebne informacije i dokumentaciju, bez obzira na stepen tajnosti. Valja razmotriti razvijanje jednostavnijeg i pristupačnijeg načina podnošenja pritužbu kroz upotrebu digitalnih platformi, te edukacije o postupku podnošenja kako bi se pravno neuki ljudi lakše odlučivali na ovaj korak. Zatim, pružene su jasne odrednice za obustavu postupka, što doprinosi efikasnosti i smanjenju opterećenja ovog organa. Nakon sprovedenog postupka Zaštitnik/ca daje mišljenje o postojanju povrede, načinu i stepenu iste. Ukoliko se utvrdi da je došlo do povrede, mišljenje sadrži preporuke za otklanjanje povrede, kao i rok za sprovođenje tih preporuka. Starješina ili rukovodilac organa na koji se preporuka odnosi dužan je da u roku dostavi izveštaj o preduzetim radnjama za izvršenje preporuke. Ako ne postupi, Zaštitnik/ca može obavestiti viši organ ili javnost. Ipak, nedostatak mehanizama za

praćenje sprovođenja preporuka može umanjiti njihov učinak i dovesti do neefikasnosti.

Preostali članovi ovog zakona odnose se na pitanja službe ove institucije, kao i finansiranje iste. Na samom kraju ovog zakona, odnosno, u članu 54 propisane su novčane kazne za prekršaje, uključujući nepostupanje organa po zahtjevu Zaštitnika/ce i neodazivanje na poziv. Kazne se kreću od 500 do 2000 eura. Ovaj opseg kazni je vrlo vjerovatno diskutabilan imajući u vidu ozbiljnost ovih prekršaja. Nepostupanje po zahtjevu ombudsmana može značiti kršenje prava građanki i građana i zanemarivanje njihovih potreba, što ozbiljno narušava povjerenje u institucije. Niske kazne, takođe, mogu podsticati kulturu nekažnjivosti unutar javne administracije. Kada se prekršaji ne tretiraju ozbiljno, to može rezultirati neodgovornim ponašanjem pojedinaca unutar državnih institucija, smanjujući njihovu odgovornost prema građankama i građanima. U svijetlu ovih argumenata, postoji potreba za revidiranjem kaznenih odredbi kako bi se osiguralo da su sankcije proporcionalne težini prekršaja i da motivišu organe, odnosno, ljude koji čine te organe da ispravno postupaju. Povećanjem kazni i postavljanjem jasnijih mehanizama odgovornosti može se doprinijeti jačanju vladavine prava i zaštiti prava građanki i građana.

5.5.3. PRAKSA ZAŠTITNIKA/CE U SLUČAJEVIMA DISKRIMINACIJE PO OSNOVU RODA

Institucija Zaštitnika/ca ljudskih prava aktivno se bavi pitanjima rodne ravnopravnosti, fokusirajući se na probleme diskriminacije žena, rodnih stereotipa, seksizma, mizoginije, rodno zasnovanog nasilja, višestruke diskriminacije i drugih važnih područja u oblasti rodne ravnopravnosti. U godišnjim izvještajima o radu, ova institucija detaljnije opisuje svoje aktivnosti u ovoj oblasti, sa posebnim fokusom na smjernice i preporuke relevantne za unaprjeđenje prava žena u Crnoj Gori.

Zaštitnik/ca ljudskih prava, na liniji navedenog, posebno ističe problem postojanja rodni stereotipa koji su ukorijenjeni u svim slojevima društva i na svim nivoima, kao i seksizma i mizoginije u javnom prostoru. U izvještajima se ističe da su seksistički i mizogini komentari, naročito u političkom i javnom diskursu, postali zabrinjavajuće učestali. Ovo stvara neprijateljsko okruženje koje obeshrabruje žene od aktivnog učešća u društvenom životu, a ističe se posebna odgovornost političkih aktera i medija, koji često tolerišu ili čak podstiču takve narative. Pritužbe u radu ove institucije su, nadalje, ukazale na diskriminatorne prakse prema ženama, naročito tokom trudnoće, porodijskog odsustva i nakon povratka na posao. Korišćenje ugovora o privremenim i povremenim poslovima kao alata za ograničavanje prava žena na radnom mjestu predstavlja značajan izazov. Posebna pažnja posvećuje se

višestrukoj diskriminaciji i intersekcionalnosti, pa se akcenat stavlja na žene zavisnice, žene sa invaliditetom, romkinje i žene iz drugih manjinskih zajednica i žene iz ruralnih područja. U tom pogledu, posebno je istaknuto da se ove žene suočavaju sa višestrukom diskriminacijom, uključujući rodno zasnovano nasilje i društvenu stigmatizaciju što otežava pristup pravdi i adekvatnoj podršci. Vrlo često, ističe se, ove žene budu izostavljene iz statističkih podataka i javnih politika što dodatno otežava njihove teške životne uslove i nedovoljan pristup zdravstvenim uslugama i personalnoj asistenciji. Ova institucija, takođe, ističe postojanje rodne neravnopravnosti u sektorima bezbjednosti i STEM-u, pa i pored toga što je uočeno povećanje učešća žena u Vojsci i Ministarstvu odbrane, rodna neravnopravnost u sektorima bezbjednosti i nauke ostaje izražen problem. Tradicionalne rodne uloge i očekivanja i dalje ograničavaju žene u ovim oblastima.

U svojim izvještajima, ova institucija osim isticanja bazičnih problema u ostvarivanju rodne ravnopravnosti, redovno navodi i preporuke u pogledu unaprjeđenja prava žena u Crnoj Gori. S tim u vezi, preporuke iz 2021, 2022, i 2023. godine odnose se na¹³⁶:

- Podsticanje ravnopravne participacije žena u strukturama političkih partija na svim hijerarhijskim nivoima;
- Osnaživanje žena u svrhu njihove veće participacije na upravljačkim pozicijama u društvu;
- Prikupljanje statističkih podataka o ženama sa invaliditetom i ženama iz manjinskih zajednica, uključujući žene iz ruralnih područja, žene žrtve nasilja od strane svih državnih organa i njihovih ustanova;
- Ostvarivanje veće prisutnosti žena sa invaliditetom, Romkinja, lezbejki i žena iz drugih manjinskih zajednica u javnom i medijskom prostoru;
- Uspostavljanje i primjena dugoročnih strateških pristupa sa ciljem privlačenja većeg broja kandidatkinja u sektor bezbjednosti;
- Ohrabrivanje žena da prijave rodnu diskriminaciju i seksualno uznemiravanje;
- Ocjenjivanje i vrednovanje učinka u odnosu na ravnopravnost polova u svim fazama planiranja i donošenja zakona, politika i strategija;

¹³⁶ Preporuke iz publikacije "Izveštaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2021. godinu": https://www.ombudsman.co.me/docs/1652269181_final_izvjestaj_05052022.pdf (pristupljeno 27.11.2024. godine); "Izveštaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2022. godinu": https://www.ombudsman.co.me/docs/1681285008_finalizvjestaj_12042023.pdf (pristupljeno 27.11.2024. godine); "Izveštaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2023. godinu": https://www.ombudsman.co.me/docs/1715154847_finalizvjestaj_29042024%20_zastupnik.pdf (pristupljeno 27.11.2024. godine).

- Podsticanje veće zastupljenosti žena na upravljačkim pozicijama i mjestima odlučivanja;
- Utvrđivanje mjera i programa za zapošljavanje i podsticanje zapošljavanja teže zapošljivih kategorija žena;
- Angažovanje muškaraca na prevenciji i zaštiti od diskriminacije nad ženama, kroz podizanje svijesti i osnaživanje prevazilaženja rodno stereotipnih uloga u društvu;
- Kontinuirano stvaranje pozitivne klime u odnosu na korišćenje roditeljskog odsustva od strane očeva, a uz to uključivati i obavještavati poslodavce o istoj mogućnosti putem različitih kampanja;
- Jačanje ekonomskog osnaživanja svih kategorija žena, a posebno žena sa invaliditetom i drugih žena koje su većem riziku od diskriminacije po više ličnih svojstava, uz sprovođenje mjera za usklađivanje poslovnih i porodičnih obaveza;
- Ekonomsko osnaživanje žena iz ruralnih područja i utvrđivanje posebne linije programa za ovu kategoriju žena koji će im se približiti i predstaviti na adekvatan način;
- Dodatno afirmisanje mjera na stvaranju uslova za uspostavljanje balansa između porodičnog i profesionalnog života, radi smanjenja jaza između žena i muškaraca kada su u pitanju porodične i roditeljske obaveze, kao i neplaćeni kućni rad;
- Sprovođenje sistemske i redovne edukacije svih nosilaca/teljki pravosudnih funkcija, uključujući i savjetnike/ce, pripravnike/ce o rodnoj ravnopravnosti kako bi se dodatno osnažili da u ovoj oblasti primjenjuju međunarodne standarde i praksu Evropskog suda za ljudska prava i preveniraju nepotpune statističke podatke kada se traži njihova diferencijacija u odnosu na pol i druge karakteristike;
- Sprovođenje kontinuirane edukacije novinara/ki o standardima izvještavanja koje je kompatibilno sa vrijednostima rodne ravnopravnosti, uključujući i izvještavanje o rodno zasnovanom nasilju, seksizmu, mizoginiji, kao i ženama u sportu.

U oblasti nasilja u porodici, institucija Zaštitnik/ca ljudskih prava je još 2018. godine uputila Inicijativu za izmjenu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici¹³⁷, posebno imajući u vidu blagu kaznenu politiku kao i operativnu nejasnoću u definisanju djela nasilja u porodici kao prekršaja ili krivičnog djela. Zaštitnik godinama unazad apeluje i na intenziviranje edukacije pravosudnih kadrova, posebno u vezi sa efikasnijom primjenom zakonodavnog okvira. Naglašena je važnost senzibilnog pristupa prilikom procesuiranja krivičnih i prekršajnih djela, uzimajući u obzir istorijat nasilja i cjelokupnu dinamiku odnosa. Takođe, preporučeno je

¹³⁷ Više o tome u publikaciji "Analiza odluka sudova za prekršaje Crne Gore u oblasti nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja sa osvrtnom na praksu institucije Zaštitnika i Evropskog suda za ljudska prava u toj oblasti", Podgorica, 2021.

6
 sprovođenje kontinuirane edukacije profesionalaca koji postupaju sa žrtvama seksualnog nasilja i silovanja, uz poseban fokus na nasilje nad ženama sa invaliditetom, a pohvaljeno je i usvajanje izmjena i dopuna Krivičnog zakonika koji je redefinirao krivično djelo nasilja u porodici sa ciljem lakše operativne jasnoće u diferencijaciji nasilja u porodici kao prekršaja i kao krivičnog djela. Pažnja se posvećuje i slučajevima prinudnog zaključenja braka, kao i trgovine ljudima, koji su naglašeni u izvještajima o radu ove institucije.

3
 Saglasno odredbi člana 21 Zakona o zabrani diskriminacije, Zaštitnik vodi posebnu evidenciju o podnijetim pritužbama i pokrenutim postupcima po sopstvenoj inicijativi u vezi sa zaštitom 3
 diskriminacije. Na osnovu dostupnih podataka iz Izvještaja o radu za 2021. godinu, Zaštitnik je imao u radu 6
 1.123 pritužbe, a postupak je okončan u 904 predmeta ili 80,50%. U 2021. godini nakon sprovedenog ispitnog postupka u 124 predmeta, Zaštitnik je uputio 343 preporuke nadležnim organima i ustanovama od čega je ispunjeno svega 47,52%, odnosno 163 preporuke.¹¹³⁸

Tabela 6: Način okončanja postupka po pritužbama u 2021.godini¹¹⁴⁰

Ishod postupka po pritužbama	Broj	Procenat
Nema povrede prava (119)	119	13.16%
Nenadležnost (167)	167	14.24%
Nepostupanje (95)	95	9.67%
Odstava (206)	206	23.48%
Preporuka (124) (po predmetima)	124	15.33%
Spajanjem (55)	55	3.50%
Ukazivanjem (54)	54	4.67%
Upućivanje na druga pravna sredstva (83)	83	13.70%
Inicijativa za donošenje zakona ili izmjena i dopuna zakona ili drugih propisa (1)	1	0.11%
Ukupno	904	

Prema podacima iz broja okončanih postupaka po pritužbama na osnov diskriminacije pol, promjena pola i rodni identitet odnosila su se tri postupka u području rada i zapošljavanja, jedan postupak u području nasilja u porodici, osam postupaka u području rodno zasnovanog nasilja, kao i dva postupka koja su se vodila pred pravosudnim organima po ovom osnovu. Važno je istaći da je bilo 13 postupaka u oblasti zaštite djece od zlostavljanja i zanemarivanja, jedan postupak u slučaju zaštite djece bez roditelja, tri predmeta u oblasti prava na zaštitu od seksualnog iskorišćavanja i dva predmeta u oblasti prava na zaštitu od otmice i trgovine.

¹¹³⁸ Prema podacima "Izvještaja o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2021. godinu", Podgorica, mart 2022. godine.

¹¹⁴⁰ Preuzeto iz "Izvještaja o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2021 godinu", str. 37.

Na osnovu dostupnih podataka Izveštaja o radu za 2022. godinu, Zaštitnik je imao u radu 1.109 predmeta u radu, od kojih je postupak⁶ okončan u 979 predmeta ili u 88,27% slučajeva. Prema podacima iz ove godine, pojedini subjekti nisu dostavili traženo izjašnjenje ili su doznili u dostavljanju istog, pa je Zaštitnik bio prinuđen⁶ u čak 372 predmeta uputi 482 urgencije radi dostavljanja traženih izjašnjenja. Pred institucijom Zaštitnika je u ovom izvještajnom periodu bilo 26 predmeta u kojima je tražena zaštita od diskriminacije po osnovu pola i to u oblastima rada i zapošljavanja, socijalne zaštite, nasilja u porodici, rodno zasnovanog nasilja, u postupcima pred organima javne vlasti, u postupcima pred pravosuđnim organima, u sportu, u oblasti govora mržnje, javnog diskursa i medija, kao i u pristupu dobrima i uslugama. Na osnovu navedenih podataka, uvida se da je u ovoj godini bilo više postupaka u različitim područjima u pogled⁶ ovog osnova diskriminacije. Takođe, u izvještaju se navodi da je u osam predmeta tražena zaštita od diskriminacije po osnovu bračnog i porodičnog statusa.

Tabela 7: Način okončanja postupka po pritužbama u 2022. godini¹⁴⁴

Ishod postupka po pritužbama	Broj	Procenat
Nema povrede prava (94)	94	9.60%
Nanadležnost (126)	126	12.87%
Nepostupanje (108)	108	11.03%
Obustava (156)	156	15.93%
Preporuka (238) (po predmetima)	238	24.31%
Spejnjem (60)	60	6.13%
Ukazivanjem (86)	86	8.78%
Upućivanje na druga pravna sredstva (109)	109	11.13%
Inicijativa za donošenje zakona ili izmjena i dopuna zakona ili drugih propisa (2)	2	0.20%
Ukupno	979	

Prema podacima iz 2023. godine, Zaštitnik je imao 1.107 predmeta u radu, od kojih je postupak okončan u 958 predmeta ili u 86,54% slučajeva. Kao i prethodne godine, u ovom izvještajnom periodu, Zaštitnik je bio prinuđen da u 372 predmeta uputi 461 urgenciju radi dostavljanja traženih izjašnjenja.

¹⁴⁴ Preuzeto iz "Izveštaja o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2022. godinu", str. 36.

Tabela 8: Način okončanja postupka po pritužbama u 2023. godini¹¹⁴²

Ishod postupka po pritužbama	Broj	Procenat
Nema povreda prava (82)	82	8.56%
Nenadležnost (146)	146	15.24%
Nepostupanje (94)	94	9.81%
Obustava (169)	169	17.64%
Preporuka (190) (po predmetima)	190	19.83%
Spajanjem (51)	51	5.32%
Ukazivanjem (50)	50	5.22%
Upućivanje na druga pravna sredstva (175)	175	18.27%
Inicijativa za donošenje zakona ili izmjena i dopuna zakona ili drugih propisa (1)	1	0.10%
Ukupno	958	

Prema podacima iz broja okončanih postupaka po pritužbama na osnov diskriminacije pol, promjena pola i rodni identitet odnosila su se tri postupka u području rada i zapošljavanja, po jedan u oblasti rodno zasnovanog nasilja, postupaka pred pravosudnim organima, govora mržnje i javnog diskursa i medija. Diskriminacija je utvrđena u 34 postupka od ukupno 183 postupka zbog diskriminacije.

Praksa institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori ukazuje na značajne izazove u efikasnom sprovođenju zaštite od diskriminacije. Iz izvještaja za poslednje tri godine vidljivo je da Zaštitnik obrađuje veliki broj pritužbi godišnje, od kojih se značajan dio odnosi na pitanja diskriminacije po osnovu pola, rodnog identiteta i promjene pola, kao i rodno zasnovanog nasilja. Međutim, uspješnost sprovođenja preporuka ostaje zabrinjavajuće niska. Analizirajući izvještaje, primjetno je da se broj pritužbi svake godine održava na sličnom nivou, a procentualno uspješno okončanje postupaka i ispunjenje preporuka ostaje na istom, prilično ograničenom nivou. Na primjer, u 2021. godini realizovano je manje od polovine preporuka (47,52%), dok je u 2022. godini evidentan trend povećanog broja urgencija zbog nedostavljanja odgovora od nadležnih institucija. Ovaj problem se ponavlja i u 2023. godini, što ukazuje na nedostatak institucionalne saradnje i odgovornosti prema preporukama ove institucije. Kada je riječ o diskriminaciji po osnovu pola, promjene pola i rodnog identiteta, evidentno je da se najveći broj postupaka odnosi na oblasti rada i zapošljavanja, rodno zasnovanog nasilja i socijalne zaštite. Prisutni su i slučajevi koji se tiču govora mržnje, nasilja u porodici, te pristupa dobrima i uslugama, što oslikava širok spektar problema s kojima se suočavaju građanke i građani u ovim oblastima. Međutim, utvrđivanje diskriminacije u postupcima je relativno rijetko, što otvara pitanja o efikasnosti mehanizama dokazivanja i podrške žrtvama. Pored toga,

¹¹⁴² Preuzeto iz "Izvještaja o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2023. godinu", str. 40.

praksa ukazuje na poteškoće u sprovođenju preporuka i insistiranje na dostavljanju izjašnjenja od strane nadležnih subjekata, što dodatno usporava postupke i zasigurno smanjuje njihovu djelotvornost. Problemi poput nedostatka sankcija za nepoštovanje preporuka i nepravovremenosti odgovora institucija često ograničavaju mogućnosti Zaštitnika da efikasno djeluje. Iako je u posljednjih nekoliko godina primjetno širenje oblasti zaštite i povećanje broja slučajeva koji se obrađuju, ovi rezultati jasno ukazuju na potrebu za jačanjem institucionalne saradnje, poboljšanjem procedura sprovođenja preporuka i unaprijeđenjem zakonodavnog okvira kako bi zaštita od diskriminacije bila zaista djelotvorna. Zaštitnik, kao ključni organ u ovoj oblasti, mora imati snažnije mehanizme i podršku kako bi se osigurala puna zaštita prava svih građanki i građana, posebno ranjivih grupa.

5.5.4. STUDIJE SLUČAJA IZ PRAKSE ZAŠTITNIKA/CE

Studije slučaja iz prakse Zaštitnika ljudskih prava i sloboda predstavljaju dragocjen uvid u stvarne primjere diskriminacije po osnovu pola i načine na koje se pravna zaštita u ovim situacijama primjenjuje u praksi. Kroz konkretne slučajeve moguće je razumjeti kako se diskriminacija manifestuje u različitim oblastima, uključujući rad i zapošljavanje, socijalnu zaštitu, pristup uslugama, nasilje u porodici i druge sfere života. Ove studije osvjetljavaju izazove s kojima se suočavaju pojedinci u borbi protiv nejednakog tretmana, ali i ukazuju na snage i slabosti mehanizama zaštite. Korišćenje studija slučaja ne samo da doprinosi boljem razumijevanju specifičnih oblika diskriminacije već i osnažuje argumentaciju za unaprijeđenje zakonodavnog okvira i institucionalnih praksi. One pokazuju koliko je važna pravovremena reakcija i saradnja nadležnih organa, te nude osnov za oblikovanje preporuka koje mogu unaprijediti zaštitu prava građanki i građana. Studije slučaja, takođe, omogućavaju uvid u korake koji se mogu preduzeti kako bi se prevenirala diskriminacija, podiže svijest o rodnoj ravnopravnosti i doprinosi razvoju pravednijeg društva. Iako je praksa Zaštitnika u ovoj oblasti prilično bogata, za potrebe ovog istraživanja nasumično su izabrani neki od najsvježijih primjera iz prakse koji će biti predstavljeni u ovom radu, u cilju boljeg uvida u predmetnu problematiku.

Studije slučaja: Primjer br. 1¹⁴³

Jedan od značajnih slučajeva koje je razmatrao Zaštitnik ljudskih prava i sloboda ilustruje kako se diskriminacija po osnovu pola može manifestovati u oblasti rada i zapošljavanja, posebno u vezi s pravima trudnica. U ovom slučaju, Zaštitnik je

¹⁴³ Podaci o slučaju preuzeti iz izvještaja o radu za 2021. godinu.

posebno naglasio da su žene ranjiva kategorija, posebno tokom trudnoće, porodijskog odsustva i odsustva sa rada radi njege djeteta. Nerijetko žene su suočene sa različitim oblicima diskriminacije posebno u kontekstu napredovanja u karijeri, premještanju na niža radna mjesta nakon povrtka sa navedenih odsustva, pa sve do prekida radnog odnosa koji je uslovljen ličnim svojstvom zaposlene - njenim polom i porodičnim statusom.

U ovom slučaju, dvije podnositeljke pritužbi, zaposlene u Opštini YY na osnovu ugovora o privremenim i povremenim poslovima, naišle su na kršenje svojih prava tokom korišćenja trudničkog odsustva. Obije žene su bile u radnom odnosu po ovom osnovu duži niz godina – jedna od februara 2016. godine, a druga od novembra 2018. godine. Kada su u januaru 2021. započele trudničko odsustvo zbog trudnoća visokog rizika, na osnovu preporuka ljekara specijalista, njihov status zaposlenja došao je pod pitanje. Zaštitnik je u ovom slučaju posebno analizirao okolnosti njihovog radnog odnosa, ističući činjenicu da su njihovi ugovori o privremenim i povremenim poslovima bili zaključivani kontinuirano tokom 6 godina, što nije u skladu s prirodom ove vrste ugovora. Zakonom o radu i Zakonom o lokalnoj samoupravi propisano je da ugovori o privremenim i povremenim poslovima mogu biti zaključeni samo za obavljanje poslova koji nisu dio osnovne djelatnosti poslodavca i koji su manje složeni. Međutim, podnositeljke pritužbi su bile angažovane na poslovima iz redovne nadležnosti Opštine, što je jasno kršenje zakonskih odredbi. Zaštitnik je utvrdio povredu prava i uputio preporuku Opštini da ispravi ovu nepravilnost. Važno je istaći da je preporuka ispoštovana u predviđenom roku, čime je postignuta pravna zaštita za podnositeljke pritužbi.

Ovaj slučaj ukazuje na nekoliko važnih problema u praksi. Prvo, pokazuje kako zloupotreba ugovora o privremenim i povremenim poslovima može negativno uticati na prava zaposlenih, posebno žena tokom trudnoće. Drugo, ističe potrebu za pažljivijom kontrolom poslodavaca u vezi sa poštovanjem zakonskih odredbi. Konačno, ovaj slučaj naglašava ulogu Zaštitnika u identifikaciji i ispravljanju nepravilnosti, čime se osigurava da trudnice i porodilje uživaju pravo na zaštitu od diskriminacije i jednak tretman u oblasti rada.

Studije slučaja: Primjer br. 2¹⁴⁴

Ovaj slučaj osvjetljava tragične posljedice rodno zasnovanog nasilja u porodici i naglašava potrebu za koordinisanim, sveobuhvatnim i pravovremenim djelovanjem svih nadležnih institucija kako bi se spriječili slični ishodi. Zaštitnik je pokrenuo postupak po sopstvenoj inicijativi, povodom medijskih izveštaja o ubistvu majke petoro dece, čiji je tragičan kraj ukazao na višestruke slabosti u institucionalnim reakcijama na nasilje.

Centar za socijalni rad u Nikšiću, naime, bio je upoznat sa situacijom majke petoro djece od aprila 2016. godine, kada je pokojna XY prijavila nasilje koje trpi od strane supruge, osobe sa istorijom psihijatrijskih oboljenja. Centar je inicirao nekoliko koraka, uključujući obavještanje policije i škole, organizovanje sastanka Multidisciplinarnog tima i slanje nasilnika na prisilno liječenje. Međutim, nakon što je nasilnik otpušten iz bolnice, reakcije Centra su bile sporadične i bez jasne strategije za dugoročnu zaštitu žrtve. Iako je žrtva odbijala određene oblike pomoći, uključujući kućne posjete, evidentno je da sistem nije uspio da osigura njenu sigurnost i adekvatno reaguje na nastavak nasilničkog ponašanja. Postupci Centra su, prema ocjeni Zaštitnika, izostavili ključne elemente protokola, poput intenzivnijeg praćenja situacije i pripreme žrtve za samostalan život, što je moglo smanjiti rizik od fatalnog ishoda. Policija je, sa druge strane, postupala po prijavama, ali u jednom slučaju je tužilaštvo ocijenilo da nema elemenata krivičnog djela u prijetnjama i uvredama koje je nasilnik upućivao žrtvi. Slučaj je sveden na prekršaj, što je u ovakvim okolnostima ozbiljan nedostatak, s obzirom na poznatu istoriju nasilja i psihijatrijsko stanje počinioca. U narednim djelovima ovog istraživanja posebna pažnja se posvećuje pitanju nasilja u porodici u pogledu diferencijacije ovog djela kao prekršaja ili krivičnog djela, što evidentno ima brojne implikacije u praksi, koje su u više navrata bile prepoznate u istaknute u ovom istraživanju, kao i od strane ove institucije. Uprkos prekršajnoj prijavi i preporuci žrtvi da se obrati Centru za socijalni rad i SOS liniji, policija nije pružila dodatnu zaštitu koja bi spriječila nasilnika u ponovnom ugrožavanju žrtve.

Zaštitnik je u ovom predmetu izdao preporuke koje naglašavaju potrebu za dosljednom primenom Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici. Ključne preporuke odnosile su se Centru za socijalni rad u pogledu

¹⁴⁴ Podaci o slučaju preuzeti iz publikacije "Analiza odluka sudova za prekršaje Crne Gore u oblasti nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja sa osvrtnom na praksu institucije Zaštitnika i Evropskog suda za ljudska prava u toj oblasti", Podgorica, 2021.

preduzimanja svih mjera predviđenih protokolom, uključujući pružanje psiho-socijalne podrške, osnaživanje žrtava za prijavu ponovljenih slučajeva nasilja i pravovremeno reagovanje na potencijalne rizike, kao i Specijalnoj bolnici za psihijatriju u pogledu obezbjeđivanja da zdravstvene ustanove djeluju kao dio sistema prevencije nasilja, posebno kroz koordinaciju sa drugim nadležnim organima u slučajevima visokog rizika.

Ovaj slučaj jasno ukazuje na nedovoljnu integraciju između različitih djelova sistema – policije, socijalne službe, zdravstvenih institucija i pravosuda. U tom smislu, ističe se postojanje ključnih nedostataka i to u pogledu proaktivne zaštite žrtve i kontinuiranog praćenja nasilnika nakon otpuštanja sa psihijatrijskog lečenja, neadekvatna pravne kvalifikacija nasilja, koja umanjuje njegovu ozbiljnost i ostavlja žrtvu nezaštićenom, kao i pretjerano oslanjanje na odluke žrtve, poput odbijanja pomoći, umjesto da se aktivno primjeni sistemska podrška koja je prijeko potrebna u ovakvim i sličnim slučajevima. Ovaj slučaj, stoga, naglašava potrebu za unaprjeđenjem sistema zaštite, uključujući bolje osposobljavanje stručnjaka i jačanje multidisciplinarnе saradnje. Primjena preporuka Zaštitnika može biti značajan korak ka osiguravanju efikasnijeg delovanja i sprečavanju tragičnih posljedica nasilja u porodici.

Studije slučaja: Primjer br. 3¹⁴⁵

Ovaj slučaj ilustruje kako složeni aspekti rodno zasnovanog nasilja mogu biti usko povezani sa izazovima u ostvarivanju osnovnih prava na siguran životni prostor, ali i kako formalističko postupanje državnih organa može dodatno otežati položaj žrtava nasilja. Podnositeljka priužbe XX, naime, već godinama trpi sve oblike nasilja od bivšeg supruga YY, s kojim, uprkos razvodu, dijeli zajedničku kuću. Ovo suživotno okruženje kontinuirano je doprinijelo njenoj izloženosti nasilju, zbog čega je u 2018. godini pokrenula postupak fizičke diobe nekretnine kako bi stvorila uslove za samostalan i siguran život. Kada je pravosnažnim rješenjem okončan postupak o diobi, podnositeljka je, suočena sa problemom zajedničkog ulaza s nasilnikom, započela izgradnju zasebnog stepeništa na kući. Ovi radovi, iako nužni za njenu sigurnost, naišli su na prepreku u vidu odluke urbanističko-građevinske inspekcije da zbog nepostojanja građevinske dozvole donese rješenje o rušenju stepeništa.

¹⁴⁵ Mišljenje Zaštitnika, broj: 833/20, dostupno na:

https://www.ombudman.co.me/docs/1636548453_26102021_preporuka_pg.pdf (pristupljeno 27.11.2024. godine)

Zaštitnik je u ovom slučaju prepoznao ključni problem – iako inspekcija formalno postupa u skladu sa zakonom, ignorisanje specifičnih okolnosti podnositeljkino položaja, uključujući dugogodišnje iskustvo rodno zasnovanog nasilja, ukazuje na nedostatak senzibiliteta u pristupu nadležnih organa. Zaštitnik je podvukao da su svi društveni činioци, uključujući inspeksijske organe, odgovorni za suzbijanje rodno zasnovanog nasilja. Insistiranje na rigidnom sprovođenju građevinskih normi bez uzimanja u obzir širih socijalnih i pravnih konteksta, dodatno je otežalo položaj žrtve i njen napor da se oslobodi nasilničkog uticaja. Važno je naglasiti da je Zaštitnik već ranije intervenisao u korist podnositeljke, dajući preporuke policiji, Centru za socijalni rad i sudskim organima radi osiguravanja adekvatne zaštite od nasilja.

Ovaj slučaj, stoga, dodatno osvjetljava potrebu za multidisciplinarnim pristupom i koordinacijom različitih institucija u zaštiti žrtava nasilja. On, takođe, ukazuje na potrebu za fleksibilnijim tumačenjem zakonskih normi, posebno u slučajevima gdje se iste prepliću sa ljudskim pravima i zaštitom od rodno zasnovanog nasilja. U konačnici, ovaj primjer naglašava važnost integrisanog pristupa u postupanju prema žrtvama nasilja, gdje je ključna empatija i razumjevanje specifičnih okolnosti, kako bi se omogućilo da pravo na sigurnost i dostojanstvo prevaziđe formalnosti zakona, uz posebno apostrofiranje da je ovo mišljenje donijeto u svjetlu što potpunije zaštite žrtve rodno zasnovanog nasilja, a ne u smislu izbjegavanja obaveze i nepoštovanja zakona iz oblasti građevinarstva.

Studije slučaja: primjer br. 4¹⁴⁶

Ovaj slučaj iz prakse Zaštitnika je veoma važan u pogledu ocjene političke zastupljenosti žena u Crnoj Gori. Naime, podnosioci pritužbe, ovlašćeni predstavnik nevladine organizacije W.W. iz Budve i predsjednik Q.Q., uputili su Zaštitniku inicijativu da pokrene postupak za izmjenu Zakona o izboru odbornika i poslanika. Oni smatraju da član 39a i član 96 Zakona nisu u skladu sa međunarodnim standardima zaštite ljudskih prava, posebno sa članom 25 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i tačkom 7.5 Kopenhaškog dokumenta. Konkretnije, u pogledu člana 39a, podnosioci tvrde da odredbe koje se odnose na kvotni sistem za manje zastupljeni pol diskriminišu žene, jer, iako formalno osiguravaju njihovu prisutnost na izbornim listama, one ostaju na nižim pozicijama koje im ne omogućavaju stvarnu šansu da budu izabrane. U kontekstu člana 96, podnosioci smatraju da se njime diskriminišu kandidati/kinje na donjim pozicijama liste jer su

¹⁴⁶ Mišljenje Zaštitnika broj: 01-141/22 i 01-142/22, Podgorica, 8. april 2022. godine.

birači ograničeni redoslijedom liste, čime se krši pravo glasa onih koji su kandidovani na nižim mestima. Podnosioci pritužbe su, sa tim u vezi, zatražili od Zaštitnika da preispita ove odredbe i predloži izmjene Zakona u cilju usklađivanja s međunarodnim standardima, naročito s obzirom na tada predstojeće izbore, kako bi se izbjegla kontinuirana diskriminacija.

Zaštitnik je detaljno analizirao odredbe Zakona u svjetlu domaćih i međunarodnih standarda, uključujući praksu Evropskog suda za ljudska prava i preporuke relevantnih međunarodnih tijela, te u skladu sa tim istakao da je uvođenje kvota bio nedvosmisleno značajan korak ka povećanju učešća žena u političkom životu. Međutim, navedeni sistem od 30% nije dao očekivane rezultate. Podaci pokazuju da je parlamentarna zastupljenost žena ostala niska, jer su žene često bile pozicionirane na nižim mjestima na listama. Zaštitnik se pozvao na zaključke Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena koji preporučuje revidiranje kvota kako bi se osigurala ravnopravna zastupljenost, uz obavezivanje političkih partija da u svakoj grupi od tri kandidata bude najmanje jedna žena. Zaštitnik je, nadalje, naveo da je Ustavni sud Crne Gore već odlučio da ova član 96 nije diskriminatoran i da je isti primjenjiva na sve kandidate/kinje. Shodno zakonskim ograničenjima, Zaštitnik nije ovlašten da dalje ocjenjuje zakonitost ove odredbe, ali je ovlašten da daje odgovarajuće preporuke, pa je, u tom smislu, istakao sljedeće preporuke Skupštini Crne Gore i to: da se kvota za manje zastupljeni pol poveća na najmanje 40% kandidatkinja na listama, da se uredi redoslijed kandidata/kinja na način koji bi garantovao da među svaka tri kandidata mora biti jedan iz manje zastupljenog pola, te da proces reforme bude transparentan i inkluzivan, uz konsultacije sa svim zainteresovanim stranama. Zaštitnik je, na kraju, zaključio da je postizanje ravnopravne zastupljenosti žena u parlamentarnom životu kompleksan proces koji zahtijeva i zakonodavne ali i društvene promjene.

Odluka Zaštitnika je dobro utemeljena u međunarodnim standardima i predstavlja progresivan pristup ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti u političkom životu. Prepoznajući ograničenost postojećih kvota, Zaštitnik predlaže konkretne izmjene koje bi, ako budu usvojene, mogle doprinijeti većem učešću žena u političkom životu. Međutim, preporuke Zaštitnika, iako ispravne, mogle bi izazvati izazove u implementaciji, s obzirom na otpor političkih partija prema promjenama koje ugrožavaju njihove ustaljene obrasce ponašanja. Takođe, ostaje pitanje praktične primjene povećanih kvota i praćenja njihovog efekta u budućnosti. U pogledu člana 96, Zaštitnik je pravilno ocijenio svoje nadležnosti i poštovao odluku Ustavnog suda. Ipak, ostaje otvoreno pitanje da li bi dodatne promjene u izbornom zakonodavstvu

mogle bolje adresirati problem zastupljenosti kandidata/kinja s nižih mjesta na listama. Sve u svemu, mišljenje Zaštitnika je konstruktivno i usmjereno ka unaprijeđenju izbornog sistema u skladu s najboljim međunarodnim praksama. Ovaj primjer, dodatno, ukazuje na potrebu analize položaja žena na političkim pozicijama i legislativna rješenja u kontekstu ovog istraživanja, pa je posebna pažnja posvećena i ovom pitanju.

Studije slučaja: Primjer br. 5¹⁴⁷

Ovaj slučaj je vrlo značajan jer pokazuje praksu Zaštitnika u slučaju govora mržnje, posebno seksističkih i mizoginih komentara sa kojima se žene u Crnoj Gori, posebno one na javnim pozicijama nerijetko susrijeću. Zaštitnik je, naime, po sopstvenoj inicijativi pokrenuo postupak u vezi sa sadržajem, odnosno komentarima na Facebook stranici "Volim Podgoricu". Ispod objavljenog članka na portalu "Volim Podgoricu" pod naslovom "XX: Uz blagoslov popa, ako izabereš da rodiš u određenoj opštini dobićeš 500 ili 1000 eura", od 25. marta 2022. godine, nalazili su se komentari koji vrijeđaju poslanicu XX. Na osnovu ovoga, Zaštitnik je detaljno analizirao niz mizoginih i seksističkih komentara koji uključuju izrazito uvredljive izraze koji ponižavaju ličnost i dostojanstvo poslanice, uz fokus na rodno zasnovane stereotipe i omalovažavanje njene uloge kao žene i javne ličnosti. Uprava policije je prepoznala elemente govora mržnje i podnijela prekršajne prijave protiv pojedinaca, dok su komentari naknadno obrisani.

Zaštitnik je u svom mišljenju posebno istakao da komentari obiluju mizoginim i seksističkim sadržajem koji ne doprinosi argumentovanoj javnoj raspravi, a njima se vrijeđaju čast, ugled i dostojanstvo poslanice XX, koristeći rodno stereotipne i stigmatizirajuće izraze s ciljem ponižavanja i obeshrabrivanja njenog javnog djelovanja. Zaštitnik ističe da ovi komentari predstavljaju zloupotrebu slobode izražavanja i ugrožavaju prava garantovanih Ustavom Crne Gore i međunarodnim standardima, uključujući član 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima. Takođe, Zaštitnik ističe odgovornost medija za moderiranje komentara na svojim platformama, oslanjajući se na praksu Evropskog suda za ljudska prava (predmet Delfi AS protiv Estonije), gdje je potvrđena odgovornost vlasnika portala za nezakonite komentare trećih lica. Zaštitnik, dalje, ističe da ovi komentari koji su identifikovani kao mizogini i seksistički nisu samo pojedinačni ispadi, već simptom dubljih društvenih problema. Seksizam i rodni stereotipi u javnom diskursu često su normalizovani, što zahtijeva odlučnu reakciju kako bi se zaštitila prava žena u javnoj sferi. Portal "Volim

¹⁴⁷ Mišljenje Zaštitnika broj 266/22, Podgorica, 4. novembar 2022. godine.

Podgoricu" je, u ovom slučaju, pokazao nedostatak odgovornosti u moderiranju sadržaja na svojoj platformi a praksa Evropskog suda jasno ukazuje na obavezu medija da uklone nezakonit sadržaj odmah nakon što postanu svjesni njegovog postojanja. Ovaj slučaj naglašava potrebu za snažnijim regulativama i edukacijom medijskih platformi o govoru mržnje i seksizmu. Takođe, iako su javne ličnosti dužne da tolerišu viši nivo kritike, to ne uključuje govor mržnje, seksističke uvrede i napade na osnovu ličnih svojstava. Komentari usmjereni na poslanicu XX prelaze granicu prihvatljive kritike i služe samo za degradaciju njenog integriteta kao žene. Imajući u vidu navedeno, Zaštitnik je preporučio portalu "Volim Podgoricu" da ubuduće kontroliše i moderira komentare kako bi se spriječilo objavljivanje stavova koji izazivaju, šire, podstiču i pravdaju mizogini, seksistički govor i diskriminaciju žena po osnovu pola, kao ličnog svojstva. Takođe, preporučeno je Upravi policije da nastavi da preduzima mjere i radnje iz svoje nadležnosti, u cilju identifikovanja i procesuiranja lica koja su širila mizogini i seksistički govor na facebook stranici portala "Volim Podgoricu", kao i da ubuduće u eventualno analognim situacijama prilikom kvalifikovanja prekršaja ima u vidu i relevantne odredbe Zakona o zabrani diskriminacije, kojim je govor mržnje predviđen kao poseban oblik diskriminacije.

Ovaj slučaj ukazuje na potrebu za jačanjem institucionalnih mehanizama za zaštitu od rodno zasnovanog nasilja, uključujući bolju primjenu postojećih zakona i standarda, kao i podizanje svijesti javnosti o seksizmu kao neprihvatljivom obliku diskriminacije, te o dubljoj analizi sajber nasilja prema ženama i strožijih kazni povodom govora mržnje, kao i dalje rasprave u pogledu inkriminisanja govora mržnje kome se sve teže staje na kraj.

Studije slučaja: Primjer br. 6¹¹⁴⁸

Ovaj slučaj je od velikog značaja jer osvjetljava problem rodne diskriminacije u sektoru bezbjednosti gdje su žene izrazito slabo zastupljene, naročito na rukovodećim pozicijama. On ukazuje na strukturalne prepreke s kojima se žene suočavaju uprkos postojanju formalnih kvalifikacija i međunarodnih obaveza države da obezbijedi rodnu ravnopravnost. Statistički podaci iz predmeta jasno pokazuju nedostatak napretka ka ovom cilju, što stvara potrebu za jačanjem institucionalnih mehanizama i donošenjem proaktivnih mjera.

Naime, podnositeljka pritužbe, XX iz Bijelog Polja, zaposlena u Upravi policije od 1998. godine, ukazala je na višegodišnju diskriminaciju po osnovu pola. Iako je

¹¹⁴⁸ Mišljenje Zaštitnika broj: 866/21, Podgorica, 12. oktobar 2022. godine.

završila Pravni fakultet 2018. godine, stekla potrebnu stručnu spremu i položila državni ispit, nije raspoređena na odgovarajuće radno mesto (mlađeg policijskog inspektora), dok su muškarci, sa istim ili nižim kvalifikacijama, dobijali takve pozicije. Njen zahtjev za unapređenjem ignorisan je od strane pretpostavljenih (načelnika AA, BB i CC), a odgovori Uprave policije na njene pritužbe bili su formalistički, negirajući diskriminaciju. Statistički podaci koje je prikupio Zaštitnik pokazuju da su od 31 službenika/ce sa visokom stručnom spremom u Regionalnom centru granične policije „Sjever“, u periodu 2019–2022, samo jedna žena i 30 muškaraca raspoređeni na radna mesta. Zaštitnik je identifikovao da žene čine svega 10% zaposlenih u Upravi policije, dok je u sektoru granične policije zastupljenost žena samo 6%. Uprkos tvrdnjama Uprave policije da nije bilo upražnjenih pozicija, Zaštitnik je preporučio da se razmotri raspoređivanje podnositeljke na odgovarajuće radno mesto i da se preduzmu mere za unapređenje zastupljenosti žena na rukovodećim pozicijama. Zaštitnik je, dalje, utvrdio da je praksa Uprave policije „Sjever“ u najmanju ruku pokazala neosjetljivost prema rodnoj ravnopravnosti i ukazala na mogućnost diskriminacije po osnovu pola. Preporuke Zaštitnika uključuju razmatranje podnositeljkinog unaprjeđenja i veće zalaganje za zastupljenost žena na rukovodećim pozicijama. Pored toga, Zaštitnik je najavio otvaranje novog predmeta povodom tvrdnji podnositeljke o pogoršanju radnih uslova nakon podnošenja pritužbe, što je posebno pohvalno.

Ovaj slučaj, dakle, pokazuje značajan propust Uprave policije u poštovanju rodne ravnopravnosti i ukazuje na sistemsku diskriminaciju žena u sektoru bezbjednosti. Postupak Zaštitnika bio je profesionalan i pravno utemeljen, ali nedovoljno snažan (shodno njegovim nadležnostima i podacima o postupanju prema preporukama Zaštitnika) da izazove neposrednu promjenu. Ovakvi slučajevi trebaju biti posmatrani kao alarm za cjelokupno društvo i državne institucije, zahtijevajući odlučnije korake ka postizanju stvarne ravnopravnosti.

5.6. ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE

5.6.1. OPŠTI OSVRT

Prvi zakon o zabrani diskriminacije u Crnoj Gori donijet je 2010. godine¹¹⁴⁹, a od tada je pretrpio više izmjena i dopuna kako bi se dodatno uskladio sa međunarodnim standardima i odgovorio na sve specifičnije oblike diskriminacije u društvu. Ovaj zakon predstavlja ključan korak u zaštiti ljudskih prava i kamen temeljac pravnog

¹¹⁴⁹ Zakon o zabrani diskriminacije ("Službeni list Crne Gore", br. 046/10 od 06.08.2010, 040/11 od 08.08.2011, 018/14 od 11.04.2014, 042/17 od 30.06.2017).

okvira i politika za borbu protiv diskriminacije u Crnoj Gori. Predmet ovog zakona je zabrana i zaštita od diskriminacije kao i promocija jednakosti. Iako je Zakon o zabrani diskriminacije generalno usmjeren na zaštitu svih građanki i građana od različitih oblika diskriminacije, ovaj zakon ima izuzetnu ulogu u pogledu ostvarivanja rodne ravnopravnosti i čini jedan od fundamentalnih zakonodavnih rješenja u ovom području. Potrebno je, stoga, posvetiti posebnu pažnju njegovim odredbama i izvršiti rodnu analizu u cilju otkrivanja kako on prepoznaje i tretira rodnu diskriminaciju, kao i koji su njegovi dometi i ograničenja u borbi protiv rodne ravnopravnosti. Ovo je važno jer je dobar anti-diskriminatorni zakonodavni okvir imperativ za sveobuhvatno i djelotvorno djelovanje u cilju eliminisanja svih oblika diskriminacije i ostvarivanju jednakosti, pa Crna Gora mora usvojiti sveobuhvatno anti-diskriminatorno zakonodavstvo kako bi ispunila svoju obavezu u skladu sa međunarodnim pravom ljudskih prava na planu poštovanja, zaštite i ostvarivanja prava na nediskriminaciju i jednakost, i kada je u pitanju rod kao osnov diskriminacije i nejednakosti.

5.6.2. PREGLED ZAKONSKIH ODREDBI

U osnovnim odredbama ovog zakona definiše se njegov predmet, odnosno osnovni cilj (član 1), kao i šta se podrazumijeva pod pojmom diskriminacija u skladu sa ovim zakonom (član 2), postupanja koja se ne smatraju diskriminacijom (član 2a), a sadrži i odredbe o zaštiti od diskriminacije (član 3), lica koja prijavljuju diskriminaciju (član 4), propise i posebne mjere (član 5), pristanak (član 6) i značenje izraza koji se koriste u ovom zakonu (član 6a).

Već u početnim odredbama ovog zakona izričito se propisuje zabrana svakog oblika diskriminacije po bilo kom osnovu, odnosno "svako pravno ili faktičko pravljenje razlike ili nejednako postupanje, donosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica u odnosu na druga lica, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva nekom licu u odnosu na druga lica", a kao osnovi diskriminacije navode se: rasa, boja kože, nacionalna pripadnost, društveno ili etničko porijeklo, pripadnost manjinskom narodu ili manjinskoj nacionalnoj zajednici, jezik, vjera ili uvjerenje, političko ili drugo mišljenje, pol, promjena pola, rodni identitet, seksualna orijentacija i/ili interseksualne karakteristike, zdravstveno stanje, invaliditet, starosna dob, imovno stanje, bračno ili porodično stanje, pripadnost grupi ili pretpostavci o pripadnosti grupi, političkoj partiji ili drugoj organizaciji, kao i druga lična svojstva. Definiše se, takođe, neposredna i posredna diskriminacija i uključuje se, dodatno, podsticanje na diskriminaciju, pomaganje i davanje instrukcija u pogledu vršenja diskriminacije. Vidno je, naime, nepostojanje univerzalnih definicija neposredne i posredne diskriminacije u okviru cnorogorskog zakonodavstva, pa se

različite definicije susrijeću u ovom zakonu, Zakonu o radu, Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, a one nisu ni u skladu sa direktivama Evropske unije.¹¹⁵⁰ Zakon, dakle, pokriva širok spektar osnova za diskriminaciju, uključujući i rodni. Određene su, zatim, specifične situacije kada se postupanje ne smatra diskriminacijom, kao što su zakonske obaveze očuvanja zdravlja, bezbjednosti, održavanja javnog reda i mira i slično, kada vjersko učenje ili uvjerenje predstavlja istinski, zakonit i opravdan uslov za obavljanje posla, određeni kriterijumi vezani za osiguranje, namjena nekih dobara isključivo za lica sa invaliditetom i slično. Pravo na zaštitu od diskriminacije priznaje se svim fizičkim i pravnim licima i primjenjuje se na javni i privatni sektor. Propisuje se, nadalje, i zaštita lica koja prijavljuju diskriminaciju od eventualnih negativnih posljedica, kakva odredba ima za cilj podsticanje većeg prijavljivanja i smanjenja straha u cilju odvratanja od prijavljivanja kod žrtve diskriminacije. Od važnosti je istaći i mogućnost donošenja propisa i posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti, čime se propisuje mogućnost organa da donose i sprovode mjere za postizanje ravnopravnosti i onih koji su u nejednakom položaju. Izuzetno važan je i član kojim se posebno akcentuje da pristanak na diskriminaciju ne oslobađa odgovornosti lica koje vrši diskriminaciju.

Drugi odjeljak ovog zakona odnosi se na "posebne oblike diskriminacije" i sadrži sljedeće odredbe: uznemiravanje i seksualno uznemiravanje (član 7), mobing (član 8, brisan), segregacija (član 9), govor mržnje (član 9a), diskriminacija u korišćenju objekata i površina u javnoj upotrebi (član 10), diskriminacija u pristupu dobrima, uslugama i javnom i privatnom sektoru i robi (član 11), diskriminacija po osnovu zdravstvenog stanja (član 12), diskriminacija po osnovu starosne dobi (član 13), diskriminacija po osnovu pripadnosti političkoj, sindikalnoj ili drugoj organizaciji (član 14), diskriminacija u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja (član 15), diskriminacija u oblasti rada (član 16), rasna diskriminacija (član 17), diskriminacija po osnovu vjere ili uvjerenja (član 17a), diskriminacija lica sa invaliditetom (član 18), diskriminacija po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika (član 19) i teži oblik diskriminacije (20). Premda je pohvalno što se zakonodavac potrudio da na ovaj način obuhvati što više osnova diskriminacije, ostaje nejasno grupisanje ovih odredaba i odredaba iz prvog poglavlja ovog zakona jer se čine sistematički nekoherentnim jer su neki oblici diskriminacije obuhvaćeni u prvom, a neki u drugom poglavlju Zakona, kao i izuzeća koja su predviđena u prvom poglavlju, ali i dodatno u posebnim oblicima diskriminacije u drugom poglavlju.

¹¹⁵⁰ Ovdje se misli, u prvom redu, na Direktivu 2000/43, Direktivu 2000/78, Direktivu 2004/113, Direktivu 2006/54, Direktivu 2010/41.

U trećem odjeljku razmatraju se nadležnosti Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori, kao i procedura podnošenja pritužbi zbog diskriminacije. Regulisani su nadležnosti Zaštitnika/ce (član 21), podnošenje pritužbe (22) i izvještaji Zaštitnika/ce (član 23, brisan). U četvrtom odjeljku se, dodatno, obrađuje i procedura sudske zaštite od diskriminacije definišući prava i obaveze strana u postupku, kao i relevantne procedure za zaštitu od diskriminacije u Crnoj Gori, pa ova dva dijela čine ključ za razumijevanje kako pojedinci mogu ostvariti svoja prava i kako se sprovodi zaštita od diskriminacije u Crnoj Gori. Premda su ove odredbe uopšteno gledajući u skladu sa pravnom tekovinom Evropske unije, postoje izvjesni prostori za poboljšanjem i unaprjeđenjem ove oblasti koje su obuhvaćene predlogom novog zakona u ovoj oblasti.

5.6.3. NACRT ZAKONA O ZAŠTITI JEDNAKOSTI I ZABRANI DISKRIMINACIJE

Ovakav normativan pristup doista je uzrokovao kompleksnost, pa ne čudi odluka zakonotvorca da odustane od izmjena i dopuna ovog zakona, već da pristupi izradi potpuno novog zakona u ovoj oblasti. Aktuelnim Nacrtom zakona o zaštiti jednakosti i zabrani diskriminacije imalo se za cilj izbjegavanje kompleksnosti prethodnog zakonodavnog rješenja, te bolja preglednost, preciznost i jasnoća u strukturisanju zakonskih odredbi. Sve to sa posebnim naglaskom na važan imperativ antidiskriminacionog prava ⁹ pogledu poštovanja međunarodnih standarda, u prvom redu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i prakse Evropskog suda za ljudska prava, kao i odredbe prava Evropske unije i relevantnu praksu Suda Pravde Evropske unije, osiguravajući tako zaštitu od diskriminacije u skladu sa pomenutim standardima. Važno je, ipak, istaći da Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI) u preambuli GPR br. 7 o nacionalnom zakonodavstvu za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije¹¹⁵¹ ističe da je jasno da sami zakoni nisu dovoljni da bi se iskorijenio rasizam i rasna diskriminacija, ali su zakoni izuzetno važni u borbi protiv isith, te da država donošenjem relevantnih zakonodavnih rješenja u ovoj oblasti šalje snažnu poruku da u društvu vladavine prava neće biti tolerisani pokušaji diskriminacije.¹¹⁵²

Problem preplitanja dva prva odjeljka u aktuelnom zakonodavnom rješenju, ovim nacrtom se rješava na način što se u prvom odjeljku koji se odnosi na osnovne odredbe definiše predmet zakona, osnovi diskriminacije i šta je to što se smatra istom,

¹¹⁵¹ Preporuka br. 7 ECRI o nacionalnom zakonodavstvu za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije, dostupno na: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislation/16808b5aaa> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹¹⁵² Ibid.

dok se u drugom odjeljku propisuju oblici diskriminacije i to: neposredna i posredna diskriminacija, propuštanje razumnog prilagođavanja, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje, segregacija, govor mržnje, pomaganje, davanje instrukcija i najavljena namjera vršenja diskriminacije, teži oblici diskriminacije za koje je ovim nacrtom posebno istaknuto da će Sud voditi računa pri odmjeraivanju kazne i utvrđivanju visina nadoknade štete, zatim zaštita od viktimizacije, zabrana diskriminacije. U ovom dijelu regulisana su i postupanja koja se ne smatraju diskriminacijom. Treći odjeljak se odnosi na nadležnost Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda i podnošenje pritužbe ovom organu, dok se četvrti odeljak odnosi na sudsku zaštitu, peti na inspeksijski nadzor, šesti na evidenciju, a sedmi na kaznene odredbe koji su u ovom nacrtu mnogo preciznije definisane sa vidnim trendom pooštavanja sankcija.

Generalno posmatrano, crnogorsko antidiskriminatorno zakonodavstvo je dosta napredno i nudi prilično široku zaštitu od diskriminacije, prepoznajući brojne osnove diskriminacije i posebne garancije za određene kategorije zaštićenih lica, što je zadržano aktuelnim nacrtom. S obzirom na činjenicu da je čitavo antidiskriminatorno zakonodavstvo podleglo velikom broju izmjena u prethodnom periodu, kako bi se ispravno i u dovoljnoj mjeri izvršilo transponovanje odredaba međunarodnog i evropskog prava i obezbijedila poptuna usklađenost nacionalnog zakonodavstva, potrebno je posebno povesti računa da postoji zakonska dosljednost u zaštiti od diskriminacije. Pod tim se misli na činjenicu da relevantni međunarodni standardi po svojoj prirodi moraju biti implementirani u različite zakone, pa izmjene i dopune zakonskih rješenja moraju da budu izvršene uzimajući u obzir ne samo vertikalnu već i horizontalnu dimenziju, odnosno preciznu koleraciju između različitih pravnih instrumenata kako bi se obezbijedila koherentnost crnogorskog zakonodavnog okvira. Upravo je to bio razlog predlaganja aktuelnog nacrta kako bi se otklonile nejasnoće, pretjerana deskriptivnost i preklapanje određenih izraza što je u praksi moglo da dovodi do ozbiljnih problema u tumačenju.

5.6.4. ANALIZA SUDSKE PRAKSE

⁶ Sudovi za prekršaje su u 2023. godini imali u radu 185 predmeta u kojima su prekršaji imali elemente diskriminacije, i to Sud za prekršaje u Podgorici 100 predmeta, Sud za prekršaje u Budvi 43 predmeta, dok je ³ Sud za prekršaje u Bijelom Polju imao u radu 42 predmeta ovakve vrste. Od ukupno 185 predmeta u radu, u 14 predmeta su prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije, dok su u ostalim predmetima prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o javnom redu i miru, ali su isti prepoznati kao prekršaji sa elementima diskriminacije. Na kraju godine završeno je 76 ili 41,08% predmeta.

Tabela 9: Broj ukupnih predmeta u radu, riješenih i neriješenih predmeta u sudovima za prekršaje¹¹³¹

Sud	Ukupno u radu	Riješeno	Neriješeno
3 Sud za prekršaje u Podgorici	100	31	69
Sud za prekršaje u Budvi	43	22	21
Sud za prekršaje u Bijelom Polju	42	23	19
Ukupno	185	76	109

Prema tabelarnom prikazu procesuiranih predmeta po Zakonu o zabrani diskriminacije, nije bilo predmeta u kojima je osnov diskriminacije bio pol već se najveći broj predmeta odnosio na nacionalnu pripadnost i seksualnu orijentaciju kao osnov diskriminacije, od čega se dobar dio postupaka koji su se odnosili na diskriminaciju po seksualnoj orijentaciji, konkretnije odnosilo na vrijeđanje preko društvenih mreža.

Slična je situacija i sa praksom sudova za prekršaje u 2022. godini i kojoj je bilo 6 ukupno 122 predmeta u radu. Na kraju godine završena su 42 ili 34,43% predmeta. Od ukupno 122 predmeta u radu, u pet predmeta su prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije, dok su u ostalim predmetima prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o javnom redu i miru, ali su isti prepoznati kao prekršaji sa elementima diskriminacije. Takođe, prema tabelarnom prikazu predmeta u ovoj godini koji su procesuirani po Zakonu o zabrani diskriminacije, nije bilo predmeta u kojima je osnov diskriminacije bio pol, već se najveći broj predmeta odnosio na nacionalnu pripadnost i seksualnu orijentaciju kao osnov diskriminacije, a bio je i jedan predmet po osnovu govora mržnje i jedan po osnovu vrijeđanja zbog invalidnosti u kojem je žrtva bila žena, a postupak je okončan oslobađajućom odlukom.

¹¹³¹ Preuzeto iz Godišnjeg izvještaja o radu sudova za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zabrani diskriminacije i predmetima iz drugih oblasti u kojima prekršaji sadrže elemente diskriminacije za 2023. godinu, str. 2.

Tabela 10: Broj ukupnih predmeta u radu, riješenih i neriješenih predmeta u sudovima za prekršaje¹¹⁵⁴

Sud	Ukupno u radu	Riješeno	Neriješeno
3 Sud za prekršaje u Podgorici	79	27	52
Sud za prekršaje u Budvi	20	9	11
Sud za prekršaje u Bijelom Polju	23	6	17
Ukupno	122	42	80

U 2021. godini bilo je ukupno 82 predmeta u radu, od kojih su na kraju godine završena 42 ili 51,85% predmeta. Od ukupno 82 predmeta u radu, u jednom predmetu je prekršaj procesuiran u skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije, dok su u ostalim predmetima prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o javnom redu i miru, ali su isti prepoznati kao prekršaji sa elementima diskriminacije. Kao i u 2022. i 2023. godini, i ovdje nije bilo postupaka u kojima je osnov diskriminacije pol, već su se skoro svi postupci odnosili na slučajeve u kojima je osnov diskriminacije nacionalna pripadnost i seksualna orijentacija.

Tabela 11: Broj ukupnih predmeta u radu, riješenih i neriješenih predmeta u sudovima za prekršaje¹¹⁵⁵

Sud	Ukupno u radu	Riješeno	Neriješeno
3 Sud za prekršaje u Podgorici	50	23	27
Sud za prekršaje u Budvi	19	13	6
Sud za prekršaje u Bijelom Polju	12	6	6
Ukupno	81	42	39

Radi boljeg uvida u praksu sudova po osnovu Zakona o zabrani diskriminacije, bitno je navesti da od priloženih podataka o praksi sudova od 2017. godine do 2023. godine nije bilo postupaka u kojima je osnov diskriminacije pol, a 2017. godine bilo

¹¹⁵⁴ Preuzeto iz Godišnjeg izvještaja o radu sudova za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zabrani diskriminacije i predmetima iz drugih oblasti u kojima prekršaji sadrže elemente diskriminacije za 2022. godinu, str. 2.

¹¹⁵⁵ Ibid, za 2023. godinu.